

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

e-ISSN 2791-6472

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt: 87

Sayı: 309

Ağustos 2023

ANKARA - 2023

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

- PEKER, HASAN: A New Funerary Stele from Karkemish and New Values for Some Anatolian Hieroglyphic Signs 357
- KARACA, H. CEYLAN: Byzantine Countryside with its Villagers and *Dynatoi*: the Example of the Soğanlı Valley, Cappadocia 385
- ACIDUMAN, AHMET-ŞEMS, ŞEHİRİYAR-ARDA, BERNA-KIRILEN, GÜRHAN: A Preliminary Study on Chapters Related to Human Anatomy in An Illustrated Persian Medical Book: *Tānksūqnāme-i Īlkhān Der Funūn-i Ulūm-i Khaṭāʾ* 415
- COŞKUN, DERYA-OĞUZ, ANIL YASİN: Yuan Hanedanı'nda İpek Tedarik Yöntemleri, Vergi ve Tahsisatları 439
- ÇAYLI, MURAT: 14. Yüzyıl Sonlarında Fransa Sarayı'nda Moğollara Dair Kısa Bir Anlatı 473
- YILMAZYAŞAR, HASAN-TEOMAN, GÜLTEKİN: Karacahisar Kalesi'nde Bulunan Bir Sikkenin İzinde: Ramazan 790 Tarihli I. Murad Sikkeleri 489
- ZENGİN, ZEKİ SALİH: Osmanlı Devleti'nde Kur'an Basımının İlk Safhası 527
- ATABAŞ, CEMAL: The Question of Tunisia's Status Quo and the Firman of 1871 559
- DOĞAN, HASAN: Osmanlı Savaş Hukukunda Sivillere Yönelik Benimsenen Genel Siyaset (1853-1920) 595
- ÖZKAN, KENAN: Yunan İşgali Sonrasında Doğu Trakya'dan Bulgaristan'a İltica Hareketi 635
- ERDEM,UFUK: Türk Diplomatik Belgeleri Işığında Japonya'nın Mançurya'yı İşgali ve Mançukuo Devleti'nin Kuruluşu (1931-1933) 685

Kitap Tanıtma:

- TOLAN, ÖNER: ALEKSANDER PAROŃ, *The Pechenegs: Nomads in the Political and Cultural Landscape of Medieval Europe* 725

BELLETEN

BelleTen

ISSN 0041-4255 | e-ISSN: 2791-6472
Cilt/Volume: 87 - Sayı/Issue: 309 (Ağustos/August 2023)

Yayıncı/Publisher

Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü/Proprietor and Redactor in Chief

Türk Tarih Kurumu Adına/On behalf of Turkish Historical Society
PROF. DR. BİROL ÇETİN

Yayın Komisyonu/Commission of Publications

Doç. Dr. Selim ARGUN	Doç. Dr. Çiğdem ATAKUMAN	
Dr. Öğr. Üyesi Nurcan BOŞDURMAZ	Prof. Dr. Bahattin ÇELİK	
Prof. Dr. Birol ÇETİN	Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR	Prof. Dr. Fatma Gül DEMİREL
Prof. Dr. Feridun EMECEN	Prof. Dr. Erkan GÖKSU	
Prof. Dr. Mehmet Akif KİREÇCİ	Prof. Dr. Yunus KOÇ	Prof. Dr. Hatice ORUÇ
Prof. Dr. Azmi ÖZCAN	Prof. Dr. M. Hamdi SAYAR	Prof. Dr. Ahmet TAŞAGİL
Prof. Dr. Arzu TERZİ	Prof. Dr. Hakkı Zafer TOPRAK	
Doç. Dr. Üyesi Hasan YILMAZYAŞAR	Hüseyin Murat YÜCEL	

Editör/Editor

Şükrü ÇAVUŞ (Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society)
scavus@ttk.gov.tr

Yabancı Dil Editörü/Foreign Language Editor

Dr. Uğur Cenk Deniz İMAMOĞLU (Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society)
ucdimamoglu@ttk.gov.tr

Adres/Address

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1 06100-Sıhhiye/ANKARA
Tel: +90 312 310 23 68 • Fax: +90 312 310 16 98
www.belleten.gov.tr • belleten@ttk.gov.tr

Ağustos-August 2023 – ANKARA

Dizinlenme Bilgileri/Indexing

Arts & Humanities Citation Index (A&HCI), America: History And Life,
Historical Abstracts, Scopus, ULAKBİM TR Dizin.

Tasarım/Design

Elif İrem DOĞAN DEMİR

Kapak Tasarım/Cover Design

Emine ÇAKIR

Kapak Resmi/Cover Image

H. Yılmazyaşar - G. Teoman, “Karacahisar Kalesi’nde Bulunan Bir Sikkenin İzinde...”,
s. 496, Görsel 2, KH2020-S211. [çizim: G. Teoman]

Belleten

ISSN 0041-4255 | e-ISSN: 2791-6472

Cilt/Volume: 87 - Sayı/Issue: 309 (Ağustos/August 2023)

Hakemler Listesi/Referees List

- Prof. Dr. Mithat AYDIN (Pamukkale Üniversitesi)
Doç. Gülseren AZAR NASIRABADI (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. Bahattin ÇELİK (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa DAŞ (Bakırçay Üniversitesi)
Doç. Dr. Filiz DİĞİROĞLU (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Merthan DÜNDAR (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Feridun EMECEN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Necmettin GÖKKIR (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Yonca İLDEŞ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Ekrem KALAN (Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet KAVAS (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet KILINÇ (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Zekerriyya KURŞUN (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi)
Prof. Dr. Altay Tayfun ÖZCAN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi)
Doç. Dr. Vahit Macit TEKİNALP (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Şeyhmus Recai TEKOĞLU (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Uğur ÜNAL (Devlet Arşivleri Başkanlığı)
Prof. Dr. Ebru Turgut YİĞİT (Ankara Üniversitesi)

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLETEN

Cilt/Vol.: 87 - Sayı/Issue: 309
Ağustos/August 2023

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 26.05.2022
Kabul/Accepted: 12.09.2022

DOI: 10.37879/belleten.2023.357

Araştırma Makalesi/Research Article

A New Funerary Stele from Karkemish and New Values for Some Anatolian Hieroglyphic Signs

Hasan Peker*

Abstract

Karkemish is located on the West bank of Euphrates River, about 60 kilometres southeast of Gaziantep, Turkey, and 100 kilometres northeast of Aleppo, Syria. Ruins of the city, over 90 hectares, of which over 55 lie in Turkey and around 35 in Syria. Since 2011 Karkemish has been newly explored by a joint Turco-Italian Archaeological Expedition. During the 2016 excavation campaign by the Turco-Italian Archaeological Expedition at Karkemish, a fragment of a funerary stele bearing a Hieroglyphic Luwian text was unearthed in the Lower Palace area. The stele probably dates to the early eighth century BCE (reign of Yariri/Yarri) and belonged to the wife of a cultic official. In this article, after presenting an edition of the inscription in question, new values for the Anatolian hieroglyphic sign L375 (which is attested on the stele in the writing PURUS-L375-*sá* of the word **kummayalli(ya)s*, “sacred priest”) and related signs such as L375, L144 (= *521), L74, L129, and L398 are suggested while reinterpreting several passages of hieroglyphic Luwian inscriptions from both the Empire and Late Hittite periods.

Keywords: Karkemish, Iron Age Funerary Stele, Anatolian Hieroglyphic Script, Luwian, Birds of Prey.

* Assoc. Prof., Istanbul University, Faculty of Letters, Department of Ancient Languages and Cultures, Istanbul/TÜRKİYE, hasan.peker@istanbul.edu.tr ORCID: 0000-0002-4290-5858

Karkamış'tan Yeni Bir Mezar Steli ve Bazı Anadolu Hiyeroglif Yazısı İşaretleri için Yeni Değerler

Öz

Karkamış antik kenti, Fırat Nehri'nin batı kıyısında, Gaziantep (Türkiye) kentinin yaklaşık 60 kilometre güneydoğusunda ve Halep (Suriye) kentinin 100 kilometre kuzeydoğusunda yer almaktadır. 90 hektarın üzerinde bir alana sahip kentin kalıntılarının 55 hektarı Türkiye'de, 35 hektarı ise Suriye sınırları içerisinde. 2011 yılından bu yana Karkamış antik kentinde, Bologna Üniversitesi, Gaziantep Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi'nin kurucusu olduğu bir Türk-İtalyan ekip çalışmalara başlamıştır. Türk-İtalyan Karkamış Kazılarının 2016 sezonunda, Aşağı Saray Bölgesinde, Anadolu hiyeroglif yazılı Luvice büyük bir mezar steli parçası (KH.16.O.378) ortaya çıkarılmıştır. Stel muhtemelen MÖ. 8. yüzyılın başına (Yarri/Yariri'nin hükümdarlığına) tarihlendirilmelidir ve bir kült görevlisinin eşine aittir. Bu makalede söz konusu yazıtın edisyonu sunulduktan sonra, İmparatorluk ve Geç Hitit dönemlerinden çeşitli Anadolu hiyeroglif yazılı Luvice yazıtlardan pasajlar yeniden yorumlanırken, stelde PURUS-L375-*sá* olarak geçen **kummayalli(ya)s* sözcüğünü yazmakta kullanılan Anadolu hiyeroglif yazısı işareti L375 ve L144 (= *521), L74, L129 ve L398 gibi ilgili işaretler için yeni değerler önerilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Karkamış, Demir Çağı Mezar Steli, Anadolu Hiyeroglif Yazısı, Luvice, Alıcı Kuşlar.

Introduction

The renewed Turco-Italian Excavations at Karkemish since 2011 have contributed to a new understanding of this capital city through its many occupational phases, especially as regards the Late Bronze and Iron Ages, corresponding to the Empire and Late Hittite historical phases¹. The epigraphic materials from the latter phase that have been retrieved² do not just expand the already substantial corpus of

1 The Turco-Italian Archaeological Expedition of the Universities of Bologna, İstanbul and Gaziantep, funded by the Italian Ministry for Foreign Affairs, by that for Education, Universities and Research, and by the University of Bologna is directed by Nicolò Marchetti, with the author as deputy director. We gratefully acknowledge the cooperation with the Turkish Ministry of Culture and Tourism (Directorate General for Cultural Heritage and Museums). Nicolò Marchetti and Gianni Marchesi provided useful comments on this manuscript, for which I am grateful, although I solely bear responsibility for the views expressed here. For abbreviations, which are not given in the text, see *The Hittite Dictionary of the Oriental Institute*, Chicago, 1980- (CHD).

2 Nicolò Marchetti, "Recent archaeological discoveries at Karkemish. Anatomy and trajectories

Hieroglyphic Luwian inscriptions from the Iron Age known thus far, but also continue to provide new historical and linguistic insights, which in turn allow us to put forward novel interpretations of previously known inscriptions. This article represents a case in point. In the religious and administrative core of the Late Hittite city, the so-called Lower Palace area, we retrieved the top part of an inscribed funerary stele (KH.16.O.378) made of limestone³. The front and left sides of the stele are partially preserved, with three-stepped crenelations on its top bearing a rosette in their middle. The inscription runs sinistoverse. An edition of it is presented below (§ 1). The name of the owner of the stele is lost; only the owner's qualification as "the woman of Tarhu-wasu" and the profession of Tarhu-wasu as the "sacred priest of the Harmanean god(dess)" are preserved. However, the spelling of this professional name in the present text offered the cue for a study of the Anatolian hieroglyphic sign L375 and a series of related signs, whose results are reported in the second part of this article (§§ 2-3).

1. Edition of the Funerary Stele KH.16.O.378

Date: Early 8th century BCE (based on paleography)⁴.

Dimensions: ht. 39.5 cm; w. 41.5 cm; th. 25.5 cm; line ht. 9.5 cm.; preserved line length: 34.5 cm.

UTM 37S coordinates: 412291.262 E, 4076588.19 N; elevation 351.7 m amsl.

Current location: Gaziantep Museum.

of a capital city on the Middle Euphrates", *News from the Lands of the Hittites. Scientific Journal for Anatolian Research*, Vol. 3-4, 2020, pp. 312-330.

3 The stele comes from a secondary context of Abbasid date, F.6637, in area C North.

4 The cursive forms of *ma* and *na* should be noted; *wa/i* shows a hook-shaped central stroke. For the dating of these signs, see Hasan Peker, *Texts from Karkemish I. Luwian Hieroglyphic Inscriptions from the 2011-2015 Excavations*, Ante Quem, Bologna 2016 (here after abbreviated as *TKI*), p. 27.

Figure 1: Top, left, and front sides of the stele (KH.16.O.378)

Figure 2: Drawing of the inscription on the stele

Transliteration

[za-wa/i STELE-za ¹PN ¹]TONITRUS-hu-wa/i-su-sa
(DEUS)hara/i-ma-na-wa/i-na-sa^a | PURUS-L375-sá FEMINA-ti-sa

Translation

[This stele (is) of PN,] wife/woman of Tarhu-wasu,
the sacred priest of the Harmanean god(dess).

Commentary

[¹]TONITRUS-hu-wa/i-su-sa, “of Tarhu-wasu”. The name Tarhu-wasu can be interpreted as a possessive compound: “(Having) the favor of the Storm-god”; or as a *Satznamen*: “The Storm-god succeeds / The Storm-god (has) succeeded”⁵. This name is well attested in the Hittite Empire period⁶ as well as in the Late Hittite one; in fact, this could be the same individual as the one who is mentioned in CEKKE § 171⁷.

(DEUS)hara/i-ma-na-wa/i-na-sa^a, “of the Harmanean god(dess)”. Harmana possibly played an important role in the cult of the consort of the Stag-god, Alanzu(wa), in the Bronze Age pantheon of Anatolia. The attestations for this yet unlocated city of the Iron Age⁸ are as follows:

KARKAMIŠ A15b § 10⁹:

(DEUS)hara/i-ma-na-wa/i-na-sa-pa-wa/i(URBS)DEUS.DOMUS-tà
AEDIFICARE+MI-ha

“I built the temple of the Harmanean god(dess)”.

5 Cf. TOPADA §18 in John David Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions 1. Inscriptions of the Iron Age*, Walter de Gruyter, Berlin - New York 2000 (here after abbreviated as *CHLI*), p. 425. See, H. Craig Melchert, “Naming Practices in Second- and First-Millennium Western Anatolia”, *Names in Ancient Anatolia*, ed. Robert Parker, Oxford University Press, Oxford 2013, pp. 31-49.

6 See *NH* 1278; *KBo* 32.1 rev. 5, 9, 11 (¹Tar-hu-wa-šū-); *KBo* 15.28 obv. 3 (¹dU-SIG₃).

7 Cf. the similar name TONITRUS.GENUFLECTERE-pa-wa/i-su-[...] in MARAŞ 11 § 7 (*CHLI*, p. 271).

8 Harmana of the 13th century BCE may be located between Galba (Tell Irīz²) and Mulukku/Tell Mulūk; see Michael C. Astour, “The Kingdom of Siyannu-Ušnatu”, *UF*, Vol. 11, 1979, p. 22; and *RGTC* 12/2, p. 33, Harmana = West Sem. ‘Armānu.

9 *CHLI*, p. 131; Hasan Peker, *Anadolu Hiyeroglif Yazılı Belgeler 1: Geç Hitit Karkamış Krallığı Yazıtları*, Ante Quem, Bologna 2022, Cat. 20.

KULULU 5 § 1¹⁰:

(DEUS)á-la-zú-wa/i-sa | | hara/i-ma-na(URBS)

“(the deity) Alanzuwa, in the city of Harmana”.

It seems that, during the reign of Yariri, a Harmanean deity was introduced into the pantheon of Karkemish with a temple consecrated to him/her (and the findspot of our stele may suggest that this temple was located in the Lower Palace area). In light of KULULU 5 § 1 (see above), one can perhaps equate this deity with Alanzu(wa)¹¹.

|PURUS-L375-sá = *kummayalli(ya)s*,¹² “of the sacred priest”. The L375 sign should be analyzed as a phonetic complement and the only phonetic value that can apply to it is /li/ (for additional attestations of L375 = /li/, see below). The word *kummayalli-* is also attested in cuneiform Luwian, in *KUB* 35.110. The present text makes it clear that the word in question represents a title of a cult official, a kind of priest. It can be equated with Hittite *suppis* ^{LÚ}SANGA, “sacred SANGA-priest”, or simply “sacred priest”.

2. The Anatolian Hieroglyphic Signs L375 and L144 (= *521¹³): New Values

2.1. The phonetic value of L375

The L375 sign is attested in several texts as a syllabogram¹⁴ to write the verb *lili(ya)-*, meaning, we suggest, “to change; improve; alter, falsify”. MANUS/MANUS.L218 might add or imply a negative sense, while SA₄ adds a positive sense to the verb: “to improve”¹⁵. The preverbs/adverbs *arha* and *sara* delimit or denote the intensity of the action.

¹⁰ *CHLI*, p. 485.

¹¹ The goddess' name is also attested as a personal name (or an epithet) on a seal impressed on several sealings from Karkemish (KH.20.O.283+) dating to Iron Age I. The relevant inscription reads as follows: a) *zi/a* BONUS₂ SIGILLUM *ma-ti-i(a)* BONUS₂ FEMINA b) DARE-*ma á-la-zu(wa)* BONUS₂ FEMINA, “This good seal (is) of Matiya, the wealthy woman; given by Alanzu(wa), the wealthy woman”; or, less likely, “This good seal (is) of Matiya, the wealthy woman (and of Piyama-Alanzu(wa), the wealthy woman”.

¹² A fully phonetic writing of this word occurs in MALPINAR § 7 (*CHLI*, p. 342).

¹³ The sign is already listed under L144, (the number *521 should be deleted). See *NEWELL* 376 in Table 3 (E) and Table 4.

¹⁴ The very similar sign L74 is certainly a logogram (see SUVASA C in Table 2).

¹⁵ SA₄ as the logogram of the word *kwamala-*, “carver”, in BOYBEYPINARI 1-2 § 11 (*CHLI*, p. 336) and İVRIZ frags. 1-3 (*CHLI*, p. 530) also adds a positive sense.

Table 1: Attestations of L375 and the verb *lili(ya)-*

Transliteration	Word class	Inscription
(MANUS)li-L375-ti	pres. sg. 3	GÜRÜN upper § 6
li-L375-ti	pres. sg. 3	ŞIRZI (side) § 5
[]L375-[li-t]i	pres. sg. 3	ŞIRZI (top) § 8
(“MANUS.L218”)li-L375-ti	pres. sg. 3	TELL AHMAR frag. 5
(SA)li-li-ia	imp. sg. 2	TELL AHMAR 5 § 12
MANUS.L218-LU/A/I	inf. (without ending)	CEKKE § 21
ta-L375-li-i-sa	<i>talili</i> (hapax legomenon)	SULTANHAN § 47
L129-ni+i-L375	<i>arili</i> -bird ¹⁶ D.L.sg.	KARKAMIŞ A19j1
DOMUS-ni-L375[personal name	KARKAMIŞ A16e1
DOMUS-ni-L375-[i]-ia ⁱ	personal name D.L.sg.	ASSUR letter d § 1

2.1.1. Attestations of L375 in the writing of the verb *lili(ya)-*:

2.1.1.1. GÜRÜN upper § 6¹⁷ (curse protasis):

za-pa-wa/i (COR¹⁸)*za+ra/i-sà REL-i-sa* | | *ARHA* (MANUS)li-L375-ti

za=pa=wa zar(t)-sa kwis arha liliti

“(He) who shall **change** this *will* (lit. heart)...”

16 Here L129 is a logogram for Luwian **arili* and the possibly rhotacised form of **alili-*, denoting an augural bird and/or a bird of prey (cf. Hit./Luw. *alila-*, *ali(t)li-*, *alilya-*, *al(l)iya-*, *alli-* in *HED* 1, 34; and *kallikalli-*, “falcon”, in *HED* 4, 24). The /ala/i/ value of the L144 sign (“Empire” forerunner of L375) is presumably derived from the onomatopoeic name of this bird. The only other attestation of L129 is in KARKAMIŞ A27 *kk*** (*CHLI*, p. 213). The Latin term BUTEO can be proposed for L129 (which is a sort of bird of prey, possibly “buzzard/hawk/falcon”, serving augural, ritual, and hunting purposes), and BUTEO₂ for its cursive form L74 (see Fig. 3), in order to separate them from the general AVIS group. L132 with the phonetic value /ara/i/ is probably a member of the BUTEO group, too (see Table 5). The sign L128 AQUILA (as a bird of prey²) and categorisation of its attestations would be beyond the scope of this paper. But three examples of L128 might be given here: with a logographic/syllabic value on *SBo* 2.164 reads *zi/a-L128-VIR*, *zi/al(l)a/iz²* or L128-VIR. *zi*, *Ali(li)-ziti/Ala-ziti*, KARABEL A reads L128+li, *Alantalli* (see below) and with a logographic value on SUVASA C (see Table 2). If these attestations are a graphical confusion of L128/L129 even in the Empire period, then in the late period L128 and its cursive form L71 (very similar shape maybe the same with L375 on SULTANHAN) with phonetic value *wa_s* is further extent of this confusion (cf. Petra Goedegebuure, “The Hieroglyphic Luwian Signs *128 (AVIS ‘BIRD’) = *wa_s*, and *30 = HAPA”, *Acts of the Ninth International Congress of Hittitology*, Cilt 1, ed. Aygül Süel, T.C. Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Çorum 2019, pp. 295-316).

17 *CHLI*, p. 296.

18 According to our collation, the sign is COR and not ANNUS (cf. *CHLI*, p. 296).

2.1.1.2. ŞIRZI (side) § 5¹⁹ (curse protasis):

|za-pa-wa/i | | i-mara/i PES₂-PES-pa-mi-na |REL-sá |ARHA |**li-L375-ti**

zan=pa=wa immara tarpamin kwis arha liliti

“(He) who shall **alter/change** this countryside path²⁰...”

2.1.1.3. ŞIRZI (top) § 8 (curse protasis):

[|z]a[-i]a-pa-wa/i [kwi/a]-za-ma[-ia] |ARHA [|]REL-sá [|]**L375**-[li-t]i

zaya=pa=wa kwanzamaya arha kwis liliti

“(He) who shall **falsify/change** these carvings, ...”

2.1.1.4. CEKKE § 21²¹ (curse protasis):

ni-pa-wa/i FINES-hi-zi ARHA MANUS.L218-lu/a/i ha-i

nipa=wa irhinzi arha lili hai

“or he shall be convinced²² **to change** the frontiers, ...”

2.1.1.5. TELL AHMAR 5 § 12²³:

|SUPER+ra/i-a-wa/i-ta |(SA₄)**li-li-ia** wa/i-na-*a |COR-tara/i-i-na BONUS-li-ia-nu-wa/i

sara=wa=an=ta liliya a=wa=an atrin walliyanuwa

“You (= Hamiyata) **improve** him up! And exalt him, himself!”

2.1.2. Attestations of L375 in the writing of personal names:

2.1.2.1. KARKAMIŞ A16e1²⁴

DOMUS-ni-L375[...] (= Parnili)

19 *CHLI*, p. 323.

20 It might be a “beaten earth road” (constructed also for hunting/ritual purposes?), which passed next to the inscription. See Helmut Theodor Bossert, “Die Felsinschrift von Şırzı”, *AfO*, Vol. 17, 1954-1956, pp. 56-70; Cf. *CHLI*, pp. 322-324; Zsolt Simon, “What was built in the Hieroglyphic Luwian inscription of ŞIRZI?”. *NABU*, Vol. 2014/4, 2014, p. 151. The passive participle form of the verb *tarpa-*, “trample”, also fits such a meaning; see Ilya Yakubovich, “Nugae Luvicae”, *Anatolian Languages*, eds. Vitaly Shevoroshkin - Paul J. Sidwell, Association for the History of Language, Canberra 2002, pp. 189-209.

21 *CHLI*, p. 146.

22 The verb *ha(i/ya)-* can be compared with Hit. *hai-*, “to believe, trust, be convinced” (*HED* 3, 9).

23 See *CHLI*, p. 232; and cf. H. Craig Melchert, “Enclitic Subject Pronouns in Hieroglyphic Luvian”, *AJNES*, Vol. 6/2, 2011, pp. 73-86.

24 *CHLI*, p. 198.

2.1.2.2. ASSUR letter *d* § 1 (*CHLI*, 535)²⁵

DOMUS-*ni*-**L375**-[*i*]-*ia* in

2.1.3. Attestations of L375 in hapax legomena:

2.1.3.1. KARKAMIŠ A19j1 (*CHLI*, 204):

[*wa/i-mu*]-*tá* (DEUS)*ku*+AQUILA-*sá* | | **L129-ri+i-L375** *a-tá za-a-ti* | *á-sa₃-za-ta^a*
[<*a*>=*wa=mu*]=*ta* *Kupapas arili anta zati assazata*

“And inside the **alili-bird** (= through the observation of an augural bird), thus spoke Kubaba to me: ...”

2.1.3.2. SULTANHAN § 46-47 (*CHLI*, 467; curse protasis):

|*za-pa-wa/i* |*a+ra/i-ma-za* |REL-*sa^a* |*za+ra/i-ti-ti-i-i* | | |*ni-pa-wa/i-ta^a*
|“FEMINA”-*na-ti-i-sa* |**ta-L375-li-i-sa** |*pa+ra/i-sa₃+ra/i* |*u-pa-i*
za=pa=wa aramanza kwis zartiti nipa=wa=ata wanattis talilis parsari upai

“He who desires this renown, either he (is) of a TALILI-women (and) brings/ carries²⁶ it (=the name/renown) by (that) *occasion*...”.

Although the hapax legomenon *ta-L375-li-i* could theoretically be also read as **talali*,²⁷ this is not enough to posit a vocalization in /*a*/ of the L375 sign in the Late Hittite period; therefore, a transliteration of it as *li₄* is suggested here.

One can observe that the L74 sign (whose form is also very similar to L375) is possibly the cursive form of the L129²⁸. Both the phonetic (/ali/) and logographic (augural bird of prey) values fit the contexts of all the known attestations (see Table 2, below).

25 Cf. the personal names Parnawari (possibly meaning “Help to the house(hold)”), written (“L69”) *pa+ra/i-na-wa/i-ri+i-sa* in KARKAMIŠ A17a1 § 6 (*CHLI*, p. 192); Parniwari, written |DOMUS-*ni-wa/i+ra/i-ia* in ASSUR letter *b* § 1 (*CHLI*, p. 534) and [|DOMUS]-*ni-wa/i+ra/i-ia* in ASSUR letter *g* § 33 (*CHLI*, p. 537); and Parnapi(ya), written DOMUS-*na-pi* (see Ali Dinçol - Belkis Dinçol, “Neue hethitische Siegelabdrücke aus den Ausgrabungen von Soli und aus der Privatsammlung Haluk Perk”, *Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı EUERGETES Festschrift für Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu zum 65. Geburtstag*, 1. Cilt, eds. İnci Delemen - Sedef Çokay-Kepece - Aşkın Özdizbay - Özgür Turak, Suna - İnan Kırcaç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya 2008, p. 383).

26 Cf. *CHLI*, p. 639

27 It is possible that there was a confusion between L375 and L71. If so, then we can read *ta-L375-li-i* as *tawal(i)i* (from *tawa*, “eye”) and translate this word as “favorite” or, in this context, “mistress”.

28 See above, sub 2.1.3.1 and Fig. 3.

Figure 3: Forms of L129 (KARKAMIŠ 19j1, KARKAMIŠ 17kk**) and L74 (KARKAMIŠ A28a1, SUVASA C, TOPADA § 25)

Table 2: Attestations of L74 (= cursive form of L129)

Transliteration	Value type	Translation	Inscription
L74-li-[log./syll.	-	KARKAMIŠ A28a1
LITUUS.L128 VIR.L74-ha MAGNUS.REX SERVUS-la/i	log.	the falconer/bird-watcher and the bird-watcher/catcher ²⁹ servant of the Great King	SUVASA C

²⁹ The sign LITUUS here might represent a falconer's tool such as the curve-ended stick for flushing game (cf. Jeany Vorys Canby, "Falconry (Hawking) in Hittite Lands", *JNES*, Vol. 61, 2002, pp. 162 and 170) or a hunting tool. However, LITUUS is also a logogram determining verbs of perception such as *mana-, "to see"; uni-, "to know"; aza-, "to love"; tıyari(ya)-, "to guard, supervise"; etc. in the hieroglyphic writing (*CHLL*, p. 380). The sign complex VIR.L74 (literally, "man of L74") could also stand for "falconer" (he who hunts with a bird of prey) or "bird-catcher" (he who catches augural birds and/or birds of prey) or "bird-watcher" (he who observes birds to take omens). These three highly connected professions' cuneiform correspondents as ^{LU}IGL.MUŠEN, ^{LU}MUŠEN.DÚ and ^{LU}IGL.DÚ, and a comparison of the sign L135(2) with ^{LU}IGL.MUŠEN see Mark Weeden, *Hittite Logograms and Hittite Scholarship*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2011, pp. 250-251 and *BoHa* 19, p. 311. A Contrary view for L135(2) as MEDICUS/MAGUS (^{LU}HAL "exorcist" or ^{LU}A.ZU/^{LU}AZU 'physician') suggested by A. Dinçol and B. Dinçol (*BoHa* 22, pp. 67-68.) had further support from the Karkemish excavations. The sign L135(2) has a clear depiction of a reptile (a kind of horned viper) with a blunt nose and a protrusion that looks like a horn on a cylinder seal (KH.17.O.448) from Karkemish (see Hasan Peker, "Some Remarks on the Imperial Hittite Sealings from the 2017 Excavations at Karkemish". *NABU*, Vol. 2017/4, 2017, pp. 178-179; Hasan Peker, "Philological Remarks on the Sealings from Empire Period of Karkemish", *Administrative Practices and Political Control in Anatolian and Syro-Anatolian Polities in the 2nd and 1st Millennium BCE*, eds. Clelia Mora - Giulia Torri, Firenze University Press, Firenze 2023, pp. 131, 148, Fig. 19) and it has also supported by the new finds from Kayalıpınar (see Andreas Müller-Karpe, "Kulthandlungen und Kultpersonal in hethitischen Palästen", *Cult, Temple, Sacred Spaces. Cult Practices and Cult Spaces in Hittite*

L74- <i>wa/i₇-[ni]-sà</i> ³⁰	syll.	<i>aliwanis</i> , “enemy”	TOPADA § 25 ³¹
--	-------	---------------------------	---------------------------

2.2. The Phonetic Value of L144 (= the “Empire” forerunner of L375)

The appearance of the L375 sign is a bird-head with a sketchy body presenting an abstract depiction of its bumpy fore-neck and chest. One can observe that L144 has a similar form (see Table 3) and can be interpreted as the Transitional and Empire Period form of L375. The examples below support this equivalence. We may also add the L461 sign as a homonym of L144, as the occurrences of the former suggest that it was used to write an identical syllable or word.

Table 3: Forms of L375 and L144

L375 <i>li₄</i>			L144 <i>ala/i</i>				
							
(1)*	(2)*	(3)*	(A)*	(B)	(C)	(D)	(E)
(1) ASSUR letter <i>d</i> (2) SULTANHAN (3) KARKAMIŠ A16e1 (A) KARAHÖYÜK (ELBİSTAN) (B) <i>BoHa</i> 19.695 (C) <i>BoHa</i> 22.199 (D) <i>BoHa</i> 19.697 (E) <i>NEWELL</i> 376 (* = mirrored)							

Anatolia and Neighbouring Cultures, Proceedings of the First International HFR Symposium, Mainz, 3-5 June 2019, eds. Susanne Görke - Charles W. Steitler, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2020, pp. 209-212).

- 30 Both the photographs and the drawing (*CHLI*, pls. 252-253) show that there is enough space for the *ni* sign (L411) above the *sà* sign.
- 31 TOPADA §§ 25-26, “The Parzu/atean cavalry and all rebels stood (still^p) at our borderland(s) where(ver) the **enemy** brought/carried away the spoils, and the women-children into slavery.” § 27, “And they/he did not guard it (=my borderland)”. ‘The enemy’ mentioned here might be ‘the first of first’ on § 21. The subject of the § 27 might be ‘The Great (of) Horse(s)’ on § 16 (with the Parzu/atean cavalry and all rebels) and he looks like neglected guarding the borderland(s) of Wasusarma while ‘the enemy’ was raiding it. As for the verb on § 27 which is transliterated as AVIS₂-*i(a)+ra/i* by L. d’Alfonso, we suggest x+L462 as a logogram instead of AVIS₂, and the ‘x’ looks like a handle of an object (maybe a kind of shield) and x+L462 could be connected with ‘protect, guard’ concept (see also *TK* I, pp. 17 and 36). Thus, we could take the verb as *tiyari(ya)*- ‘guard; supervise’ on both §§ 16 and 27. Cf. *CHLI*, pp. 452-453; Mark Weeden, “Tuwati and Wasusarma: Imitating the Behaviour of Assyria”. *Iraq*, Vol. 73, 2010, pp. 39-61.; Lorenzo d’Alfonso, “War in Anatolia in the Post-Hittite Period: The Anatolian Hieroglyphic Inscription of Topada Revised”, *JCS*, Vol. 71, 2019, pp. 133-152.

Table 4: Attestations of L144 and L461 with the values /ala/i/ and/or *ALA*

Transliteration	Name	Inscription
L144	Ala/i ³²	<i>NEWELL</i> 376
L144	Ala/i	<i>BoHa</i> 14.153
L144-OMNIS	Alantalli	<i>SBo</i> 2.62
L144-mu(<i>wa/i</i>)	Ala-muwa ³³	<i>BoHa</i> 19.694
L144-tá	Alanta	<i>BoHa</i> 19.695
L144-zu(<i>wa</i>)-CERVUS-ti	Alanzu-Runtiya	<i>BoHa</i> 19.696
L144-zu(<i>wa</i>)-CERVUS ₃	Alanzu-Runtiya	<i>BoHa</i> 19.697
L144 ² -CERVUS ₃ +ra/i	Ala-Innar(a)	Bo 211/r ³⁴
L144-L461.L398 or L144-L461-L398	Ali-ALA.L398 or Ala/i-alatu	<i>BoHa</i> 19.698-699 ³⁵
L144-VIR	Ala/i(n)zi(ya) or Ala/i-ziti ³⁶	<i>SBo</i> 2.134
L144-VIR	Ala/i(n)zi(ya) or Ala/i-ziti	<i>SBo</i> 2.211 ³⁷
L144-x-ta	Ala/i...	<i>BoHa</i> 19.776
*505-pa-L1 [44]	Harpali(ya)	<i>TARSUS</i> 16 ³⁸

32 Cf. Alliya (*HKM* 100 obv. 12') and Alli (*StBoTB* 4.22 obv. 31 and 33; *KUB* 58.96 rev. 7).

33 Or Ali-muwa.

34 Bo = Excavation inventory numbers in Thomas Beran, "Stempelsiegel und gesiegelte Bullen", *MDOG*, Vol. 93, 1962, fig. 54.

35 See below, sub 3.4.

36 See *NH* 30.

37 The drawing of it must be turned 90° clockwise.

38 Catalog numbers in Ignace J. Gelb, "Hittite Hieroglyphic Seals and Seal Impressions", Hetty Goldman, *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus II*, Princeton University Press, Princeton - New Jersey 1956, pp. 242-256. The reading of the name as Harpali(ya) is based on the value /har(a)/ of the sign *505 (Emmanuel Laroche, "Les hiéroglyphes d'Altintepe", *Anadolu*, Vol. 15, 1971[1973], pp. 55-61; Jeffrey J. Klein, "Uartian Hieroglyphic Inscriptions from Altintepe", *AnSt*, Vol. 24, 1974, p. 87.), which reads 1 1/2' á-*505-ku 2 tu<+ra/i-za> and has parallels in the ALTINTEPE pithos inscriptions (see *CHLI*, pp. 588-589) in *aharku* (= *aqarqi*) and *turuza/turaza* (= *terusi*). The alternative value /har(a)/ for the sign in question is not otherwise attested. An additional attestation of *505 in BOĞAZKÖY 21 (SÜDBURG) § 7, *ta*-*505(URBS), may stand for Tahara, a hydronym known cuneiform sources; see *RGTC* 6/2, 211; cf. John David Hawkins, *The Hieroglyphic Inscription of the Sacred Pool Complex at Hattusa*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1995, p. 21.

<i>pa</i> -L144- <i>i(a)</i> or <i>pa-i(a)</i> -L144	Palaya or Payala/ <i>i</i> ³⁹	<i>Bo</i> 3.27 ⁴⁰
L461-L144- <i>*a</i>	Alalli	<i>PARIS</i> 45, 46, 47 ⁴¹
L144-L461	Alalli	<i>BoHa</i> 22.289
<i>a</i> -L144-L461	Alalli	<i>BoHa</i> 22.199
L144- <i>zi/a</i> -3	Ala/ <i>i</i> -zantara ⁴²	<i>ASHMOLEAN</i> 30 ⁴³
(DEUS)L461- <i>hi-la-ni</i>	Ala-hilani	<i>BOROWSKI</i> 26 ⁴⁴
LEO ₂ -L461 or L461-LEO ₂	Walwalli ⁴⁵ or Ala/ <i>i</i> -walwi ⁴⁶	<i>Bo</i> 3.35
L461 [?] -L172	Ala/ila	<i>SBo</i> 2.122 ⁴⁷
(DEUS.FEMINA)L461	Ala	EMIRGAZI altars ⁴⁸

In addition to having these phonetic values in personal names, the L144 sign was used to write a conjugated verb in KARAHÖYÜK (ELBİSTAN) § 18⁴⁹: SUPER-L144-*ha*, *sarla/iha*⁵⁰, “I offered/exalted”.

39 Cf. similar names in *NH* (nos. 905-923).

40 Catalog numbers in Kurt Bittel, Rudolf Naumann, Thomas Beran, Rolf Hachmann, Kurth Gottfried, *Boğazköy III, Funde aus den Grabungen 1952-1955*, Verlag Gebr. Mann, Berlin 1957.

41 Catalog numbers in Douglas A. Kennedy, “Sceaux hittites conservés à Paris”, *RHA*, Vol. 65, 1959, pp. 147-172.

42 A male name Zantara is attested in *AT* 107:21. Ala-Zithariya could also be taken into account.

43 Catalog numbers in Douglas A. Kennedy, “The inscribed Hittite seals in the Ashmolean Museum”, *RHA*, Vol. 63, 1958, pp. 65-84.

44 Catalog numbers in Massimo Poetto, Sandro Salvatori, *La collezione anatolica di E. Borowski*, Gjes Edizioni, Pavia 1981.

45 See *KuT* 50 rev. 54.

46 See *NH* 34; *KuSa* 1/1.3 rev. 5; and *BoHa* 19.644.

47 L461[?] is placed horizontally over L172. A similar arrangement can be observed in *BOROWSKI* 26.

48 See Hawkins, *ibid*, pp. 88-102.

49 *CHLI*, p. 290.

50 *sarla-*, “to offer; exalt” (*CHLI*, p. 147; cf. H. Craig Melchert, *Cuneiform Luwian Lexicon*, Self-published, Chapel Hill 1993, p. 191).

3. The New Values Attributed to L375 and L144: Some Consequences

3.1. Comments on some spellings (in table 4 above) that include L144 and/or L461

3.1.1. L144-OMNIS = Alantalli

This personal name, which is otherwise known from cuneiform sources,⁵¹ is possibly a derivative of **alant-*, “(he who) belongs to the place”,⁵² and may then mean “local”.⁵³ Or it could be a derivative of the toponym Alanta.⁵⁴ A possible alternative writing of it, L128+*li*, occurs in KARABEL A⁵⁴. Finally, note the similar name Alantimuwa, “Having the might of the place”, written either ^lLOCUS-*ti* | | -L273-*wa/i-sa* or ^lLOCUS-*la/i-ti-mu-wa/i-sa* in sources from the Late Hittite period⁵⁵.

3.1.2. L144-*mu(wa/i)* = Alamuwa⁵⁶

An alternative writing of the same name in the Late Hittite period is ^lá-lá-*i-mu(wa/i)-sá*⁵⁷.

3.1.3. L144-*tá* = Alanta

See Alantalli, above.

3.1.4. *a*-L144-L461 = Alalli

This can be interpreted as “He who belongs to Ala”.

3.1.5. (DEUS.FEMINA)L461 = (divine-woman/lady) Ala

BOROWSKI 26 clearly shows that the divine name Ala could be written with the L461 sign alone. Thus, L19 in STAG-rhyton⁵⁸ and EMİRGAZI altars should be analyzed as a logogram instead of considering it as a part of the name of the goddess Ala.

51 See *NH* 25 and Bo 86/299 iv 36.

52 See Ilya Yakubovich, “The Luwian Word for ‘Place’ and its Cognates”, *Kadmos*, Vol. 56/1-2, 2017, pp. 1-27.

53 *RGTC* 6, 6.

54 See Hawkins 1998.

55 SHEIZAR §8 and BOYBEYPINARI 1 § 11 (see *CHLI*, pp. 417 and 336, respectively).

56 See *NH* 24 and *DBH* 46/2, 158 obv. 23’.

57 ŞARAGA (see Massimo Poetto, “Un nuovo verbo luvio-geroglifico: zapa-, e la sua correlazione al luvio cuneiforme zapp(a)”, *Ex Anatolia Lux. Anatolian and Indo-European Studies in Honor of H. Craig Melchert on the Occasion of his Sixty-fifth Birthday*, eds. Ronald Kim - Norbert Oettinger - Elisabeth Rieken - Michael Weiss, Beech Stave Press, Ann Arbor - New York 2010, pp. 296-302).

58 For the previous readings of both epigraphs, see Theo P.J. van den Hout, “The Silver Stag Vessel: A Royal Gift”, *Metropolitan Museum Journal*, Vol. 53, 2018, pp. 114-127. Van den Hout mentions the logographic value of L19 but prefers the phonetic reading, and recognizes the sign on the top of the epigraph on the left as a determinative (REGIO).

3.2. The spellings of the divine name Ala and the epigraphs of the STAG-rhyton

One of the personal names in Table 4 above is a theophoric compound with the name of the goddess Ala. One can legitimately assume that the name of this goddess could also have been written otherwise, that is, syllabically⁵⁹ or with a homophonic value. In fact, the L172 sign has the phonetic value /ala/ when it occurs in the initial position in the Empire period⁶⁰. If we assume that L172 was also used to write the homophonic divine name Ala, then the epigraphs on the STAG-rhyton might be interpreted as follows:

STAG-rhyton left	STAG-rhyton right	
<i>ANKARA</i> 12B	<i>HATAI</i> 26A	
KH.19.O.137A	<i>BoHa</i> 22.227	KÖYLÜTOLU

Figure 4: Forms of OMNIS₂ (L430) and *ala* (L172).

59 Some examples of Ala written syllabically in the Late Hittite period are probably (FEMINA)*á-lá/i-* (ANCOZ 5; see *CHLI*, p. 350) and *á-la-* (ERKİLET 2; see *CHLI*, p. 494), contra M. Hutter, who interpreted these spellings as writings of a Hurrian epithet (Manfred Hutter, “‘The Lady’ Kubaba (ANCOZ 1 § 2, etc.) in Hieroglyphic Luwian”, *NABU*, Vol. 2016/4, 2016, pp. 30-32).

60 Conventional transliteration of L172 in the Empire period is *ala* in the initial position, and (*a*)*la* in the other positions; *lá/i* in the Late Hittite period (Elisabeth Rieken, Ilya Yakubovich, “The new values of Luwian signs L 319 and L 172”, *Ipamati kistamati pari tumatimis. Luwian and Hittite Studies Presented to J. David Hawkins on the Occasion of his 70th Birthday*, ed. Itamar Singer, Published by the Emery and Claire Yass Publications in Archaeology (Bequeathed by the Yass Estate, Sydney, Australia) of the Institute of Archaeology, Tel Aviv University Tel Aviv 2010, pp. 199-219).

The epigraph on the right must go with the individual who libates and the offerers, according to the direction of the sign OMNIS₂ (L430)⁶¹. In fact, both signs of this epigraph are dextroverse, and the first sign is not CERVUS_x but rather L172 (*ala*), here used, presumably, to write the name of the goddess Ala (Fig. 4). Furthermore, the libating individual (and/or his gesture of adoration) along with all the other offerers depicted here can be taken as a part of the inscription itself: LIBARE (and) ADORARE⁶², “to libate/offer (and) worship”. Thus, the scene with the epigraph on the right can be read as follows:

Ala OMNIS₂ (LIBARE = *depiction of offerers*)
 “Libating/offering to all (the names of) Ala.”⁶³

While the epigraph on the left reads:

FRONS₂⁶⁴ REGIO OMNIS₂ FILIA
 “The foremost daughter of the entire country/all lands”⁶⁵.

- 61 We suggest to interpret the second sign as L430 (OMNIS₂) rather than DEUS_x. The sign L430 with a horizontal (side A) and a vertical stroke (side B) inside is attested at Karkemish on a biconvex button seal (KH.19.O.137) dating to the Early Iron Age. An almost identical form with an attached *ra/i* (L383) is attested in ANKARA 12B (for the catalog numbers, see Ali Dinçol, Belkıs, *Anadolu Medeniyetleri Müzesinde Bulunan Hitit Hiyeroglif Mühürleri/ Hethitische Hieroglyphensiegel im Museum für Anatolische Zivilisationen*, Ankara Turizmi, Eskieserleri ve Müzeleri Sevenler Derneği Yayınları, Ankara 1981.) and İSTANBUL 33A (for the catalog numbers, see Ali Dinçol, “Adana, Hatay ve İstanbul Müzelerinde Bulunan Hitit Hiyeroglif Mühürleri/Hethitische Hieroglyphensiegel in den Museen zu Adana, Hatay und Istanbul”. *JJKF*, Vol. 19, 1983, pp. 173-249). The name on ANKARA 12B can be read *pú+ra/i-L172*² = Purilla, which is attested in HKM 99 and the name on İSTANBUL 33A can be read *pú+ra/i* = Puri(ya).
- 62 Cf. the whole body of a depicted person standing as a syllable of the individual’s name (in *BoHa* 19.400); the customized L1-2 signs; and the depiction of an individual to represent a pronoun in the Iron Age (KARKAMIŞ A1b, KARKAMIŞ A3d, ARSUZ 1, KARKAMIŞ A6, MARAŞ 1 and 4, etc.). The scene here looks like a thanksgiving ceremony to the goddess Ala after a (sacred/royal) deer-hunt (dissected body parts of a deer are under a tree). Hunting scenes are also depicted on the KINIK bowl (Kutlu Emre, Aykut Çınaroğlu, “A Group of Metal Hittite Vessels from Kınık – Kastamonu”, *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and Its Neighbors: Studies in Honor of Nîmet Özgüç*, eds. Machteld J. Mellink - Edith Porada - Tahsin Özgüç, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993, pp. 675-713); on Alacahöyük orthostats; and *SBo* 2.220 and 221.
- 63 Cf. the expression “to all the names of Ala” in cuneiform sources (*KUB* 2.1 obv. iii 26 and *KUB* 40.107+ 5; see Gregory McMahon, *The Hittite State Cult of the Tutelary Deities*, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago 1991, pp. 109 and 116; cf. Weeden, *ibid*, p. 267). The occurrence of this expression both in cuneiform sources and on the STAG-rhyton allows us to securely date the latter to the reign of Tudhaliya IV.
- 64 Along with the depiction of forehead-eye-nose as FRONS, one can assign the same value to L19 (FRONS₂, graphically = FRONS + eye-lips-chin-neck) as the logogram of the words *hanta*, “in front of”; *hant(a)-* n., “face”; *hantahiti-* c., “preeminence”; and *hantili-* adj., “foremost”.
- 65 REGIO OMNIS₂ means either “the entire country (of Hatti)” or “all lands” (cf. Anna H. Bauer,

Or, as a less likely alternative, by interpreting L19 (FRONS₂) as a postposition: (*depiction of Ala and/or her bird of prey*⁶⁶ = ALA) FRONS₂ REGIO OMNIS₂ FILIA Ala OMNIS₂ (LIBARE = *depiction of offerers*)

“In front of Ala, the daughter of the entire country/all lands, libating/offering to all (the names of) Ala”.

3.3. Attestations of L461 and L19 (FRONS₂) in Context

One can apply the interpretation proposed above for the sign L19 (FRONS₂) to the inscription of EMİRGAZİ altars. The sign L19 (FRONS₂) follows the divine Mount Sarpa as a postposition in all attestations (listed below).

3.3.1. EMİRGAZİ 1 § 2-3:⁶⁷

wa/i-^{}a* (DEUS)MONS.THRONUS **FRONS₂** CERVUS₃.L463-*zi/a* PONERE
zi/a-ha-wa/i-mi STELE *pa+ra/i-^{*}a* PONERE

“I set up the *stone/object* of the stag(-god) of the countryside (= EMİRGAZİ 1 A-D) **in front of** (=at the foot of?) the Mount Sarpa, and afterward I put this stele (= EMİRGAZİ 2 or lost).”

3.3.2. EMİRGAZİ 1 § 26 (curse apodosis):

See 3.4.1.1 below.

3.3.3. EMİRGAZİ 1 § 29:

wa/i-na-^{}a* (DEUS)SOL SOL+RA/I (DEUS)TONITRUS.CAELUM (DEUS) CERVUS₃-*ti*.L463 (DEUS)MONS.THRONUS **FRONS₂** (DEUS.FEMINA) L461 *su-na-sa-ti* PUGNUS-*mi-tu*

“May the Sun-goddess of Arinna, the Storm-god of the sky, the Stag-god of the countryside, **in front of** the divine Mount Sarpa, make him firm/strengthen him with the abundance of Ala”.

Morphosyntax of the Noun Phrase in Hieroglyphic Luwian, Brill, Leiden - Boston 2014, pp. 63-65). Also cf. “mistress/lady of all lands”, epithet of Ištar of Nineveh (EA 23); and Puduhepa as the “daughter of Kizzuwatna” in FRAKTİN.

66 See Canby, *ibid.*, pp. 161-201; Daniş Baykan, “İkonografide MÖ 1. Bine Kadar Alıcı Kuşlar”, *Işık Şahin’e Armağan (Studies in Honour of Işık Şahin)*, eds. S. Melike Zeren-Hasdağlı - Emre Taştemür, Trakya Üniversitesi Yayınları, Edirne 2022, pp. 39-58; Susanne Görke, Ekin Kozal, “Birds of Prey in Pre-Hittite and Hittite Anatolia (c. 1970–1180 BCE): textual evidence and image representation”, *Raptor and Human Falconry and Bird Symbolism throughout the Millennia on A Global Scale*, Book 4, eds. Karl-Heinz Gersmann - Oliver Grimm, Wachholtz Verlag - Murmann Publishers, Kiel - Hamburg 2018, pp. 1667-1689.

67 Cf. Hawkins, *ibid.*, p. 88.

3.3.4. EMİRGAZI 1 § 30:

REL-*i(a)-sa-ha* (DEUS)MONS.THRONUS **FRONS**₂ CERVUS₃.L463-*zi/a*
PONERE

And (he) who will put the Stag(-god) of the countryside-*stone* **in front of** the divine Mount Sarpa...

3.3.5. EMİRGAZI 1 § 37:

*wa/i-tu-*a* (DEUS)CERVUS₃-*ti*.L463 (DEUS)MONS.THRONUS **FRONS**₂
(DEUS.FEMINA)L461 *su-na-sa-ti á-na+ra/i-zú-ha-ti* PRAE *hwi/a-i(a)-tu*

“May the Stag-god of the countryside, **in front of** the divine Mount Sarpa, run before him with the abundance (and) forcefulness of Ala!”

Accepting a further attestation of L19 used as a logogram (FRONS₂) in KARAKUYU might improve our understanding of this inscription, as well:

3.3.6. KARAKUYU:⁶⁸

FRONS₂ MONS.THRONUS (MONS)L417(3)-*wa/i-tá* (MONS)*su-na+ra/i*
CERVUS₄.IACULUM *HATTI*(URBS)×MONS.TU TONITRUS.PURUS.
L417(4) REL-*i-pa*⁶⁹

“(I/he) hunt(ed) **in front of** (=at the foot of?) the Mount Sarpa, Mount Saluwanda, Mount Sunnara, (and) indeed, (at) the Storm-god’s sacred vault of Mount Tudhaliya *in(side)* Hattusa”⁷⁰.

68 Cf. John David Hawkins, “Tudhaliya the Hunter”, *The Life and Times of Hattušili III and Tuthaliya IV : Proceedings of a Symposium held in Honour of J. De Roos, 12-13 December 2003*, ed. Theo P.J. van den Hout, Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, Leiden 2006, p. 61; John David Hawkins, “Hitite Monuments and Their Sanctity”, *Sacred Landscapes of Hittite and Luwians. Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi, Florence, February 6th–8th 2014*, eds. Anacleto D’Agostino - Valentina Orsi - Giulia Torri, Firenze University Press, Firenze 2015, pp. 4-5; Mark Weeden, “Hittite Epigraphic Finds from Büklükale 2010-14”, *Anatolian Archaeological Studies*, Vol. 19, 2016, p. 92.

69 If we accept that the inscription is complete, Luwian *kwi**pa* or *kwi=pa* is never attested in the final position of a sentence (see H. Craig Melchert, “Hieroglyphic Luwian REL-*ipa* ‘indeed, certainly’”, *Indo European Perspectives, Papers from the 18th East Coast Indo-European Conference*, ed. Mark RV. Southern, Journal of Indo-European Studies Monograph, Washington D.C. 2002, pp. 223-232; Petra Goedegebuure, “The Hieroglyphic Luwian particle REL-*i=pa*”, *Acts of the Third International Congress of Hittitology*, eds. Sedat Alp - Aygül Süel, Nürol Matbacılık, Ankara 1998, pp. 233-245). However, we may assume that *kwi**pa* is here used as =*pat*, like in Hittite sentences, or we may assume that a verb ‘to hunt’ was omitted (but this seems unnecessary).

70 Graphically, the sign complex MONS.TU is placed within (marked by “×” in the transliteration) the *HATTI* sign, possibly to mean “in(side)”.

3.4. Royal L398 and Ala's L398

A controversial sign, L398, is attested both in association with the goddess Ala and as an epithet (or a part of it) of the king connected with hunt (and/or hunting ground). The form of the sign looks like a rectangular object(?), an encircled area(?), or also a piece of ground being shaped. We tentatively suggest it could be a kind of road (cf. sub 2.1.1.2 and fn. 16, above). The sign in question has possibly the phonetic value /tu/ in KARAHÖYÜK (ELBİSTAN) and on some seals (see 5.2). All the known attestations of L398 in context are given below.

3.4.1. L398 as a logogram:

3.4.1.1. EMİRGAZİ 1 § 26 (curse apodosis):

wa/i-tu-tá-^a (DEUS)SOL SOL+RA/I (DEUS)TONITRUS.CAELUM (DEUS) CERVUS₃-*ti*.L463⁷¹ (DEUS)MONS.THRONUS FRONS₂ (DEUS.FEMINA) L461 **REX.L398**-*zi/a sara/i-zi/a* INFRA *tara/i-zi/a-nú-wa/i-tu*

“For him, in front of the divine Mount Sarpa, may the Sun-goddess of Arinna, the Storm-god of the sky (and) the Stag-god of the countryside turn/throw down the superior/high **royal L398s** of Ala!”

3.4.1.2. EMİRGAZİ 2 § 13:

[(DEU)S]SOL SOL+RA/I *a-mi* DOMINUS.*NA* **[RE]X.L398-ha-ti** PONERE⁷²
 “[And] (I) put (them⁷³) by/from/via (my) royal **L398(s)**, for/to the Sun-goddess of Arinna, my lady”.

3.4.1.3. YALBURT Block 16-10:⁷⁴

(By the grace of the Storm-god, I conquered all lands,)

CERVUS₄ *wa/i-sà-ti* | *wa/i-mi-^a* HEROS **L463.L398** CERVUS₄.IACULUM MAGNUS.REX

“and by the grace of the Stag(-god), I (am) the Hero, the **Countryside-L398**, the Hunter, the Great King”.

71 An additional late attestation of the Stag-god of the countryside is in MALATYA 5: (DEUS) L463.CERVUS₃ REX.PUGNUS+CULTER, “countryside-Stag-god of the mighty King”, or, less likely, “mighty countryside-Stag-god of the King” (cf. *CHLI*, p. 306). For the interpretation of L29 (PUGNUS+CULTER) and L30 (PUGNUS) as *muwa(ti)-*, “might; mighty”, see *TK I*, p. 191 fn. 4.

72 The transliteration given here is based on photographs made by the author.

73 The accusative object of the sentence is “people of Kwalatarna and Tlawa” (mentioned in previous section(s)).

74 Cf. Hawkins, *ibid.*, p. 69-70.

3.4.1.4. EMİRGAZİ 3:⁷⁵

(DEUS)CERVUS₃-ti.L463 *wa/i-sà-ti wa/i-mi-*a* CERVUS₄.IACULUM **L463**.
L398 H[ERO ...]

“and by the grace of the Stag-god of the countryside, I (am) the Hunter, the
Countryside-L398, the H[ero ...].”

3.4.1.5. *BoHa* 19.411 and *BoHa* 19.695-696:

MAGNUS.L398

“Great/Chief (of) L398(s).”

3.4.1.6. BOROWSKI 16:

HI-VIR..ZI/A BONUS₂ L398

“Hekur-ziti, wealthy (man of) L398”.

3.4.2. L398 as a syllabogram:

3.4.2.1. KARAHÖYÜK (ELBİSTAN) § 24:

a-wa/i-sa (DEUS)TONITRUS POCULUM.PES.L67 LIS-**L398** *a-sa-tu*

a=wa=as Tarhunzas POCULUM.PES.L67 (*za*)*sali(ya)s=tu astu*

“Let him, the Storm-god of ELBİSTAN, be the prosecutor against him!”

3.4.2.2. *Bo* 5.8:⁷⁶

zi/a-**L398** REX.FILIA,

“Zitu,⁷⁷ the Prince.”

3.4.2.3. *BoHa* 19.623:

LINGUA+CLAVUS-**L398**-tâ-sa = Haddudasa.

3.4.2.4. *BoHa* 19.598:

BOS-**L398** = (M)u(wa/i)tu².

3.4.2.5. *BoHa* 19.765:

x-**L398**-*x*

3.4.2.6. *BoHa* 19.698-699:

L144-L461-L398 = Ala/i-alatu or L144-L461.L398 = *Ali-ALA*-L398 (possibly
“high² Ala’s road”).

75 Transliteration based on Hawkins, *Tudhaliya*, fig. 9 on page 74.

76 Catalog numbers in Kurt Bittel, Hans Gustav Güterbock, Günter Neumann, Peter Neve, Heinrich Otten, Ursula Seidl, *Boğazköy V. Funde aus den Grabungen 1970 und 1971*, Gebr. Mann Verlag, Berlin 1975.

77 Cf. the similar name Zidandu in *NH* (no. 1556).

3.4.2.7. BOROWSKI 36:

L398-*sà*-LUNA/*sa*² = Tusasa²

Similar constructions to that of 3.4.2.5 can be observed with REX.L398 (3.4.1.1 and 3.4.1.2) and L463.L398 (3.4.1.3 and 3.4.1.4). Alternatively, one could suggest “royal road” for REX.L398; “countryside road” for L463.L398; and, as an epithet of the king, “hero of the countryside road(s)”, for L463.L398.HEROS (3.4.1.3) and HEROS.L463.L398 (3.4.1.4).

Table 5: List of discussed signs

L number	Logographic value	Phonetic value
L19	FRONS ₂	<i>á</i>
L71 =L375* ²	AQUILA ₂	<i>wa_x</i>
L74	BUTEO ₂	<i>alí</i>
L128 ⁷⁸	AQUILA	<i>zì₄</i> <i>wa_x</i>
L129	BUTEO <i>ALILP</i>	-
L132	BUTEO ₄	<i>ara/i</i>
L144	BUTEO _{3A}	<i>alá/i</i>
L172	<i>ALA</i> ₂	<i>(a)la</i> <i>lá/i</i>
L366	OMNIS	<i>TAL(A)</i>
L375	BUTEO _{3B}	<i>lì₄</i>
L398	VIA ₂	<i>tu₅</i>
L430	OMNIS ₂	<i>pú</i>
L461	<i>ALA</i>	<i>ala/i</i>
*505	-	<i>har(a)</i>
*521	discarded, see L144	

78 See fn. 16, below.

Conclusions

The spelling PURUS-L375-*sá* in KH.16.O.378 reveals that L375 has a phonetic value /li/. The graphic resemblance of the sign L144 (= *521) with L375 leads us to identify it as the “Empire” (and “Transitional”) form of L375, while its attestations on seals and in KARAHÖYÜK (ELBİSTAN) allow us to posit a phonetic value /ala/i/ for it. Furthermore, the L375 sign (sometimes misidentified as L19) is attested with L461 in several inscriptions and seal legends. A contextual analysis of these attestations provided new readings and interpretations for these signs.

In addition, we could establish that the L19 sign has both phonetic (*á*) and logographic (FRONS₂) values in the Empire period. Occurrences of L19 together with the goddess Ala show that this sign is not part of the spelling of the goddess’ name, but it rather represents a postposition. The logographic values (“in front of / at the foot of?” and “foremost”) suggested in this paper fit the attestations of L19 in EMİRGAZİ altars, KARAKUYU inscriptions, and the left side of the STAG-rhyton.

As for the signs originating from a bird of prey (see the signs for BUTEO in Table 5), they occur with the phonetic values /ala/i/ and /li/ in a series of personal names (see Table 4). Finally, a newly recognized verb, *lilī(ya)*-, “to alter/change; improve”, allows us to improve our comprehension of several passages in Iron Age hieroglyphic inscriptions (see 2.1).

BIBLIOGRAPHY

- Baykan, Daniş, “İkonografide MÖ 1. Bine Kadar Alıcı Kuşlar”, *Işık Şahin’e Armağan (Studies in Honour of Işık Şahin)*, eds. S. Melike Zeren-Hasdağlı - Emre Taştemür, Trakya Üniversitesi Yayınları, Edirne 2022, pp. 39-58.
- Bauer, Anna H., *Morphosyntax of the Noun Phrase in Hieroglyphic Luwian*, Brill, Leiden - Boston 2014.
- Beran, Thomas, “Stempelsiegel und gesiegelte Bullen”, *MDOG*, Vol. 93, 1962, pp. 59-68.
- Bittel, Kurt - Naumann, Rudolf - Beran, Thomas - Hachmann, Rolf - Gottfried, Kurth, *Boğazköy III, Funde aus den Grabungen 1952-1955*, Verlag Gebr. Mann, Berlin 1957.
- Bittel, Kurt - Güterbock, Hans Gustav - Neumann, Günter - Neve, Peter - Otten, Heinrich - Seidl, Ursula, *Boğazköy V. Funde aus den Grabungen 1970 und 1971*, Gebr. Mann Verlag, Berlin 1975.
- Bossert, Helmuth Theodor, “Die Felsinschrift von Şırzı”, *AfO*, Vol. 17, 1954-1956, pp. 56-70.
- Canby, Jeany Vorys, “Falconry (Hawking) in Hittite Lands”, *JNES*, Vol. 61, 2002, pp. 161-201.
- d’Alfonso, Lorenzo, “War in Anatolia in the Post-Hittite Period: The Anatolian Hieroglyphic Inscription of Topada Revised”, *JCS*, Vol. 71, 2019, pp. 133-152.
- Astour, Michael C., “The Kingdom of Siyannu-Ušnatu”, *UF*, Vol. 11, 1979, pp. 13-28.
- Dinçol, Ali, “Adana, Hatay ve İstanbul Müzelerinde Bulunan Hitit Hiyeroglif Mühürleri/Hethitische Hieroglyphensiegel in den Museen zu Adana, Hatay und Istanbul”. *JKF*, Vol. 19, 1983, pp. 173-249.
- Dinçol, Ali - Dinçol, Belkıs, *Anadolu Medeniyetleri Müzesinde Bulunan Hitit Hiyeroglif Mühürleri/ Hethitische Hieroglyphensiegel im Museum für Anatolische Zivilisationen*, Ankara Turizmi, Eskieserleri ve Müzeleri Sevenler Derneği Yayınları, Ankara 1981.
- Dinçol, Ali - Dinçol, Belkıs, “Neue hethitische Siegelabdrücke aus den Ausgrabungen von Soli und aus der Privatsammlung Halûk Perk”, *Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu’na 65. Yaş Armağanı EUERGETES Festschrift für Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu zum 65. Geburtstag*, 1. Cilt, eds. İnci Delemen - Sedef Çokay-Kepçe - Aşkim Özdzibay - Özgür Turak, Suna - İnan Kırış Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya 2008, pp. 383-387.

Emre, Kutlu - Çınaroğlu, Aykut, “A Group of Metal Hittite Vessels from Kınık – Kastamonu”, *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and Its Neighbors: Studies in Honor of Nimet Özgüç*, eds. Machteld J. Mellink - Edith Porada - Tahsin Özgüç, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993, pp. 675-713.

Gelb, Ignace J., “Hittite Hieroglyphic Seals and Seal Impressions”, Hetty Goldman, *Excavations at Gözli Kule, Tarsus II*, Princeton University Press, Princeton - New Jersey 1956, pp. 242-256.

Goedegebuure, Petra, “The Hieroglyphic Luwian particle REL-*i=pa*”, *Acts of the Third International Congress of Hittitology*, eds. Sedat Alp - Aygül Süel, Nuru Matbacılık, Ankara 1998, pp. 233-245.

Goedegebuure, Petra, “The Hieroglyphic Luwian Signs *128 (AVIS ‘BIRD’) = *wa_x* and *30 = *HAPA*”, *Acts of the Ninth International Congress of Hittitology*, Cilt 1, ed. Aygül Süel, T.C. Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Çorum 2019, pp. 295-316.

Görke, Susanne - Kozal, Ekin, “Birds of Prey in Pre-Hittite and Hittite Anatolia (c. 1970–1180 BCE): textual evidence and image representation”, *Raptor and Human Falconry and Bird Symbolism throughout the Millennia on A Global Scale*, Book 4, eds. Karl-Heinz Gersmann - Oliver Grimm, Wachholtz Verlag - Murmann Publishers, Kiel - Hamburg 2018, pp. 1667-1689.

Hawkins, John David, *The Hieroglyphic Inscription of the Sacred Pool Complex at Hattusa*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1995.

Hawkins, John David, “Tarkasnawa King of Mira ‘Tarkondemos’, Boğazköy Sealings and Karabel”. *AnSt* Vol. 48, 1998, pp. 1-31.

Hawkins, John David, “Tudhaliya the Hunter”, *The Life and Times of Hattušili III and Tuthaliya IV: Proceedings of a Symposium held in Honour of J. De Roos, 12-13 December 2003*, ed. Theo P.J. van den Hout, Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, Leiden 2006, pp. 49-76.

Hawkins, John David, “Hittite Monuments and Their Sanctity”, *Sacred Landscapes of Hittite and Luwians. Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi, Florence, February 6th–8th 2014*, eds. Anacleto D’Agostino - Valentina Orsi - Giulia Torri, Firenze University Press, Firenze 2015, pp. 1-9.

Hutter, Manfred, “‘The Lady’ Kubaba (ANCOZ 1 § 2, etc.) in Hieroglyphic Luwian”, *NABU*, Vol. 2016/4, 2016, pp. 30-32.

Kennedy, Douglas A., "The inscribed Hittite seals in the Ashmolean Museum", *RHA*, Vol. 63, 1958, pp. 65-84.

Kennedy, Douglas A., "Sceaux hittites conservés à Paris", *RHA*, Vol. 65, 1959, pp. 147-172.

Klein, Jeffrey J., "Urartian Hieroglyphic Inscriptions from Altintepe", *AnSt*, Vol. 24, 1974, pp. 77-94.

Laroche, Emmanuel, "Les hiéroglyphes d'Altintepe", *Anadolu*, Vol. 15, 1971[1973], pp. 55-61.

Marchetti, Nicolò, "Recent archaeological discoveries at Karkemish. Anatomy and trajectories of a capital city on the Middle Euphrates", *News from the Lands of the Hittites. Scientific Journal for Anatolian Research*, Vol. 3-4, 2020, pp. 251-400.

McMahon, Gregory, *The Hittite State Cult of the Tutelary Deities*, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago 1991.

Melchert, H. Craig, *Cuneiform Luvian Lexicon*, Self-published, Chapel Hill 1993.

Melchert, H. Craig, "Hieroglyphic Luvian REL-*ipa* 'indeed, certainly'", *Indo European Perspectives, Papers from the 18th East Coast Indo-European Conference*, eds. Mark RV. Southern, Journal of Indo-European Studies Monograph, Washington D.C. 2002, pp. 223-232.

Melchert, H. Craig, "Naming Practices in Second- and First-Millennium Western Anatolia", *Names in Ancient Anatolia*, ed. Robert Parker, Oxford University Press, Oxford 2013, pp. 31-49.

Melchert, H. Craig, "Enclitic Subject Pronouns in Hieroglyphic Luvian", *AJNES*, Vol. 6/2, 2011, pp. 73-86.

Müller-Karpe, Andreas, "Kulthandlungen und Kultpersonal in hethitischen Palästen", *Cult, Temple, Sacred Spaces. Cult Practices and Cult Spaces in Hittite Anatolia and Neighbouring Cultures, Proceedings of the First International HFR Symposium, Mainz, 3-5 June 2019*, eds. Susanne Görke - Charles W. Steitler, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2020, pp. 179-220.

Peker, Hasan, "Some Remarks on the Imperial Hittite Sealings from the 2017 Excavations at Karkemish". *NABU*, Vol. 2017/4, 2017, pp. 178-179.

Peker, Hasan, *Anadolu Hiyeroglif Yazılı Belgeler 1: Geç Hitit Karkamış Krallığı Yazıtları*, Ante Quem, Bologna 2022.

Peker, Hasan, “Philological Remarks on the Sealings from Empire Period of Karkemish”, *Administrative Practices and Political Control in Anatolian and Syro-Anatolian Politics in the 2nd and 1st Millennium BCE*, eds. Clelia Mora - Giulia Torri, Firenze University Press, Firenze 2023, pp. 127-159.

Poetto, Massimo, “Un nuovo verbo luvio-geroglifico: zapa-, e la sua correlazione al luvio cuneiforme zapp(a)-”, *Ex Anatolia Lux. Anatolian and Indo-European Studies in Honor of H. Craig Melchert on the Occasion of his Sixty-fifth Birthday*, eds. Ronald Kim - Norbert Oettinger - Elisabeth Rieken - Michael Weiss, Beech Stave Press, Ann Arbor - New York 2010, pp. 296-302.

Poetto, Massimo - Salvatori, Sandro, *La collezione anatolica di E. Borowski*, Gjes Edizioni, Pavia 1981.

Rieken, Elisabeth - Yakubovich, Ilya, “The new values of Luwian signs L 319 and L 172”, *İpamati kistamati pari tumatimis. Luwian and Hittite Studies Presented to J. David Hawkins on the Occasion of his 70th Birthday*, ed. Itamar Singer, Published by the Emery and Claire Yass Publications in Archaeology (Bequeathed by the Yass Estate, Sydney, Australia) of the Institute of Archaeology, Tel Aviv University Tel Aviv 2010, pp. 199-219.

Simon, Zsolt, “What was built in the Hieroglyphic Luwian inscription of ŞIRZI?”. *NABU*, Vol. 2014/4, 2014, pp. 151-152.

van den Hout, Theo P.J., “The Silver Stag Vessel: A Royal Gift”, *Metropolitan Museum Journal*, Vol. 53, 2018, pp. 114-127.

Weeden, Mark, “Tuwati and Wasusarma: Imitating the Behaviour of Assyria”. *Iraq*, Vol. 73, 2010, pp. 39-61.

Weeden, Mark, *Hittite Logograms and Hittite Scholarship*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2011.

Weeden, Mark, “Hittite Epigraphic Finds from Büklükale 2010-14”, *Anatolian Archaeological Studies*, Vol. 19, 2016, pp. 81-104.

Yakubovich, Ilya, “Nugae Luvicae”, *Anatolian Languages*, eds. Vitaly Shevoroshkin - Paul J. Sidwell, Association for the History of Language, Canberra 2002, pp. 189-209.

Yakubovich, Ilya, “The Luwian Word for ‘Place’ and its Cognates”, *Kadmos*, Vol. 56/1-2, 2017, pp. 1-27.

Abbreviations

* before numerals see *CHLI*, p. 24.

BoHa 14. Boehmer Rainer Michael - Güterbock, Hans Gustav, *Glyptik aus dem Stadtgebiet von Boğazköy. Grabungskampagnen 1931-1939, 1952-1978*, Gebr. Mann Verlag, Berlin 1987.

BoHa 19. Herbordt Suzanne - Hawkins, John David, *Die Prinzen- und Beamtensiegel der hethitischen Großreichszeit auf Tonbullen aus dem Nişantepe-Archiv in Hattusa*, Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 2005.

BoHa 22. Dinçol, Ali - Dinçol, Belkis, *Die Prinzen- und Beamtensiegel aus der Oberstadt von Boğazköy-Hattuša vom 16. Jahrhundert bis zum Ende der Grossreichszeit*, Verlag Philipp von Zabern Mainz am Rhein.

CHD. *The Hittite Dictionary of the Oriental Institute*, Chicago, 1980-.

CHLI. Hawkins, John David, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions 1. Inscriptions of the Iron Age*, Walter de Gruyter, Berlin-New York 2000.

L before numerals. Sign numbers after Laroche, Emmanuel, *Les hiéroglyphes hittites I. L'écriture*, Editions du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris 1960.

NH. Laroche, Emmanuel, *Les Noms des Hittites*, Librairie C. Klincksieck, Paris 1966.

NEWELL. von der Osten, Hans Henning, *Ancient Oriental Seals in the Collection of Mr. Edward T. Newell*, The University of Chicago Press, Chicago-Illinois 1934.

TK I. Peker, Hasan, *Texts from Karkemish I. Luwian Hieroglyphic Inscriptions from the 2011-2015 Excavations*, Ante Quem, Bologna 2016.

SBo 2. Güterbock, Hans Gustav, *Siegel aus Boğazköy II*, Berlin 1942.

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 87 - Sayı/Issue: 309
Ağustos/August 2023

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 07.07.2022
Kabul/Accepted: 09.01.2023

DOI: 10.37879/belleten.2023.385

Araştırma Makalesi/Research Article

Byzantine Countryside with its Villagers and *Dynatoi*:
the Example of the Soğanlı Valley, Cappadocia*

H. Ceylan Karaca**

Abstract

The Soğanlı Valley is on the main route that connects Niğde and Kayseri. Its arable land, rock-cut dwellings that housed a large population and an openly parochial complex from the tenth century indicate that the settlement contained a Byzantine village. Its masonry church, a rare element from late antiquity, exemplifies the special status of the settlement in early Christianity and foreshadows its ongoing importance in the Middle Ages. The eleventh-century inscriptions are the indicators of the middle and high-ranking soldiers in the settlement. Apparently, Soğanlı was one of the settlements chosen for the military leaders of the century and became a piece of land held by them. The powerful (*dynatoi*) who settled near this crucial route must have been meant not only to control that route but also to maintain their economic welfare from the territory. Thus, Soğanlı had a twofold prominence as a Byzantine countryside: It was a part of the defence strategy the empire attempted to formulate in medieval Cappadocia; furthermore, it housed important archaeological, epigraphical and art historical data on the medieval period of the region with its

* The present study drives its problematic from the author's doctoral thesis submitted to the Department of History of Art, Hacettepe University in 2019 under the supervision of Prof. Dr. M. Sacit Pekak. The thesis was supported by TÜBİTAK through 2214-A Fellowship Programme. Along with the two anonymous readers, I also thank Prof. Dr. Andreas Külzer and Assoc. Prof. Dr. Luca Zavagno for reading an earlier version of the study. I thank Prof. Dr. Rainer Warland for his remarks during his company to the valley.

** Dr., Hacettepe University, Faculty of Letters, Department of History of Art, Ankara/TÜRKİYE, ceylikaraca@gmail.com ORCID: 0000-0001-6908-7640

monuments of various functions and inscriptions. Soğanlı and its ‘*dynatoi*’ endured within the new administrative system after Manzikert. The study aims to examine the ‘village’ identity of the settlement especially in the tenth century, and to analyse the activity and continuity of the powerful in Soğanlı and the empire. Within this aim, the study uses the military, historical, legislative texts of the period, and architectural and archaeological data from the valley.

Keywords: Cappadocia, the Soğanlı Valley, Byzantine village, the *dynatoi*, the family of Skepides.

Köylüleri ve Güçlüleri (*Dynatoi*) ile Bizans Kırsalı: Kappadokia-Soğanlı Vadisi Örneği

Öz

Soğanlı Vadisi Niğde-Kayseri kentlerini bağlayan ana yolun üzerinde bulunmaktadır. Vadi içerisinde kurulan yerleşimin verimli arazisi, kalabalık bir nüfusu barındırmış olması gereken kayaya oyma konutları ve köy kullanımına ait olduğu açık bir 10. yüzyıl yapı kompleksi, yerleşimin bir Bizans köyü olduğunu da gösterir. Vadinin, geç Antik dönem için nadir bir örnek olan kagir kilisesi de, erken Hristiyanlık döneminden beri buranın sahip olduğu ayrıcalıklı konumu örneklemekte, Orta Çağda da devam edecek önemini göstermektedir. Önemli rütbedeki askerlerin 11. yüzyılda vadideki varlığı yazıtlardan anlaşılmaktadır. Görünen o ki, Soğanlı orta Bizans döneminde önemli bir rotanın güvenliğini sağlayan askerî liderlerin yerleşimi olarak planlanmış, onların mülkü haline gelmiştir. Dolayısıyla, 11. yüzyılda doğu sınırına yakın önemli bir yola yerleştirilen askerlerin hem yolu kontrol etmeleri hem de ekonomik refahlarını buradan sağlamaları hedeflenmiş olmalıdır. Bu yaklaşım, Soğanlı Vadisi’nin bir Bizans kırsalı olarak iki önemli işlevini ortaya çıkarır: Vadi, Bizans İmparatorluğu’nun özellikle Orta Çağ Kappadokiası’nda oluşturmaya çalıştığı savunma stratejisinin önemli direnç noktalarından biridir; aynı zamanda, rütbeli askerlere (*strategos, domestikos*) ve köylülere ait yazıt ve portreler ile farklı işlevlere sahip yapılarıyla vadi orta Bizans dönemine ilişkin önemli arkeolojik, epigrafik ve sanatsal veriler barındırır. Soğanlı ve bir dönemki ‘güçlüleri’, Malazgirt Savaşı sonrasında Türklerin özellikle de Danişmendlilerin kontrolündeki yeni devlet sistemi içerisinde de varlığını sürdürmüştür. Bu çalışma, vadinin özellikle 10. yüzyıl içindeki ‘köy’ kimliğini, buraya yerleştirilen rütbeli askerlerin bölge ve İmparatorluk içindeki etkinlik ve sürekliliğini tartışmayı hedefler. Bu amaçla dö-

nemin askerî, tarihi ve toprak kanun metinleri ile yerleşimdeki mimari ve arkeolojik veriler kullanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kappadokia, Soğanlı Vadisi, Bizans köyü, dynatoslar, Skepides ailesi.

Introduction

The Soğanlı Valley is located in Yeşilhisar district of Kayseri (Kaisareia) in Turkey and is about 7 km west of the fortified stronghold named Zengibar (Kyzistra). It is suggested that Soğanlı was within the borders of the area that belonged to the theme of Charsianon; accordingly, the site was positioned near the route passing through the suffragan bishoprics of Cappadocia I, that is through Ürgüp (Hagios Prokopios) and Sobesos, and reaching at Podandos, a town associated again to the same eparchy which fell into the administrative limits of the theme of Charsianon¹. In any case, the valley is situated within an area of strategic importance². The valley has been mainly studied in terms of the iconography and style of the wall paintings of its churches. Yet, the donor and supplicatory inscriptions bearing the names and titles of the *dynatoi*-powerful say a great deal on the power balance, on the life and on the running of the settlement especially in the tenth century and beyond. Approaching it as a piece of land at the rural periphery, new questions emerge on the administrative connection of Soğanlı to the rest of the Byzantine Empire. Along with the inscriptions, its geographical position and the archaeological data on the usage of some of its monuments call for a reconsideration of the settlement as a whole in the light of a multidisciplinary approach, involving historical narratives, architectural traces, and an archaeological survey method (Fig. 1)³.

- 1 Anaïs Lamesa, “La chapelle des Donateurs à Soğanlı, nouvelle fondation de la famille des Skepides”, *Anatolia Antiqua*, 23, 2015, pp. 195-196. For a recent study on the formulation and evolution of the theme system in Byzantine Anatolia, see Cüneyt Güneş, *Bizans Anadolu’sunda Askerî ve İdarî Bir Sistem: Thema Sistemi*, TTK Yay., Ankara 2021.
- 2 For the route network in Cappadocia leading to Kaisareia and to Soğanlı, see Friedrich Hild, *Das Byzantinische Strassensystem in Kappadokien*, Wien 1977, pp. 66-70; Friedrich Hild and Marcell Restle, *Tabula Imperii Byzantini 2, Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos)*, Wien 1981, p. 282. On the identification of the site with ancient Soandos, see William J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia; with some account of their antiquities and geology*, 2 vols., London 1842, II, p. 292; Hans Rott, *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*, Leipzig 1908, p. 122; additionally Jacobo Turchetto, “...e fino a Mazaka... passando per Soandos e Sadakora...”, (STRABO, XIV, 2, 29) La *koinè odós* straboniana e la possibile viabilità della Cappadocia centrale”, *Journal of Ancient Topography*, 22, 2012, pp. 83-94.
- 3 Fig.1 is attained by 3D point cloud data and is the topographical image of the core area, its

The core area at the end of the valley, which the present study aims mainly to dwell on, consists of two branches that continue to west and northwest. However, its territory must have extended nearly to Yeşilhisar to about 10 km east, as evident by many rock-cut funerary chapels, monastic complexes and dwellings dispersed on the route in question⁴. The picture drawn by Hamilton through the end of the nineteenth century testifies the fertility of an area of about 10 km. On leaving Yeşilhisar and leading to Soğanlı, Hamilton “entered a rich and well-cultivated valley, watered by the stream which supplied the gardens below, and in which, as [he] gradually ascended along its banks, [he] found more water at every step”⁵. The huge agglomeration on the right to the entrance of the core area and the agglomeration at the junction of its branches display many units of various sizes and levels that connect to each other⁶. Although the intended use of these agglomerations is hard to be known, the extended territory of Soğanlı surely fed a large population.

The core area encloses seven complexes two of which are clearly the dwellings of landowning magnates and two of which are monastic⁷. Apart from the chapels of these complexes, there are twenty-one individual churches without an organic connection to them. At the junction of its branches the core area once held a

religious and secular buildings. The orthophoto images are obtained by Leica C10 laser scanner. I thank H. Bora Yavuz, the survey engineer who conducted the scanning, and Res. Assist. Murat Gül for his help in processing the data.

- 4 For a current catalogue of the rock-cut monuments on that route, see Catherine Jolivet-Lévy - Nicole Lemaigre Demesnil, *La Cappadoce, un siècle après Guillaume de Jerphanion*, 2 vols., Paris 2015, I, pp. 258-298.
- 5 Hamilton, *ibid.*, II, p. 286.
- 6 J. Eric Cooper and Michael J. Decker, *Life and Society in Byzantine Cappadocia*, Great Britain 2012, pp. 61-63. Cooper and Decker note the traces of a small, Byzantine dam-cistern near the entrance and an underground canal system which was active in the stream flowing between the two branches.
- 7 The complexes formerly regarded as ‘courtyard monasteries’ by Rodley are interpreted in recent literature as secular residential units of landowning magnates. Lyn Rodley, *Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia*, Cambridge 1985, p. 11. They are remarkable with several carefully planned spaces around a courtyard and with the absence of a rock-cut refectory. Among others, see especially Thomas F. Mathews, Annie-Christine Daskalakis Mathews, “Islamic-Style Mansions in Byzantine Cappadocia and the Development of the Inverted T-Plan”, *Journal of the Society of Architectural Historians*, 56/3, 1997, pp. 294-315; Fatma Gül Öztürk, “Negotiating between the Independent and Groups of Courtyard Complexes in Cappadocia”, in *Proceedings of the Society of Architectural Historians, Australia and New Zealand: Open 30*, 2 vols., eds. Alexandra Brown - Andrew Leach, Queensland 2013, II, pp. 837-849.

masonry church which appears as a rare element in Byzantine Cappadocia. The presence of the masonry Ak Kilise is only known from a few photographs and writings of the travellers and scholars of the nineteenth and twentieth centuries (Fig. 2)⁸. Through the details on its architectural decoration, Ak Kilise is compared to the masonry churches of the early Christian period and dated to the fifth-sixth centuries⁹. Especially the west branch is dotted with Byzantine wineries that stand individually on land, most of the monastic and domestic complexes possess their own wineries.

In small rock-cut Byzantine villages in Cappadocia, like Çavuşin and Zelve, similar agglomerations at their centre are considered as dwellings; these settlements lack the traces of the landlords and do not display a hierarchical organisation with their layout¹⁰. Erdemli and Şahinefendi, coined as villages in literature, are settlements similar to Soğanlı where the social hierarchy is apparent with one or more courtyard complexes for the powerful landlords dominating the habitation area at the centre of the village¹¹. Mavrucandere does not hold a complex for a landowning magnate and is considered to be an agrarian village where organised vine cultivation was carried out by a rural elite family or small landowners¹².

In recent literature, Soğanlı is evaluated as a large agrarian village of the middle Byzantine period¹³. Despite the lack of primary sources that record the Byzantine life of the settlement, the agglomeration of rock-cut units at the junction and near the entrance, the fertility of its territory still witnessed in the nineteenth century and the similar examples from the region affirm this evaluation. As its agricultural

- 8 Hamilton, *ibid.*, 2:289; Texier, *Description de L'Asie Mineure faite per ordre du Gouvernement français de 1833 à 1837*, 2 vols., Paris 1849, II, p. 92.
- 9 Natalia Teteriatnikov, "A group of early churches in Cappadocia: evidence for dating", *Byzantina Chronika*, 60, 1998, pp. 232-237; Rott, *ibid.*, p. 132; Henri Grégoire, "Rapport sur un voyage d'exploration dans le Pont et en Cappadoce", *Bulletin de correspondance hellénique*, 33, 1909, p. 111; Guillaume de Jerphanion, *Une Nouvelle Province de L'art Byzantin: les églises rupestres de Cappadoce*, 2 vols., Paris 1925-1942, I, p. 40 and table 4; Marcell Restle, *Studien zur Frühbyzantinischen Architektur Kappadokiens*, 2 vols., Wien 1979, II, pp. 24-26 and 171.
- 10 Robert G. Ousterhout, *Visualizing Community: Art, Material Culture, and Settlement in Byzantine Cappadocia*, Washington, D.C. 2017, p. 277.
- 11 See, in particular, Nilay Karakaya, "Erdemli'de Ekmek ve Şarap", *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ*, 2, 2008, pp. 33-53.
- 12 Nilüfer Peker, "Agricultural production and installations in Byzantine Cappadocia: a case study focusing on Mavrucandere", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 44, 2020, pp. 54-57.
- 13 Ousterhout, *Visualizing*, p. 293.

facilities, its geographical position and the traces of the powerful suggest, the site was an important periphery of the empire. Thus, the texts linked to Anatolia, such as the military treatises written between the sixth and tenth centuries, the legal compilation named *Farmer's Law* from the period before the late ninth century and the legislative decrees of the Macedonian emperors of the tenth century, should be seen – more or less – applicable to the village of Soğanlı. From these sources one can observe that the villages and their inhabitants were among the primary targets of the enemy, and one can read the regulations and assessments on the village commune as well as on the preservation of the fiscal equilibrium of a village¹⁴.

The centre of or an important location in a Byzantine village is thought to have been occupied by the village church¹⁵. Masonry churches in the region usually dated to the early Byzantine period are rare and intriguing elements of late antique Cappadocia. They are dispersed on the landscape, their essence and usage can only be understood with the examination of the type of the settlement they are located on. It seems possible to superpose their rarity with an equally compelling institution of the same period, namely the office of the *chorepiskopoi* – country bishops¹⁶. We do not have any archaeological and historical data to discuss

- 14 For the collation of the manuscripts that contain the original text, see Walter Ashburner, “The Farmer’s Law”, *The Journal of Hellenic Studies*, 30, 1910, pp. 85-108. Peter Sarris underlines that *Farmer’s Law* does not draw a picture of a countryside devoid of aristocrats and great landowners, rather, it is more about a countryside where peasant smallholders existed and survived within an aristocratic society. Peter Sarris, “Large estates and the peasantry in Byzantium c. 600–1100”, *Revue belge de philologie et d’histoire*, 90, 2012, pp. 440-441. Chris Wickham sees the *Farmer’s Law* as the emblematic text for Byzantine plateau society of rural Anatolia in any period. Chris Wickham, *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean, 400-800*, Oxford 2005, p. 463. For the legislative decrees of the Macedonian emperors, the references will be to their English translation in Eric McGeer, *The Land Legislation of the Macedonian Emperors*, Toronto 2000.
- 15 On the village churches’ occupying the centre of the villages, see Angeliki E. Laiou, “The Byzantine Village (5th-14th century)”, in *Les Villages dans l’Empire byzantin, IVe-XVe siècle*, eds. Jacques Lefort, Cecile Morisson and Jean-Pierre Sodini, Paris 2005, p. 48 and n. 104; Sharon E. J. Gerstel and Alice-Mary Talbot, “The culture of lay piety in medieval Byzantium 1054-1453”, in *The Cambridge History of Christianity: Eastern Christianity (Vol. 5)*, ed. M. Angold, Cambridge 2008, p. 80.
- 16 *Chorepiskopoi* were among the most important clergy in the Anatolian countryside in late antiquity, subordinated to the bishops to impose their ecclesiastical authority over the countryside, and were active in small towns or in more than one village simultaneously. In spite of the attempts to abolish the post in the fourth-century synods or the frictions on its hierarchical limits, country bishops went on to be attested to the eighth century, and to the tenth century in Cappadocia. Stephen Mitchell, *Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor*, 2 vols., Oxford 1993, 2:70; Michel Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle*, Paris 1992, pp. 202-203. A tenth-century inscription in Yazılı Church near Avanos (Uēnasa) in Cappadocia belongs to Anthimos, priest and *chorepiskopos* of the *kastron* Eritas. Nicole Thierry, *Haut Moyen-Âge en Cappadoce: Les églises de la*

this possible association further. Still, the presence of Ak Kilise as an example of rare masonry churches not only shows the ‘special status’ of the settlement in late antiquity but also foreshadows the importance of the site in the medieval period.

The aim of this study is neither to elaborate on the legal status of the Soğanlı Village, nor to analyse the actual meaning of the texts on the village commune and the powerful. Rather, it aims to set forth our efforts to interpret a settlement which stands on a crucial geographical position in central Anatolia and bears the traces of the powerful at the same time. The study intends to arrive at a proposition for approaching a rural periphery, and to draw a chronological frame of the life of a Byzantine village with its villagers, monks and *dynatoi* mostly by focusing on tenth and eleventh centuries.

The Tenth-Century Soğanlı Village

Although war and insecurity in the seventh century and onwards affected a population shrinkage especially on the borders of the empire, the entire erasure of settlements like villages was out of question; likewise, the disappearance of a prosperous rural economy and the shrinkage of agricultural activity did not mean the total absence of human settlement¹⁷. The material and cultural basis for the middle Byzantine developments was formed by the continuity of settlement and socio-economic life in the early Byzantine countryside in Anatolia¹⁸.

The continuity of human settlement in Soğanlı from the late antiquity on and the coexistence of the villagers and monks in the village in the tenth century is exemplified by the complex of Kubbeli churches. It is very close to and easily reachable from the habitation area at the junction of the branches (Figs. 3 and 4). It is dated to the tenth century by the style of the wall paintings of its churches¹⁹.

région de Çavuşin, 2 vols., Paris 1994, II, p. 329. Unsurprisingly, they were called into service as the number of villages and rural churches increased in the fourth century. Cooper and Decker, *ibid.*, p. 143. It is interesting that although the primary sources from late antiquity refer to the *chorepiskopoi* in Cappadocia, they do not specify the rural districts they served in. Sophie Métivier and Sylvain Destephen, “Évêques et chorévêques en Asie Mineure aux IVe et Ve siècles”, *Topoi*, 15, 2007, pp. 324-378.

17 James Howard-Johnston, “Authority and Control in the Interior of Asia Minor, Seventh-Ninth Centuries”, in *Authority and Control in the Countryside: From Antiquity to Islam in the Mediterranean and Near East (Sixth-Tenth Century)*, eds. Alain Delattre et al., Leiden 2019, p. 137.

18 Adam Izdebski, “Rural Settlements”, in *The Archaeology of Byzantine Anatolia*, ed. Philipp Niewöhner, Oxford 2017, p. 89.

19 Catherine Jolivet-Lévy, *Les églises byzantines de Cappadoce, le programme iconographique de l’abside et de ses*

Together with the Kubbeli cones, the surrounding ones and an unpainted little church in the vicinity contain a great number of pavement burials, *arcosolia* and burial chambers on multiple layers, probably from subsequent periods. As Ousterhout has already noted, the upper church of Kubbeli II holds an isolated tomb which belonged most likely to a locally-revered holy recluse and attracted the further burials in this area²⁰. The spatial connection of a tenth-century wall painting to the same tomb clearly puts the tomb into the tenth-century²¹. We can identify some of the believers buried in or officiated at the complex in the same century. Philikiane and Ioannes are the secular figures depicted in the upper church of Kubbeli II²², they were most probably among the rural elite of Soğanlı²³. In all the three cones of the complex, the further supplications of monks and laymen are apparent through their portraits and invocations²⁴. Ousterhout urges on the visual relationship between the Kubbeli complex and the Karabaş complex on the opposite slope and interprets the former as the ‘cemetery’ of Karabaş in the tenth-century phase of the latter²⁵.

This approach attempts to construe the entity of Kubbeli. Still, there remain questions on the usage of the complex which stands out as a tenth-century formation subjected to the supplications of monks and laymen. The ensemble

abords, Paris 1991, pp. 263-266; Jolivet-Lévy dates them to the first half of the tenth century, while Restle dates the lower church in the cone of Kubbeli I to the end of the same century. Marcell Restle, *Byzantine Wall Painting in Asia Minor*, 3 vols., trans. Irene R. Gibbons, Shannon Ireland 1969, 3. vol, without page number.

20 Robert Ousterhout, “Remembering the dead in Byzantine Cappadocia: the Architectural Settings for Commemoration”, in *Architecture of Byzantium and Kievan Rus from the 9th to the 12th Centuries* (Materials of the International seminar, November 17-21, 2009), pp. 91-92.

21 Ousterhout, “Remembering the dead”, p. 91.

22 Jerphanion, *ibid.*, p. 295; Ursula Weißbrod, “Hier liegt der Knecht Gottes...”: *Gräber in byzantinischen Kirchen und ihr Dekor (11. bis 15. Jahrhundert)*, Wiesbaden 2003, p. 30 and n. 156. The woman’s arms brought to the chest show that their portraits post-dated the woman’s death. On the pose mimicking the pose of the deceased when entombed, see Sharon E. J. Gerstel, *Rural Lives and Landscapes in Late Byzantium: Art, Archaeology, and Ethnography*, Cambridge 2015, p. 193.

23 On the rural-village elite, see especially Michel Kaplan, “Les élites rurales byzantines: historiographie et sources”, *Mélanges de l’École française de Rome-Moyen Âge*, 124/ 2, 2012, pp. 299-312. Apart from the *dynatoi*, the rural elites might be described as the elemental parts of the village commune as they were members of the clergy, or as they were relatively well-esteemed among the villagers because of age and a longer residence, or as they were relatively better off than the others.

24 Jerphanion, *ibid.*, II, p. 294; Jolivet-Lévy and Lemaigre Demesnil, *ibid.*, p. 259, 265.

25 Ousterhout, *Visualizing*, p. 147, 309.

is very close to and within easy reach from the agglomeration at the centre, its location is almost like a 'side street' in the core area. The access to its churches is equally straightforward, not restricted with a gate or a courtyard. Besides, it is in a non-monastic setting, without a trace of utilitarian spaces, a rock-cut refectory or units to serve as monks' cells²⁶. Herewith, the layout of the complex seems to have been in use by all the villagers and reserved entirely for a crowd of churches and all types of burials.

This open use of Kubbeli churches turns into a matter of interest because of its coexistence with the parish church of Ak Kilise simultaneously in function. The legislative act of Basil II (976-1025) in 996 provides answers to the non-monastic setting of the complex together with the living space of the recluse, the coexistence of lay and monk supplicants and the intensity of burials. Accordingly, villagers put up chapels on their own lands and lived there as monks until the end of their lives²⁷. Basil II disapproved the seizure of these properties by the local metropolitan or bishop on the death of these villagers-monks. This seizure allowed the religious authorities to offer these chapels to the *dynatoi* as monastic endowments, which was a way of easy transfer of the village lands. These chapels were supposed to be restored to their previous owners and meant to be used under the authority of the village as communal oratories, with the same number of monks. The religious foundations the legislation spoke of were noticeably labelled by the emperor not as monasteries but as village chapels. In a fertile, agrarian settlement like Soğanlı, the founder of one of the Kubbeli churches (and of the complex developed around it), the 'monk' as the legislation states, was most likely a peasant at the same time who was an integral part of the human landscape he lived in, sharing the same livelihood with his neighbours²⁸. It must have been the presence of this 'villager-monk' that caused the complex to become the focal point of lay piety. The perpetuity of the complex is a consequence of the legislative attempt to thwart the religious or lay magnates from seizing the village land and to

26 The huge hall to the south of the naos of the lower church of Kubbeli I probably from a later date, and the confined living space of the recluse to the northernmost end of the naos of Kubbeli II probably from the tenth century are the exceptions.

27 Eric McGeer, *ibid.*, pp. 122-124.

28 Ashkenazi argues the ongoing role of the monks and holy men in the daily life of the rural society of the late antique Levant. Jacob Ashkenazi, "Holy Man versus Monk-Village and Monastery in the Late Antique Levant: Between Hagiography and Archaeology", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 57, 2014, pp. 745-765.

allow the persistence of the churches open to the use of the villagers, surrounded by a cemetery that set the scene for the commemorative rites of the peasants²⁹.

The *Dynatoi* of the Village, Basileios and the House of Skepides

The legislative decrees of the Macedonian emperors on land demonstrate the tenth-century presence of the *dynatoi* in the Byzantine countryside and suggest that they were seen as ‘threatening force’ on both the sustainability of the rural fiscal system and the central power of the empire on the village communes. In his novel dated to 934, Romanos I Lekapenos (920-944) defined the *dynatoi* by their positions in the military, civil and ecclesiastical hierarchies in the state or as great landholders³⁰. Thus, whoever commanded the army would continue to threaten the emperor because power remained vested in the army³¹. Land meant power too as the taxes produced by land were in the basis of the fiscal system³². Frankopan stresses that land also affected social relations, since land endowment to the high-ranking military, magnates and the loyal ones marked an expression of imperial authority. In the tenth century and beyond, the cultivation of new lands and economic income they yielded brought about the creation of new and smaller villages³³. According to Lefort, economic yield from the land was seen as too important a matter to be left in the hands of the peasants themselves. In our

29 On devotional patterns of the peasants in a sacred landscape, see Gerstel and Talbot, *ibid.*, pp. 79-100.

30 They were those “[...] honoured with offices, governorships, or civil or military dignities, [or] anyone at all enumerated in the Senate, [or] officials or ex-officials of the themes, [or] metropolitans most devoted to God, archbishops, bishops, *higoumenoi*, ecclesiastical officials, or supervisors and heads of pious or imperial houses [...]” McGeer, *ibid.*, p. 55. For further evaluation of the act, see Rosemary Morris, “The Powerful and the Poor in Tenth-Century Byzantium: Law and Reality”, *Past & Present*, 73, 1976, pp. 3-27.

31 Catherine Holmes, *Basil II and the Governance of Empire (976–1025)*, Oxford 2005, pp. 467-469; Anthony Kaldellis, *Streams of Gold, Rivers of Blood: The Rise and Fall of Byzantium, 955 A.D. to the First Crusade*, Oxford 2017, p. 15. Holmes underlines that the great families of military magnates based in the provinces presented a powerful threat only when they held senior military offices. It was possibly the reason why Basil II chose to weaken the family of Phokas and Maleinoi in the long term and not all the families mentioned in his novel of 996. Luisa Andriollo and Sophie Métivier, “Quel rôle pour les provinces dans la domination aristocratique au XIe siècle?”, *Travaux et Mémoires*, 21/ 2, 2017, p. 507.

32 Peter Frankopan, “Land and Power in the Middle and Later Period”, in *A Social History of Byzantium*, ed. John Haldon, West Sussex 2009, pp. 114-116.

33 Jacques Lefort, “Rural Economy and Social Relations in the Countryside”, *Dumbarton Oaks Papers*, 47, 1993, pp. 101-113.

point of view, all these facts as a whole provide the best answer to the question why there existed so many *dynatoi* in Cappadocia while there were so few towns in the region³⁴.

The first mention of a *dynatos* in Soğanlı comes from a donor inscription dated to the first decades of the eleventh century (Fig. 5). The inscription in the south church of the complex of St. Barbara dates the wall paintings to the years 1006-1021, and thus to the era of co-emperors Basil II and Constantine VIII (sole emperor between 1025-1028)³⁵. One of the missing parts in the inscription lies behind the different comments on the title of the donor Basileios, giving him a military or an ecclesiastical office³⁶. As it will be argued, it was again a military man who was endowed with or settled in the village after the donor Basileios; and this shows that the settlement had already been a part of a territory in need of military control and that it carried its crucial essence through the eleventh century and beyond. Such an approach further affirms the identification of the donor as a military *domestikos*.

A supplicatory inscription in the Geyikli Monastery once belonged to Ioannes Skepides, the *protospatharios epi tou Chrysotriklinou, hypatos* and *strategos*³⁷. A donor

- 34 Besides, there were times when a free-holder and tax-payer peasant sought refuge in an estate of a landlord to evade fiscal obligations, or when *paroikoi*-tenant farmers possessed their own lands or immovable in a village but resided and worked in another one. Lefort, *ibid.*, p. 110 and n. 53. This picture shows that the fiscal situation of the *paroikos* was not necessarily worse than the free-holder. Raúl Estangüi-Gómez - Michel Kaplan, "La société rurale au XIe siècle: une réévaluation", *Travaux et Mémoires*, 21/2 (2017), especially p. 542 and p. 549.
- 35 Rott, *ibid.*, 146; Grégoire, *ibid.*, p. 103; Jerphanion, *ibid.*, II, p. 311; Catherine Jolivet-Lévy, "Militaires et Donation en Cappadoce (IXe-XIe Siècle)", in *Donation et donateurs dans le monde byzantin*, eds. Jean-Marie Spieser - Élisabeth Yota, Paris 2012, p. 151.
- 36 Rott, Grégoire, and Jerphanion respectively identify him as *diodespotes, domestikos* of the Charsianon theme, and *domestikos epi thuron*. Cecile Hennessy suggests that he was a military *domestikos*. Cecile Hennessy, "The Byzantine Child: Picturing Complex Family Dynamics", in *Approaches to the Byzantine Family*, eds. Leslie Brubaker and Shaun Tougher, Farnham 2013, p. 222. Because of the predominance of military saints in the painting programme, Rodley assumes him more particularly to be a *domestikos* of a theme. Rodley, *ibid.*, p. 207.
- 37 Rott, *ibid.*, p. 144; Grégoire, *ibid.*, p. 98; Jerphanion, *ibid.*, II, p. 372; Jolivet-Lévy, "Militaires et Donation", p. 154. While Rott and Jerphanion suggest that Ioannes Skepides was the *protospatharios* of the *khreophylakion*, Grégoire assumes he was the *protospatharios epi tou Chrysotriklinou*. Apparently, the inscription never included an emperor's name; the panel paintings in the church are stylistically dated to the eleventh century. As the inscription also lacked a location that the office of *strategos* Ioannes referred to, it remains as a question whether he was a thematic *strategos* or the *strategos* of a fortress or military garrison. In close proximity to Soğanlı and around the same time period, a military man issued his lead seal with the title of "*strategos* of the Kassenoi";

inscription in the north church of the Karabaş complex belonged to another *dynatos* from the same family. Accordingly, the church was embellished with wall paintings in 1060-1061 in the era of Constantine X Doukas (1059-1067) under the support of the donor *protospatharios* Michael Skepides, and it names two further supplicants, Catherine the nun and Nyphon the monk³⁸ (Figs. 6 and 7).

The Donors' Chapel to the immediate east of the complex of Karabaş and the monastic complex of Canavar at the end of the same branch are also associated with the family of Skepides (Fig. 8)³⁹. As the inscriptions of the supplicants indicate nothing on their relation to the family, the association stands mostly on iconographic and stylistic ground. As it will be discussed later, the Skepides family most likely remained in Soğanlı through the end of the eleventh century and beyond, which makes it plausible to identify the donor Eudokia in the north church of the Canavar Monastery and the family in supplication in the Donors' Chapel as the members of the same household.

We come across with the same family name in a decree on land in the *katepanate* of South Italy in the eleventh century. The decree was signed in 1042 by a certain Eustathios Skepides, the *strategos* of Loukania in the *katepanate*⁴⁰. When

Kasse was possibly not a theme but a *strategia* around Kaisareia. Pantelis Charalampakis, "On the Toponymy and Prosopography of Some Minor Military-Administrative Districts in Byzantium: Kas(s)e, Vindaion, Mauron Oros", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 3/3, 2017, pp. 35-37. On this changing role of a *strategos* in the tenth and eleventh centuries, see Hélène Glykatzin-Ahrweiler, "Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IX-XIème siècles", *Bulletin de correspondance hellénique*, 84/1, 1960, p. 36.

- 38 Rott, *ibid.*, p.136; Grégoire, *ibid.*, p. 96; Jerphanion, *ibid.*, II, p. 334; Restle, *Wall Painting*, I, p. 164; Jolivet-Lévy, "Militaires et Donation", p. 152. Restle and Warland consider that the portraits of the family members read in the inscription belong to the thirteenth century when the foundation was meant to be renewed. Marcell Restle, "Zum Datum der Karabaş Kilise im Soğanlı Dere", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 19, 1970, pp. 265-266; Rainer Warland, *Byzantinisches Kappadokien*, Philipp von Zabern 2013, pp. 110-116. Restle states that the inscription named the members who were also responsible for the renovation and donor portraits in the thirteenth century. According to Warland, the eleventh-century donors were depicted in the thirteenth century as a renewal of the memorial foundation of the famous ancestors (i.e., the Skepides family).
- 39 On the association of the Canavar Monastery to the family, see Jerphanion, *ibid.*, 2:363; Ousterhout, *Visualizing*, p. 310; on the association of the Donors' Chapel, see Lamesa, *ibid.*, pp. 179-198. Some scholars do not identify the donors depicted in the Donors' Chapel with the members of the family of Skepides. Jolivet-Lévy and Lemaigre Demesnil, *ibid.*, pp. 282-284.
- 40 André Guillou, "La Lucanie Byzantine: Étude de géographie historique", *Byzantion*, 35/1, 1965, p. 122. In Byzantine society, fame and reputation were vital in the maintenance of socio-political status, and a family name surely served as the leading source of political and social advantage for

the political and military events in the *katepanate* around the mid-eleventh century are examined, Georgios Maniakes stands out as a remarkable contemporary of Eustathios Skepides as a victorious general in Asia Minor and South Italy⁴¹. The careers of these two military men seem intermingled; furthermore, we can try to render the presence of the Skepides family in the eastern countryside in the light of the rise and fall of Georgios Maniakes.

In the early 1030s, Georgios Maniakes served as a prominent soldier as the *strategos* of Telouch (Dülük) and was the re-conqueror of Edessa (Urfa)⁴². In 1038, he was appointed to the command of the *katepanate* as its commander in chief (*strategos autokrator*) with the aim to lead a military action to capture Sicily⁴³. Although the family origins are unknown, Maniakes possessed estates in the Anatolikon theme and was the neighbour of his ‘natural foe’ Romanos Skleros, and apparently equal to him in power and esteem⁴⁴. It is true that this report of contact with Skleros – a member of another notable Anatolian family – sounds a negative one, Maniakes is still a good example of a *dynatos* who had power due to the reputation gained through distinguished service, together with land and family connections in the provinces. Apparently, Maniakes had always been considered as a ready force: even after he had been falsely charged with treason in the first years of the 1040s, he was released from prison by Zoe and her adoptive son Michael V (1041-1042), and sent to Italy in 1042 with the title of *magistros* and *katepano* of Italy this time⁴⁵.

members of the aristocracy of the medieval period. Nathan Leidholm, *Elite Byzantine Kinship, ca. 950-1204: Blood, Reputation, and the Genos*, Leeds 2019, p. 112. Eustathios in Italy and the Skepidai in Soğanlı must certainly be seen as the members of the same lineage, Eustathios could not have simply ‘picked up’ the family name of Skepides.

- 41 On the theme of Loukania, see Annick Peters-Custot, “Les communautés grecques de Basilicate à l’époque byzantine”, in *Histoire et Culture dans l’Italie Byzantine: acquis et nouvelles recherches*, eds. André Jacob, et al., Rome 2006, especially n. 18 and p. 574; Vivien Prigent, “Byzantine Administration and the Army”, in *A Companion to Byzantine Italy*, ed. Salvatore Cosentino, Leiden 2021, pp. 159-161.
- 42 John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811–1057*, 18.6, trans. John Wortley, Cambridge 2010, p. 360; Kamil Biały, “From Conquest to the Failed Usurpation: career of a typical Byzantine commander George Maniakes”, *Proslogion*, 2/14, 2016, p. 173.
- 43 Raffaele D’Amato, “A Prôtospatharios, Magistros, and Strategos Autokrator of 11th cent.: the equipment of Georgios Maniakes and his army according to the Skylitzes Matritensis miniatures and other artistic sources of the middle Byzantine period”, *Porphyra*, 4, 2005, p. 2.
- 44 Skylitzes, *ibid.*, p. 402 [20.3] and p. 360 [18.6].
- 45 *Mikhail Psellos’un Khronographia’si*, trans. Prof. Dr. Işın Demirkent, Ankara 1992, p. 93 [6.2] and n. 134. The term *katepano* was primarily used for the governors of major provinces like Italy. Alexander P. Kazhdan, “Katepano”, in *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander P.

Then, who was *strategos* Eustathios Skepides, the contemporary of Maniakes in the west and a member of a military and landowning family in the east? Unfortunately, primary sources are silent, which makes us bring mainly a general reasoning into the forefront. Falkenhausen notes that many of the *katepans* and *strategoï* of South Italy came from the highest level of the Byzantine aristocracy and lower nobility; she lists Eustathios Skepides among the latter⁴⁶. She underlines that while minor military positions in South Italy were held by local people, senior officials such as the *katepano* or *strategos* were appointed directly from the capital. Surely, *strategos* Eustathios Skepides constituted another reliable, remarkable and ready force enough to be sent to Italy as a high-ranking officer.

Could Eustathios Skepides, as one of those under the authority of the *katepano* Maniakes, be one of the soldiers who got involved in his actual rebellion against Constantine IX (1042-1055) in 1043⁴⁷? The uprising ended with the beheading of Maniakes and the denigration of the rebels; however, some of the rebellious commanders continued in imperial service⁴⁸. Thus, the rebellion against Constantine IX did not necessarily cause a fall from favour. Still, one should remember that the Skepides household continued to control an important north-south route at a strategic geography in the eleventh century; it would be relatively difficult for a rebellious household to sustain on an important route throughout the century. Though there exists no written evidence in the valley to show his existence or his then active military task, Eustathios might have been endowed with the village land or have settled in Soğanlı as a prominent and ‘famous’ member of the family with the village in his possession and control in the 1040s⁴⁹. Two interrelated questions appear on whether the military *domestikos* Basileios was

Kazhdan et. al, Oxford University Press 1991, p. 1115. *Magistros* was a high-ranking dignity. Kazhdan, *ibid.*, p. 1267.

46 Vera von Falkenhausen, “A Provincial Aristocracy: the Byzantine Province in Southern Italy (9th–11th century)”, in *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, ed. Michael Angold, Great Britain 1984, p. 212.

47 On the meaning of the revolt of Georgios Maniakes and for his army, see Jean-Claude Cheynet, *Pouvoir et Contestations à Byzance (963-1210)*, Paris 1990, p. 338.

48 Georgios Theotokis, “Rus, Varangian and Frankish Mercenaries in the Service of the Byzantine Emperors (9th-11th c.): numbers, organisation and battle tactics in the operational theatres of Asia Minor and the Balkans”, *Byzantina Symmeikta*, 22, 2012, p. 142.

49 There were soldiers rewarded with grants of villages and tax exemptions in their hometown as a return for loyalty to Constantine IX. Jacques Lefort and Jean-Marie Martin, “Le Sigillion du Catépan d’Italie Eustathe Palatinos pour le Juge Byzantios (Décembre 1045)”, *Mélanges de l’école française de Rome*, 98/ 2, 1986, pp. 536-541.

a member of the Skepides family, and whether the two households (of Basileios and Skepides) were simultaneously in the valley. We cannot take the first question any further than assuming that a military from an important family would prefer to inscribe his family name especially when the other members in the east and west of the empire chose to note theirs. This assumption is, of course, rather tentative⁵⁰. Although this matter remains without a concrete outcome, the military and economic control of the periphery of Soğanlı might have required the shift of the former *dynatos* to another post.

Two domestic complexes in close proximity to each other to the east of the complex of St. Barbara are the architectural traces that testify the presence of the powerful in Soğanlı⁵¹. Because of its visual relationship with the Geyikli Monastery on the opposite slope, one of these complexes – the so-called Soğanlı Han – is alleged to be the dwelling of Ioannes Skepides, the donor of the monastery⁵². To the immediate west of the Soğanlı Han is the another (West) complex whose definable units are a kitchen, a winery, a stable and three huge rectangular halls giving passage to one another; on the contrary to the former, the West complex is not in a well-defined courtyard and has no church attached to it. What is actually intriguing about the two complexes is their exact location on the village land. They are not nearby the centre of the village or at any other point on the road reaching at Kyzistra to the east; they lie at the end of the valley and at the furthest end of the western branch which preserves another inward route to Mavrucandere and to an outpost⁵³. This layout suggests a strategic idea behind to make the access and arrival of an outsider to the mansions more difficult and to remain closer to a possible route of escape. Such a double function of positioning of the complexes can be associated with the offices of the landowning elites who used them. It

50 On the frequency of the usage of patronyms and reference to family lineage on seals and in historical narratives in the tenth-eleventh centuries, see John Cotsonis, “Onomastics, gender, office and images on Byzantine lead seals: a means of investigating personal piety”, *Byzantine and Modern Greek Studies*, 32/1, 2008, pp. 1-37.

51 See again n. 7 in this study.

52 Ousterhout, *Visualizing*, p. 310.

53 Grégoire notes a rock-cut gallery leading to the ruins of a fort that stands on the plain between the valleys of Soğanlı and Mavrucandere. Grégoire, *ibid.*, p. 111. The fort could have functioned since the Arab threat of the eighth and ninth centuries. The ruins are identified with the fort of Sundus mentioned in the Arabic sources of the ninth century. Hild and Restle, *ibid.*, p. 282. See also Nilüfer Peker - Tolga B. Uyar, “Güzelöz-Başköy ve Çevresi Bizans Dönemi Yerleşimleri 2012”, in *31. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2 vols., ed. Adil Özme, Muğla 2014, II, p. 113.

remains difficult to assert which one of the complexes was cut earlier or whether they were cut simultaneously, and which household they belonged to or whether they were used by the two households respectively. However, with both their inner organisation and their layout on the village land, they set clear examples for the evaluation of the way of living and mentality of the *dynatoi* in the countryside.

Final Words and Conclusion

Military treatises of the middle Byzantine period name forts and outposts to hold control of the frontier and to dynamise the defence and offence effectively⁵⁴. One of the important military support in the eleventh century must have been settled in and around Soğanlı to form enough military backing on the route coming down from Kaisareia, leading to Tyana (Kemerhisar) and Pylai Kilikias (Gülek Boğazı). Kyzistra, the fortified stronghold to about 7 km east of Soğanlı, constituted a part of the chain of forts which strengthened the terrain that was naturally barriered by mountains and fortresses⁵⁵. The presumption that Kyzistra, like most of the fortified strongholds on the main route often were, was the seat of a military overlaps well with the presence of *domestikos* Basileios in Soğanlı at the beginning of the eleventh century and of the military members of the Skepides family later in the century.

In light of the foregoing, the narratives on the advance of the Turkmen warriors as far as Kaisareia in 1067-1068 suggest a faint possibility that the family of Skepides was one of the parties of the encounter between the warriors and the Byzantines: after attacking the vicinity of Melitene (Malatya), the Turkmen warriors raided Kaisareia; “on their way back, they passed through the narrow passes leading into Cilicia”⁵⁶. It is a testimony which brings to mind the north-

54 On the strategic purposes of forts and watch posts of the region in the military texts, see *Three Byzantine Military Treatises*, “The Anonymous Byzantine Treatise on Strategy”, 9.10–5, ed. George T. Dennis, Washington D.C. 1985, p. 29; *ibid.*, “Skirmishing”, 1.10–5, p. 151.

55 John Haldon, “Information and War: Some Comments on Defensive Strategy and Information in the Middle Byzantine Period (ca. A.D. 660–1025)”, in *War and Warfare in Late Antiquity: Current Perspectives*, eds. Alexander Sarantis and Neil Christie, Leiden 2013, p. 382.

56 Eric McGeer and John W. Nesbitt, *Byzantium in the Times of Troubles: the Continuation of the Chronicle of John Skylitzes (1057-1079)*, Leiden 2020, p. 73; Michael Attaleiates, *The History*, trans. Anthony Kaldellis and Dimitris Krallis, Cambridge, MA, 2012, p. 173 and n. 162. One of the prominent men of the Turkmen warriors was Amertikes who is identified with the Turcoman chief Ibn Khan al-Turkumani in the Islamic sources. Alexander Daniel Beihammer, *Byzantium and the Emergence of Muslim-Turkish Anatolia, ca. 1040-1130*, Routledge 2017, p. 122. For further chronology of the events of 1067-1068, see Beihammer, *ibid.*, pp. 117-132.

south route coming down from Kaisareia, and which suggests that the Skepides family was among those who could not suppress the attack⁵⁷. About 12 km north of Soğanlı is the Erdemli Valley, a Byzantine village hugely based on wine production. *Basilikos kandidatos* Basileios Tigori, whose name is attested in one of the churches in Erdemli, was another military *dynatos* inserted once again into a valley in the eleventh century as additional support on the same route and surely with a guarantee of income earned from the arable land⁵⁸. Thus, Erdemli and Soğanlı are the clearest examples of how the village settlements could become the military components of the imperial power as a part of a political attitude.

The thirteenth-century paintings of the funerary south chapel of the Canavar Monastery testifies the continuity of a Rum community, the endurance of wealth and means of well-to-do inhabitants to patronise the decoration, to support a monastery and to use the monastic complex within a funerary context⁵⁹. Apparently, while the penetration was faster in the main cities like Kaisareia, rural sites were affected more weakly by the Islamization; this phenomenon is further proved by the vast corpus of the thirteenth-century wall paintings in Cappadocia⁶⁰. The continuity in the thirteenth century makes the reader wonder if the Skepides family was deported from Soğanlı immediately after the emergence of the first Turkish principalities and the establishment of Turkish-Muslim political entities in Asia Minor after Manzikert. It is difficult to answer this question as there are

57 Umar asserts that the warriors followed the route of Saimbeyli and Kozan to reach at Pylai Kilikias. Mikhael Attaleiates, *Tarih*, p. 102. The one mentioned by Umar was one of the four main route networks in Byzantine times; the one over Tyana and Podandos, however, was the easiest and most significant. Hild, *ibid.*, p. 118.

58 The church that bears the inscription of the donor is dated to the middle of the eleventh century. Nicole Thierry, "L'Église de Saint Constantine et des Quarante Martyrs du Basilikos Kandidatos, Basile Tigori, à Erdemli, Cappadoce", *Deltion*, 27, 2006, pp. 137-146. For the bakeries and winepresses of the settlement, Nilay Çorağan, "Kayseri'nin Yeşilhisar İlçesi, Erdemli Vadisi'ndeki Bizans dönemine ait sosyal içerikli yapılar", in *XV Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, 2 vols., Eskişehir 2012, II, pp. 451-460.

59 For the wall paintings of the chapel and on their dating see Jerphanion, *ibid.*, II, pp. 364-368; Restle, *Byzantine Wall Painting*, 1:66; Jolivet-Lévy and Lemaigre Demesnil, *ibid.*, I, pp. 277-280; Tolga B. Uyar, *Art et Société en Pays de Rum: Les peintures 'byzantines' du XIIIe siècle en Cappadoce*, 2 vols., (University of Paris I, unpublished Ph.D. thesis, Paris 2011), I, pp. 499-506. Lafontaine-Dosogne dates the cycle on the vault to the fifteenth or sixteenth century. Jacqueline Lafontaine-Dosogne, "Nouvelles Notes Cappadociennes", *Byzantion*, 33/1, 1963, p. 133.

60 For the mural decorations in the region dated to that century, see Uyar, *ibid.*, see especially I, pp. 533-710 for an evaluation of the paintings as a 'historical source' on the regional and religious confrontations in thirteenth-century Anatolia.

no primary sources that mention the family after the eleventh century. After Manzikert, a considerable part of indigenous rural population remained in the very heart of Cappadocia especially in the arable parts of the region; likewise, there were native notables and semi-autonomous landlords who continued their existence at the side of the Muslim masters⁶¹. In the late eleventh century, the Danishmandid principality appeared in Cappadocia where a new structure arose in which native Greeks, Armenians and the Danishmandids were living together; it was a political and cultural pluralism one of the best examples of which was the bilingual coins of the Danishmandids⁶². At this point, it seems reasonable to allege that in a relatively isolated and secluded stage like Soğanlı the already-settled notable family (i.e., ‘*ex-dynatoi*’ members of the Skepides family) carried on its presence as a local lord, unless the Danishmandids-Seljuks preferred another ‘ally’ to resettle into the village.

From late antiquity on, Soğanlı was surely one of the important constituents of the countryside whose features and essence can be conceived with the help of archaeological and historical data. The parish Ak Kilise at the centre, a rare and problematic element of the region, shows how a distinct status it had already in late antiquity and its ongoing regard in the medieval period. With traces of the *dynatoi* clearly linked to the geographical position and fertile territory and with marks of laymen and villager-monks, Soğanlı appears as an organised village that sustained its entity through the medieval period. Together with the monks and laymen, one of the pillars of the community in Soğanlı was most probably the military manpower, which makes it a sort of ‘military base’. The affinity of the settlement to the main route, an outpost to the northwest, a stronghold to the east and narratives on the military encounters in the region suggest the never-ending strategic importance of Soğanlı as an indispensable location for the defence of Kaisareia. This strategic importance fits in well with the Arab campaigns in Cappadocia in the ninth and tenth centuries; furthermore the inscriptions and the overall layout of the settlement reflect its character as a ‘military base’ that was further strengthened against Turkish expansion in the eleventh century, although it apparently proved useless. Soğanlı also became a territorial unit which possessed

61 Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, trans. Erol Üyepazarcı, İstanbul 2000, p. 115 and p. 166; Hild - Restle, *ibid.*, p. 107.

62 Ali Mıynat, *Cultural and Socio-Economic Relations Between the Turkmen States and the Byzantine Empire and West with a Corpus of the Turkmen Coins in the Barber Institute Coin Collection*, University of Birmingham, unpublished Ph.D. thesis, Birmingham 2017, p. 35 and p. 278.

a reciprocal network with several economic and political structures. The military owners of the two mansions surely settled near the point they were charged to control where they had collective power of both geography and arable land to maintain their economic welfare as well. The allocation of the territory of Soğanlı to the military reciprocally ensured the increase of both the agricultural income and artistic production in the region. Such a huge number of monastic, domestic and burial complexes and chapels in the village cannot be kept separate from its *dynatoi*, rather they must be considered as the products of their manner of life and way of thought. The already-settled family of a certain power and income most probably endured as the notables of the region after Manzikert and within the changing power balance.

BIBLIOGRAPHY

- Andriollo, Luisa and Métivier, Sophie, “Quel rôle pour les provinces dans la domination aristocratique au XIe siècle?”, *Travaux et Mémoires*, 21/ 2, 2017, pp. 505-530.
- Ashburner, Walter, “The Farmer’s Law”, *The Journal of Hellenic Studies* 30, 1910, pp. 85-108.
- Ashkenazi, Jacob, “Holy Man versus Monk–Village and Monastery in the Late Antique Levant: Between Hagiography and Archaeology”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 57, 2014, pp. 745-765.
- Beihammer, Alexander Daniel, *Byzantium and the Emergence of Muslim-Turkish Anatolia, ca. 1040-1130*, Routledge 2017.
- Biały, Kamil, “From Conquest to the Failed Usurpation: career of a typical Byzantine commander George Maniakes”, *Proslogion*, 2/14, 2016, pp. 173-187.
- Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, trans. Erol Üyepazarcı, İstanbul 2000.
- Charalampakis, Pantelis, “On the Toponymy and Prosopography of Some Minor Military-Administrative Districts in Byzantium: Kas(s)e, Vindaion, Mauron Oros”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 3/3, 2017, pp. 27-49.
- Cheyne, Jean-Claude, *Pouvoir et Contestations à Byzance (963-1210)*, Paris 1990.
- Cooper, J. Eric and Decker, Michael J., *Life and Society in Byzantine Cappadocia*, Great Britain 2012.

Cotsonis, John, "Onomastics, gender, office and images on Byzantine lead seals: a means of investigating personal piety", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 32/1, 2008, pp. 1-37.

Çorağan, Nilay, "Kayseri'nin Yeşilhisar İlçesi, Erdemli Vadisi'ndeki Bizans dönemine ait sosyal içerikli yapılar", in *XV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, 2 vols., Eskişehir 2012.

D'Amato, Raffaele, "A Prôtospatharios, Magistros, and Strategos Autokrator of 11th cent.: the equipment of Georgios Maniakes and his army according to the Skylitzes Matritensis miniatures and other artistic sources of the middle Byzantine period", *Porphyra*, 4, 2005, pp. 1-75.

Estangüi-Gómez, Raúl - Kaplan, Michel, "La société rurale au XIe siècle: une réévaluation", *Travaux et Mémoires*, 21/2, 2017, pp. 531-560.

Falkenhausen, Vera von, "A Provincial Aristocracy: the Byzantine Province in Southern Italy (9th-11th century)", in *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, ed. Michael Angold, Great Britain 1984, pp. 211-236.

Frankopan, Peter, "Land and Power in the Middle and Later Period", in *A Social History of Byzantium*, ed. John Haldon, West Sussex 2009, pp. 112-143.

Gerstel, Sharon E. J. and Talbot, Alice-Mary, "The culture of lay piety in medieval Byzantium 1054-1453", in *The Cambridge History of Christianity: Eastern Christianity (Vol. 5)*, ed. M. Angold, Cambridge 2008, pp. 79-100.

Gerstel, Sharon E. J., *Rural Lives and Landscapes in Late Byzantium: Art, Archaeology, and Ethnography*, Cambridge 2015.

Glykatzi-Ahrweiler, Hélène, "Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IX-XIème siècles", *Bulletin de correspondance hellénique*, 84/1, 1960, pp. 1-111.

Grégoire, Henri, "Rapport sur un voyage d'exploration dans le Pont et en Cappadoce", *Bulletin de correspondance hellénique*, 33, 1909, pp. 3-169.

Guillou, André, "La Lucanie Byzantine: Étude de géographie historique", *Byzantion* 35/1, 1965, pp. 119-149.

Güneş, Cüneyt, *Bizans Anadolu'su'nda Askerî ve İdarî Bir Sistem: Thema Sistemi*, TTK Yay., 2021.

Haldon, John, "Information and War: Some Comments on Defensive Strategy and Information in the Middle Byzantine Period (ca. A.D. 660-1025)", in *War and Warfare in Late Antiquity: Current Perspectives*, eds. Alexander Sarantis - Neil Christie, Leiden 2013, pp. 373-397.

Hamilton, William J., *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia; with some account of their antiquities and geology* 1842, 2 vols. London 1842.

Hennessy, Cecile, “The Byzantine Child: Picturing Complex Family Dynamics.”, in *Approaches to the Byzantine Family*, eds. Leslie Brubaker and Shaun Tougher, Farnham 2012, pp. 207-231.

Hild, Friedrich, *Das Byzantinische Strassensystem in Kappadokien*, Wien 1977.

Hild, Friedrich and Restle, Marcell, *Tabula Imperii Byzantini 2, Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos)*, Wien 1981.

Holmes, Catherine, *Basil II and the Governance of Empire (976–1025)*, Oxford 2005.

Howard Johnston, James, “Authority and Control in the Interior of Asia Minor, Seventh-Ninth Centuries”, in *Authority and Control in the Countryside: From Antiquity to Islam in the Mediterranean and Near East (Sixth-Tenth Century)*, eds. Alain Delattre et. al. Leiden 2019, pp. 128-175.

Izdebski, Adam, “Rural Settlements”, in *The Archaeology of Byzantine Anatolia*, ed. Philipp Niewöhner, Oxford 2017, pp. 82-89.

Jerphanion, Guillaume de, *Une Nouvelle Province de L'art Byzantin Les Églises Rupestres de Cappadoce*. 2 vols., Paris 1925-1942.

John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811–1057*, 18.6, trans. John Wortley, Cambridge 2010.

Jolivet-Lévy, Catherine, *Les églises byzantines de Cappadoce, le programme iconographique de l'abside et de ses abords*, Paris 1991.

Jolivet-Lévy, Catherine, “Militaires et Donation en Cappadoce (X^e-XIe siècle)”, in *Donation et donateurs dans le monde byzantin*, ed. Jean-Marie Spieser and Élisabeth Yota, Paris 2012, pp. 141-163.

Jolivet-Lévy, Catherine - Lemaigre Demesnil, Nicole, *La Cappadoce, un siècle après Guillaume de Jerphanion*. 2 vols., Paris 2015.

Kaldellis, Anthony, *Streams of Gold, Rivers of Blood: The Rise and Fall of Byzantium, 955 A.D. to the First Crusade*, Oxford 2017.

Kaplan, Michel, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle*, Paris 1992.

Kaplan, Michel, “Les élites rurales byzantines: historiographie et sources”, *Mélanges de l'École française de Rome-Moyen Âge*, 124/ 2, 2012, pp. 299-312.

Karakaya, Nilay, “Erdemli'de Ekmek ve Şarap”, *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ*, 2, 2008, pp. 33-53.

- Kazhdan, Alexander P., “Katepano”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander P. Kazhdan et. al, New York-Oxford 1991, p. 1115 and p. 1267.
- Lafontaine-Dosogne, Jacqueline, “Nouvelles Notes Cappadociennes”, *Byzantion*, 33/1, 1963, pp. 121-183.
- Laiou, Angeliki E., “The Byzantine Village (5th-14th century)”, in *Les Villages dans l’Empire byzantin, IVe-XVe siècle*, eds. Jacque Lefort, et al., Paris 2005, pp. 31-54.
- Lamesa, Anaïs, “La chapelle des Donateurs à Soğanlı, nouvelle fondation de la famille des Skepides”, *Anatolia Antiqua*, 23, 2015, pp. 179-198.
- Lefort, Jacques, “Rural Economy and Social Relations in the Countryside”, *Dumbarton Oaks Papers*, 47, 1993, pp. 101-113.
- Lefort, Jacques and Martin, Jean-Marie, “Le Sigillion du Catépan d’Italie Eustathe Palatinos pour le Juge Byzantios (Décembre 1045)”, *Mélanges de l’école française de Rome*, 98/2, 1986, pp. 525-542.
- Leidholm, Nathan, *Elite Byzantine Kinship, ca. 950-1204: Blood, Reputation, and the Genos*, Leeds 2019.
- Mathews, Thomas F., Daskalakis Mathews, Annie Christine, “Islamic-Style Mansions in Byzantine Cappadocia and the Development of the Inverted T-Plan”, *Journal of the Society of Architectural Historians*, 56/3, 1997, pp. 294-315.
- McGeer, Eric, *The Land Legislation of the Macedonian Emperors*, Toronto 2000.
- McGeer, Eric and Nesbitt, John W., *Byzantium in the Times of Troubles: the Continuation of the Chronicle of John Skylitzes (1057-1079)*, Leiden 2020.
- Métivier, Sophie and Destephen, Sylvain, “Évêques et chorévêques en Asie Mineure aux IVe et Ve siècles”, *Topoi*, 15, 2007, pp. 324-378.
- Mıynat, Ali, *Cultural and Socio-Economic Relations Between the Turkmen States and the Byzantine Empire and West with a Corpus of the Turkmen Coins in the Barber İnstitute Coin Collection*, University of Birmingham, unpublished Ph.D. thesis, Birmingham 2017.
- Michael Attaleiates, *The History*, trans. Anthony Kaldellis and Dimitris Krallis, Cambridge, MA, 2012.
- Mikhael Attaleiates, *Tarih*, trans. Bilge Umar, İstanbul 2008.
- Mikhail Psellos’un Khronographia’sı*, trans. Prof. Dr. Işın Demirkent, Ankara 1992.
- Mitchell, Stephen, *Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor*, 2 vols., Oxford 1993.

Morris, Rosemary. "The Powerful and the Poor in Tenth-Century Byzantium: Law and Reality", *Past&Present* 73, 1976, pp. 3-27.

Ousterhout, Robert, "Remembering the dead in Byzantine Cappadocia: the Architectural Settings for Commemoration", in *Architecture of Byzantium and Kievan Rus from the 9th to the 12th Centuries* (Materials of the International seminar, November 17-21, 2009), pp. 87-98.

Ousterhout, Robert G., *Visualizing Community: Art, Material Culture and Settlement in Byzantine Cappadocia*. Washington D.C. 2017.

Öztürk, Fatma Gül, "Negotiating between the Independent and Groups of Courtyard Complexes in Cappadocia", in *Proceedings of the Society of Architectural Historians, Australia and New Zealand: Open 30*, 2 vols., eds. Alexandra Brown - Andrew Leach, Queensland 2013.

Peker, Nilüfer and Uyar, Tolga B., "Güzelöz-Başköy ve Çevresi Bizans Dönemi Yerleşimleri 2012", in *31. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (Muğla 27-31 Mayıs 2013), Muğla 2014, pp. 110-119.

Peker, Nilüfer, "Agricultural production and installations in Byzantine Cappadocia: a case study focusing on Mavrucandere", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 44, 2020, pp. 40-61.

Peters-Custot, Annick, "Les communautés grecques de Basilicate à l'époque byzantine", in *Histoire et Culture dans l'Italie Byzantine: acquis et nouvelles recherches*, eds. André Jacob, et. al., Rome 2006, pp. 559-587.

Prigent, Vivien, "Byzantine Administration and the Army", in *A Companion to Byzantine Italy*, ed. Salvatore Cosentino, Leiden 2021, pp. 140-169.

Restle, Marcell, *Studien zur Frühbyzantinischen Architektur Kappadokiens*. 2 vols., Wien 1979.

Restle, Marcell, *Byzantine Wall Painting in Asia Minor*. 3 vols., trans. Irene R. Gibbons, Shannon Ireland 1969.

Restle, Marcell, "Zum Datum der Karabaş Kilise im Soğanlı Dere", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 19, 1970, pp. 261-266.

Rodley, Lyn, *Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia*, Cambridge 1985.

Rott, Hans, *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*, Leipzig 1908.

Sarris, Peter, "Large Estates and the Peasantry in Byzantium c. 600-1100", *Revue belge de philologie et d'histoire*, 90/2, 2012, pp. 429-450.

Teteriatnikov, Natalia, "A Group of Early Churches in Cappadocia: Evidence for Dating", *Byzantina Chronika*, 55, 1998, pp. 232-237.

Texier, Charles, *Description de L'Asie Mineure faite per ordre du Gouvernement français de 1833 à 1837*, 2 vols., Paris 1849.

Theotokis, Georgios, "Rus, Varangian and Frankish Mercenaries in the Service of the Byzantine Emperors (9th-11th c.): numbers, organisation and battle tactics in the operational theatres of Asia Minor and the Balkans", *Byzantina Symmeikta*, 22 (2012), pp. 125-156.

Thierry, Nicole, *Haut Moyen-Âge en Cappadoce: Les églises de la région de Çavuşin*, 2 vols., Paris 1994.

Thierry, Nicole, "L'église de Saint Constantine et des Quarante Martyrs du Basilikos Kandidatos, Basile Tigori, à Erdemli, Cappadoce", *Deltion*, 27, 2006, pp. 137-146.

Three Byzantine Military Treatises, ed. George T. Dennis, Washington D.C. 1985.

Turchetto, Jacobo, "...e fino a Mazaka... passando per Soandos e Sadakora..." (STRABO, XIV, 2, 29). La *koinè odós* straboniana e la possibile viabilità della Cappadocia centrale", *Journal of Ancient Topography*, 22, 2012, pp. 83-94.

Uyar, Tolga B., *Art et Société en Pays de Rum: Les peintures 'byzantines' du XIIIe siècle en Cappadoce*, 2 vols., (University of Paris I, unpublished Ph.D. thesis, Paris 2011).

Warland, Rainer, *Byzantinisches Kappadokien*, Philipp von Zabern 2013.

Weißbrod, Ursula, "Hier liegt der Knecht Gottes..." *Gräber in byzantinischen Kirchen und ihr Dekor (11. bis 15. Jahrhundert)*, Wiesbaden 2003.

Wickham, Chris, *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean, 400-800*, Oxford 2005.

APPENDICES

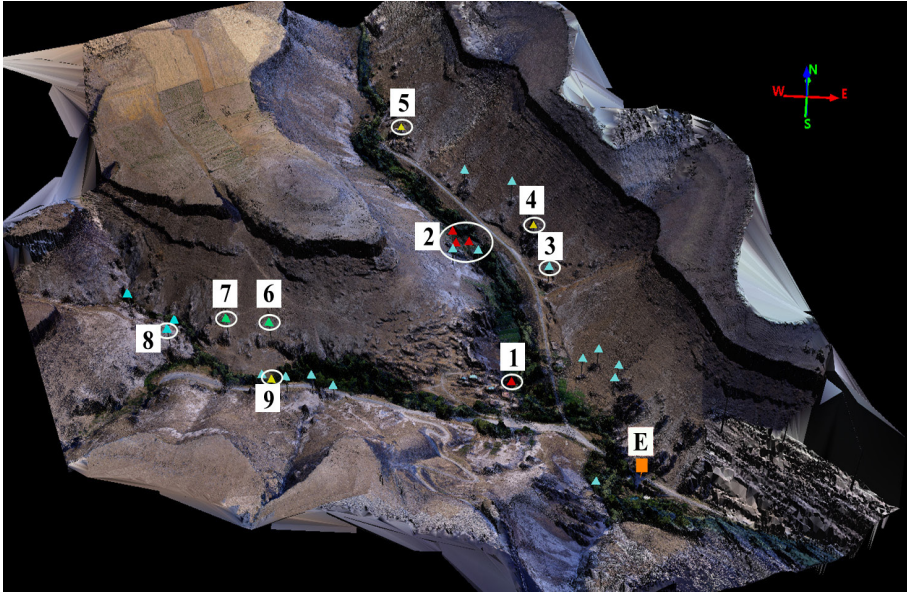

Fig. 1: The core area of Soğanlı. Only the religious buildings and domestic complexes mentioned in the study are numbered (author)

E: “entry” to the core area; 1: possible location of Ak Kilise; 2: the Kubbeli area and the cones of the Kubbeli complex; 3: Donors’ Chapel; 4: the Karabaş complex; 5: the monastery of Canavar; 6: Soğanlı Han; 7: West complex; 8: the complex of St. Barbara; 9: the monastery of Geyikli.

Fig. 2: On the left, the remains of Ak Kilise in 1908 (Rott, 1908); on the right, the possible location of Ak Kilise in 2019, no. 1 on the topographical scanning (author)

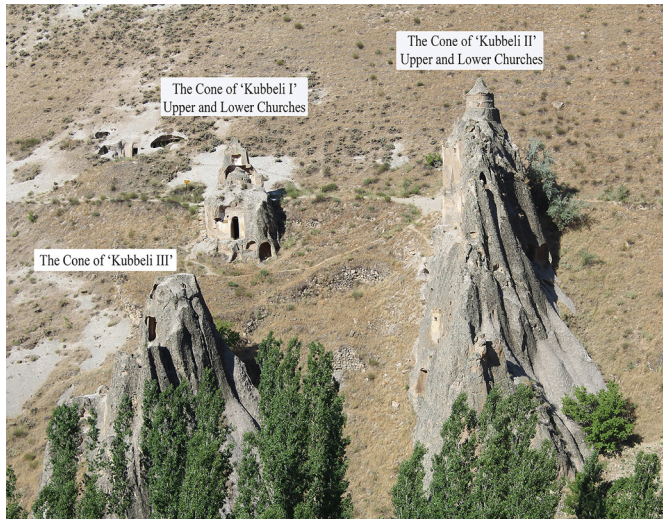

Fig. 3: The complex of Kubbeli churches, no. 2 on the topographical scanning (author)

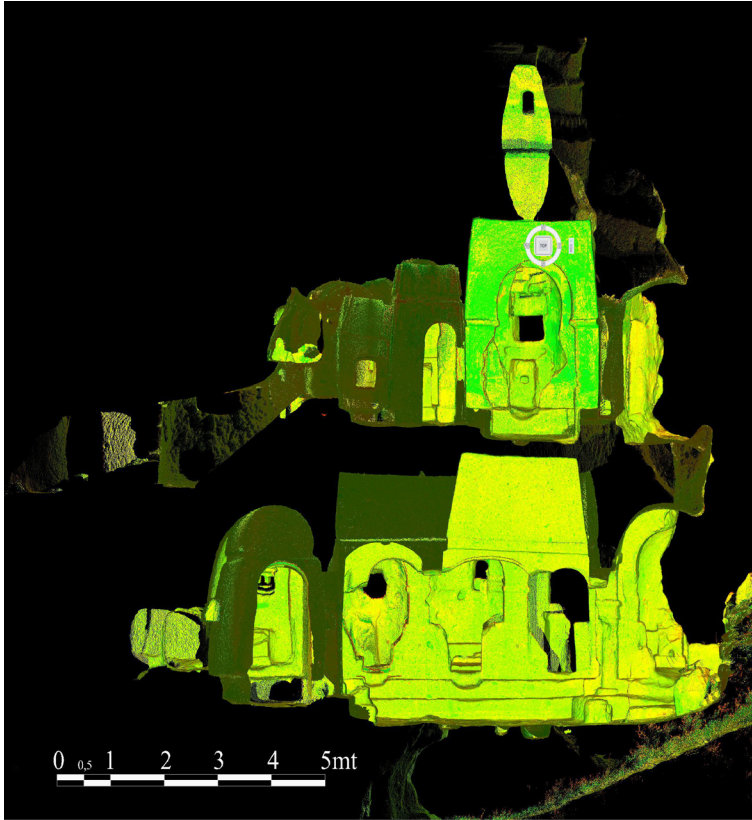

Fig. 4: Kubbeli II, upper and lower churches, north-south section, looking east (author)

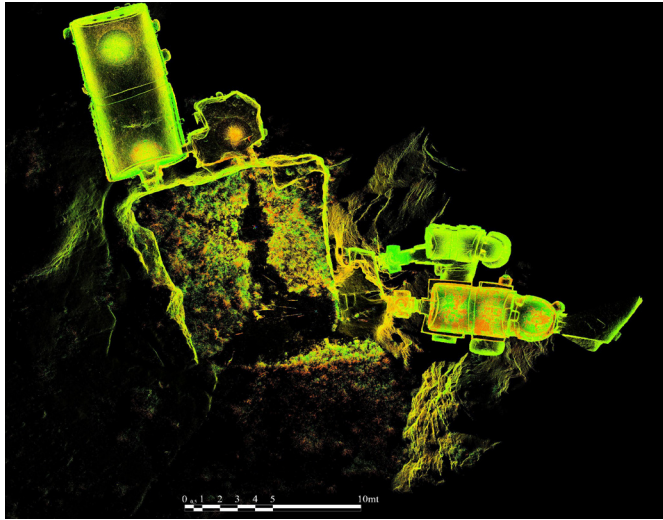

Fig. 5: The plan of the complex of St. Barbara, its two churches to the right, no. 8 on the topographical scanning (author)

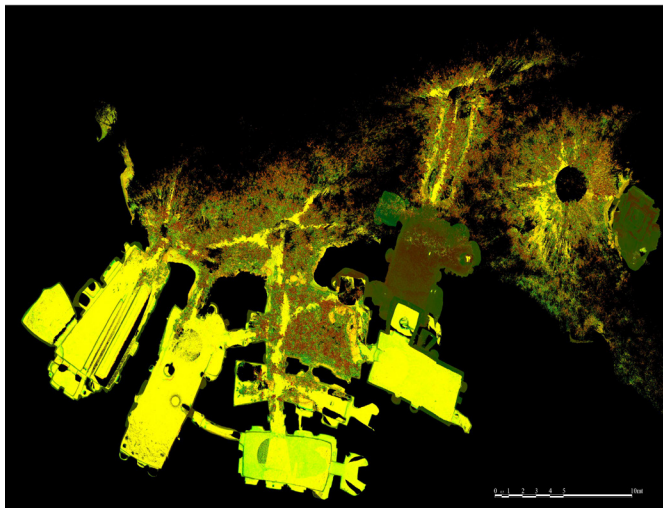

Fig. 6: The plan of the Geyikli Monastery, no. 9 on the topographical scanning (author)

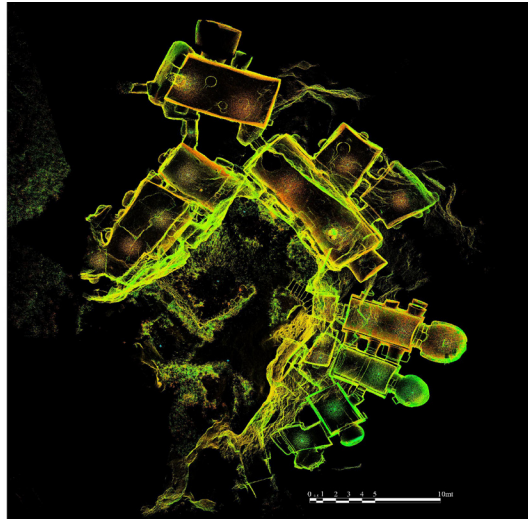

Fig. 7: The plan of the complex of Karabaş, no. 4 on the topographical scanning
(author)

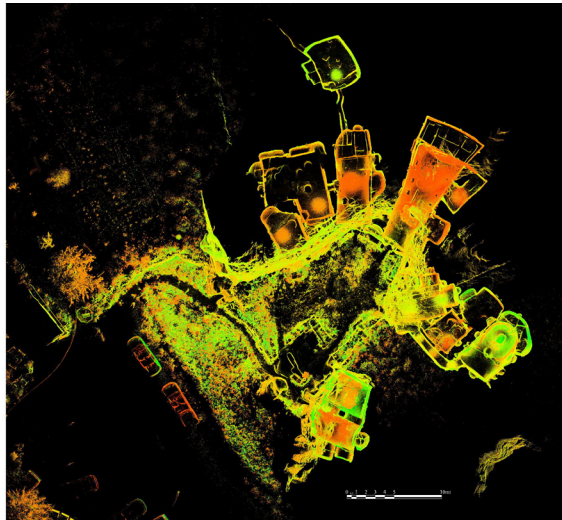

Fig. 8: The plan of the Canavar Monastery, no. 5 on the topographical scanning
(author)

A Preliminary Study on Chapters Related to Human Anatomy in
An Illustrated Persian Medical Book: *Tānksūqnāme-i Īlkhān Der Funūn-i
Ulūm-i Khaṭāʾī**

Ahmet Aciduman** - Şehriyar Şems*** - Berna Arda**** - Gürhan Kırilen*****

Abstract

Tānksūqnāme-i Īlkhān Der Funūn-i Ulūm-i Khaṭāʾī is one of the rarest illustrated medical books in medieval Islamic geography. It is also one of the most uncommon books translated into Persian from Chinese belonging to Cathay medicine in the Islamic world during that era. The *Tānksūqnāme* was translated by order of Faḍlallāh Rashīd al-Dīn b. ʿImād al-Dawla Abū al-Khayr (1247-1318), after Oljeitu Khodabandeh (r. 1304 – 1317) became the ruler in 1304. One of the rarest, probably the unique copy of the *Tānksūqnāme-i Īlkhān* is in Ayasofya collection, Nr. 3596 in İstanbul Süleymaniye Manuscript Library. Although the work consists of four volumes/books, we only have the first one. It was copied by a scribe, Muḥammad b. Aḥmad b. Maḥmūd Qiwām (Qawwām) al-Kirmānī, in Tabrīz on 20 Shaʿbān 713/10 December 1313 during the reign of Oljeitu Khodabandeh, the eighth ruler of Ilkhanid dynasty in Persia. The first

* This article is based on an oral presentation at the VIIth Meeting of History of Medicine “The Ancient and New World Encounter”, held in Merida, Yucatan, October 1-5th, 2013.

** Prof., Ankara University, Faculty of Medicine, Department of History of Medicine and Ethics, Ankara/TÜRKİYE, aciduman@medicine.ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2021-4471

*** DMD., Şems Health, Ankara/TÜRKİYE, ssems2011@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3107-0514

**** Prof., Ankara University, Faculty of Medicine, Department of History of Medicine and Ethics, Ankara/TÜRKİYE, berna.arda@medicine.ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2043-2444

***** Assoc. Prof., Ankara University of Languages and History-Geography, Department of Eastern Languages and Literatures, Department of Sinology, Ankara/TÜRKİYE, kirilen@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1599-1316

volume of *Tānksūqnāme-i Īlkhān Der Funūn-i Ulūm-i Khaṭāʾī* has chapters and illustrations on human anatomy written and drawn following the Chinese originals. The aim of this study is to present the anatomical knowledge in this book and evaluate it by comparing the classical scientific anatomical knowledge of medieval Islamic medicine.

Keywords: *Tānksūqnāme-i Īlkhān Der Funūn-i Ulūm-i Khaṭāʾī*, Faḍlallāh Rashīd al-Dīn, Oljeitu Khodabandeh, Cathay medicine, Ilkhanid dynasty, History of medicine.

Resimli Bir Farsça Tıp Kitabındaki İnsan Anatomisi ile İlgili Bölümler Üzerine Bir Ön Çalışma: *Tānksūknāme-i Īlkhān Der Funūn-i Ulūm-i Khaṭāʾī*

Öz

Tānksūknāme-i Īlkhān der Funūn-i Ulūm-i Khaṭāʾī Orta Çağ'da İslam coğrafyasında yazılmış nadir resimli tıp kitaplarından ve aynı zamanda o dönemde İslam dünyasında Hitay tıbbına ait Çince'den Farsçaya çevrilmiş en nadir eserlerden birisidir. *Tānksūknāme* Olcāyṭū Ḥudābende (1304-1317) 1304'te hükümdar olduktan sonra, Faḍlullāh Reşīdu'd-dīn b. Īmādu'd-devle Ebū'l-Ḥayr'ın (1247-1318) emriyle tercüme edilmiştir. *Tānksūknāme-i Īlkhān*'ın en nadide, muhtemelen tek nüshası İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Ayasofya Koleksiyonunda, No. 3596'da bulunmaktadır. Eser dört cilt/kitaptan oluşsa da elimizde sadece birincisi bulunmaktadır. Bu nüsha Muḥammed b. Aḥmed b. Maḥmūd Kāvām (Kāvām) el-Kirmānī tarafından 20 Şaʿbān 713/10 Aralık 1313'te Tebriz'de İlhanlı hanedanının İran'daki sekizinci hükümdarı Olcāyṭū Ḥudābende'nin saltanatı sırasında kopyalanmıştır. *Tānksūknāme-i Īlkhān der Funūn-i Ulūm-i Khaṭāʾī*'nin ilk cildi, Çince asıllarına uygun olarak insan anatomisi üzerine yazılmış bölümler ve çizilmiş resimler içermektedir. Bu çalışmanın amacı bu kitaptaki anatomik bilgilerin sunulması ve Orta Çağ İslam tıbbının klasik bilimsel anatomik bilgileriyle karşılaştırılarak değerlendirilmesidir.

Anahtar Kelimeler: *Tānksūknāme-i Īlkhān der Funūn-i Ulūm-i Khaṭāʾī*, Faḍlullāh Reşīdu'd-dīn, Olcāyṭū Ḥudābende, Hitay tıbbı, İlhanlı hanedanı, Tıp tarihi.

Introduction

Tānksūqnāme-i Īlkhān Der Funūn-i Ulūm-i Khaṭāʾī (*The Treasury of Ilkhans on Cathay Sciences and Techniques*) is one of the rarest illustrated medical books in medieval Islamic geography. It is also one of the most uncommon books translated into Persian from Chinese belonging to Khaṭāʾī (Cathay) medicine in Islamic geography during that era.

Tānksūqnāme-i Īlkhān Der Funūn-i Ulūm-i Khaṭāʾī was introduced to the world of science and the history of medicine by Turkish medical historian Prof. A Süheyl Ünver in 1939. The book's introduction section and some parts were translated into Turkish

from Persian by A. Baki Gölpınarlı¹. The book's translator and also the name of the ruler of that time mentioned as the Monarch (Pād-shāh) of Islam in the book are unknown. Gölpınarlı believed that "the Pād-shāh of Islam" was Maḥmūd Ghāzān (r. 1295-1304), the predecessor of Oljeitu Khodabandeh².

An article on the *Tānksūqnāme-i Īlkhān* written by Abdulkhak Adnan [Adıvar] in French was published in *Isis* in 1940³. Abdulkhak Adnan propounded that the work was written during Oljeitu Khodabandeh (r. 1304-1317). He also guessed that the translator of the work could be Faḍlallāh Rashīd al-Dīn b. ʿImād al-Dawla Abū al-Khayr (1247-1318), who was also known as a physician, referring to the introduction of the Arabic edition of his work entitled *Jāmiʿ al-Taṣānīf al-Rashīdī*⁴.

A. Süheyl Ünver also published an article on the *Tānksūqnāme-i Īlkhān* in English in *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* (Journal of İstanbul University, Faculty of Medicine), in 1944⁵.

Saburō Miyasita revealed the origins of the anatomical drawings in *Tānksūqnāme-i Īlkhān Der Funūn-i ʿUlūm-i Khaṭāʾī* in his article in *Isis* in 1967⁶. He reported that the first anatomical dissection was performed in China in 1045, and Sung Ching illustrated the internal organs of rebellious Ou Hsi-fan and his friends. He stated that *Ts'un hsin huan chung t'u* (*Illustrations of Internal Organs and Circulatory Vessels*) preserves Sung Ching's works in the anatomical section by Yang Chieh, physician of Anhui, appeared in 1113, but the original text was lost⁷. He also compared the illustrations of the internal organs in the *Tānksūqnāme* with the illustrations in the Yuan edition of the *Hua t'o nei chao t'u* containing anatomical drawings from Yang Chieh's work. He concluded that the drawings in the *Tānksūqnāme* are based on this work⁸.

1 A. Süheyl Ünver, *Tānksūqnāme-i Īlkhān der Funūnu ʿUlūmu Hatai Mukaddimesi*, transl. Baki Gölpınarlı, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1939.

2 Ünver, *Ibid*, p. 8.

3 Abdulkhak Adnan, "Sur le Tanksukname-I-Ilhani der Ulum-U-Funun-I-Khatai", *Isis*, XXXII/1, 1940, pp. 44-47.

4 Abdulkhak Adnan, *Ibid*, p. 46.

5 A. Süheyl Ünver, "Recent Researches on the Wang Shu Ho Text", *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, VII/2 (1944), pp. 3874-3876.

6 Saburō Miyasita, "A Link in the Westward Transmission of Chinese Anatomy in the Later Middle Ages", *Isis*, LVIII/4, 1967, pp. 486-490.

7 Miyasita, *Ibid*, pp. 486-487.

8 Miyasita, *Ibid*, pp. 488-490.

Pierre Huard wrote an article on the *Tānksūqnāme-i Īlkhān*⁹. In his article, after introducing the *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, he gave information about Wang Shu Ho and his work *Mö-King* and its apocryphal edition *Mö-Kue* and he then gave explanations about the anatomical dissections performed in China. Huard, quoting Maspero, reported that in Traditional China, two sets of dissections were performed with an interval of about a thousand years, the first in 16 and the second in 1106. Noting that the dissections in 1106 were attributed to Yang Chieh, Huard stated that the source of the drawings published in 1113 by Yang Chieh is the Sung Ching. He also revealed that no complete translation of this work has not yet been undertaken in any Western language.¹⁰

Felix Klein-Franke and Zhu Ming wrote two articles on Rashīd al-Dīn and the *Tānksūqnāme*^{11,12}. In the first article, Klein-Franke and Ming reported that the *Tānksūqnāme* was the first translation from the Chinese medical literature to a foreign language. In this context, Rashīd al-Dīn compared himself to the ‘Abbāsīd caliph Hārūn al-Rashīd¹³. They emphasized that Rashīd al-Dīn tried to integrate Chinese medicine with Greco-Islamic medicine. At the same time, the *Tānksūqnāme* was reshaped because it was a necessity so that the Muslim reader would not be disturbed¹⁴. The book consists of two independent parts, the first part is the preface of Rashīd al-Dīn, and the second part is the *Tānksūqnāme* that follows it¹⁵. Although it was stated in the *Tānksūqnāme* that the work was Wang Shu hé’s *Mai Jue*, Klein-Franke and Ming explained that there are striking similarities between the *Tānksūqnāme* and Gao Yang-sheng’s *Mai Jue*. As a result of the comparisons between these two works, they argued that the primary source of the *Tānksūqnāme* is Gao Yang sheng’s *Mai Jue*¹⁶. The authors also counted the physicians named Ji Dai-meng, Xin Jin-fang, Su Jiu-xin, Li Men-shu, and Du Gui-dong, among the other sources of the *Tānksūqnāme*¹⁷.

9 Pierre Huard, “A Propos du Tenk Suk Name (Tenksuq-nameh)”, *Méridiens : Revue de l’Association Scientifique des Médecins Acupuncteurs*, 37-38, 1977, pp. 11-16.

10 Huard, *ibid*, pp. 11-14.

11 Felix Klein-Franke and Zhu Ming, “Rashīd ad-Dīn as a Transmitter of Chinese Medicine to the West”, *Le Muséon*, CIX/3, 1996, pp. 395-404.

12 Felix Klein-Franke and Zhu Ming, “Rashīd ad-Din and the Tansuqnamah: the earliest translation of Chinese medical literature in the West,” *Le Muséon* CXI/3-4, 1998, pp. 427-445.

13 Klein-Franke and Ming, “Rashīd ad-Dīn as a Transmitter”, p. 399.

14 Klein-Franke and Ming, “Rashīd ad-Dīn as a Transmitter”, pp. 398-399.

15 Klein-Franke and Ming, “Rashīd ad-Dīn as a Transmitter”, p. 400.

16 Klein-Franke and Ming, “Rashīd ad-Dīn as a Transmitter”, p. 401.

17 Klein-Franke and Ming, “Rashīd ad-Dīn as a Transmitter”, p. 402.

In the second article, Klein-Franke and Ming, as a result of their detailed analysis, stated that the *Tānksūqnāme* was translated by order of Rashīd al-Dīn, after Oljeitu Khodabandeh became the ruler in 1304,¹⁸ and they claimed that although the author of *Mai Jing* is mentioned in the *Tānksūqnāme*, the *Tānksūqnāme* is not Wang Shu hé's *Mai Jing* but is mainly based on *Mai Jue* and its explanations. While determining its origin, they compared the *Tānksūqnāme* with Dai Qizong's *Mai Jue Kan Wu*¹⁹. They also stated that the *Tānksūqnāme* is very important since it is the first Chinese medical literature that has been transferred to the Islamic West by then²⁰.

Persis Berlekamp, in her valuable article,²¹ criticized some of Miyasita's information and stated that the work from which organ drawings in the *Tānksūqnāme* were taken was not a Yuan-period (1271-1368) edition of the medical work, *Hua Tuo Neizhaotu*, attributed to the Han dynasty (206 BC-AD 220) writer Hua Tuo,²² but dated to around 1095 during the Song period (960-1279). Furthermore, she claimed that this information is not correct, because the earliest surviving imprints of this work are not from the Yuan period, but the Ming (1368-1644)²³. She also

- 18 "Rashid ad-Din did not mention in which year he ordered the *Tansuqnamah* to be translated from Chinese into Persian. From a remark in his autobiographic treatise "*Response to the Slandering Adversaries*" which is part of his scientific writings (*al-Madḡmūah, at-Tauḡihāt*, 9th treatise), we learn that he began to write literary works only after Öldjeitü's accession to the throne in 1304. That means that the *Tansuqnamah* was translated between 1304 – 1313, probably in the lastly mentioned year when Rashid ad-Din was already 66 years old." Klein-Franke and Ming, "Rashid ad-Din and the *Tansuqnamah*", p. 427.
- 19 "We used Dai Qizong's *Mai Jue Kan Wu* as main support for identifying the source of *Tansuqnamah* because of two reasons. Firstly, Dai Qizong's *Mai Jue Kan Wu* preserves almost whole text of *Mai Jue* which was very helpful for us to identify the Arabic "Pinyin" transcription of the Chinese poetical portions in *Tansuqnamah*. Secondly, *Mai Jue Kan Wu* and *Tansuqnamah* were compiled almost at the same time, i.e. the Yuan dynasty. The fact provided the possibility of collating both books more closely and more precisely." Klein-Franke and Ming, "Rashid ad-Din and the *Tansuqnamah*", p. 429.
- 20 Klein-Franke and Ming, "Rashid ad-Din and the *Tansuqnamah*", p. 444.
- 21 Persis Berlekamp, "The Limits of Artistic Exchange in Fourteenth-Century Tabriz: The Paradox of Rashid al-Din's Book on Chinese Medicine, Part I", *Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World*, XXVII, 2010, pp. 209-250.
- 22 "For example, Miyasita's article includes visually compelling comparisons between the *Tānksūqnāma* images of organs and corresponding Chinese images. Tantalizingly, but misleadingly Miyasita identifies his Chinese visual comparanda as having come from a Yuan-period edition of a medical treatise that, according to a Chinese tradition rejected by modern scholars, was attributed to the Han dynasty-period (206 B.C. – A.D. 220) author Hua Tuo (d. 208): *Hua Tuo Neizhaotu* (Hua Tuo's Illuminating Illustrations of Internal Medicine). From an art-historical point of view, the intriguing thing about this reference is that it would seem to suggest that prints of Chinese comparanda for the *Tānksūqnāma* images, or at least the images of the organs, survive in Yuan-period editions—in other words, in editions that date from roughly the same period as the *Tānksūqnāma* itself." *Ibid*, pp. 214-215.
- 23 "However, my research assistant, Catherine Stuer, was able to determine that Miyasita's reference to

made the following statement about the drawings in the *Tānksūqnāme*:

“All these images [bodily images] are startling because, without a framing outline of the general contours of the exterior human form with head, torso, and limbs, the organs appear to have been removed from the body. Indeed, they are historically linked to instances of dissection in China, and this is the aspect that has attracted the most attention in the modern world. The visual separation of the organs from the body’s exterior outline may also have been important to how the *Tānksūqnāma* was understood in fourteenth-century Tabriz, but unambiguously so”²⁴.

The first volume of *Tānksūqnāme-i Īlkhān Der Funūn-i ‘Ulūm-i Khaṭā’ī* has chapters and illustrations, according to Ünver,²⁵ probably drawn following the Chinese originals and in Chinese and Central Asian drawing styles, which was very famous in the Turkish and Iranian provinces at that time, on human anatomy. This study aims to present and evaluate the anatomical knowledge in the book comparing the classical scientific anatomical knowledge of medieval Islamic medicine.

Material and Method

One of the rarest, maybe the unique copy of the *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, which is in Ayasofya collection, Nr. 3596 in İstanbul Süleymaniye Manuscript Library was studied (Figure 1)²⁶. Although the work consists of four volumes/books, we only have the first one²⁷. It was copied by a scribe whose name was Muḥammad b. Aḥmad b. Maḥmūd Qiwām (Qawwām) al-Kirmānī in Tabriz on 20 Sha‘bān 713/10 December 1313 during the reign of Oljeitu Khodabandeh, the eighth ruler of Ilkhanid dynasty in Persia (r. 1304-1316)²⁸.

the Yuan edition is seriously misleading oversimplification. Miyasita mentions that he learned about this edition from an article by the Japanese scholar Kozo Watanabe, who traces the history of the text in question and explains that, despite the Han-dynasty attribution, the work actually dates to about 1095, under the Song. But even more importantly for the purposes of the current discussion, he explains that the earliest surviving imprints of this text date from the Mīng period – the oldest one from the second half of the fifteenth century” *Ibid*, p. 215.

²⁴ *Ibid*, p. 223.

²⁵ Ünver, *Tānksūqnāme Mukaddimesi*, pp. 10-11.

²⁶ *Tānksūqnāme-i Īlkhān der Funūn-i ‘Ulūm-i Khaṭā’ī*, İstanbul Süleymaniye Manuscript Library, Ayasofya Collection, Nr. 3596.

²⁷ Ünver, *Tānksūqnāme Mukaddimesi*, p. 11.

²⁸ Abdulkhak Adnan, *ibid*, p. 44.

The first book of *Tānksūqnāme-i Īlkhān Der Funūn-i Ulūm-i Khaṭāʾī* consists of 12 chapters, which are divided into sections and subdivisions²⁹.

Figure 1: The first page of *Tānksūqnāme-i Īlkhān Der Funūn-i Ulūm-i Khaṭāʾī* in Ayasofya Collection, Nr. 3596, in Süleymaniye Manuscript Library, İstanbul, Türkiye (Courtesy of Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, Türkiye).

Sections related to anatomy appear in the 2nd and the 3rd chapters of the book. The first six sections of the 2nd chapter are on thoracic and abdominal viscera.³⁰ The 8th section of the 3rd chapter covers the brain and the spinal cord³¹. The

29 Ünver, *Tānksukname Mukaddimesi*, p. 48-59; Klein-Franke and Ming, “Rashid ad-Din and the Tansuqnamah”, p. 429.

30 “بَاب دُوم از کتاب وانگ شو خُو دَر نُو کِنک تُو یَعنی دَر شَرَح اَعْضَاءِ اَنْدَر وِنی و اِین بَاب را اِیْشان کُوْن دِی دِد یَعنی قِسْم دُوم و اِین مُشْتَمَل است بَر شَائِزده فَصَل؛ فَصَل اَوَّل از بَاب دُوم دَر سَخْنان بِن لُو مَر که اِفْضال حِکماء خَطای بُوْدَه اَسْت؛ فَصَل دُوم از بَاب دُوم دَر تَشْرِیح قَلْب و شَرِیانات او و کِیْفِیَّت مَمَر هَر عَرَقی اَز او و اِین فَصَل را سَم می تُو میگویند؛ فَصَل سُوْم دَر تَشْرِیح کِی خِی کِک مُو تُو یَعنی شَرَح حِجاب و صُوْرَت مَرور نَفَس دَر او میگویند؛ فَصَل چِهارم دَر تَشْرِیح بَی و ی بِلَاؤِ بَی تُو یَعنی شَرَح مِعْدَه و طِحال و بَیان مَنافِع که دَر عِشَاءِ اِیْشان اَسْت؛ فَصَل پَنجَم دَر تَشْرِیح لَم مَن سُوْبی کُو فِن پِه تُو یَعنی مِعَاءِ قَوْلون و کِیْفِیَّت اِنْقِسام بَر از و بُول اِنجا و صُوْرَت اَن؛ فَصَل شَشَم از بَاب دُوم دَر تَشْرِیح مَنک مَن دَائِی خَنک سَبُو خَنک بانگ کُو اِنک تُو یَعنی بَیان کِیْفِیَّت اِتْصال عَرُوق و مِجاری کَلی بامِعَاءِ دِقاق و غَلاظ و مَثانِه اِبتدا کَرْدَه مِیگویند؛ (...) کُفْتار یُوْن و ن خُو اِنک دِی دَر مَغز سَر صَوی یَعنی مَغز اِینجا شَرَح مَخ بَماع و عَیْر اَن خَواهد کَرْد (...)”

Tānksūqnāme-i Īlkhān, Ayasofya 3596, pp. 115-139, 182-183; “Chap. 2: deals with the details concerning the inner organs and contains 15 sections. 1. section: the throat, the main organs, stomach, small intestine, large intestine and their illustrations. 2. section: the heart and passage and nature of the arteries. 3. section: the diaphragm and the passage of Qi there. 4. section: spleen and stomach and the quality of their passage and size. 5. section: large intestine and its excreta, urine and sweat, being divided and illustrated there (i.e. in the book). 6. section: the right kidney, small intestine, large intestine, urinary bladder and illustration. (...)” Klein-Franke and Ming, *ibid*, pp. 430-431.

31 *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, pp. 182-183; “Chap. 3: deals with semen, Qi, brain, eat,

sections mentioned above were translated into English from Persian and then examined in this study. Information relevant to organs selected from sections of the work by the authors has been rearranged and presented under new headings for this article. The authors have also placed the detected Chinese equivalents of the Arabic and/or Persian anatomical and physiological terms in these chapters in square brackets at the relevant places in the text.

Results

The data in the 2nd section were taken from the book of Wang Shū Khū (وانكڭ شو خُو)³² [王叔和 Wáng shū hé] and are on viscera (نُو كِنك نُو / Nū Ging Tū)³³ and consist of the discourses of Yen Lū Miz (يَنْ لُو مِز), one of the most preminent physicians of Cathay (خَطَاي/Khaṭāy)³⁴.

The anatomical terms used in the text were both in Arabic and/or in Persian, and their equivalents in the Cathay language were written in Arabic letters. The data given under the title of anatomy (تَشْرِيح / *tashrīh*) indeed comprises both anatomical and physiological, sometimes even pathophysiological data.

Lungs including Bronchial tree/Trachea

“In the beginning, the True, may He be exalted (حَقَّ تَعَالَى / Haqq ta‘ālā) created two paths, one is adjacent to *the neck bone* (عَظْمُ عَنق / ‘aẓm-i ‘unq), they call it *yin* (يَنْ) [咽門] (yàn mén) the pharynx], as if the place where *yin* wants to reach is *mūy* (مُوِي)³⁵ [the esophagus]. The other is the one opposite *yin*, adjacent to the skin; they call it *khiyū* (خِيُو) [喉 (hóu) the larynx]. He means that *khiyū* is *the trachea/bronchial tree* (قَصَبَةُ رِيَه / *qasaba ʾriya*)³⁶. “This *khiyū* hangs on *the lung* (رِيَه - شَش / *riya-shosh*) and is adjacent to it, and *the zephyr/breath* (نَسِيم / *nasīm*) reaches the lungs through this *khiyū*”³⁷. “Others opposed Yen Lū Miz in their statements. One of them is that they

cold, air and dampness. This chapter contains 14 sections. (...) 8. Section: the functions of marrow in the head and elsewhere. (...)” Klein-Franke and Ming, *ibid*, p. 431.

32 “Wang² Shu²-ho² (12493, 10039, 3945). Flourished under the Western Chin⁴ (2070) dynasty, 265 to 317. Chinese physician. Author of a celebrated treatise on the pulse Mo⁴ Ching⁴ (8011, 2122) in ten books.” George Sarton, *Introduction to the History of Science*, Reprinted, Vol. I. The Williams & Wilkins Company, Baltimore 1953, p. 342.

33 possibly 內經圖 內景圖 [Nèijīng tú, nèijǐng tú] Inner Classics Map, Inner View Map (A/N).

34 *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, p. 115.

35 possibly “[مَرِي / *marī*]” (A/N).

36 *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, p. 115.

37 *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, p. 116.

said that there are three pathways in the neck. One is the respiratory tract, one is the food path, and one is the waterway. Yen Lū Miz said that this has no basis and this statement is false³⁸. “He says that the bronchial tree excessively arborizes in the lungs and becomes one with this pathway and is connected to the heart so that through this way the zephyr of the lungs comes to the heart and the vital spirit from the heart to the lungs³⁹. “The lungs are *the servant* (خادم / *khādīm*) of the heart. Cathay physicians called the lungs *shāng fū* (شانك فو) [膳夫 (*shàn fū*) the lung]. *Shāng* (شانك) is the abbreviation for *hīng shāng* (جنگ شانك)⁴⁰, i.e. *balance of justice* (ترازوی عدل / *tarāzū-i ‘adl*) and *governor-general* (میر میران / *mīr-i mīrān*), *fū/fuwu* (فو) [肺 (*fèi*) the lung] i.e. *master/teacher* (استاد / *ustād*). *Shāng fū* (شانك فو) means *governor-general* and *master/teacher*⁴¹. “There are no *passages* (منفذ / *manfadh*) beneath the lungs. Passages are in the middle of the lungs and are settled between the heart and the lungs. Wisdom of the True, may He be exalted and be accounted holy (حق تعالی و تقدس) / *Ḥaqq ta‘ālā wa taqaddasa*), requires that the lungs to be under and around of these passages, and have lobes around of them so that the breath to be near to the moderation when it reaches that pathway; then it goes to the heart. The breath, which is out of moderation, is in the lower lobes of the lungs. The rest of it goes around the lungs so that it increases the power there and sends the breath, which is rough and turbid, to beneath and around the lungs and the breath, which is pure and moderate, to the heart. When the breath is exhaled, lobes and the environment of the lungs collapse quickly. It sends the smoky spirit, which is turbid and rough, out quickly⁴². “The function of the lungs is that always to be the zephyr/breath directed to the heart so that moderation of the heart remains (Figure 2a-b)⁴³.

Heart

“*The heart* (قلب - دل / *dil-qalb*) [سیم / *sim*] [خین (xīn) the heart] is *the chief organ* (عضو رئیس / *‘udw-i ra‘īs*) and is like a *monarch/king* (پادشاه / *pād-shāh*)⁴⁴. “Their beliefs are that the heart may be small in some people or big, and bent in someone or straight. There is an opening in *the auricles of the heart* (گوشه‌ها دل / *gūshhā²-i dil*) in some people or not. That is to say, the heart is sometimes located in a natural position, sometimes

38 *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, p. 123.

39 *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, p. 127.

40 possibly 衡膳 [Heng shan] (A/N).

41 *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, p. 117.

42 *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, p. 116.

43 *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, p. 117.

44 *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, p. 117.

unnatural. Diseases are less in the heart but more in *the pericardium* (بَلْ غَلَافِ / *ghilāf-i dil*). There is a space between the pericardium and the heart, but the pericardium is in contact with *the lungs* (رِيَّه / *riya*)⁴⁵.

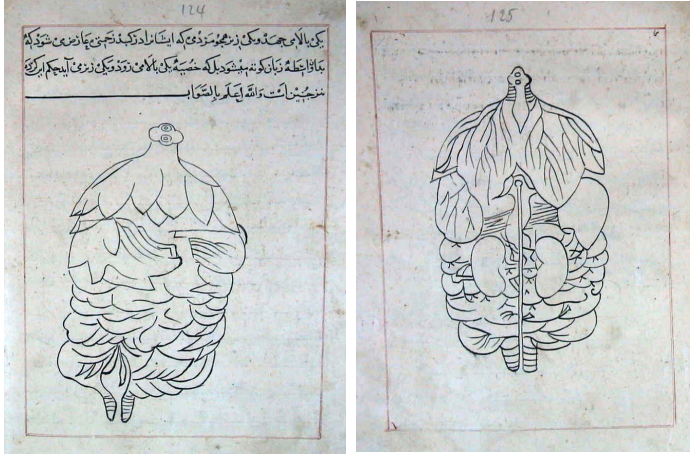

Figure 2 a, b: The illustrations at the end of the first section [The first section of the second chapter. From the speeches of Yen Lū Miz, who is one of the most virtuous physicians of Cathay (فصل أوّل از باب دُوم دَر سخنان یَن لُو مَز که افضل کتّام خطای بُودۀ اَسنت) of the second chapter [The second chapter from Wang Shū Khū's book. On *Nū Ging Tū*,⁴⁶ i.e., the explanation of the internal organs, and they call it *Güwan Di Didd*,⁴⁷ i.e. the second chapter; and it contains sixteen sections (باب دُوم از کتاب وانگ شو خُو دَر نُو کِنک تُو یَعنی دَر شَرَح اَعْضَاء انترونی و این باب را ایشان کُون دِی دَد) of *Tānksūqnāme-i Īlkhān Der Funūn-i Ulūm-i Khaṭā* (i.e. *Tānksūqnāme-i Īlkhān Der Funūn-i Ulūm-i Khaṭā*)] of *Tānksūqnāme-i Īlkhān Der Funūn-i Ulūm-i Khaṭā* (Courtesy of Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, Türkiye).

“When the blood is born into the liver and fully matures, a vapor is born into the heart. It grows up there and becomes a vital spirit. When the zephyr/breath is inhaled into the lungs, and goes to the heart, this zephyr gives birth to that spirit. The heart sends it to all organs and extremities of the body in this pathway [i.e., the artery] and softens all bones with this spirit. When this vital spirit is in balance, it is good. Temperament does not change and remains in an equable state. The organs get into safety. When this spirit weakens, its temperament alters and damages all organs by this means”⁴⁸.

45 *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, p. 122.

46 possibly 內經圖 內景圖 [Nèijīng tú, nèijǐng tú] Inner Classics Map, Inner View Map (A/N).

47 possibly 卷第二 [Juǎn dì èr] Volume 2 (A/N).

48 *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, p. 126.

“Three *arteries* (شریان / *shiryān*) from the heart go to the lungs, and through that, one of them ascends to *the throat* (حلق / *halq*) and two others, each one turns towards each side, one of them is to the right, and one of them branches out in the lungs and then penetrates the lungs, reaches the thoracic vertebrae, and descends to the kidneys. After reaching two kidneys, it goes to *the bladder* (مثنانه / *mathāna*) and spreads in the organs next to the bladder (Figure 3)”⁴⁹.

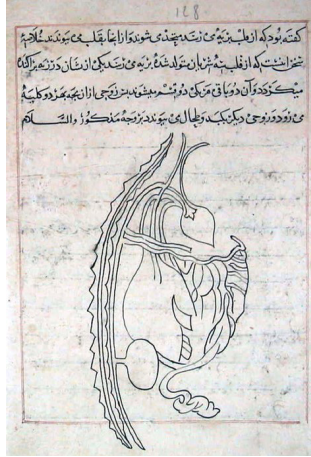

Figure 3: The illustration at the end of the second section of the second chapter [The second section of the second chapter: On the dissection of the heart and vessels and the nature of each vessel in it, and they call this part *sim⁵⁰ mī⁵¹ tūr^{52,53}* (فصل) (از این فصل)]] of *Tānksūqāme-i Īlkhān Der Funūn-i Ulūn-i Khaṭāʿ* (را بهم می شو میگویند

(Courtesy of Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, Türkiye).

Diaphragm

“There is a *curtain/membrane* (حجاب / *hijāb*) [كك مو / *gig mū*] [隔膜 (gé mó) the diaphragm] beneath the heart that begins from *the xiphoid process of the sternum* (غضروف خنجرى / *ḡudrūf-i khanjarī*) and *the false ribs* (ضلع خلف / *dulū⁵⁴-i khilf*), and it adheres to the end of *the vertebrae of the back* (خزرات ظهْر / *khazārat-i zahr*) and becomes a *separator* (خاجز / *hāciiz*) between the heart and the lower viscera i.e., *the intestines* (امعاء / *am ʿā*)”⁵⁴. “The diaphragm

49 *Tānksūqāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, p. 126-127.

50 心 [Xīn] the heart.

51 脉 [Mài] the artery.

52 圖 [Tú] figure.

53 心脉圖

54 *Tānksūqāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, pp. 116-117.

is one of the friends of the lung and functions as nearly as the lung does”⁵⁵. “The diaphragm prevents arriving of thick vapors and disgusting extraction from the intestine to the heart. Our [Persian] physicians call these two organs, i.e. the lungs and the diaphragm, as the *preparatory servants* (خادم مهیی / *khādīm-i muhayyī*)”⁵⁶. “There is a passage in the diaphragm named as *tānjū/tān jū* (ثَانْجُو/ثَنْ جُو) [三焦 (*sānjiāo*)] that is the pathway through which *yim* (پیم) [陰 (*yīn*)] and the *vital spirit* (رُوح حیوانی / *rūh-i ḥayawānī*) flow from the heart to the lower viscera. Whenever there is an obstruction in this way, the animal spirit cannot pass towards the lower viscera, and the damage emerges. Whenever *tānjū* weakens, it cannot block the disgusting extraction reaching the heart, and the damage occurs. Whenever this pathway is in its own rule, the temperament of a person becomes the best of his own. According to Cathay physicians, the *reflective faculty* (قَوّه مُتفکّر ه) / *quwwa-i mutafakkira*) is in this *tānjū*, and other ones originate from it. The cheerfulness belongs to it (Figure 4)”⁵⁷.

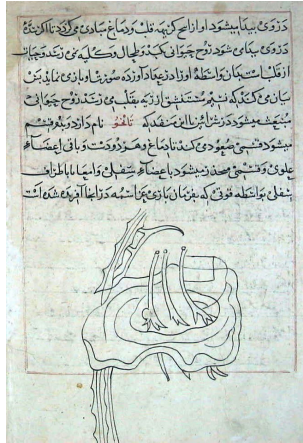

Figure 4: The illustration at the end of the third section of the second chapter [The third section.

On the dissection of *kā khay*⁵⁸ *gig mū*⁵⁹ *tū*^{60,61} i.e., it tells the explanation of the diaphragm and the form of the breath passing through it (فصل سبؤم در تشریح کی حی کک مۇ ئو یعنی شرح حجاب و صورت) [مرور نفس در او میگوید

(Courtesy of Türkiye Yazma Eserleri Kurumu Başkanlığı, İstanbul, Türkiye).

55 *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, p. 117.

56 *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, p. 117.

57 *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, p. 129.

58 氣海 [Qì hǎi] the lung, the ocean of Qi/air.

59 膈膜 [Gé mó] the diaphragm.

60 圖 [Tú] figure.

61 氣海 膈膜 圖

Liver

“*The liver* (كبد- جگر- /jīgar-kabid) is under the diaphragm and on the right side”⁶². Their beliefs are that the liver is in one piece, i.e., there are lobes on it, and it is in two parts, i.e., a lobe is from itself, and it is in three parts, i.e., two lobes are from itself”⁶³. “The liver is the servant of the heart. *A blood vessel* (عرق / یرق) arises from the convexity of the liver (محدب کبد / muḥaddab-i kabid) and spreads out in the diaphragm and branches off from there to the pericardium and the pleura (غشاء ریه / ghiṣā ʾi riya) and reaches the heart, and Allāh knows the truth”⁶⁴. “When the meal is eaten, it becomes the chyle (کیلوس / kaylūs) and goes to the liver from the stomach (مغده / miʿda). They call that pathway *bun mun* (بُنْ مُنْ) [賁門 (bēnmén) the cardia], and our [Persian] physicians name it the lacteals (ماسناریقا / māsārīqā). That chyle becomes blood in the liver and goes to all members of the body from there”⁶⁵. “Our [Persian] physicians compare the liver with the preparatory servants (khādīm-i muhayyī) [the lung and the diaphragm] and say that it is birth of the spirit (تولید روح / tawlīd-i rūh). Cathay physicians call the liver *Jāng Shū* (جانگ شو) [(جانگ) 肝(gān) the liver], i.e., the possessor of council (صاحب دیوان / ṣāḥib-i dīwān), in that respect, nourishment of all body members comes from the liver; and it is the administrator of all members of the body. They say that the origin of the heart is the liver. Their purpose is that the origin of the vital spirit is the heart and its origin is the liver, i.e., the origin and source of the natural spirit is the liver. When the natural spirit arrives at the heart, it becomes the vital spirit and gives the vital power. In fact the vital power of all members [of the body] is in the liver, but life is in the heart, and it gives [life]”⁶⁶.

Gallbladder

“*The gallbladder* (مراړه / marāra) is on the liver and the right side. There is a pathway from the gallbladder to the liver. Benefits of the gallbladder are; whenever the heat of the gallbladder spreads to the liver, the moist vapor reaches the brain from the liver; therefore it enhances sleep. When the gallbladder’s heat does not reach the liver or the gallbladder is cold, the moist vapor is far from the brain, and insomnia occurs. The cause of the wrath is from the gallbladder. When the heat of the gallbladder rises, and the blood boils, therefore the heat occurs in the body, it does

62 *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, p. 118.

63 *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, p. 122.

64 *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, p. 127.

65 *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, p. 120.

66 *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, p. 118.

not quickly decrease, and the power of the wrath increases. Courage is from the gallbladder”⁶⁷.

Esophagus and Stomach

“They call *the esophagus* (مُوَى / *mūy*)⁶⁸ as *bin* (بُنْ) in Cathay. The esophagus is the way which the foods and beverages transit and go down to the stomach. It is *the first part of the stomach* (أَوَّل مَعْدَه / *awwal-i mi‘da*)”⁶⁹. “*The stomach* [وَي / *wī*] [胃 (*wèi*) the stomach] is like a marketplace in the human body; for this reason, whatever is eaten and drunk is collected there and is distributed from there. Five passages are in the stomach. One of them is *the cardia* (فَم مَعْدَه / *fam-i mi‘da*)”⁷⁰. “The other one is an opening in *the bottom of the stomach* (قَعْر مَعْدَه / *qa‘r-i mi‘da*) which is *the collector of sediment/turbid liquid* (جَمْر ثَقْل / *jamr-i thifl*) that the physicians call it *the pylorus* (بَوَاب / *bawwāb*) and *the orifice of the duodenum* (فَم اثْنَا عَشْرِي / *fam-i iṭhnā-i ‘asharī*) and Cathay physicians call it *yū mūn* (يُو مَن) [幽門 (*yōu mén*) the pylorus]”⁷¹. “Another goes to *bū mīn* (بُو مَن) [脾門 (*pí mén*) *hilus lienis*; *porta lienis*], and the other one to *lemmūn/lem mun* (لَمْمُونُ / لَم مَن) [闌門 (*lán mén*) the ileocecal conjunction]”⁷².

Spleen

“*The spleen* (طَحَال / *ṭihāl*) [بِي / *bī*] [脾 (*pí*) the spleen] is placed outside of the stomach and is adjacent to the stomach [بِي وَي بَاوْ شِي / *bī wī bāw shī*] [脾胃包系 (*pí wèi bāo xì*) spleen and stomach system]. A pathway/an artery, which is separated into two branches, emerges from the spleen. One of the branches ascends *to the cardia*, [which is in front of the false ribs and then penetrates the diaphragm]⁷³ then accompanies another way in front of the integument that our [Persian] physicians call it as *the mediastinum* (عَشَاء مُنْصَف / *ghishā‘-i munaṣṣif*) so that it divides *the chest* (صَدْر / *ṣadr*) and joins to the lung and then reaches the heart. The origin of the pathway, which rises from the stomach, is the place where Cathay physicians call it as *yun yun* (يُنْ يُنْ). The other one descends to *the pylorus* that Cathay physicians call it *yū*

67 *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, p. 120.

68 possibly “[مَرِي / *marī*]” (A/N).

69 *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, p. 119.

70 *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, p. 131.

71 *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, pp. 120-121.

72 *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, p. 132.

73 *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, p. 127.

mun (يُو من)⁷⁴. “Food reaches the cardia from the spleen and unites with the lung from the cardia. Whenever hot weather comes into the lungs, through it, the heat of the heart increases, and the cold is absorbed from the spleen with the command of the True, may He be exalted and be accounted holy (حَقُّ تَعَالَى وَ تَقَدَّسَ) /Haqq ta‘ālā wa taqaddasa), and it comes to the lungs. That cold reduces the heat so that the heart does not get harm. Appetite/desire for food appears through the other vessel joining to the pylorus from the spleen (Figure 5)”⁷⁵.

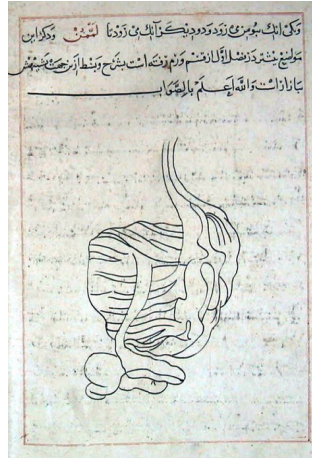

Figure 5: The illustration at the end of the fourth section of the second chapter [The fourth section. On the dissection of *bī⁷⁶ wī⁷⁷ bāw sī⁷⁸ tū^{79,80}* i.e., the statement of the stomach and spleen and the passages in their membranes (فصل چهارم در تشريح بی وی باوشی ثو یعنی شرح معده و طحال) (و بیان منافذ که در غشاء ایشان است) of *Tānksūqnāme-i Īlkhān Der Funūn-i ‘Ulūm-i Khaṭā’ī* (Courtesy of Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, Türkiye).

Small Intestine and Large Intestine

“Cathay physicians call the *small intestine siyū hang* (سيو حانگ) [小肠 (xiǎo cháng) the small intestine]”⁸¹. “*Lem mun* (لَم مُن) [闌門 (lán mén) the gate/the ileocecal valve] is

74 *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, p. 131.

75 *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, pp. 119-120.

76 脾 [Pí] the spleen.

77 胃 [Wèi] the stomach.

78 脾胃包系 [Píwèi bāo xì] the spleen and stomach system.

79 圖 [Tú] figure.

80 脾胃包系 圖

81 *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, p. 121.

the joint of the small intestine and *the large intestine* (امعاء غلاظ / *am'ā²-i ghilāz*). There are three passages. One is where the liquid separates and goes to the bladder. The other one is where the sediment goes to *the colon* (قُولُون / *qūlūn*) and *the rectum* (معاء مُسْتَقِيم / *mi'ā²-i mustaqīm*). Another one is where the sediment and the liquid pass through. They believe that chyle goes to the liver, and the rest passes through the duodenum and *the small intestine* (معاء دَقَاق / *mi'ā²-i diqāq*) until it arrives at the place, where they call *lem mun* and stops there. Then the liquid separates from the sediment and goes to the bladder, and the excrement goes to the rectum. They also believe that the bottom of the stomach is adjacent to the bladder, i.e., is above the bladder. They say whenever these passages weaken, either *incontinence of urine* (سلس البول / *salis al-bawl*), or *diarrhea* (اسهال / *ishāl*) or both of them occur. Whenever an obstruction occurs there, it causes *difficulty of passing urine* (عسر البول / *'usr al-bawl*) or *colic* (قُولنج / *qūlunġ*), and Allāh knows the truth⁸². “They call *the rectum dāy hang* [大肠 (dà cháng) the large intestine]. Excrement (براز - ثفل / *thifl-barāz*) is expelled via *dāy hang*”⁸³.

Bladder

“They say when the fluids come to *the bladder* (مئنه / *mathāna*) [膀胱 (páng guāng) the bladder]; if the bladder is empty, *urine* (بول / *bawl*) is not excreted. If the bladder is full, urine asks for permission to go out. If the warmth overmatches in the bladder, *difficulty in passing urine* (عسر بول / *'usr-i bawl*) occurs. If the coldness overmatches, it causes excessive urine excretion (Figure 6)”⁸⁴.

Kidneys

“There are two *kidneys* (كليه / *kulya*) [شِن / *shin*] [腎 (shen) the kidney]. One is on the right side, the other is on the left. They call the kidney on the right side as *ming mun* (منك من / *mink mun*), i.e. *the origin of human* [命門 (mìng mén) life-gate/the right kidney]. Its temperament is fire, i.e., hot and dry. The name of the kidney on the left side is *shin mun* (شِن من / *shin mun*) [腎門 (shèn mén) the left kidney]. Its temperament is water, i.e., cold and wet. The color of kidney is bright red and it is adjacent to the waist. The fat surrounds the kidney. The inside of the kidney is white, the outside is prone to redness. A vessel rises from each of them and joins the liver and goes from the liver to the heart. Place of the kidney is opposite of the umbilicus”⁸⁵. “Permanence of all existent things is from heat and coldness, and since the permanence of human

82 *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, p. 133.

83 *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, p. 121.

84 *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, pp. 121-122.

85 *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, p. 122-123.

also is from the same quality, so the wisdom of God, may He be exalted (الله تَعَالَى / Allāh ta‘ālā), is that one of them should be similar to the nature of water and the other should be similar to the nature of fire”⁸⁶.

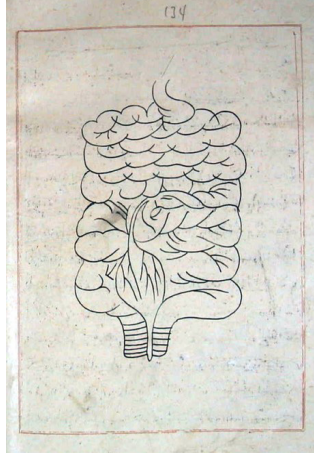

Figure 6: The illustration at the end of the fifth section of the second chapter [The fifth section.

On the dissection of *lem men*⁸⁷ *sūbi*⁸⁸ *gū fun*⁸⁹ *bihī*⁹⁰ *tū*^{91,92} i.e., the colon and the qualities of the stool and urine parts there and their description (فَصْلٌ بِتَجْمِمْ دَرِّ تَشْرِيحِ لَمْ مَن سُوْبِي كُوْ فِنْ بِهٖ تُوْ يَعْنِي مَعَاءٍ قَوْلُونَ) [و كَيْفِيَّتِ انْقِسَامِ بَرَازٍ وَ بَوْلِ انْجَا وَ صُوْرَتِ اَنْ (Courtesy of Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, Türkiye).

“The other reason is that since the heart is on the left side, and the heat of the heart and other members of the body is high, the left kidney is cold and wet like the nature of water. If the nature of this kidney could be fire, its heat could increase with the heat of the heart, the heat could boil, and dryness could appear, so the wisdom of the Most Holy and High (سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَى / Subhānahu wa ta‘ālā) necessitates that this kidney should be cold and its coolness causes the moderateness of the heart”⁹³. “And again, the kidney on the right, which they call

86 *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, p. 135.

87 關門 [Lán mén] gate/ileocecical conjunction.

88 小便 [Xiǎobiàn] urinate.

89 除糞 [Chú fèn] defecation.

90 排泄 [Páixiè] excretion.

91 圖 [Tú] figure.

92 小便 除糞 排泄 圖

93 *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, p. 136.

ming mun, and a vessel descends from there, where *the semen* (مَنْى / *manī*) is expelled through *the vesiculae seminalis* (او عِيَّة مَنى / *aw ʿyya²-i manī*), when the men and women come together, the semen comes out from here, and is collected in *the uterus* (رَحْم / *raḥm*), where is the birthplace of *the fetus* (جَنِين / *janīn*)⁹⁴. “Others have said that the right kidney is lower than the left kidney, the left kidney is higher than the right kidney. This sect is compatible with our *Māchakmā*² (ماچكماء) sect, and he said that this sect has no origin, although I [Yen Lū Miz] see that one kidney is below and one is above in those who were executed. There is a reason for this, and this is because, at the time of execution, the blood of one kidney leaps up, the other’s down, as people with a liver ailment. By this means, the tongue is shortened, perhaps characteristically, one kidney goes up, other one comes down. The verdict is that the kidney is like that. Allāh knows the truth”⁹⁵.

Vessels

“*The thin vessels* (عروق نفاق / *ʿurūq-i diqāq*), which are from the heart and the liver, reach the small intestine. The vessels, which originate from the heart, go to the lungs, and the liver, and then to the large intestine. Each vessel, which reaches the small and large intestine and the kidneys from the heart and the liver, leans upon vertebrae of the back entirely and unites with it”⁹⁶.

Uterus and Uterine Tubes

“*The uterus* (رَحْم / *raḥm*) is on the right side, and under its two *horns* (شَى حَنَافٍ / *shī hang*) [子房 (*zǐ fāng*) the uterine tubes]. The uterus reaches underneath the bladder and passes opposing to it, and *the neck of the uterus* (عُنُق رَحْم / *ʿunq-i raḥm*) emerges that they call *the vagina* (فَرْج / *farj*) (Figure 6)”⁹⁷.

Brain and Spinal Cord

“He will explain *sūy* (صَوَى) [髓 (*suǐ*) marrow], i.e. *the brain* (مَغز-دماغ / *maghz-dimāgh*) and *the marrow* (مُخ / *mukhkh*). He says that the marrow is from the brain, in that respect it is the sea of marrow, and *the spinal cord* (نَخَاع / *nukhāʿ*) arises from the marrow of the brain and descends in *the vertebrae of the back* (فَقَرَات ظَهْر / *fiqārāt-i zahr*) until *the coccygeal vertebrae* (فَقَار عَصْعَص / *fiqār-i ʿuṣ ʿuṣ*). *Nerves* (أَعْصَاب / *a ʿṣāb*) emerge

94 *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, p. 123.

95 *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, pp. 123-124.

96 *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, p. 138.

97 *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, Ayasofya 3596, p. 137.

from the brain, and the spinal cord, and spread to the entire body. The origin of *the animal spirit* (رُوح نَفْسَانِي / *rūḥ-i naḥsānī*) is the vapor that skips from the blood and the spirit, which is in the heart and the liver. That vapor reaches the brain and becomes the animal spirit. The spirit of the brain grows and spreads from here to different parts of the whole body. Whenever the quantity of the blood in the body is little, generation of this spirit is little too; therefore, the power of sense and movement becomes deficient”⁹⁸.

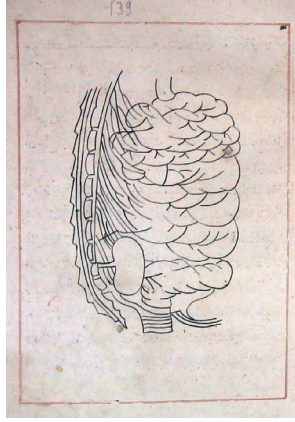

Figure 7: The illustration at the end of the sixth section of the second chapter [The sixth section of the second chapter. On the dissection of *ming mun*⁹⁹ *dāy hang*¹⁰⁰ *siyū hang*¹⁰¹ *bāng guwang*¹⁰² *tū*^{103,104} i.e., the statement of the qualities of the connection of renal vessels and pathways with the small intestine, large intestine, and bladder (فصل ششم از باب نوم در تشریح فصل من دای خنک سیو خنک بانگ کوانگ تو یعنی بیان کیفیت اتصال عروق و مجاری کلی بامعاء دقاق و غلاظ و مثانه (ابتدا کرده میگویند) of *Tānksūqnāme-i ʿIlkhān Der Funūn-i ʿUlūm-i Khaṭāʾ* (Courtesy of Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, Türkiye).

Discussion and Conclusion

Five *noble organs*, i.e., the heart, the lungs, the spleen, the liver, and the kidney, called as *ʿudw-i sharīf* (عضو شریف) in the text,¹⁰⁵ are the “*zang viscera*” in Chinese

98 *Tānksūqnāme-i ʿIlkhān*, Ayasofya 3596, pp. 182-183.

99 命門 [Mǐng mén] life-gate.

100 大腸 [Dà cháng] the large intestine.

101 小腸 [Xiǎo cháng] the small intestine.

102 膀胱 [Páng guāng] the bladder.

103 圖 [Tú] figure.

104 命門 大腸 小腸 膀胱 圖

105 “There are five *noble organs* (عضو شریف / *ʿudw-i sharīf*) in the human body, and these five organs

medicine (CM)¹⁰⁶. The other organs, i.e., the stomach, the small intestine, the large intestine, the gallbladder, and the bladder, are “*fu* viscera” of Chinese medicine (Table 1)¹⁰⁷. The sixth *fu* viscera sanjiao – the collective term for the upper, middle, and lower-jiao – is located in the chest and abdomen¹⁰⁸. Genuine Qi, which is the driving force of the vital activities of the human body, is located in the lower-jiao and originates from the kidney, uses the sanjiao path, and attains the whole body¹⁰⁹. The sanjiao of Chinese Medicine is mentioned as *tānjū* (تائجو) / [thānjū [ثائجو] in the *Tānksūqnāme-i Īlkhān*, where *the tānjū* is described as a pathway through which *yin* [陰 (yīn)] and *the vital spirit/pneuma* (روح حيواني / rūḥ-i ḥayawānī) pass.

Table 1: Zang and Fu viscera in Chinese medicine.

Zang viscera in CM [‘Uḍw-i sharīf]		Fu viscera in CM	
The heart	Dil ^P /Qalb ^A	The small intestine	A‘mā‘-i daqīq
The lungs	Shosh ^P /Ri‘a ^A	The large intestine/The colon	A‘mā‘-i ghilāz /Ma‘ā‘-i qūlūn
The spleen	Ṭiḥāl ^A	The stomach	Mī‘da
The liver	Jigar ^P /Kabid ^A	The gallbladder	Marāra
The kidneys	Kulya ^A	The bladder	Mathāna

According to Chinese medicine, mental, conscious, and thinking activities are associated with the heart and the liver. The heart hosts the mind and controls mental activity, while the liver regulates emotions¹¹⁰. Blood production and circulation are among the functions of the spleen and heart¹¹¹. The heart controls the blood vessels,

become *wū sāng* (ووسانك) [五脏(wū zàng)] in man, and these five are the heart, liver, lung, spleen, and kidney. Of these five organs, four are single, and one is two. The kidney is double, that is, two. What is the reason? Its answer is that *the semen* (منى/manī) is collected in it [the kidney] from all the organs. After that, it goes to *the vesiculae seminalis* (او عينة منى / aw ‘yīya‘-i manī).” *Ibid.*, p. 135.

106 Zhanwen Liu (ed) and Liang Liu (ass. ed), *Essentials of Chinese Medicine*, Volume 1 Foundations of Chinese Medicine, Springer-Verlag, London 2009, p. 51.

107 *Essentials of Chinese Medicine*, p. 78.

108 *Essentials of Chinese Medicine*, p. 84.

109 *Essentials of Chinese Medicine*, p. 85-86.

110 *Essentials of Chinese Medicine*, pp. 92-93.

111 *Essentials of Chinese Medicine*, p. 90.

through which Qi and blood flow,¹¹² while the spleen checks transport and blood flow¹¹³. Digesting food and drink, converting them into nutrients, and absorbing and delivering the essential nutrients to the whole body are among the functions of the spleen¹¹⁴. The main organ for the storage of blood is the liver.¹¹⁵ The brain, the marrow, the vessels and the uterus are irregular organs which are different from *zang* and *fu* organs¹¹⁶.

Three organs, the brain, the heart, and the liver, are *the chief (the principal or vital) organs* (اعضاء رئيسة / a‘dā’-i ra’īsa) of the medical paradigm in Islamic geography in the Middle Ages inherited from the Greco-Roman world. The nerves, arteries, and veins are *the servant (auxiliary) organs* (اعضاء خادمة / a‘dā’-i khādīma) of the brain, the heart, and the liver, respectively (Table 2)¹¹⁷. *The natural spirit/pneuma* (روح طبيعي / rūḥ-i ṭabī‘ī) originates in the liver, *the vital spirit/pneuma* (روح حيواني / rūḥ-i ḥayawānī) in the heart, and *the animal spirit/pneuma* (روح نفساني / rūḥ-i nafsānī) in the brain, and these *spirits/pneumas* are distributed via the veins, arteries, and nerves, respectively¹¹⁸.

Table 2: The chief organs and their servants, and the spirits of the medical paradigm in Islamic world during the Middle Ages.

The chief organs (A‘dā’-i ra’īsa)		The servant organs (A‘dā’-i khādīma)		The spirits (Rūḥ/ arwāḥ)	
The brain	Maghz ^p /Dimāgh ^h	The nerves	‘Aṣab / a‘ṣāb	The animal spirit	Rūḥ-i nafsānī
The heart	Dil ^p /Qalb ^h	The arteries	Shiryān / sharāyīn	The vital spirit	Rūḥ-i ḥayawānī
The liver	Jigar ^p /Kabid ^h	The veins	‘Irq / ‘urūq	The natural spirit	Rūḥ-i ṭabī ‘ī

112 *Essentials of Chinese Medicine*, pp. 54, 90.

113 *Essentials of Chinese Medicine*, p. 90.

114 *Essentials of Chinese Medicine*, p. 60.

115 *Essentials of Chinese Medicine*, p. 64.

116 *Essentials of Chinese Medicine*, p. 87.

117 Avicenna and Oskar Cameron Gruner, *A Treatise on the Canon of Medicine of Avicenna*, Incorporating a Translation of the First Book. Oskar Cameron Gruner (tr.). Reprinted from the edition of 1930, London. First AMS edition published in 1973. AMS Press Inc., New York, N.Y. 1973, pp. 97-98.

118 Peter E. Pormann and Emilie Savage-Smith, *Medieval Islamic Medicine*. Edinburgh University Press, Edinburgh 2007, p. 45.

According to humoral theory, the heart is the location of the vital faculty/power, or innate heat, while the brain is the center of the mental faculties, sensation, and movement. The liver is the base of the nutritive or vegetative faculties¹¹⁹ and blood production. When the food is cooked in the stomach, it passes into the duodenum and then into the small intestine. There the veins absorb the chyle and transport it through the portal vein into the liver, where it is converted into blood, and then the blood is sent to the entire body through the vena cava¹²⁰.

Digestion and blood production functions of the spleen in Chinese medicine were ignored, and the spleen was replaced by the liver in the *Tānksūqnāme-i Īlkhān*. The vital spirit/the spirits (the natural, vital, and animal) of humoral theory were used instead of *Qi* in the *Tānksūqnāme-i Īlkhān*. Explanations on the brain and spinal cord seem to be taken from the humoral theory.

As Ünver¹²¹ pointed out, the book's translator knew well the principles of medicine inherited from the Greco-Roman world and improved in Islamic geography during the Middle Ages. This study shows us that while the translator of the book was trying to translate the text, he also tried to accommodate/synthesize the anatomical knowledge of these two medical paradigms in the *Tānksūqnāme-i Īlkhān*.

On the other hand, the original spelling and meanings of most of the Chinese words written in Arabic letters in the examined sections of the *Tānksūqnāme-i Īlkhān* have been added to the text. In this context, it seems possible to say that our study answered the question Ünver asked during a comment he made in 1939¹²².

119 Gruner, *ibid.*, p. 98.

120 Pormann and Savage-Smith, *ibid.*, pp. 45-46; Manfred Ullmann, *Islamic Medicine*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1978, p. 64.

121 Ünver, *Tanksukname Mukaddimesi*, p. 10.

122 "Eserde Çince isimlerin Arab harflerile yazılması eserin Çince yazılmış menbalardan istifadesini gösterir. Bu ehemmiyetlidir. Bu kelimeler Çince ve yahut telaffuz olunduğu lisanların alfabelisi yazılıysa daha çok mühim olurdu. Bu kelimelerin bu harflerle yazılışı Çinceye vukufu olan birisine okunacak olursa bir mana verilebilirmi ve yahut anlayabilir mi bilmem. Fakat bunu yeniden tamika lüzum yoktur. Bugün bu kelimelerin yanlarında farsçaları konmuştur. Manasını farsçadan türkçeye çevirmekle anlıyabiliyoruz. [*The fact that the Chinese names are written in Arabic letters in the work indicates that the work benefits from the sources written in Chinese. This is important. It would be more important if these words were written in Chinese or the alphabet of the languages in which they are pronounced. If the writing of these words in these letters is read to someone who knows Chinese, can meaning be given or understand, I do not know. But there is no need to re-investigate this. Today, Persian words are put next to these words. We can understand its meaning by translating it from Persian to Turkish.*]" Ünver, *ibid.*, p. 17.

BIBLIOGRAPHY

- [Adivar], Abdulhak Adnan, “Sur le Tanksukname-I-Ilhani der Ulum-U-Funun-I-Khatai”, *Isis*, XXXII/1, 1940, pp. 44-47.
- Avicenna - Gruner, Oskar Cameron, *A Treatise on the Canon of Medicine of Avicenna*, Incorporating a Translation of the First Book. Gruner, Oskar Cameron (tr.). Reprinted from the edition of 1930, London. First AMS edition published in 1973. AMS Press Inc., New York, N.Y. 1973.
- Berlekamp, Persis, “The Limits of Artistic Exchange in Fourteenth-Century Tabriz: The Paradox of Rashid al-Din’s Book on Chinese Medicine, Part I”, *Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World*, XXVII, 2010, pp. 209-250.
- Huard, Pierre, “A Propos du Tenk Suk Name (Tenksuq-nameh)”, *Méridiens: Revue de l’Association Scientifique des Médecins Acupuncteurs*, 37-38, 1977, pp. 11-16.
- Klein-Franke, Felix - Ming, Zu, “Rashīd ad-Dīn as a Transmitter of Chinese Medicine to the West”, *Le Muséon*, CIX/3 (1996), pp. 395-404.
- Klein-Franke, Felix - Ming, Zu, “Rashid ad-Din and the Tansuqnamah: the Earliest Translation of Chinese Medical Literature in the West,” *Le Muséon* CXI/3-4, 1998: p. 427-445.
- Miyasita, Saburō, “A Link in the Westward Transmission of Chinese Anatomy in the Later Middle Ages”, *Isis*, LVIII/4, 1967, pp. 486-490.
- Pormann, Peter E. - Savage-Smith, Emily, *Medieval Islamic Medicine*. Edinburgh University Press, Edinburgh 2007.
- [Rashīd al-Dīn], *Tānksūqnāme-i Īlkhān Der Funūn-i Ulūm-i Khatāʾi*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul Süleymaniye Manuscript Library, Ayasofya Collection, Nr. 3596, Tabrīz 1313.
- Sarton, George, *Introduction to the History of Science*, Reprinted, Vol. I. The Williams & Wilkins Company, Baltimore 1953.
- Ullmann, Manfred, *Islamic Medicine*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1978.
- Ünver, A. Süheyl, *Tanksuknamei İlhan der Fânunu Ulūmu Hatai Mukaddimesi*, transl. Baki Gölpinarlı, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1939.
- Ünver, A. Süheyl, “Recent Researches on the Wang Shu Ho Text”, *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, VII/2, 1944, pp. 3874-3876.
- Liu, Zhanwen (ed.) - Liu, Liang (assoc. ed.), *Essentials of Chinese Medicine*, Volume 1, Foundations of Chinese Medicine, Springer-Verlag, London 2009.

Yuan Hanedanı'nda İpek Tedarik Yöntemleri, Vergi ve Tahsisatları

Derya Coşkun* - Anıl Yasin Oğuz**

Öz

Dünya tarihinin en eski ticaret güzergâhı olarak bilinen İpek yolu; ticari, dinî ve kültürel anlamda meydana gelen etkileşim ve değişimlerin ana arteri durumundadır. Farklı coğrafyalarda yaşayan insanların gereksinimlerine bağlı olarak ortaya çıkan bu yol, adımı ticareti yapılan ipekten almışsa da değerli eşya ve malların yine bu yol vasıtasıyla farklı ülkelere gönderildiği bilinmektedir. Bu nedenledir ki Avrasya boyunca cereyan eden doğu-batı sentezi içerisinde, farklı etnik köken ve kültürlerin etkileşimi belirgin düzeyde hissedilmektedir. Özellikle Moğol İmparatorluğu Dönemi (1206-1294) çoğu zaman toplulukların farklı coğrafyalara göçürüldüğü, dünyanın iki ucu sayılabilecek Uzak Doğu ve Orta Doğu'nun kültürel manada önemli alışverişlerde bulunduğu bir dönemdi.

Eski devirlerden beri insanoğlunun dikkatini çeken ipek, insanların statüsü ve zenginliği hususunda belirgin bir rol oynamıştır. Maddi değerinden olsa gerek lüks bir meta olarak kabul edilip belirli bir vergi sistemine tabi tutulmuştur. Moğol İmparatorluğu Dönemi'nde (602-693/1206-1294) özellikle üretiminin en yoğun yaşandığı Çin'den hane temelli olmak üzere özel ipek vergileri toplanmaya başlanmıştır. Öyle ki Moğol Dönemi Çin'inde bazı aileler "ipek hanesi" (絲戶) adı altında diğer ailelerden ayrılmıştır. Moğolların da ayrıca önem verdiği ipek vergisi Kuzey Çin'in muhtelif bölgelerinden "beş hane ipeği" (五戶絲) adı altında ham ipek vergileri olarak alınma-

* Doç. Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum/TÜRKİYE, derya.coskun@erzurum.edu.tr ORCID: 0000-0001-7161-5430

** Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul/TÜRKİYE, aniloguz1133@gmail.com ORCID: 0000-0003-2876-8954

ya başlanmıştır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde makale, Moğolların Çin'den almış oldukları yıllık vergileri ve ipek tahsisatlarını konu edinmektedir.

Anahtar Kelimeler: İpek, Moğollar, Vergi, Çin, Yuan Hanedanı.

Silk Procurement Methods, Taxes and Allocations in the Yuan Dynasty

Abstract

The Silk Road, known as the oldest trade route in world history, is the main artery of interactions and changes that occur in commercial, religious and cultural terms. Although this road, which emerged depending on the needs of people living in different geographies, took its name from the silk traded, it is known that other valuable goods and the merchandise were sent to different countries via this road. For this reason, the interaction of different ethnic origins and cultures with the east-west synthesis that took place throughout Eurasia was clearly felt. Especially the Mongol Empire period (1206-1294) was a time when communities were migrated to different geographies including the Far East and the Middle East, which can be considered as the two ends of the world, and had important cultural exchanges.

Silk, which has attracted the attention of mankind since ancient times, has played a prominent role in the status and wealth of people. It was accepted as a luxury commodity, perhaps because of its material value, and was subject to a certain tax system. During the Mongol Empire period (602-693/1206-1294), special silk taxes, especially on household basis, began to be collected from China, where the production was most intense. So much so that some families in Mongolian China were separated from other families under the name of “silk households” (絲戶). The silk tax, which was also given importance by the Mongols, started to be collected from various regions of North China under the name of “five household silk” (五戶絲) as raw silk. When evaluated in this context, the article deals with the annual silk taxes that the Mongols received from China and silk allocations for the Mongol noble.

Keywords: Silk, Mongols, Tax, China, Yuan Dynasty.

Giriş

Tarih boyunca insanoğlunun ilgisini cezbeden ipek, yurt edindiği her toplum tarafından farklı adlarla anılmıştır. Orhun Yazıtları'nda *agi*, *üşgiti/işgiti* ve *kutay* gibi şekillerle¹, *Divân-u Lüğâtü Türk*'te ise Çince alıntı olarak *çmahsı* (Çince “dokuma Çin ipeği” anlamında *zhīhànsī* 織漢絲 tabirinden gelmektedir), *çuz* (Çince “ipek kumaş” anlamındaki *chóuzi* 綢子 tabirinden gelmektedir) gibi kelimelerle geçmek-

1 Hatice Şirin, *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, TDK Yayınları, Ankara 2020, s. 335, 336, 337.

tedir². İpeğin anavatanının Çin olduğu ve çevre halklara karşı önemli bir avantaj teşkil eden lüks meta olduğu düşünüldüğünde, Türkçede Çince'den gelen bu gibi kelimelerin mevcudiyeti normaldir³. *Kurân-ı Kerîm*'de *İstebrak/sündüs*⁴ olarak geçmekte olan ipeğe, Moğollar *torhan*⁵ adını vermişlerdir. *Torhan*, “ipek ipliği” anlamına gelmekte olup “Gizli Tarih” içerisinde Çince *sī* 絲 imi ile karşılanmaktadır⁶.

Kullanım alanı oldukça zengin olan ipek, Moğolların özel tören ve festivallerinin (*tsagaan sar* ve *naadam* gibi) vazgeçilmezleri arasındaydı⁷. Sadece giyim kuşam yönünden değil hayatın her safhasında aranan bir ihtiyaç hâline gelen ipeğin teminini düzenli hâle getirmek için arayış içine giren Moğollar, ihtiyaçların büyük bir kısmını Çin'den aldıkları vergiler vasıtasıyla karşıladılar. Elbette tedarik edilen ipeğin işlenmesi için bir iş gücü de gerekiyordu. Bunun için de yaptıkları savaşların akabinde özellikle zanaatkarların esir alınmasına önem vererek tekstil üretim kolonileri, saray için de saray imalathaneleri kurmuşlardır⁸.

- 2 Mahmûd al-Kâşgari, *Divân Lugât at-Türk*, çev. Z. A. Auezova, Dayk-Press, Almatı 2005, s. 319, 451; Mahmud al-Kâşgari, *Compendium of the Turkic Dialects (Divân luyât at-Türk)*, C 1, çev. Robert Dankoff-James Kelly, Harvard University Printing Office, Harvard 1982, s. 260, 362; Kâşgarlı Mahmud, *Divânu Lugâti't-Türk*, çev. Ahmet Bican Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu, TDK Yayınları, Ankara 2014, s. 142, 213. Çuz terimi için ayrıca bk. V. M. Nadelyaev vd., *Drevneturkskiy Slovar'*, Akademiya Nauk SSSR (İnstitut Yazıkoznaniya), Leningrad 1969, s. 157. Çıhansı terimi için ayrıca bk. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Clarendon Press, Oxford 1972, s. 409. Çince imler tarafımızdan eklenmiştir.
- 3 Bu konu için bk. Clauson, *age.*, s. 358.
- 4 el-Kehf 18/31; ed-Duhân 44/53; er-Rahmân 55/54; el-İnsân 76/21.
- 5 Kelime muhtemelen Türkçe ipek anlamındaki *torkudan* ödünçlemedir. Moğol Devri Uygur belgelerinde vergi olarak verilen ipek kumaşları ifade ederken de aynı Türkçe kelime kullanılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen: Türkische Elemente im Neupersischen*, C 2, F. Steiner 1967, No: 884; Márton Vér, *Old Uyghur Documents Concerning the Postal System of the Mongol Empire*, Brepols Publishers, Turnhout 2019, s. 175; Jens Wilkens, *Handwörterbuch des Altugurischen: Altugurisch-Deutsch-Türkisch (Eski Uygurcanın El Sözlüğü: Eski Uygurca-Almanca-Türkçe)*, Universitätsverlag Göttingen 2021, s. 734.
- 6 Erich Haenisch, *Wörterbuch zu Manghol un Niuca Tobca'an (Yüan-cha'o Pi-shi) Geheime Geschichte Der Mongolen*, Otto Harrassowitz, Leipzig 1939, s. 152.
- 7 Timothy May, *Culture and Customs of Mongolia*, Greenwood Press, London 2009, s. 99, 109.
- 8 Örneğin görgü tanığı Li Zhichang 李志常 Çinli ipek dokumacıların Moğollar tarafından Yeni-sey boylarındaki Jianjianzhou 儉儉州 adlı bölgeye “Şam ipeği [綾], ipek bez [羅], sırmalı ipekler [錦綺]” dokumaları amacıyla yerleştirildiğini bildirmektedir. Bk. Wang Guowei, *Menggu Shiliao Si Zhong* 蒙古史料四種, Zhengzhong Shuju 正中書局, Taipei 1975, s. 367. İran'da Moğol Dönemi saray imalathaneleri için bk. R. K. Kiknadze, “İz İstorii Remeslennogo Proizvodstva (Karhane) v Irane XIII-XIV VV.”, *Blijniy i Sredniy Vostok: Sbornik Statey*, ed. A. İ. Falina, İzdatel'stvo Vostočnoy Literaturi, Moskva 1962, s. 47-56.

Yağma ve Hediyeleşme Yöntemiyle İpek Tedariki

İpeğin bozkır göçbeleri açısından her zaman kıymetli sayıldığı, alınıp satılabilen bir meta olarak zenginliğin ölçülmesinde bir araç olduğu bilinmektedir. Moğollar ipek tedarikini sadece vergi yoluyla değil farklı yöntemler uygulayarak da sağlamışlardır. Bunlar arasında yağma, haraç alma ve hediye gönderme metodları dikkat çekmektedir. Hediye ve haraç alma durumuna örnek olarak 605/1209 yılında Cengiz Han'ın⁹ İdikut Uygur Devleti'ni tabiyetine kabul ettiği sırada onlardan değerli bazı eşyaların yanı sıra *naçit* (*nesic* kumaş)¹⁰, *dardas* (*damask* ipeği) ve *torhat* (ipekler) getirmelerini de talep etmesi¹¹ gösterilebilir. 610/1213 sonbaharında Moğollar Jin (金) Hanedanı'nın başkentine (Zhongdu 中都) geldiklerinde buranın oldukça korunaklı olduğunu ve ele geçiremeyeceklerini anladıkları için geri dön-

9 Orta Moğolca telaffuzu tam olarak "Çinggis Han" olmasına rağmen Türkiye'deki yaygın kullanımı tercih ettik.

10 İpliğe sarma veya deri ve bağirsak gibi hayvan kısımlarına yerleştirme yöntemiyle, örülebilir hâle getirilen altının ipekle beraber dokunmasıyla oluşan altınlı ipek kumaşlara verilen isimdir. Moğol İmparatorluğu Dönemi'nde; Orta Doğu'da, Çin'de ve Altın Orda coğrafyasında patlama yapan temel kumaş türüdür. Konu hakkındaki ayrıntılı bir inceleme için bk. Kristin Scheel Lunde, *XIIIth – XIVth Century Yuan and Mongol Silk-Gold Textiles: Transcultural Consumption, meaning and reception in the Mongol Empire and in Europe*, Department of the History of Arts and Archaeology SOAS, London University, PhD 2017. Kelimenin kökü Arapça "dokumak, örmek" anlamındaki *nasaca-şaxş* fiilidir. Bk. Thomas T. Allsen, *Commodity and Exchange in the Mongol Empire: A Cultural History of Islamic Textiles*, Cambridge University Press 1997, s. 2-3. transcontinental empire that intensified commercial and cultural contact throughout Eurasia. One aspect of this exchange, little studied to date, was the extensive traffic in human talent; from the outset of their expansion, the Mongols systematically identified and mobilized artisans of diverse backgrounds and frequently transported them from one cultural zone of the empire to another. Prominent among those transported were Muslim textile workers, resettled in China, where they made sumptuous robes and other garments for the imperial court. [...] Thomas Allsen investigates the significance of cloth and color in the political cultures of Islam, Iran, the steppe peoples in China, thereby illuminating the cultural dynamics which condition the act of borrowing. His conclusion places the transmission of Muslim textiles and clothing culture to China within the broader context of the history of the Silk Road, the primary link in East-West cultural communication during the pre-modern era. The book promises, therefore, to be of interest not only to students of Middle Eastern and Asian history, but also to geographers, anthropologists, art historians and textile specialists." -language": "en", "note": "Google-Books-ID: x2IU99wzgrEC", "number-of-pages": "160", "publisher": "Cambridge University Press", "source": "Google Books", "title": "Commodity and Exchange in the Mongol Empire: A Cultural History of Islamic Textiles", "title-short": "Commodity and Exchange in the Mongol Empire", "author": [{"family": "Allsen", "given": "Thomas T."}], "issued": [{"date-parts": [{"year": 1997, "month": 7, "day": 13}]}], "locator": "2-3", "schema": "https://github.com/citation-style-language/schema/raw/master/csl-citation.json" }

11 Igor de Rachewiltz, *The Secret History of the Mongols: A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*, Brill, Leiden-Boston 2004, s. 163; Igor de Rachewiltz, *Index to the Secret History of the Mongols*, Indiana University Publications, Bloomington 1972, s. 136.

meye karar vermişlerdi. Dönüş yolunda binlerce insanı kılıçtan geçiren Moğollar, bu yağmadan yüksek oranda ipek, altın, gümüş gibi ganimetlerin yanı sıra yüzlerce de köle ele geçirmişlerdi. Bu sırada bölgedeki veba salgınından etkilenen Moğol askerleri etkisiz hâle gelmesine rağmen, ülke içindeki koas nedeniyle Jin İmparatoru ani bir karar alarak Cengiz Han'a barış yapmak istediğini bildirmişti. Yine Cengiz Han'ın Çin ile yaptığı savaşlar neticesindeki anlaşmalarda Çin sarayından bir prenses, üç bin at, köle olarak beş yüz kişi ve altın yanında “ipek kumaş [帛]” talebinde bulunması ve bu isteğe ayrıca önem vermesi tedarik sistemlerinin farklı bir metodunu ortaya koymaktadır¹².

Fransız keşiş Simon de Saint-Quentin eserinde; ipeğin haraç yolu ile alınma mevzuunu, Türkiye Selçuklu Devleti hükümdarı II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ölümünün ardından yerine geçen oğlu IV. Rükneddin Kılıçarslan'ın¹³ 642/1245 yılında Moğol komutanı Baycu Noyan ile yaptığı anlaşma maddesiyle açıklamaktadır. Anlaşma mucibince o yıl içinde Türkler binek atları ve 14 deve yükü *hyperpyra* (Bizans altını) yanında “300 hayvan yükü ipek kumaş, âl kumaş [scarleta]” ve diğer değerli kumaşlardan meydana gelen yüklü bir haraç vermek durumunda kalmışlardır¹⁴. Daha sonra yapılan anlaşmaya göre de Türkiye Selçukluları, Moğollara her yıl yol masrafları dâhil “1.200 hyperpyra, yarısı altın örgülü olmak üzere beş yüz ipek kumaş, beş yüz at, aynı miktarda deve ve beş bin koç [arietes]” göndermek zorundaydılar. Fransız keşişin ifadelerinden anlaşıldığına göre Moğollara verilen haracın dışında hediye ve konaklama bedelleri de en az haraç kadar bir meblağa tekabül etmektedir¹⁵.

12 Song Lian 宋濂, *Yuanshi* 元史, ed. Yang Jialuo 楊家駱, Zhonghua Shuju 中華書局, Beijing 北京 1976, 1.17 (Bundan sonra *YS*); Friedrich Ernst August Krause, *Cingis Han: die Geschichte seines Lebens nach den chinesischen Reichsannalen*, Winter, Heidelberg 1922, s. 33; Christopher P. Atwood (çev.), “The History of the Yuan, Chapter 1”, *Mongolian Studies (Journal of the Mongolia Society)*, C 39, 2017, s. 26. Cengiz Han Devri Moğol-Jin muharebelerinin ayrıntılı bir incelemesi için bk. Henry Desmond Martin, *The Rise of Chingis Khan and His Conquest of North China*, Octagon Books, New York 1971.

13 Bu bilgi yanlış olup yerine II. İzzeddin Keykâvus geçmiştir.

14 Arap kaynaklarının bu konuda farklı malumatlar verdiği görülmekte olup haracın miktarı hakkında kesin bir rakam vermek neredeyse imkânsızdır. Selçukluların Moğollara vermeyi kararlaştırdıkları verginin ortalama 360 bin - 400 bin aralığında olduğu sanılmaktadır. Bunun yanı sıra Anadolu'yla irtibat halinde olan Moğol memurlarının hediyelerle karşılanması, ağırlanması ve yol masrafları da Selçuklular tarafından bırakılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. İlhan Erdem, “İlk Dönem Türkiye Selçuklu-Moğol İlişkilerinin İktisadi Boyutu (1243-1258)”, *AÜ Tarih Araştırmaları Dergisi*, C XXIV/S. 38, 2005, s. 6; Erol Topçu, “Şemseddin Muhammed İsfahânî'nin Köseadağ Bozgunu Öncesi ve Sonrası Diplomatik Faaliyetleri (1242-1245)”, *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, S. 1, 2019, s. 255.

15 Jean Richard, *Simon de Saint-Quentin Histoire des Tartares*, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris 1965, s. 85; Simon de Saint-Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245 - 1248*, çev. Erendiz

Moğolların yağma faaliyetleri doğrultusunda da ipek tedariki yaptıkları bilinmektedir. Yağma kazanımları içerisinde altın, gümüş, esir, yük ve seyahat hayvanları dışında ana kütleyi değerli kıyafetler ve kumaşlar oluşturmaktaydı. Kıymetli taşlarla bezeli renkli kumaşlar Moğollar tarafından özellikle tercih ediliyordu. Bağdat'ın 655/1258 yılında Moğollar tarafından ele geçirilmesinin ardından meydana gelen yağma neticesinde devasa miktarda altın, gümüş, kıymetli taşlar, incilerin yanında “kumaşlar, elbiseler, altın ve gümüş vazoların” da ele geçirildiği bilinmektedir¹⁶. Song Hanedanı'nın da Moğollara karşı verdiği mücadelede başarısız olmasıyla, yüksek oranda ipek haracı ödemek zorunda kalması da başka bir örnektir¹⁷.

Moğollar hediye olarak da en çok ipeği tercih etmişlerdi. İpekli kumaş ve kıyafetlerin kendilerine hediye edilmesi durumunda sağlıklı bir iletişim kurmaya daha eğilimli bir tavır içindeydiler. Elçi göndermek ve kabul etmek hususunda kuralcı bir yapıya sahip olan Moğollar, elçiler vasıtasıyla gönderilen ipek ve kumaşları da hediye olarak kabul ediyorlardı¹⁸.

Rebiülahir 662/Şubat 1264'te, Moğollara iltica etmiş Song generallerinden Yang Dayuan'ın 楊大淵 Kubilay'a her birinden yüz elli parça olmak üzere “çiçek işlemeli ipek bez ve kırmızı kenarlı bezayağı ipek kumaş” sunmasına karşılık olarak Kubilay da onu öven bir imparatorluk fermanı çıkardı¹⁹.

Özbaçoğlu, Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı, Antalya 2006, s. 65. Vergi miktarlarının zaman içinde arttırıldığı görülmektedir. Bu miktar Baycu Noyan zamanında 200 bin dinara (20 tümen) Gazan Han döneminde 600 bin dinara (60 tümen) yükseltilmiştir. Bk. Ahmet Zeki Velidi Togan, “Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C 1, 1931, s. 22; Salim Koca, “Türkiye Selçuklu Tarihinin Akışı Değiştiren ve Anadolu'nun Kaderini Belirleyen Savaş: Köseadağ Bozgunu”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 37, 2015, s. 81. Aksarayî 657/1259 yılında yeniden düzenlenen vergi hakkında şu malumatı vermektedir: “*Nakit 20 tümen, 500 parça ecnas: Antalya kumaş ve renkli kumaş, 3 bin altın işlemeli kap kakac, 500 baş içdiş at (ahta), 500 baş katır*”, Kazvîni ise 737/1336 yılında Anadolu'da toplanan verginin 3.300.000 dinar olduğunu ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Kerimüddin Mahmudî Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâş*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 46; Hamdullah Kazvîni, *Nüzhetü'l-Kulûb*, Neşr. Muhammed Debîr-i Siyâkî, Tahran 1336, s. 109-116.

16 Dmitri Gamq'relidze, Medea Abashidze, Arrian Chant'uria, *Kartlis Tskhovreba (A History of Georgia)*, ARTANUJI Publishing, Tbilisi 2014, s. 349.

17 Peter Jackson, David Morgan, *The Mission of Friar William of Rubruck: His journey to the court of the Great Khan Möngke 1253-1255*, Hakluyt Society, London 1990, s. 162.

18 P. Anastasius van den Wyngaert, *Sinica Franciscana I: Itinera et Relationes Fratrum Minorum Saeculi XIII et XIV*, Quaracchi-Firenze 1929, s. 120.

19 *YS*, 5.95; R. P. Hrapaçevskiy, “*Annalı Hubilaya*” *Glavny İstoçnik po İstorii Pravleniya Pervogo İmperatora*

İpek Tedariki Sırasında Kullanılan Ticari Yollar ve Kumaş Türleri

Hazanov “Göçebe ve Dış Dünya” olarak adlandırdığı ikili ilişkilerin ekonomi anlamında tezat olduğunu vurgulamaktadır. Sadece Moğollar değil Xiongnu’lardan itibaren diğer İç Asya göçebe devletlerinin ticareti destekleyip tüccarları kendi topraklarına çekmeye çalıştıkları; Çin’in ise genel itibarıyla uluslararası ticareti kendi kaynaklarına yönelik bir tehdit olarak görmesi bu savı destekler niteliktedir²⁰. Bu bağlamda Cengiz Han’ın ticaretin dünya refah düzeyini artıracak yegâne araç olduğunu vurgulaması manidardır. Zira o, Muhammed Harezmsâh’a yolladığı mektupta dünya refahının tüccarların serbest ticaretiyle doğru orantılı olduğunu²¹ ifade ederek ticaret ile elde edilecek güce dikkat çekmek istemiştir. Bu minvalde değerlendirildiğinde Moğolların kullanımı için temin edilen ipeğin özellikle ticaret vasıtasıyla elde edilmesi siyasi oluşumlar tarafından kabul gören bir yöntemdir.

Moğolların ticarete ve kumaşlara olan arzusunu bilen Buharalı tüccarların Moğolistan’a gelişlerini Reşidüddin şu ifadeleriyle anlatmaktadır:

“Moğollar göçebe ve şehirlerden uzak oldukları için çeşitli türde örgü kumaşlar ve örtüler onlar arasında özel değerdedi ve onlarla ticarete elde edilecek kârlar meşhur idi. Bu nedenle Buhara’dan üç tüccar, bu halk arasında uygun ve geçerli sayılan Zarbaft [altın örgü kumaş], Zendanaç²², Karbas ve diğer türdeki kumaşlardan oluşan muhtelif türdeki metalarla bu bölgeye geldiler. (...)”²³.

Buharalı tüccarlar bölgeye getirdikleri kumaşları Moğollara değerinin çok üzerinde satmaya çalışıyorlardı. Durumun farkına varan Cengiz Han “*bu şaşkın bizi hiç kumaş görmemiş mi sanıyor?*” sözleriyle ticaret konusunda ne kadar bilgili ve deneyimli olduklarını anlatmak istemiştir²⁴.

Dinastii Yuan’ (Tszuyani 4-17 “Yuan’ Şi”), Tsentr po İzuçeniyu Voennoy i Obşçey İstorii, Moskva 2019, s. 97.

20 Thomas T. Barfield, *The Perilous Frontier (Nomadic Empires and China)*, Blackwell, Cambridge, Mas. 1992, s. 206.

21 Raşid-ad-din, *Sbornik Letopisey*, C I/2, çev. O. İ. Smirnova, İzdatel’stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1952, s. 188.

22 İsmi Buhara yakınlarındaki Zendana köyünden alan bir tür ipek kumaş olduğu söylenmiş olsa da son zamanlardaki mevcut kanıtlardan yola çıkarak hammaddesinin ipek yerine pamuk olduğu öne sürülmektedir. Tartışmalar için bk. Nicholas Sims-Williams, Geoffrey Khan, “Zandaniji Misidentified”, *Bulletin of the Asia Institute*, C 22 (Zoroastrianism and Mary Boyce with Other Studies), 2008, s. 208 vd.

23 Raşid-ad-din, *age.*, C I/2, s. 187.

24 Ebuİfrec-İbnülibri, *Tarihü Muhtasarüddüvel*, çev. Şerafeddin Yaltkaya, Maarif Matbaası, İstanbul

Uygurların birinci dereceden müşterileri genellikle Moğollar olmuşlardır²⁵. Peng Daya, açık bir şekilde ticarete at 馬 ve koyun 羊 verip iyi kalite ipek kumaşlar 縑帛 aldıklarını; Xu Ting ise Moğolların ticarete kendi atlarını ve koyunlarını vererek almak istedikleri ve ilgilendikleri yegâne malların keten 紵 ve ipek iplikler 絲, demir kazanlar 鐵鼎 ve muhtelif renkteki ahşap ürünler 色木 olduğunu belirtmektedir²⁶. İaşe temininde Müslüman tüccarların Moğol soyluları ile oluşturduğu *ortogh* ticari birlikteliği önemli bir yere sahiptir. Elleriindeki gümüşü Müslüman tüccarlara veren Moğollar, onlardan ticari faaliyetler vasıtasıyla birtakım materyaller alıyorlardı²⁷. Dolayısıyla Di Cosmo'nun çarpıcı bir şekilde teşhis ettiği gibi Moğollar ile *ortogh* birlikteliği Göktürkler ile Soğduların ticari ilişkilerinin bir devamı gibidir²⁸.

Altın Orda'da da (Moğolca Altan Ordo) yoğun bir kumaş ticareti görülmekte olup bölgeye ham ipek ve ipekli kumaşlar ithal edilmekteydi. Kumaş ticareti Kırım'da Kefe ve Tana/Azak²⁹ gibi ticaret bakımından mühim liman kentlerinde yoğunlaşmıştı. XII. yüzyılın sonlarından XV. yüzyılın ortalarına kadar Karadeniz'in kuzeyinde (özellikle Tana ve Kefe); Rus keteni, Avrupa kumaşları, Fransa Champagne ketenleri, Ceneviz ketenleri, *dimi* tipi kumaşlar, pamuk, *nesic*, Musul

1941, s. 7; Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles: a History of the Mongols*, C 1, çev. W. M. Thackston, Harvard University Press, Cambridge 1999, s. 233.

25 Wang, *age.*, s. 435; Ts. Munkuev, *Men-da Bey-lu ("Polnoe Opisanie Mongolo-Tatar") (Pamyatniki Pis'mennosti Vostoka XXVI)*, İzdatel'stvo "Nauka" Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literaturi, Moskva 1975, s. 52.

26 Wang, *age.*, s. 493-94; A. Ş. Kadirbaev, *Hey Da Şi Lyue (İstoçnik po İstorii Mongolov 13 V)*, Nauka-Vostochnaya Literatura, Moskva 2016, s. 35.

27 *Ortogh* birlikteliği ve Moğol soylularının Uygur ve Müslüman tüccarlar ile ilişkileri için bk. Elizabeth Endicott-West, "Merchant Associations in Yüan China: The 'Ortoy'", *Asia Major (Third Series)*, C 2/S. 2, 1989, s. 127 vd.

28 Nicola Di Cosmo, "Black Sea Emporia and the Mongol Empire: A Reassessment of the Pax Mongolica", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C 53/S. 1/2, 2010, s. 90.

29 13. ve 14. yüzyıllarda Çin'den, Orta Asya'dan ve Volga'dan gelen ve Karadeniz'e giden İpek Yolu rotalarının Kırım'daki son duraklarından biriydi. Don Nehri'nin Karadeniz'e döküldüğü noktada kurulmuştur ve özellikle 13. yüzyılın ikinci yarısı ve 14. yüzyılın ilk yarısında Ceneviz ve Venediklilerin önemli ticaret müesseselerine ev sahipliği yapıyordu. Altın Orda kentleri ile ticaret yolları vasıtasıyla bağlantıydı. Genelde İtalyan kaynaklarında geçen *tana* kelimesi Hint-Avrupa dillerinde "su, nehir, kaynak" anlamındaki kökten gelmektedir ve bu bakımdan *Don* kelimesiyle de yakın bağlantı içerisindedir. Antik Yunanlıların Don Nehri'ne verdikleri *Távaiç* (Tanais) isimlendirmesinden gelmektedir. Doğu kaynaklarında ise genel itibariyle "Azak" olarak isimlendirilir. Bk. S. P. Karpov, *İstoriya Tam (Azova) v XIII-XV vv.*, C 1 (Tana v XIII-XIV vv.), Aleteyya, Sankt-Peterburg 2021, s. 27.

kumaşları (altın örgülü kumaşlar), *samiler*, Floransa *brokar* kumaşı, *damasklar*, *satén* (Rusça *barhat*)³⁰, *taftalar*³¹, *kamokat*, *sendal*, *atlaslar*, ipekler (Çin, özellikle Gürgân, Merv, Ürgenç, Harezmi, Gürcistan, Karabağ, Şeki, Şamahı, Lahican'dan gelir)³², *buckram*, *scamandri*, alaca (Rusça *pestryat*), *karmazın/kırmızı*, *sûf*, *camlet*, *velur* (yünlü kadife), *kılık*, *kindyak*, pamuklu bez (*bâz* terimi kullanılır), *bombasin*, doğu halıları ve ipek kilimler satılmaktaydı³³.

Adını Scamandros Nehri'nden (Çanakkale Kara Menderes) alan *scamandri* kumaşı Bizans'ın ürettiği pamuklu bir kumaş türüydü. *Alaca* (*Pestryat*) ise farklı renklerdeki ipliklerden Kambay'da üretiliyordu. Kalın kenevir, pamuk veya keten ipliklerden, genelde iki renkli ve kareli veya çizgili olarak örülmekteydi. İran *karmazın/kırmızı* kumaşı ise Avrupa'daki *scarlet/âl* kumaşa benzemekte, koyu kırmızı yün iplikten örülmektedir. *Kılık* ise ismini Kilikya'dan alan kaba keçi yününden bir kumaştı. *Kindyak* Hint usulü, kırmızı baskılı, pamuk kumaşlara verilen isimdi³⁴.

Bağdat ve Tebriz'de üretilen *nesic* kumaşlar, Tebriz ve Sultaniye'den gelen Anadolu kervan rotası ile Trabzon'a taşınıyor ve buradan da deniz yoluyla Kefe'ye getiriliyordu³⁵. Çin *nesic* kumaşları ise İpek Yolu'nun ana güzergâhında bulunan Karadeniz'in kuzeyinden devam eden yol ile taşınmaktaydı³⁶. Çünkü Moğol döneminde genel itibarıyla güney yerine daha çok kuzeyden giden ticaret yolları (Hazar'ın kuzeyinden Saray'a ve Kırım'a giden ve de Maraga, Tebriz ve Doğu Anadolu'dan Trabzon'a giden rotalar) işleyişine bağlı olarak daha çok gelişmişti³⁷.

30 Eski Rusçada, *satén* ismiyle kullanılan bu kumaş türü pamuktan, ipekten, yünden veya yapay kumaşlardan üretilmekteydi. Bk. İ. A. Karpova, *Tolkovo-İstoriçeskiy Slovar' Russkogo Yazıka: Tkani*, 3. baskı, İzdatel'stvo "Flinta", Moskva 2016, s. 175.

31 *Tafta* pamuk, ipek veya doğal *çözgü* yapay kumaştan, sıkı bükülmüş *atki* ve *çözgü* ipliklerle *düz* örgü ile örülmüş, iki tarafı tek renkten veya tek tarafı desenli kumaş türüdür. Bk. Karpova, *age.*, s. 186.

32 XIII. ve XV. yüzyıllar arasında Kefe ve Ceneviz'in özel hukuk kanunlarında onlarca farklı tip ham ipeğin ismi geçmektedir. Bunlar arasında yukarıda sayılan bölgelerden gelen ipekler vardı. Bk. A. G. Emanov, *Mejdu Polyarnoy Zvezdoy i Poludennum Solntsem: Kafa v Mirovoy Torgovle XIII-XV Vekov*, Aleteyya, Sankt-Peterburg 2018, s. 146-47.

33 L. F. Nedaşkovskiy, "Remeslo Zolotoy Ordi", *Problemi İstorii, Filologii, Kul'turi*, C 3/S. 41, 2013, s. 148.

34 Emanov, *Mejdu Polyarnoy Zvezdoy i Poludennum Solntsem*, s. 105, 155-56; Karpova, *age.*, s. 100, 104, 154.

35 Anadolu üzerindeki Ayas-Tebriz ticaret yolu için bk. Thomas Sinclair, *Eastern Trade and the Mediterranean in the Middle Ages: Pegolotti's Ayas-Tabriz Itinerary and its Commercial Context*, Routledge, Taylor and Francis Group, London-New York 2020, s. 165-257.

36 Emanov, *Mejdu Polyarnoy Zvezdoy i Poludennum Solntsem*, s. 153.

37 H. A. Menandyan, N. G. Garsoyan, *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, Livraria Bertrand, Lisbon 1965, s. 189.

çürüyordu. Bu durum İtalyan tüccarlar arasında Çin ipeğinin “kötü ipek” olduğuna dair dedikoduların çıkmasına neden olmuştu. Bundan dolayı da ham ipek ithalatında Orta Doğu ve Orta Asya kentlerinin daha ön planda olduğu anlaşılmaktadır⁴¹.

İtalyan Pegolotti; Tana'dan Hacı Tarhan'a öküz arabasıyla 25 günlük, at arabasıyla 10-12 günlük; Hacı Tarhan'dan Saray'a nehirle 1 günlük; Saray'dan Sarayçik'e nehirle 8 günlük; Sarayçik'ten Ürgenç'e deve arabasıyla 20; Ürgenç'ten Otrar'a deve arabasıyla 35-40 günlük; Otrar'dan Almalık'a eşeklerle 45; Almalık'tan Kansu'ya eşeklerle 70; Kansu'dan Çin büyük kanalına at sırtında 45 günlük; nehirden Hangzhou'ya gidilip Hangzhou'dan Hanbalık'a 30 günlük mesafe olduğunu ifade etmektedir⁴². Tana ve Çin arasındaki yolculuk 284 güne kadar çıkabilmekteydi⁴³. Bu bilgilerden yola çıkarak mevzubahis rotalarda meydana gelen ticaret ile doğu ve batı uçlar arasında ipekli kumaşlar konusunda yoğun bir değiş tokuş olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla Moğol İmparatorluğu'nun kendi içerisinde, Çin ipeği Karadeniz kıyılarına dek taşınabiliyor ve Orta Doğu'da ve muhtemelen Avrupa'da üretilen ipekliler de Altın Orda'ya ve Çin'e gidiyordu. Yukarıda, Altın Orda coğrafyasındaki kumaş türleri arasında saydığımız *sendal*, Çin'de, Hejian, Zhuozhou, Chengdu gibi yerlerde⁴⁴ muhtelif renkler hâlinde altın örgülü ipekten üretilmekteydi. *Sindon* ise Buhara'da üretilen aynı tip kumaşlara verilen isimdi⁴⁵.

41 Emanov, *Mejdu Polyarnoy Zvezdoy i Poludennum Solntsem*, s. 147.

42 Henry Yule, *Cathay and the Way Thither (Being a Collection of Medieval Notices of China)*, C 2, Cambridge University Press, New York 2009, s. 287-90.

43 A. G. Emanov, *Sever i Yüg v İstorii Kommertsii: na Materialah Kafı XIII-XV vv.*, Mi “Rutra”, Tyumen' 1995, s. 150.

44 Pelliot, Moule, *age.*, s. 256, 267, 301. Marco Polo'nun eserindeki yerlerin çağdaş karşılıkları için bk. Stephen G. Haw, *Marco Polo's China: a Venetian in the Realm of Khubilai Khan*, Routledge, London and New York 2006, s. 98, 108.

45 Emanov, *Mejdu Polyarnoy Zvezdoy i Poludennum Solntsem*, s. 154.

Harita 2: Karadeniz'in Kuzeyinden Geçen Ticaret Yolları⁴⁶

Altın Orda'nın ticaret ve üretim bakımından önemli kentleri ve yerleşimleri arasında iki Saray (genelde *Tsarevskoe Gorodişçe* ve *Selitrennoe Gorodişçe* denen kazı alanlarıyla özdeşleştirilir), Belcimen (*Vodyanskoe Gorodişçe* ile özdeşleştirilir), Ügek (Saratov'un güneyinde), yine aşağı Volga'da *Şareny Bugor* arkeolojik alanı (genelde Altın Orda Devri'ndeki Hacı Tarhan kentiyle eşleştirilir), Volgograd'daki *Mecyotnoe Gorodişçe* (Tortanlı?), Don kıyısındaki yerleşimler, Ural kıyısındaki özellikle Sarayçık kenti, Batı Sibiry'a'da İrtiş'teki İsker, Kuzey Kafkasya'daki büyük merkez Macar, Yukarı Volga'daki Bulgar, Harezm'deki Ürgenç, Kırım'daki Tana sayılabilir⁴⁷. Dolayısıyla Kırım'daki Tana ve Kefe limanlarına giden İpek Yolu rotaları ve Ceneviz ile Venedik'in Karadeniz'den gelip geçtiği özellikle nehir rotaları Altın Orda'nın bu kentlerine bağlanmaktaydı. Altın Orda'nın ithal ettiği kumaş türlerine bakıldığında ise *tafta*, *kamokat*, *damask*, İtalyan *damask* türlerinden *kişter*, *atlas*, *saten* ve *sendal* olarak isimlendirilen ve genel itibarıyla ipekten imâl edilen kumaşlar ile *samit*, *baldakin*, *nesic* ve *nak* denen altın veya gümüş örgülü ipek kumaşların oldukça pahalı olduğu göze çarpmaktadır⁴⁸.

Giovanni da Pian del Carpine'nin Avrupa'da iyi bilinen kumaş türlerinden *samit*'i Moğolların üzerinde gördüğünü yazması, Bağdat'ta üretilen *baldakin* kumaşlara

46 *Atlas Tartarica*, s. 220-221.

47 G. A. Fedorov-Davidov, *Zolotoordinskie Goroda Povolj'ya*, İzdatel'stvo Moskovskogo Universiteta, Moskva 1994, s. 20-42.

48 Nedaşkovskiy, agm., s. 149.

hem kıyafetlerde hem de *boghtagh*'larda rastlamış olduğunu söylemesi,⁴⁹ geniş yelpazede işleyen kumaş ticaretinin bir sonucudur.

Çin'de ise imparatorluğun geri kalanında olduğu gibi ticaret genel itibarıyla *ortogh* tüccarları tarafından posta yolları ve istasyonları vasıtasıyla yürütülmekteydi. Kubilay Han'ın Çin'de yapılan ticarete verdiği önemi Çin'deki yolları tamir ettirip birçok yeni posta yolları ve *cam/yam* durakları yaptırmasının yanı sıra taşıma sistemlerini geliştirmek için büyük uğraş vermesinden anlayabiliriz. Marco Polo da her gün Han Balık'a "sadece ipekle yüklü bin arabadan daha fazlasının" geldiğini söyledikten sonra, burada "pek çok altın ve ipek kumaş" üretildiğini belirtmektedir⁵⁰. Asıl yayılımını Kubilay Devri'nde kazanan nehir postaları 水站 dışında tüm Çin boyunca yayılım gösterip Moğolistan'a (Lingbei idârî birimi) ve Orta Asya'ya uzanan kara posta yolları ve istasyonları 陸站 belli bir döneme kadar Orta Asyalı Müslüman ve ayrıca Çinli tüccarların ticaret amaçlı kullandığı yapılarıdır. Hint Okyanusu civarındaki okyanus yolları da Yuan devrinde gelişim göstermeye devam ederek ipek ticaretinin işlediği bir başka önemli alanı ve rotayı teşkil ediyordu⁵¹.

Çin'den Alınan İpek Vergileri ve Moğol Soylularına Hazineden Verilen İpek Tahsisatları

Moğollarda vergi sistemi zamanın ve şartların değişimi doğrultusunda dinamik bir yapıya sahip olmakla beraber sistemli bir vergi alımından bahsetmek neredeyse imkânsızdır. Bu duruma en güzel örnek göçebeler ile yerleşiklerden aldıkları vergilerin birbirinden bağımsız ve farklı oluşudur. Özellikle yerleşiklerden alınan vergilerin Moğollar açısından hayati bir önem taşıdığını söylemek gerekir. Zira Moğollar, büyük oranda yerleşiklere uygulanan vergi gelirleriyle ipek alabilmekteydiler. Çin'den alınan vergiler hususunda da oldukça hassas olan Moğollar, ipek vergisi-

49 van den Wyngaert, *age.*, s. 33-34. Ayrıca bk. N. P. Şastina, *Djiovanni del' Plano Karpini İstoriya Mongalov; Gil'om de Rubruk Puteşestvie v Vostoçme Strani*, Gosudarstvennoe İzdatel'stvo Geografičeskoy Literaturı, Moskva 1957, s. 27.

50 Paul Pelliot, A. C. Moule, *Marco Polo The Description of the World*, C 1, George Routledge and Sons Limited, London 1938, s. 237.

51 Moğolistan'ı Çin ile bağlayan ve Orta Asya'ya uzanan posta yollarının en yeni ve yetkin bir incelemesi için bk. Hosung Shim, "The *Jam* System: The Mongol Institution for Communication and Transportation", *The Mongol World*, ed. Timothy May-Michael Hope, Routledge Taylor and Francis Group, London-New York 2022, s. 382-394. Moğol Devri'nde Hint Okyanusu civarına uzanan ticari okyanus rotaları için bk. Paul D. Buell, "Maritime Silk Route: the Mongols and the Indian Ocean", *The Mongol World*, ed. Timothy May-Michael Hope, Routledge Taylor and Francis Group, London-New York 2022, s. 458-467.

nin devamlılığını garantiye almak için Çin’de Şigi Qutuqu’nun yürüttüğü 633/1236 nüfus sayımından sonra “ipek haneleri” (絲戶) oluşturmuşlardı. Tahıl vergilerini kişi, hane ve sınıf temelli toplamaya başlayan Moğollar, ipek vergisini de yine aynı metotla toplamaya başlamışlardı. “Gizli Tarih”te Ögedey’in (581-638/1186-1241) hazineyi *ipeklerle, gümüş külçeleriyle, yiyeceklerle, yaylarla, zırhlarla ve silahlarla* doldurmak istediği yazmaktadır⁵².

Peng Daya’nın 彭大雅 söylemi göz önüne alındığında Çin’deki şehirlerden muhtemelen *darhanlık* verilmiş kişiler (din adamları, soylular gibi) ve Moğollar için ürettikleri özel ürünleri (silah, ipek giysi ve kumaşlar gibi) vergi olarak veren zanaatkarlar dışında her kişi başına (erkek ve kadın) 25 *liang* 兩 (~1 kg), her öküz ve keçi başına 50 *liang* 兩 (~2 kg) ipek kumaş; köylerden ise diğer vergilerin yanında [“*kişi başına*”] 100 *liang* 兩 (~4 kg) ipek kumaş alınmaktadır⁵³. Fakat Xu Ting’in 徐霆 eklemeleri göz önüne alındığında en azından kendi döneminde *Chaifa* 差發⁵⁴ için verilecek ipek kumaşlar genelde gümüş ile karşılanıyordu⁵⁵. Depolarda [“*tek bir chi* 呎 *ipek kumaş*”] kalmamış olması tıpkı [“*tek bir dou* 石 *tahıl*”] kalmamış olmasıyla eşdeğeri⁵⁶.

Yelu Chucai, Cengiz Han’a Kuzey Çin topraklarını otlağa dönüştürmeyi tavsiye edenlere karşı çıkararak şarap, tuz, demir, sirke ve cevherden alınacak “ticaret ve toprak vergilerinden” her yıl belli bir miktar gümüş ve tahıl dışında “80 bin top ipek kumaş” elde edilebileceğini söylemişti⁵⁷. 632-33/1235-36’da Şigi Qutuqu’nun

52 de Rachewiltz, *The Secret History of the Mongols*, s. 214. Ayrıca bk. Erich Haenisch, *Die Geheime Geschichte der Mongolen (aus einer mongolischen Niederschrift des Jahres 1240 von der Insel Kōde’e im Keluren-Fluss, Otto Harrassowitz, Leipzig 1941, s. 151.*

53 Chao Hung-Sü T’ing-P’eng Ta-ya [Zhao Gong, Xu Ting, Peng Daya], *Meng-Ta pei-lu und Hei-Ta shih-lüeh: Chinesische Gesandtenberichte über die frühen Mongolen, 1221 und 1237 (nach Vorarb. von Erich Haenisch und Yao Ts’ung-üu)*, çev. Peter Olbricht-Elisabeth Pinks, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1980, s. 142; Kadıbaev, *age.*, s. 33.

54 Moğol vergi ve yükümlülükleri *alban* ve *khubçiri* için Çin kaynaklarında kullanılan genel Çince isimlendirmedir.

55 H. F. Schurmann, “Mongolian Tributary Practices of The Thirteenth Century”, *The History of Mongolia*, C 1, ed. David Sneath-Christopher Kaplonski, Global Oriental, Kent 2010, s. 180.

56 Ts. Munkuev, *Kitayskiy Istochnik o Pervih Mongol’skih Hanah (Nadgrobnaya Nadpis’ na Mogile Yelyuy Çu-Tsaya)*, İzdatel’stvo Nauka, Moskva 1965, s. 73; Igor de Rachewiltz, *Sino-Mongol Culture Contacts in the XIII Century*, The Australian National University Doktora Tezi, 1960, s. 103.

57 de Rachewiltz, *agt.*, s. 103-14; Munkuev, *Kitayskiy Istochnik o Pervih Mongol’skih Hanah*, s. 73.

Kuzey Çin'de gerçekleştirdiği halk sayımından⁵⁸ (*to'a*) sonra⁵⁹ Moğol prenslerine, prenseslerine ve genel itibarıyla devletin önde gelenlerine Kuzey Çin'den verilecek toprak dağıtımına Yelu Chucai, halkın üzerindeki vergi ve angarya yükümlülüğünü arttıracaklarını söyleyerek karşı çıkmıştı. Bunun yerine bölgedeki vergilerin, toprakların verildiği kişiler yerine doğrudan sarayın atayacağı memurlar tarafından sabit miktarlar ile toplanmasını ve yılsonunda da bu vergilerin paylaşılmasının aşırı vergi ve angaryayı önleyeceğini öne sürmüştü⁶⁰. Dolayısıyla imparatorluk genelindeki prensler de Kuzey Çin'den aralarında ipeğin de yer aldığı vergiler alıyordu. Muhtemelen 633/1236'da gerçekleştirilen bu vergi belirlemeleri içerisinde “her iki hanenin [戶] hükûmetin kullanması için 1 jin [596,82 gram]⁶¹ ipek [絲一斤], her beş hanenin de çeşitli prens ve bakanların bakımı [湯沐] için 1 jin ipek vermesi” de yer alıyordu⁶². Şiği Qutuqu'nun 633/1236'daki bu sayımında vergilerin alınması için birim olarak belirlenen dört hane kategorisinden ikisi *dashumu* 大數目 (Büyük Çoğunluk) ve *wu-husihu* 五戶絲戶 (Beş Hane İpek Hanesi) idi. Burada konumuz açısından önemli olan “Beş Hane İpek Haneleri”, vergilerini, “Büyük Çoğunluk”un aksine, *Kağan*'a değil Moğol *köbegün* veya soylularına veriyordu. 633/1236'daki bu vergi belirlemelelerinden ikinci durumda kastedilen haneler “Beş Hane İpek Haneleri” idi⁶³.

633/1236'da (*Bingshen* yılı 丙申年) ve 647/1250'lerde “beş hane ipek hanesi” olarak kayıt altına alınan ve Moğol soylularının Çin'deki apanajlarında yer alan hanelerin yaklaşık 936 bin haneyle bulunduğu anlaşılmaktadır. 718/1319 yılında ise (*Yanyou* Saltanat Dönemi'nin 6. yılı 延祐六年) “beş hane ipek hanesi” olarak kaydedilen hane sayısında ciddi bir azalma olduğu görülmektedir⁶⁴. Bunun nedeni muhtemelen apa-

58 631/1233'te zaten kısmî bir sayım gerçekleştirilmiş olmasına rağmen, sayım emri 632/1234 veya 633/1235'te verilmiş ve Temmuz-Eylül 634/1236'da tamamlanmıştı. 631/1233'te Kuzey Çin'in bir kısmında gerçekleştirilen ilk sayımda 730 bin hanelik bir nüfus sayılmıştı. Ardından 634/1236'da tamamlanan sayım ile 1.100.000 haneden daha fazlası da eklenmişti. Bk. *YS*, 2.32, 34; R. P. Hrapačevskiy, *Žolotaya Orda v İstočnikah (Materiali dlya İstorii Žolotoy Ordi ili Ulusa Djuçi)*, C 3 (Kitayskie i Mongol'skie İstočniki), Tsentr po İzučeniyu Voennoy i Obşçey İstorii, Moskva 2009, s. 168-71. 1234/5-1236 sayımının tarihlendirmeleri için bk. de Rachewiltz, *agt.*, s. 373, 213n; Munkuev, *Kitayskiy İstočnik o Pervih Mongol'skih Hanah*, s. 77, 79.

59 Paul Ratchnevsky, “Şiği-Qutuqu, ein mongolischer Gefolgsmann im 12.-13. Jahrhundert”, *Central Asiatic Journal*, C 10/S. 2, 1965, s. 109, 98n.

60 Munkuev, *Kitayskiy İstočnik o Pervih Mongol'skih Hanah*, s. 194; *YS*, 2.35.

61 Yuan Devri'nde 1 jin, 596,82 gram idi. Bk. David M. Farquhar, *The Government of China Under Mongolian Rule (A Reference Guide)*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1990, s. 443.

62 *YS*, 146.3460; *YS*, 93.2361.

63 H. F. Schurmann, *Economic Structure of the Yuan Dynasty (Translation of Chapters 93 and 94 of the Yuan shih 元史)*, Harvard University Press, Cambridge, Mas. 1956, s. 61, 91, 97.

64 Yapılan sayım yaklaşık 1.700.000 hanenin yarısından fazlası etmektedir. “Beş hane ipek haneler-

najlardaki (timarlar) halkın üzerindeki mevcut baskıyı azaltmak ve hükûmetin vergi gelirlerini daha fazla arttırmaktı.

95. *Juan*'da eksik olmakla beraber kaydedilen bu soylu aileleri arasında Cengiz Han'ın kardeşleri Kaçi'un'un, Coçi Kasar'ın, Otçigin Temüğe'nin, Belgütey'in çocukları ve elbette kendi oğulları Coçi'nin, Çağatay'ın, Ögedey'in ve Tuluy'un soyu da vardı. Örneğin 633/1236 nüfus sayımı ile Coçi'nin çocuklarına Pingyang'dan 平陽 41.302 hane; Çağatay'a Taiyuan'dan 太原 47.330 hane; Güyük'e Daming'den 大名府 68.593 hane; Ögedey'in oğlu Köten'e Dongpinglu'dan 47.741 hane; Tuluy'un oğlu Arık Böke'ye Zhending'den 80 bin hane “beş hane ipek hanesi” olarak tahsis edildi. Ögedey'in yıllığına göz gezdirildiğinde ise mevcut ailelerden ziyade kişilere yapılan atıflar dikkat çekmektedir. 633/1236 sonbaharında Zhending'deki haneler “Dul İmparatoriçe” [太后] Sorqaqtani'ye;⁶⁵ Pingyang'dakiler Batu'ya; Taiyuan'dakiler Çağatay'a; Daming'dekiler Güyük'e; Xingzhou'dakiler 邢州 Sağ Kanat'ın (*Bara'un Ghar*) komutanı Buralday'a; Hejianfu'dakiler 河間府 Cengiz Han'ın Kulan Hatun'dan olma oğlu Kölgen'e; Guangningfu'dakiler 廣寧府 Belgütey'e; Yidu 益都 ve Jinan 濟南 olmak üzere iki *fu*'daki (vilayet) haneler Coçi Kasar'ın oğlu Yegü'ye; Binzhou 濱州 ve Dizhou'dakiler 棣州 Kaçi'un'un oğlu Alçiday'a; Pingzhou 平州 ve Luanzhou'dakiler 灤州 Otçigin Temüğe'ye; Dongpingfu'daki 東平府 haneler eşit bir şekilde Ögedey'in oğlu Köten'e, Cengiz Han'ın kızı Tümelün'le evlenen Konggiratlardan damat Çigü'ye,⁶⁶ Cengiz'in üçüncü kızı Alahay Beki'ye, en büyük kızı Kocin Beki'ye, komutanlardan Muqali'nin torunu *Guowang* Çıla'un-Tas'a, Prens? Çağatay'a, Sol Kanattaki (*Ce'un Ghar*) komutanlardan Uru'ud'lu Cürçedey'in torunu Dolçin'e, Sol Kanat'ta bulunan Mangutlardan *Ming'an-ı Noyan* Mönge Kalca'ya, Börte'nin kardeşi Konggiratlardan Sol Kanat'taki Alçin Noyan'a, Konggiratlı Dey Seçen'in oğlu Hükü Noyan'a, Ögedey'in *Kebte'ül*'ünün komutanı? Kada'an'a ve Caciratlardan *Ming'an-ı Noyan* (Binbaşı) Cüsük'e tahsis edildi⁶⁷.

ri'nin soylulara göre sayıları için bk. *YS*, 95.2411-2447. Kuzey Çin'den en az 935,824 hanenin soylulara verildiğine dair bk. Farquhar, *age.*, s. 18. Igor de Rachewiltz de yaklaşık 900 bin hanenin *timarlarda* olduğunu belirtiyor. Bk. Igor de Rachewiltz, “Yeh-lü Ch'u-ts'ai, Yeh-lü Chu, Yeh-lü Hsi-liang”, *In the Service of the Khan: Eminent Personalities of the Early Mongol-Yüan Period (1200-1300)*, ed. Igor de Rachewiltz vd., Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1993, s. 155.

65 634/1236'dan sonra Sorqaqtani Zhending'deki apanajında yaşamaya başlamıştı. Bk. Anne F. Broadbridge, *Women and the Making of the Mongol Empire*, Cambridge University Press, New York 2018, s. 198.

66 Çigü *Küregen* için bk. Broadbridge, *age.*, s. 117-18.

67 *YS*, 2.35; Hrapačevskiy, *Zolotaya Orda v Istočnikah*, s. 171-72.

Görüldüğü gibi Moğol soyluları haricinde önemli mevkilerdeki kişi ve prenseslere de Kuzey Çin'den bu tip apanajlar verilmişti. Dolayısıyla metinde verilen hane değerlerini yukarıda bahsettiğimiz yıllık ipek vergi değerleriyle mukayese ederek, en azından 633/1236 sayımında belirlenen vergi değerlerinin devam ettiği süre boyunca prenslerin vergi olarak aldığı ipek miktarlarını belirlemek mümkündür. 633/1236 yılı dışında bazı soylu ailelerin “beş hane ipeği” olarak aldığı yıllık ipek miktarları ve hanelerin sayısı (bazılarında zamanla apanaj bölgeleri değişmekle beraber) şu şekildedir:⁶⁸

Tablo 1: 633/1236'dan Sonraki Yıllarda Bazı Soylu Moğol Ailelerinin Kuzey Çin'den Aldıkları Yıllık İpek Vergi Miktarları

Prens ve Torunları	Yıl	Beş Hane İpeği 五戶絲 (Birim: <i>Jin</i> 斤)	Hane Sayısı ve Apanaj/Timar Bölgeleri
Çağatay Torunları	718/1319	6,838 <i>Jin</i> (~4 ton)	17,211
	697/1298	?	10,000 (Zhending Shenzhou 真定深州)
Güyük Torunları	718/1319	5,193 <i>Jin</i> (~3 ton)	12,835
Ank Böke Torunları	718/1319	5,013 <i>Jin</i> (~3 ton)	15,028
Kada'an Torunları (Ögedey'in oğlu)	718/1319	936 <i>Jin</i> (~560 kg)	2,356
	664/1266	?	Zhenzhou 鄭州
	654/1257	?	Bianlianglu'daki 汴梁路 Kale Haneleri
Melig (Ögedey'in oğlu)	718/1319	997 <i>Jin</i> (~595 kg)	2,496
	664/1266	?	1,584 (Junzhou 鈞州)
	654/1257	?	Bianliang 汴梁 Kale Haneleri
Kaşi (Ögedey'in oğlu)	718/1319	154 <i>Jin</i> (~92 kg)	388
	664/1266	?	3,816 (Caizhou 蔡州)
	654/1257	?	Bianlianglu'daki 汴梁路 Kale Haneleri

68 YS, 95.2413-2418.

Hülegü ve Torunları	718/1319	2,201 <i>jin</i> (~1,3 ton)	2,929
	654/1257	?	25,056 (Zhangdelu 彰德路)
Köçü (Ögedey'in oğlu)	718/1319	764 <i>jin</i> (~456 kg)	1,937
	664/1266	?	5,214 (Suizhou 睢州)
	654/1257	?	Bianlianglu'daki 汴梁路 Kale Haneleri
Köten (Ögedey'in oğlu)	718/1319	3,524 <i>jin</i> (~2,1 ton)	17,825
Asuday (Möngke'nin oğlu)	718/1319	916 <i>jin</i> (~546 kg)	2,280
	650/1253	?	3,342 (Weihiulu 衛輝路)
Möge (Tuluy'un oğlu)	718/1319	333 <i>jin</i> (~198 kg)	809
	654/1257	?	5,552 (Henanfu 河南府)
Sögetey (Tuluy'un oğlu)	718/1319	20 <i>jin</i> (~12 kg)	50
	649/1252	?	5,000 (Jinan 濟南 ve diğer yerler)
Böçök (Tuluy'un oğlu)	718/1319	612 <i>jin</i> (~365 kg)	1,472
	654/1257	?	3,347 (Zhending Lizhou 真 定蠡州)

Ayrıca Cengiz Han'ın eşlerine tahsis edilmiş “Dört Ordo”da yaşayan prensesler de Çin'deki bazı yerlerden “beş hane ipeği” olarak vergi alıyorlardı. Örneğin Herlen/Kerülen (Хэрлэн) ve Tsenher (Цэнхэр) nehirlerinin kavuşma noktasına yakın bulunan⁶⁹, ilk olarak Börte'nin idaresine verilmiş⁷⁰ “Büyük Ordo”daki kraliçeye 652/1255'te Baodinglu'dan 60 bin hane “beş hane ipek hanesi” olarak tahsis edilmişti. Bu hatun 719/1319'da ise 12,693 haneden, 5207 *jin* ipeği (~3 ton) vergi olarak alıyordu⁷¹. 9 Ramazan 658/18 Ağustos 1260'ta Merkezî Sekreterliğe (中書省)⁷²; Yidu 益都 ve Pingzhou'nun 平州 altın ve ipek vergi gelirlerini ve Otçigin Temüğe'nin oğlu Prens Baygu'ya ve Ögedey'in torunu Şiremün'e ait olan haneleri, zanaatkârları ve yıllık vergi miktarını, Otçigin Temüğe'nin torunu

69 Cengiz Han'ın “Dört Ordo”sunun konumları için bk. Farquhar, *age.*, s. 337.

70 Börte'den sonra “Büyük Ordo”ya hâkim olan hatunlar için bk. *YS*, 106.2693-2694.

71 *YS*, 95.2422.

72 Yuan Devri hükûmetinin en önemli yapılarından biri olan Merkezî Sekreterlik kendisinden alt seviyedeki çoğu atamayı gerçekleştirmesinin yanında neredeyse hükûmetin her alanında (vergi, gelir, tören, prenslerle ilişkiler, suç vak'aları, kamu meseleleri, bağışlar) karar alıp hükümdara tavsiye verebiliyordu. Merkezî Sekreterlik için bk. Farquhar, *age.*, s. 169-75.

Prens Taçar'a⁷³ tahsis etmesi için emir verildi⁷⁴. Dolayısıyla aynı zamanda prens ve soylulara dağıtılmış topraklardaki halktan alınan ipek vergilerini de ifade etmeye başlayan “beş hane ipeği” terimi Moğolcada *aqa-tamur* olarak isimlendiriliyordu. Farquhar *Yuanshi*'de *Ahatanmaer* 阿哈探馬兒 olarak geçen terimi⁷⁵ Moğolca *aqa-tamur*'un transkripsiyonu olarak kurmakta, *tamur*'u⁷⁶ Çince “ipek ipliği” anlamındaki *sī* 絲 ile eşitleyerek terimin “Beş Hane İpeği”nin (五戶絲) Moğolcası olduğunu söylemektedir⁷⁷.

Yuanshi Çin'den alınan “hane vergileri”nin [科差] kapsamını ikiye ayırıyor: *siliao* 絲料 ve *baoyin* 包銀. Toprak ve tekel vergileri gibi vergiler dışında hane temelli toplanan bu vergilerden ilk kategori adından da anlaşıldığı gibi büyük oranda ipek vergilerini kapsıyordu. Yelu Chucai'ın biyografisindeki hanelerin vereceği ipek vergi değerleri bu kategori içine girmektedir. Bahsettiğimiz ipek vergileri dışında ilk defa Mönge Kağan devrinde Orta Asya ve İran'ın aksine (bu bölgelerde kafa vergisi şeklinde uygulanıyordu.) Çin'de hane temelli toplanan gümüş (daha sonra kâğıt para)⁷⁸ vergileri de ikinci kategoriye girmektedir. *Baoyin* vergilerinin Mönge devrinde belirlenen hane başına dört *liang*lık gümüş değerinin iki *liang*ının “ipek ipliği, ipek kumaş ve ipek boyası?” gibi maddelerle de karşılanabileceği belirtiliyor. Kubilay devrine gelindiğinde yeni vergi reformu ile beraber hâneler çok ayrıntılı ve spesifik olarak yeni baştan düzenlendi. Kuzey Çin'i kapsayan bu vergi reformunda hane kategorileri nüfus sayımlarına ve vergilere göre ayrılmaktadır. Bu ayrıntılı hâne kategorileri *Yuanshi*'de şöyle sıralanıyor: “İlk Başta Sayılmış Haneler” (元管戶), “Karışık Sayılmış Haneler” (交參戶), “Sayımdan Kaçmış Haneler” (漏籍戶) ve “Destek Haneleri” (協濟戶)⁷⁹. Bunlar dışında ise tâli kategoriler ola-

73 Taçar'ın kimliği ve diğer kaynaklardaki yazım şekli için bk. Hrapaçeovski, “*Annalı Hubilaya*” *Glavny İstoçnik*, s. 31, 49n. Temüğe Otçigin'in soyağacı için bk. Louis Hambis, Paul Pelliot, *Le Chapitre CVII du Yuan Che: Les Généalogies Impériales Mongoles dans L'histoire Chinoise Officielle de la Dynastie Mongole*, E. J. Brill, Leiden 1945, s. 42-45.

74 Hrapaçeovski, “*Annalı Hubilaya*” *Glavny İstoçnik*, s. 38.

75 *YS*, 89.2267.

76 “Bükmek” ve “eğirmek” anlamındaki *tamu-* fiili için bk. Ferdinand D. Lessing, *Mongolian-English Dictionary*, University of California Press, Berkeles-Los Angeles 1960, s. 776.

77 Farquhar, *age.*, s. 363, 244n; Thomas T. Allsen, *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, s. 46.

78 661/662-1263/64 yılının üçüncü ayında (nisan) hükümet tüm bölgelerde *baoyin* vergilerinin artık kâğıt para ile ödenmesini emretmiş, fakat ipek vergilerinin hâlâ ipek şeklinde verilmesinde karar kılınmıştı. Bk. *YS*, 5.91.

79 “Karışık Haneler” birden fazla kez sayıma tabi tutulmuş haneleri belirtirken “Destek Haneleri”

rak “İpek ve Gümüşü Tam Veren Haneler” (絲銀全科戶), “Yarım Vergilendirilen Haneler” (減半科戶), “Yalnızca İpek Ödeyen Haneler” (止納絲戶), “Yalnızca Kâğıt Para Veren Haneler” (止納鈔戶), “İpek Açan? Haneler” (攤絲戶),⁸⁰ “Chuyesudaier Tarafından İdare Edilen İpek Ödeyen Haneler” (儲也速?兒所管納絲戶), “Bölgelerine Geri Dönen Haneler” (復業戶), “Zamanla Yetişkin Erkekleri Olacak Haneler” (漸成丁戶) vardı⁸¹.

“İlk Başta Sayılmış Haneler” içinde yer alan “Doğrudan Hükûmete Bağlı Haneler”den (系官戶) tam ipek ve gümüş miktarında vergiye bağlı olanları “*hükûmete ait ipek* [係官絲]” için hane başına 1 *jin*, 6 *liang*, 4 *qian* (一斤六兩四錢)⁸² ipek iplik verirken “Beş Hane İpek Haneleri”nden tam ipek ve gümüş vergisine tabi olanları hükûmete hane başına 1 *jin* ipek iplik ve Moğol soylularına 6 *liang* 4 *qian* ipek veriyorlardı⁸³.

“Yarım Vergilendirilen Haneler”den ise 8 *liang* hükûmete, 3 *liang*, 2 *qian* ipek ipliği ise “beş hane vergisi” olarak sayılıyor, yani soylulara gidiyordu. “Yalnızca İpek Ödeyen Haneler”in hükûmete bağlı olanlarından Shangdu 上都, Longxing 隆興, Xijing 西京 bölgelerinde yer alan her hane 1 *jin*; Dadu 大都 civarındakiler ise (路) hane başına 1 *jin*, 6 *liang*, 4 *qian* ipek veriyordu⁸⁴.

“Yalnızca İpek Ödeyen Haneler”den hem hükûmete hem soylulara bağlı olan haneler 1 *jin* ipeği hükûmete ve 6 *liang*, 4 *qian*ini soylulara veriyorlardı. “Karışık Sayılmış Haneler” 1 *jin*, 6 *liang*, 4 *qian* ipeği hükûmete ödüyordu. Aynı miktar “Sayımdan Kaçmış Haneler” içerisindeki “Sadece İpek Ödeyen Haneler” tarafından da hükûmete verilirken; “Sadece Kâğıt Para Ödeyen Haneler” ise ilk yılda (1260) sadece kâğıt para şeklindeki *baoyin* ile ödeme yaparken zamanla tam ipek ve gümüş vergisi ödemesinde karar kılındı. “Destek Haneleri”nin arasında ise genel olarak *baoyin* olarak 4 *liang* gümüşün yanında 10 *liang*, 2 *qian* ipek ödeyenler ve gümüş öde-

tam vergi yükümlülüklerini yerine getiremeyen çok yaşlı, çok genç, hasta ve tek kadın ailelerini kastetmektedir.

80 *Tānsī* 攤絲. “Yayılmış/Açılmış İpek” anlamına geliyor. Tabirin tam olarak neyi kastettiğini bilemesek de muhtemelen kozadan çıkartıldıktan sonra belli bir işleme tabi tutulmuş ipeği belirtiyor olabilir.

81 *YS*, 93.2361; Schurmann, *age.*, s. 98-99.

82 1 *jin* bu dönem için 596.82 gramdı. 1 *liang* 1 *jin*in 16’da 1’i iken 1 *qian* 1 *liang*ın 10’da 1’idir. Dolayısıyla bu değer toplamda 835,54 gram eder.

83 Dolayısıyla 634/1236 sayımdan farklı olarak 658/1260 vergi reformuyla beraber artık “Beş Hane İpek Haneleri”nin vergi miktarlarının bir kısmı hükûmete tahsis edilmişti.

84 Bu kayıt “Yalnızca İpek Ödeyen Haneler”in bu bölgelerle sınırlı olduğunu göstermektedir.

meden aynı miktar ipek verenler mevcuttu. “İpek Açan Haneler” hane başına 4 *jīn* “açılmış ipek” veriyorlardı. Miktarı “İpek Açan Haneler”inkiyle aynı olmak üzere (4 *jīn*~2,4 kg) “Chuyesudaier Tarafından İdare Edilen Haneler”, “*ince ipek*” (細絲) vermekle yükümlülerdi. “Bölgelerine Geri Dönen Haneler” ve “Zamanla Yetişkin Erkekleri Olacak Haneler” 1260'da vergiden muaf olsalar da 659/1261'de yarım vergiye 660/1262'de ise tam vergiye tabi tutuldular⁸⁵.

Tablo 2: Yuan Devri Hane Temelli Vergi Türleri. Özellikle *Yuanshi* 93. ve 94. bölümleri temel alınarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

İlk Başta Sayılmış Haneler (元管戶)			Karışık Sayılmış Haneler (交參戶)	Sayımdan Kaçmış Haneler (漏籍戶)	Destek Haneleri (協濟戶)
Doğrudan Hükûmete Bağlı Haneler (係官戶)				Hükûmete Sadece İpek Ödeyen Haneler	Tam <i>Baoyin</i> Verip Tam İpek Vergisinin 3'te 2'sini Verenler
I. Tam Miktar İpek ve <i>Baoyin</i> Ödeyen Haneler (Muhtemelen Nüfusun Çoğu)	II. Yarım Miktar Ödeyen Haneler	III. Yalnızca İpek Ödeyen Haneler		Sadece Kâğıt Para Veren Haneler (Daha Sonra Değişime Uğradı)	Hiç <i>Baoyin</i> Vermeyip İpek Verenler
B. Beş Hâne İpek Hâneleri (五戶絲戶)					
I. Tam Miktar İpek ve <i>Baoyin</i> Ödeyen Haneler	II. Yarım Miktar Ödeyen Haneler	III. Yalnızca İpek Ödeyen Haneler			

Cemazeyilevvel 661/Nisan 1263'te ise hizmet altındaki tüm haneler için artık kâğıt para ile verilecek *baoyin* vergisi hane başına 4 *liang*, ipek olarak verilmeye devam edecek ipek vergisi ise her on hane için 14 *jīn* (~5,4 kg) ipek iplikti. Sayımdan kaçmış, yaşlı ve çocuk haneler (muhtemelen “Destek Haneleri”) içinse 3 *liang* kâğıt para ve 1 *jīn* ipek iplik olarak belirlendi⁸⁶. Sözüünü ettiğimiz hane vergileri arasındaki en büyük yekûnu ipeklerin ve hatta farklı ipek türlerinin tutmuş olduğu

⁸⁵ *IS*, 93.2361-2362; Schurmann, *age.*, s. 94-95, 98-100. Çalışmamızda gümüş miktarlarına yer vermedik.

⁸⁶ *IS*, 5.91.

görülmüyor. *Yuanshi* bu vergi miktarlarını bize aktardıktan sonra sadece Kuzey Çin'i ve oradaki sayımları temel almak üzere yıl içinde, ipek türünden bazı vergi toplamlarını da kaydetmektedir.⁸⁷

Tablo 3: *Yuanshi* Kayıtlarında Yıllara Göre Toplanan İpek Vergi Miktarları. Miktarların görece azlığı sadece Kuzey Çin'de birkaç milyon haneyi kapsamasıyla açıklanabilir.

Yıl	İpek İplik 絲 (jin 斤 ve ton)	Kumaş 布 (pi 疋 yani top)	İpek Kumaş 絹 (pi 疋)	Ham İpek 綿 (jin 斤 ve ton)
1263/4	712,171~425 ton	?	?	?
1265/6	986,912~590 ton	85,412 top	?	?
1266/7	1,053,226~630 ton	?	?	?
1267/8	1,096,489~655 ton	?	?	?
1328/9	1,098,843~656 ton	211,223 top	355,530 top	72,015~43 ton

Gelir toplamı olarak diğer bölümlerde 661/1263 için 1.579,110 haneden toplam 706.401 *jin* ipek iplik ve 49.487 *ding* kâğıt para; 663/1265 için 1.597,601 haneden 986.288 *jin* ipek iplik ve 57.682 *ding* kâğıt para toplandığı dile getiriliyor⁸⁸. 728/29-1328/9 yılı için *Yuanshi* 33. *Juan*'da verilen değerler ise ham ipek için 834,405 *jin*, ipek kumaş için 407.500 *pi* yani top kumaştır⁸⁹. Fakat her hâlükârda tablodaki değerleri yaklaşık olarak doğru kabul etmek mümkündür. Herbert Franke, kaynakta verilen bu miktarların görece azlığını (Tablo 3) sadece Kuzey Çin'de, sayısı 4-5 milyonu aşmayan kayıtlı kişileri kapsamasıyla açıklamaktadır⁹⁰.

İpek vergi miktarlarının zaman zaman dalgalanmasında nüfus hareketliliğinin yanında doğal şartlar da rol oynamaktaydı. Kubilay, 5 Şevval 665/29 Haziran 1267'de Orta Başkent (Zhongdu 中都), Shuntian 順天, Dongping 東平 ve diğer yerlerde ipekböcekleri arasında bir hastalık mevcut olduğu için bu bölgelerdeki halktan, zararın seviyesine bağlı olarak ipek hane vergilerinin (*siliao*) alınmayacağını duyurmuştu⁹¹. 6 Şevval 668/29 Mayıs 1270'te ise Dongjing 東京 bölgesin-

87 YS, 93.2363.

88 Hrapačevskiy, "Annal Hubilaya" Glavny Istočnik, s. 97, 128.

89 YS, 33.748.

90 Herbert Franke, *Geld und Wirtschaft in China unter der Mongolen-Herrschaft (Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte der Yuan-Zeit)*, Otto Harrassowitz, Leipzig 1949, s. 132.

91 YS, 6.115; Hrapačevskiy, "Annal Hubilaya" Glavny Istočnik, s. 135.

deki kıtlık ve de tahıl taşınması amacıyla gemi inşa etme yükümlülükleri nedeniyle bölgeyi 10'da 3 oranında ipek ve gümüş hane vergilerinden serbest bıraktı. Yine aynı yıl haziranda Daming 大名, Dongping 東平 ve diğer yerlerde ipek böceklerinin ölmesi nedeniyle; Nanjing 南京, Henan 河南 ve diğer yerlerde de çekirge istilası sebebiyle gümüş ve ipek vergileri 10'da 3 oranında azaltıldı⁹². Mevcut vergi yükünün ağırlığı yüzünden belli bölgelerden zaman zaman hane vergilerinin alınmadığı da oluyordu. Çin kaynaklarındaki bütçe değerlerinde harcamalar için net toplam değerler mevcut olmamasına rağmen kısa süre içinde devasa bütçe açıkları verildiği görülüyor. Bu bütçe açıklarında muhtemelen gelenek hâlini alan ipek kıyafet, kumaş başlıkları, *cisün* festivalleri de rol alıyordu. Örneğin geç tarihli olmakla beraber yine 728/29-1328/9 yılı için İmparatoriçenin günlük ipek kumaş giderinin 50.000 *pi* olduğu kaydediliyor⁹³. Söylenene göre her yıl sırf *Keşig* üyeleri (*Keşigten*) için imparatorların verdiği kâğıt para ve ipek başlıklarının (幣) toplamı milyonları bulabiliyordu⁹⁴.

Çin'den alınan yoğun ipek vergileri Moğolların temel ipek kaynağı olsa da ipek vergileri imparatorluk çapında bir yayılım gösteriyordu. Mönge Kağan devrinde dinî ayrımların gözetilmediği cizye olarak düşünülebilecek bir tür kafa vergisine dönüşen *qubçin*⁹⁵ Kuzey Kafkasya'da nakit altın veya gümüşün yanında doğrudan “ipek” ile de karşılanabiliyordu⁹⁶. Grigor Aknertsı Moğolların Gürcü ve Ermeni prenslerinden yoğun vergiler topladığını belirterek bazılarında “altın kumaşları”, bazılarında “doğanları” ve diğerlerinden “besili köpekleri ve atları” vergi olarak aldıklarını söylemektedir.⁹⁷ Kirakos Gandzaketsi ise Moğolların Ermenilerden temelde “atlar ve kıymetli kıyafetler” talep ettiklerini çünkü bunları “çok sevdiklerini” dile getirmektedir⁹⁸.

92 *YS*, 7.129-130; Hrapaçevskiy, “*Annalı Hubilaya*” *Glavny İstoçnik*, s. 164-65.

93 Franke, *age.*, s. 137.

94 *YS*, 99.2525; Ch'i-ch'ing Hsiao [Qiqing Xiao], *The Military Establishment of the Yuan Dynasty*, Harvard University Press, London 1978, s. 94.

95 Bu dönüşüm için bk. Juvaini, *The History of World Conqueror*, C 2, çev. John Andrew Boyle, Harvard University Press, Cambridge, Mas. 1958, s. 517.

96 Bayarsaikhan Dashdondog, *The Mongols and the Armenians (1220-1335)*, thk. Michael R. Drompp, Devin DeWeese, Brill, Leiden-Boston 2011, s. 115.

97 Robert P. Blake, Richard N. Frye, “History of the Nation of the Archers (The Mongols) by Grigor of Akanc, Hitherto Ascribed to Matak ja The Monk: The Armenian Text Edited with an English Translation and Notes”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, C 12/S. 3/4, 1949, s. 321.

98 L. A. Hanlaryan, *Kirakos Gandzaketsi (İstoriya Armenii)*, Akademiya Nauk SSSR (Otdelenie İstorii), Moskva 1976, s. 168.

Hazineden Moğol Soylularına Dağıtılan Yıllık İpek Tahsisatları

Bazı ayrıcalıklı soyluların apanajlarından “beş hane ipeği” olarak aldıkları vergiler dışında, ayrıca hazineden genelde gümüş ve kumaş cinsinden yıllık tahsisâtlar (歲賜) da aldıkları bilinmektedir. Yıllık ödeneklerinin bir kısmını kâğıt para, altın ve diğer tekstil türleriyle (koyun derisi gibi) alan soylular da vardı. Muharrem 659/Ocak 1261’de Kubilay muhtemelen Kaçi’un’un soyundan gelen Alçiday’a, Kulakur’a, Kadan’a, Kuraçu’ya ve Şingnakar’a,⁹⁹ her birine 5.000 *liang* gümüşün yanında yarısı düz altın iplikli olmak üzere 300 *pi* desenli ipek kumaş (文綺帛); Prens Taçar’a ve Açu’la, her birine 59 *ding* kâğıt paranın yanında 5.098 *jin* (~3 ton) ham ipek (綿), 5.098 *pi bezayağı* örgülü ipek (絹), 300 *pi* yarısı düz altın işlemeli olmak üzere desenli ipek; gelecekteki düşmanı Kaydu’ya 833 *liang* gümüşün yanında yarısı düz altın işlemeli 50 *pi* desenli ipek; mensubiyeti bilinmeyen Uru’uday’a 5.000 *liang* gümüşün yanında yarısı düz altın işlemeli 300 *pi* desenli ipek; Ca’udu ve Coçi Kasar’ın torunu Bekmür’e 5.000 *liang* gümüşün yanında yarısı altın işlemeli 300 *pi* desenli ipek; Tuglug’a ve Tuluy’un oğlu Böçök’ün torunu Yakudu’ya¹⁰⁰ 833 *liang* gümüşün yanında 50 *jin* (~30 kg) özel ipek armağanı; Açıgi’ye 5.000 *liang* gümüşün yanında yarısı düz altın işlemeli 300 *pi* desenli ipek vermişti. Kubilay Kağan aynı zamanda, Eski İmparatoriçe’ye, yani muhtemelen Mönge’nin karısı Tegülün’e¹⁰¹ (Ogul Tutmuş?) 2.500 *liang* gümüşün yanında 23 *ding* kâğıt paradan biraz daha fazla değer eden ipek tül armağan etmişti. Tüm bu değerler Ocak 1261’den sonra artık, Saray’ın verdiği düzenli yıllık tahsisatlar hâline geldi¹⁰².

Yuanshi Kubilay yıllıklarında kaydedilen bu değerler dışında, 95. bölümde ise kimi soyluların ipek cinsinden olan yıllık tahsisat değerleri paralelliklerle beraber şu şekilde kaydediliyor:¹⁰³

99 Kaçi’un ve çocuklarının soyağacı için bk. Hambis, Pelliot, *age.*, s. 32.

100 Böçök’ün soyu için bk. Hambis, Pelliot, *age.*, s. 101-2.

101 Tegülün’ün kimliği için bk. Hrapačevskiy, “*Annal Hubilaya*” *Glavny İstočnik*, s. 41, 92n.

102 Hrapačevskiy, “*Annal Hubilaya*” *Glavny İstočnik*, s. 40-41.

103 *IS*, 95.2412-14, 2419, 2422.

Tablo 4: *Yuanshi* 95. Bölüm'e Göre Bazı Soylu Moğol Ailelerinin Moğol Hükümdarından Aldıkları Yıllık İpek Tahsisatları

Soylu ve Ailesi	Hazineden Verilen İpek Cinsinden Yıllık Tahsisât (歲賜)
Cengiz'in Kardeşi Kaçi'un'un soyu	625 <i>jin</i> (~ 373 kg) ham ipek (綿) ve 5,000 <i>jin</i> (~3 ton) gümüş ve ipek (小銀色絲)
Cengiz'in Kardeşi Otçigin Temüğe soyu	5,098 <i>pi bezayağı</i> ipek kumaş (絹), 5,098 <i>jin</i> (~3,5 ton) ham ipek (綿)
Çağatay ve soyu	625 <i>jin</i> (~373 kg) ham ipek (綿)
Kubilay'ın oğlu Cingim	1,000 <i>pi bezayağı</i> ipek kumaş (絹)
Büyük Ordo'daki Prenses	20 <i>pi</i> kırmızı ve mor ipek bez (羅), 100 <i>pi</i> boyalı <i>bezayağı</i> ipek kumaş (染絹), 5,000 <i>jin</i> (~3 ton) farklı renkte yünlü kumaş/polar (雜色絨)
Cengiz'in Kardeşi Coçi Kasar soyu	100 <i>pi</i> ipek veya diğer türden kumaş (匹段)

Dolayısıyla 659/1261'den sonra gelenek hâlini alan yıllık ipek bağışları da hazine ve elbette halk üzerindeki temel yüklerden birini oluşturuyordu. Soylulara verilen düzenli yıllık bağışlar dışında İmparator ödül olarak da geniş çaplı ipek kumaş dağıtıyordu. Zilhicce 659/Kasım 1261'de Luzhou'ya 瀘州 saldıran Song birliklerine karşı gâlip gelen Liu Zheng'i 劉整 Kubilay, 5.000 *liang* gümüşün yanında 2.000 *pi* ipekli ile ödüllendirmişti. Yine 664/1265'te de Song ile savaşlardaki başarısından ötürü Yang Wenan'ı 楊文安 50 *liang* altınla, askerlerini ise 600 *liang* gümüşün yanında rütbelerine göre ipeklilerle (幣帛) ödüllendirdi.

Sonuç

Siyasi güçler arasında iktisadi, dinî ve kültürel birçok alışverişin ana merkezi olan İpek Yolu, doğu-batı arasında bir köprü konumundadır. İnsanların ihtiyaçlarına bağlı olarak bir ticaret yolu kimliği ile ortaya çıkan sonrasında da kültürler arası taşımacılığı göğüsleyerek insanların her konuda etkileşim ve iletişimini sağlayan bu yol, tarih boyunca birçok mücadelenin ana nedeni olmuştur. Milletleri ve devletleri ayakta tutan yegâne güç, askerî ve siyasi başarıları ise de bunların sürdürülebilirliğini ancak iktisadi güç ile sağlamak mümkündür. Dönemin siyasi aktörlerine bakıldığında Çin ile Moğollar dikkat çekmektedir. Özellikle Moğolların geniş bir coğrafi sahada boy göstermeleri, Çin'in bazı bölgelerini ele geçirebilme kabiliyetleri ve ipeğe verdikleri önem, aralarındaki etkileşimi zorunlu ve devamlı hâle getirmiştir.

Moğolların ipeğe oldukça önem verdikleri bilinen bir gerçektir. Bu nedenle ipek stoklarının bitmemesi için İpek tedarikine ve bu durumun süreklilik arz etmesine özen göstermişlerdir. Farklı kanallar vasıtasıyla tedarik edilen İpek, onlar için sadece giyim konusunda bir tutkunun ötesinde sağlam bir kültürel kimlik arayışlarına da kılavuzluk etmiştir. Gerek hediye gerek yağma gerekse ticaret vasıtasıyla elde etmiş oldukları ipeğin günlük hayat ve özel zamanlardaki kullanımına özen gösteren Moğollar, vergi yoluyla da bu kumaş türüne ulaşmayı başarmışlardır. Öyle ki Çin ile yapılan anlaşmalarda ilk sırayı genelde İpekli kumaşlar almıştır. Moğolların ipek üzerinden almış oldukları vergilere bakıldığında “ipek haneleri” (絲戶) önemli bir yere sahiptir. “Beş hane ipek hanesi”nin (五戶絲戶) vermiş oldukları vergiler, Moğol soylu sınıfına ödenmektedir. Dolayısıyla İmparatorluk’un çeşitli coğrafyalarında yer alan bu soylu sınıf, Kuzey Çin’de kendilerine tahsis edilmiş *timar* diyebileceğimiz apanajlara sahip olmuşlardır. *Timar*ı yönetme hakkına sahip olan Moğol soyluları, ki bunların arasında Moğol prens, prensesleri, devlet görevlileri ve askerleri de bulunmaktadır, kendilerine tahsis edilmiş topraklarda yaşayan belli sayıdaki hanelerden ipek ve gümüş (veya kâğıt para) üzerinden vergiler alabilmişlerdir. *Timar*lardaki hanelerin bağlı buldukları soylulara verdikleri ipek vergisine “beş hane ipeği” (Moğolca *aqa-tamur*) ismi verilmektedir. Vergiye bu adın verilmesinde 633/1236 yılında gerçekleştirilen nüfus sayımı ile beraber *timar* sahibine her beş hanenin 1 *jîn* (596,82 gram) ipek ödemesi zorunluluğu etkili olduğu söylenebilir. 658/1260 yılında gerçekleşen vergi reformuyla beraber bu uygulama değişmiş “beş hane ipek haneleri” adı altında vergi vermeye başlayan haneler, artık 1 *jîn* ipeği doğrudan hükûmete 6 *liang*, 4 *qian*’ını da (238,72 gram) bağlı bulunduğu soyluya ödemekle yükümlü hale gelmiştir. Bu durum soyluların egemenliği altında vergi veren ailelerin hükûmete daha fazla vergi ödeme zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Öyle ki bu değişime bağlı olarak “beş hane ipek haneleri” sayısında ciddi bir azalış meydana gelmiştir. Moğolların tarih boyunca ipeğe olan talepleri, ipekli kumaş kullanımlarıyla doğru orantılı olarak daima artış göstermiştir. Önceki dönemlere göre artan ipek kumaş harcamalarının sebebi de muhtemelen lüks hayata alışmış Moğol soylu sınıfının varlığıdır. Sonraki süreçte yerleşikleşme ve zenginleşme beraberinde daha büyük harcamalar ve ağır vergilendirmeler getirecektir.

KAYNAKLAR

Kaynak Eserler

Mahmûd al-Kâşgarî, *Dîvân Lugât at-Türk*, çev. Z. A. Auezova, Dayk-Press, Almatı 2005.

Mahmud al-Kaşgari, *Compendium of the Turkic Dialects (Dîvân luğāt at-Türk)*, C 1, çev. Robert Dankoff-James Kelly, Harvard University Printing Office, Harvard 1982.

Atwood Christopher P., (çev.), “The History of the Yuan, Chapter 1”, *Mongolian Studies (Journal of the Mongolia Society)*, C 39, 2017, s. 2-81.

Blake, Robert P., Richard N. Frye, “History of the Nation of the Archers (The Mongols) by Grigor of Akanc, Hitherto Ascribed to Matak, ia The Monk: The Armenian Text Edited with an English Translation and Notes”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, C 12/S. 3-4, 1949, s. 269-399.

Chao Hung-Sü T'ing-P'eng Ta-Ya [Zhao Gong, Xu Ting, Peng Daya], *Meng-Ta pei-lu und Hei-Ta shih-lüeh: Chinesische Gesandtenberichte über die frühen Mongolen, 1221 und 1237 (nach Vorarb. von Erich Haenisch und Yao Ts'ung-wu)*, çev. Peter Olbricht-Elisabeth Pinks, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1980.

Dawson, Christopher, *Mission to Asia: Narratives and Letters of the Franciscan Missionaries in Mongolia and China in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Harper & Row 1966.

Index to the Secret History of the Mongols, Indiana University Publications, Bloomington 1972.

de Rachewiltz, Igor, *Sino-Mongol Culture Contacts in the XIII Century*, The Australian National University Doktora Tezi, 1960.

de Rachewiltz, Igor, *The Secret History of the Mongols: A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*, Brill, Leiden-Boston 2004.

Ebülferec-İbnülibrî, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, çev. Şerafeddin Yaltkaya, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

Farquhar, David M., *The Government of China Under Mongolian Rule (A Reference Guide)*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1990.

Gamq'relidze Dmitri, Medea Abashidze, Arrian Chant'uria, (çev.), *Kartlis Tskhovreba (A History of Georgia)*, ARTANUJI Publishing, Tbilisi 2014.

Haenisch, Erich, *Die Geheime Geschichte der Mongolen (aus einer mongolischen Niederschrift des Jahres 1240 von der Insel Kode'e im Keluren-Fluss)*, Otto Harrassowitz, Leipzig 1941.

Hambis, Louis, Paul Pelliot, *Le Chapitre CVII du Yuan Che: Les Généalogies Impériales Mongoles dans L'histoire Chinoise Officielle de la Dynastie Mongole*, E. J. Brill, Leiden 1945.

Hamdullah Kazvîni, *Nüzhetü'l-Kulüb*, Neşr. Muhammed Debîr-i Siyâki, Kitabhane-i Tahuri, Tahran 1336.

Hanlaryan, L. A. (çev.), *Kırakos Gandzaketsi (İstoriya Armenii)*, Akademiya Nauk SSSR (Otdelenie İstorii), Moskva 1976.

Hrapaçevskiy, R. P. (çev.), *Zolotaya Orda v İstoçnikah (Materialı dlya İstorii Zolotoy Ordı ili Ulusa Djuçi)*, C 3 (Kitayskie i Mongoľskie İstoçniki), Tsentr po İzuçeniyu Voennoy i Obşçey İstorii, Moskva 2009.

Hrapaçevskiy, R. P. (çev.), *“Annalı Hubilaya” Glavnıy İstoçnik po İstorii Pravleniya Pervogo İmperatora Dinastii Yuan’ (Tşzyuani 4-17 “Yuan’ Şi”)*, Tsentr po İzuçeniyu Voennoy i Obşçey İstorii, Moskva 2019.

Hsiao, Ch’i-ch’ing [Qiqing Xiao], *The Military Establishment of the Yuan Dynasty*, Harvard University Press, London 1978.

Jackson, Peter, David Morgan, *The Mission of Friar William of Rubruck: His journey to the court of the Great Khan Möngke 1253-1255*, Hakluyt Society, London 1990.

Juvaini, *The History of World Conqueror*, C 2, çev. John Andrew Boyle, Harvard University Press, Cambridge, Mas. 1958.

Kadırbayev, A. Ş., *Hey Da Şi Lyue (İstoçnik po İstorii Mongolov 13 V)*, Nauka-Vostoçnaya Literatura, Moskva 2016.

Kâşgarlı Mahmud, *Divânu Lugâti’t-Türk*, çev. Ahmet Bican Ercilasun-Ziyat Akkoynlu, TDK Yayınları, Ankara 2014.

Kerimüddin Mahmudî Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2000.

Krause, Friedrich Ernst August, *Cingis Han: die Geschichte seines Lebens nach den chinesischen Reichsannalen*, Winter, Heidelberg 1922.

Liu, Hengwu 刘恒武, “Shanxi Pucheng Dongercun Yuan Mu Bihua 陕西蒲城洞耳村元墓壁画”, *Collectors*, S. 2, 1999, s. 16-18.

Munkuev, Ts., *Kitayskiy İstoçnik o Pervih Mongol’skih Hanah (Nadgrobnaya Nadpis’ na Mogile Yelyuy Çu-Tsaya)*, İzdatel’stvo Nauka, Moskva 1965.

Munkuev, Ts., *Men-da Bey-lu (“Polnoe Opisanie Mongolo-Tatar”)* (Pamyatniki Pis’mennosti Vostoka XXVI), İzdatel’stvo “Nauka” Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1975.

Pelliot, Paul, A. C. Moule, *Marco Polo The Description of the World*, George Routledge and Sons Limited, London 1938.

Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles: a History of the Mongols*, C 1, çev. W. M. Thackston, Harvard University Press, Cambridge 1999.

Raşid-Ad-Din, *Sbornik Letopisey*, C I/2, çev. O. İ. Smirnova, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1952.

Richard, Jean, *Simon de Saint-Quentin Histoire des Tartares*, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris 1965.

Schurmann, H. F., *Economic Structure of the Yüan Dynasty (Translation of Chapters 93 and 94 of the Yüan shih 元史)*, Harvard University Press, Cambridge, Mas. 1956.

Simon de Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245 - 1248*, çev. Erendiz Özbayoğlu, Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı, Antalya 2006.

Song, Lian 宋濂, *Yuanshi 元史*, ed. Yang Jialuo 楊家駱, Zhonghua Shuju 中華書局, Beijing 北京 1976.

Şastina, N. P., *Djiovanni del' Plano Karpini İstoriya Mongalov; Gil'om de Rubruk Puteşestvie v Vostoçne Stran*, Gosudarstvennoe İzdatel'stvo Geografiçeskoy Literaturi, Moskva 1957.

Wang, Guowei, *Menggu Shiliao Si Zhong 蒙古史料四種*, Zhengzhong Shuju 正中書局, Taipei 1975.

van den Wyngaert, P. Anastasius, *Sinica Franciscana I: Itinera et Relationes Fratrum Minorum Saeculi XIII et XIV*, Quaracchi-Firenze 1929.

Vér, Márton, *Old Uyghur Documents Concerning the Postal System of the Mongol Empire*, Brepols Publishers, Turnhout 2019.

Yule, Henry, *Cathay and the Way Thither (Being a Collection of Medieval Notices of China)*, C 2, Cambridge University Press, New York 2009.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Allsen, Thomas T., *Commodity and Exchange in the Mongol Empire: A Cultural History of Islamic Textiles*, Cambridge University Press 1997.

Allsen, Thomas T., *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.

Atlas Tartarica, ed. S. G. Klyaştorıy-İ. Yu. Strikalov-M. A. Usmanov, (Rafail Hakimov yönetiminde hazırlandı), çev. İlyas Kemaloğlu, TDBB Yayınları, İstanbul 2017.

Barfield, Thomas T., *The Perilous Frontier (Nomadic Empires and China)*, Blackwell, Cambridge, Mas. 1992.

Broadbridge, Anne F., *Women and the Making of the Mongol Empire*, Cambridge University Press, New York 2018.

Buell, Paul D., “Maritime Silk Route: the Mongols and the Indian Ocean”, *The Mongol World*, ed. Timothy May-Michael Hope, Routledge Taylor and Francis Group, London-New York 2022, s. 458-467.

Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Clarendon Press, Oxford 1972.

Dashdondog, Bayarsaikhan, *The Mongols and the Armenians (1220-1335)*, thk. Michael R. Drompp, Devin DeWeese, Brill, Leiden-Boston 2011.

de Rachewiltz, Igor, “Yeh-lü Ch’u-ts’ai, Yeh-lü Chu, Yeh-lü Hsi-liang”, *In the Service of the Khan: Eminent Personalities of the Early Mongol-Yüan Period (1200-1300)*, ed. Igor de Rachewiltz vd., Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1993, s. 136-75.

Di Cosmo, Nicola, “Black Sea Emporia and the Mongol Empire: A Reassessment of the Pax Mongolica”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C 53, S. 1/2, 2010, s. 83-108.

Doerfer, Gerhard, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen: Türkische Elemente im Neupersischen*, C 2, F. Steiner 1967.

Emanov, A. G., *Mejdu Polyarnoy Zvezdoy i Poludennim Solntsem: Kafa v Mirovoy Torgovle XIII-XV Vekov*, Aleteyya, Sankt-Peterburg 2018.

Emanov, A. G., *Sever i Yug v İstorii Kommertsii: na Materialah Kafı XIII-XV vv.*, Mi “Rutra”, Tyumen’ 1995.

Endicott-West, Elizabeth, “Merchant Associations in Yüan China: The ‘Ortoy’”, *Asia Major (Third Series)*, C 2/S. 2, 1989, s. 127-54.

Erdem, İlhan, “İlk Dönem Türkiye Selçuklu-Moğol İlişkilerinin İktisadi Boyutu (1243-1258)”, *AÜ Tarih Araştırmaları Dergisi*, C XXIV/S. 38, 2005, s. 1-10.

Fedorov-Davidov, G. A., *Žolotoordnские Goroda Povolj’ya*, İzdatel’stvo Moskovskogo Universiteta, Moskva 1994.

- Franke, Herbert, *Geld und Wirtschaft in China unter der Mongolen-Herrschaft (Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte der Yuan-Zeit)*, Otto Harrassowitz, Leipzig 1949.
- Haenisch, Erich, *Wörterbuch zu Manghol un Niuca Tobca'an (Yüan-cha'o Pi-shi) Geheime Geschichte Der Mongolen*, Otto Harrassowitz, Leipzig 1939.
- Haw, Stephen G., *Marco Polo's China: a Venetian in the Realm of Khubilai Khan*, Routledge, London and New York 2006.
- Karpov, S. P., *İstoriya Tani (Azova) v XIII-XV vv.*, C 1 (Tana v XIII-XIV vv.), Aleteyya, Sankt-Peterburg 2021.
- Karpova, İ. A., *Tolkovo-İstoriçeskiy Slovar' Russkogo Yazuka: Tkani*, 3. baskı, İzdatel'stvo "Flinta", Moskva 2016.
- Kiknadze, R. K., "İz İstorii Remeslennogo Proizvodstva (Karhane) v İrane XIII-XIV VV.", *Blijniy i Sredniy Vostok: Sbornik Statey*, ed. A. İ. Falina, İzdatel'stvo Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1962, s. 47-56.
- Koca, Salim, "Türkiye Selçuklu Tarihinin Akışını Değiştiren ve Anadolu'nun Kaderini Belirleyen Savaş: Köseadağ Bozgunu", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 37, 2015, s. 35-84.
- Lessing, Ferdinand D., *Mongolian-English Dictionary*, University of California Press, Berkeles-Los Angeles 1960.
- Lunde, Kristin Scheel, *13th–14th Century Yuan and Mongol Silk-Gold Textiles: Transcultural Consumption, meaning and reception in the Mongol Empire and in Europe*, Department of the History of Arts and Archaeology SOAS, London University, PhD 2017.
- Martin, Henry Desmond, *The Rise of Chingis Khan and His Conquest of North China*, Octagon Books, New York 1971.
- May, Timothy, *Culture and Customs of Mongolia*, Greenwood Press, London 2009.
- Menandyan, H. A.-N. G. Garsoyan, *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, Livraria Bertrand, Lisbon 1965.
- Nadelyaev, V. M. vd., *Drevnyurykskiy Slovar'*, Akademiya Nauk SSSR (İnstitut Yazıkoznaniya), Leningrad 1969.
- Nedaşkovskiy, L. F., "Remeslo Zolotoy Ordi", *Problemi İstorii, Filologii, Kul'turı*, C 3/S. 41, 2013, s. 136-55.
- Ratchnevsky, Paul, "Şigi-Qutuqu, ein mongolischer Gefolgsmann im 12.-13. Jahrhundert", *Central Asiatic Journal*, C 10/S. 2, 1965, s. 87-120.

Schurmann, H. F., “Mongolian Tributary Practices of The Thirteenth Century”, *The History of Mongolia*, C 1, ed. David Sneath-Christopher Kaplonski, Global Oriental, Kent 2010, s. 174-211.

Shim, Hosung, “The *Jam* System: The Mongol Institution for Communication and Transportation”, *The Mongol World*, ed. Timothy May-Michael Hope, Routledge Taylor and Francis Group, London-New York 2022, s. 382-394.

Sims-Williams, Nicholas, Geoffrey Khan, “Zandanījī Misidentified”, *Bulletin of the Asia Institute*, C 22 (Zoroastrianism and Mary Boyce with Other Studies), 2008, s. 207-13.

Sinclair, Thomas, *Eastern Trade and the Mediterranean in the Middle Ages: Pegolotti's Ayas-Tabriz Itinerary and its Commercial Context*, Routledge, Taylor and Francis Group, London-New York 2020.

Şirin, Hatice, *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, TDK Yayınları, Ankara 2020.

Tezcan, Mehmet, “Türk-Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz’de Ticaret”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C XXIV/S. 1, 2009, s. 151-94.

Togan, Ahmet Zeki Velidi, “Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadî Vaziyeti”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C 1, 1931, s. 1-42.

Topçu, Erol, “Şemseddin Muhammed İsfahânî’nin Köseadağ Bozgunu Öncesi ve Sonrası Diplomatik Faaliyetleri (1242-1245)”, *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, S. 1, 2019, s. 242-66.

Tübinger Atlas des Vorderen Orients (Deutsche Forschungsgemeinschaft und Institut für Wissenschaftliche Zusammenarbeit mit Entwicklungsländern), Teil B, hrsg. vom Sonderforschungsbereich 19 der Universität Tübingen, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden 1977.

Wilkens, Jens, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch-Deutsch-Türkisch (Eski Uyğurcanın El Sözlüğü: Eski Uyğurca-Almanca-Türkçe)*, Universitätsverlag Göttingen 2021.

Kısaltmalar

YS: *Yuanshi* (Song Lian 宋濂, *Yuanshi* 元史, ed. Yang Jialuo 楊家駱, Zhonghua Shuju 中華書局, Beijing 北京 1976)

EKLER

Ek 1: Taipei Ulusal Saray Müzesi'nde Yuan-Moğol İmparatorlarının (Cengiz Han'dan başlayarak) İpek Portreleri (*Kesi*)

Ek 2: 667/1269'a tarihli Zhang Andabuha ve karısı Li Yunxian'i Moğol ipek kıyafetleri içerisinde gösteren, Shaanxi Dongercun'daki bir duvar resmi (Liu Hengwu 刘恒武, "Shanxi Pucheng Dongercun Yuan Mu Bihua 陕西蒲城洞耳村元墓壁画", *Collectors*, S. 2, 1999, s. 16)

BELLETEN

Cilt/Vol.: 87 - Sayı/Issue: 309
Ağustos/August 2023

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 12.06.2022
Kabul/Accepted: 12.09.2022

DOI: 10.37879/belleten.2023.473

Araştırma Makalesi/Research Article

14. Yüzyıl Sonlarında Fransa Sarayı'nda Moğollara Dair Kısa Bir Anlatı

Murat Çaylı*

Öz

Fransa Kralı IX. Louis tarafından Mengü Han'a gönderilen Rahip Willem'den tam 134 yıl sonra, Moğollara dair anlatılar yeniden Fransa Sarayı'nda yankılanıyordu. Kral VI. Charles'ın öğretmenlerinden Philippe de Mézières, yazdığı eserinin bir kısmında Moğollar hakkında bilgi vermenin yanı sıra onların bazı davranışlarını krala örnek olarak gösteriyordu. 1389 yılında tamamladığı *Le Songe du Vieil Pèlerin*'i VI. Charles'a sunan yazar, bu bilgilere eserinin seyahatname niteliği taşıyan birinci kitabında yer verir. Anlatısını, sekiz yıl boyunca Büyük Han'ın hizmetinde paralı askerlik yapan Bargadin isimli bir arkadaşından duyduğunu söyler. Philippe de Mézières'in anlatısı incelendiğinde, daha önce Moğolları ziyaret eden ve gözlemlerini kaydeden Johannes de Plano Carpini, Willem van Ruysbroeck ve Marco Polo gibi seyyahların anlattıklarına benzeyen yanlarının olduğu görülür. Bu noktada, Fransa kralına Moğollarla ilgili bilgi verirken bu yazarların eserlerinden faydalanıp faydalanmadığı sorusu akıllara gelir. Öte yandan ünlü seyyahlardan farklı şeyler söylemesi veya onların hiç değinmediği bazı olaylardan bahsetmesi, anlattıklarını birinden alıp almadığını ya da gerçek olup olmadığını sorgulamamızı daha da zorlaştırır. Bu çalışmada ilk olarak Philippe de Mézières'in Moğollara ilişkin kayıtlarının Fransızcadan çevirisi sunulacak ve diğer seyyahların eserleriyle karşılaştırılarak bir değerlendirme yapılacaktır. Ardından verilen bilgiler *Moğolların Gizli Tarihi*, *Chronica Maiora*, Odorico da Pordenone ve Korykoslu Hayton gibi kaynaklarda da aranacak ve aralarında benzer tarafların olup olmadığı incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Moğollar, Bargadin, Büyük Han, Philippe de Mézières, Marco Polo.

* Dr., İstanbul/TÜRKİYE, muratcayli55@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1076-427X.

A Short Narrative about Mongols at the Palace of the France in the Late 14th Century

Abstract

After 134 years when Willem was sent to Mengü Han by King Louis IX of France, the narratives about the Mongols had echoed again in the Palace of France. Philippe de Mézières, one of the tutors of King Charles VI, gave information about the Mongols in his work, and also held up their behavior as an example. The author, who submitted *Le Songe du Vieil Pèlerin* to Charles VI in 1389, includes this information in the first chapter of his work which is alike an itinerary. He says that he heard what he wrote from his friend named Bargadin, who served as a mercenary in the service of the Great Khan for eight years. When the narrative of Philippe de Mézières is analyzed, it can be realized that it has similar aspects to the stories of travelers such as Johannes de Plano Carpini, Willem van Ruysbroeck and Marco Polo who visited the Mongols. At this point, the question comes to mind whether these authors benefited from their works when giving information about the Mongols. On the other hand, the fact that famous travelers mention some events that they never mentioned, makes it even more difficult to question. In this study, I will present translations of Philippe de Mézières' narratives about the Mongols and evaluate them by comparing with the works of other travelers. Later, all examples he gave will be compared with *The Secret History*, *Chronica Maiora*, Odorico da Pordenone and Hayton of Korykos.

Keywords: Mongols, Bargadin, Great Khan, Philippe de Mézières, Marco Polo.

Giriş

13. yüzyıl başlarında müthiş bir hızla Asya'nın büyük bir kısmını ele geçiren Moğollar, kısa sürede Karadeniz'in kuzeyini geçtiler ve Doğu Avrupa'nın içlerine kadar ilerlediler. Batı Avrupa'da yaşayanlar, daha önce adlarını bile duymadıkları bu halkın saldırıları ve sebep oldukları tahribat karşısında dehşete düşmüştü. Gerçekten de Moğolların 1241-1242'de Orta Avrupa'ya düzenledikleri sefer, kıtanın şimdiye dek gördüğü en büyük yıkım hareketlerinden biri olmuştu. Ancak Moğollar 1242'de saldırılarını sonlandırarak yurtlarına döndüler. Bu yeni siyasi güçle diplomatik temas kurmayı, haklarında bilgi edinmeyi ve onları Hristiyanlığa davet etmeyi arzulayan papalar ve krallar, birbiri ardına elçiler gönderdiler. İlk olarak Papa IV. Innocentius'un elçilik heyeti Moğolistan'a gitti; bunu Fransa Kralı IX. Louis tarafından gönderilenler takip etti. Bu elçiler, onları Hristiyanlaştırmayı ba-

şaramamalarına rağmen başlarından geçenleri yazıya dökerek Moğollar, egemenliklerindeki halklar ve yaşadıkları ülkeler hakkında önemli bilgiler içeren eserler sundular. Moğolları ziyaret eden bu seyyahların raporları, Batılıların Moğolları tanımalarına yardımcı oldu. Johannes de Plano Carpini¹, Willem van Ruysbroeck², Marco Polo³ ve daha başkalarının gözlemleri, Moğolların askerî güçleri hakkında bilgi vermenin yanı sıra gündelik hayatlarının panoramasını da çizdi. Bununla birlikte 13. yüzyıl literatüründe geniş yer kaplayan Moğol anlatıları, Moğol gücünün Avrupa'yı tehdit eden tarafının zayıfladığı düşüncesine paralel olarak 14. yüzyılda seyrekleşti. Fakat tamamen son ermedi. 14. yüzyılda Moğol meselesi, daha çok onlarla ittifak kurarak Memluk Sultanlığı'na pek çok koldan saldırmanın amaçlandığı bir bakış açısına doğru evrildi. Korykoslu Hayton⁴ ve Guillaume d'Adam⁵ gibi teorisyenlerin eserleri bu noktada dikkat çekicidir. Bu dönemde Moğolları gündeme taşıyan bir diğer kişi Philippe de Mézières'dir.

XIV. yüzyılın önemli simalarından biri olan Philippe de Mézières, Doğu'daki siyasi ve askerî kariyeri sayesinde Avrupa'da büyük ün kazanmış, Fransa Kralı V. Charles'ın dikkatini çekerek Fransa Sarayı'na danışman olmayı başarmıştı. Kralın ölümünden sonra Paris'te bir manastıra kapanmasına rağmen kendisini dünyevi hayattan tamamen soyutlamamış; yaşanan her gelişmeyi yakından takip ederek gerekli gördüğü yerlerde tavsiyeler vermekten geri durmamıştı⁶. Bu tavsiyelerini, ilgili kişilere sunmak üzere yazdığı kitap ve mektuplarına işleyen Philippe de Mézières, kendi tasarladığı Haçlı Seferi ve Haçlı Tarikatı projelerini hayata geçirebilmek için Fransa Kralı VI. Charles'a *Le Songe du Vieil Pèlerin*⁷ adlı eserini sundu. Bu kitabının bazı kısımlarında Moğollara da yer verdi. İlerleyen yıllarda Burgonya

- 1 Plano Carpini Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, çev. Altay Tayfun Özcan, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2022.
- 2 Willem van Ruysbroeck, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk (1253-1255)*, ed. Peter Jackson, çev. Zülal Kılıç, Selenge Yayınları, İstanbul 2022.
- 3 Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi Harikalar Kitabı*, çev. Işık Ergüden - Z. Zühre İlkelen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2003.
- 4 Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, çev. Altay Tayfun Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- 5 William of Adam, *How to Defeat the Saracens*, çev. Giles Constable, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 2012.
- 6 Philippe de Mézières'in hayatı ve faaliyetleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. N. Jorga, *Philippe de Mézières, 1327-1405 et La Croisade au XIV Siècle*, Librairie Émile Bouillon, Paris, 1896; Murat Çaylı, *Bir Haçlı'nın Rüyası: Philippe de Mézières ve Haçlılar*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021.
- 7 Philippe de Mézières, *Songe du Vieux Pèlerin*, çev. Joël Blanchard, Pocket, Paris 2008.

Dükü Philippe le Hardi'ye hitaben kaleme aldığı *Une Epistre Lamentable et Consolatoire: Adressée en 1397 Philippe le Hardi, duc de Bourgogne, sur la défaite de Nicopolis*⁸ adlı mektubunda da Moğollara değinmeye devam etti.

1389 yılında alegoriler kullanarak yazdığı *Le Songe du Vieil Pèlerin*'in seyahatname özelliğı taşıyan birinci kısmında, Philippe de Mézières'in rehberlik ettiği bir grubun Mısır'da başlayıp Fransa'da son bulan alegorik yolculuğı anlatılır⁹. Seyahat, yazarın Celestine Manastırı'nda gördüğü bir rüyayla başlar. Rüyasında, uyuyakaldığı şapele Cennetin Kraliçesi girer ve ticarete önem verilmediğı için değerli bezantın ortadan kaybolduğunu, Hristiyanların günahları yüzünden de birçok erdemini dünyayı terk ettiğini söyler. Rüya bundan sonra, Philippe de Mézières'in bütün dünyayı dolaşarak bu bezantı bulmak ve erdemleri geri getirmekle görevlendirilmesiyle devam eder¹⁰.

Niğbolu Meydan Muharebesi'nde Fransız şövalyelerin Yıldırım Bayezid'e esir düştüklerini öğrendikten sonra kaleme aldığı *Une Epistre Lamentable et Consolatoire* adlı eser ise, oğlu Jean de Nevers'in esir edildiğini öğrenen Philippe le Hardi'yi avutmak ve onu, Osmanlılar üzerine yeni bir Haçlı Seferi düzenlemesi için teşvik etmek amacıyla yazılmıştır¹¹. Bu eserin bir bölümünde Moğollara da yer veren yazar, onların taşınabilir şehirleri ve sahip oldukları asker sayılarına değinir. Burada yazdıkları *Le Songe du Vieil Pèlerin*'daki kayıtlarla tutarlıdır¹².

Philippe de Mézières, bildiğı kadarıyla Moğollarla doğrudan ilişki içerisinde bulunmamıştır. Bu sebeple Moğollara dair bilgilerinin kaynağı, açık bir şekilde ifade ettiği Bargadin isimli bir arkadaşıdır. *Une Epistre Lamentable et Consolatoire* adlı eserinde Jehan Bargadin adıyla gösterdiği¹³ bu kişinin Fransa'nın Lorraine bölgesindeki Metz şehrinde doğduğunu ifade ediyorsa da diğer hiçbir kaynakta bu kimseye ilişkin bir bilgi yer almaz. Philippe de Mézières'in verdiği malumata göre Bargadin,

8 Philippe de Mézières, *Une Epistre Lamentable et Consolatoire: Adressée en 1397 Philippe le Hardi, duc de Bourgogne, sur la défaite de Nicopolis*, ed. Philippe Contamine et Jacques Paviot, Librairie Droz, Genève 2008.

9 Philippe de Mézières, *Songe du Vieux Pèlerin*, s. 157-367.

10 Philippe de Mézières, *Songe du Vieux Pèlerin*, s. 101-104.

11 Christopher Tyerman, "New Wine in Old Skins"? Crusade Literature and Crusading in the Eastern Mediterranean in the Later Middle Ages", *Byzantines, Latins, and Turks in the Eastern Mediterranean World after 1150*, Jonathan Harris, ed. Catherine Holmes & Eugenia Russell, Oxford University Press, New York 2012, s. 278.

12 Philippe de Mézières, *Une Epistre Lamentable et Consolatoire*, s. 196-197.

13 Philippe de Mézières, *Une Epistre Lamentable et Consolatoire*, s. 196-197.

sekiz yıl boyunca Hanbalık (Pekin) şehrinde yaşamış ve Büyük Han'a paralı asker olarak hizmet etmiştir¹⁴. Bu sırada Moğolların dilini öğrenmiş, haşmetli Büyük Han'la tanışmış ve onun taşınabilir şehri görmüştür¹⁵. Doğu'dan gelen kişilerin egzotik anlatılarının büyük ilgi gördüğü bir çağda Marco Polo gibi bir şöhrete kavuşmasa bile, Bargadin'in hayatı hakkında elimizde bulunandan daha fazlasının olmasını ummak asla boş bir beklenti değildir. Her ne kadar Jacques Paviot, onun 1368 yılı öncesinde orada bulunduğunu tahmin etse de gerçekten yaşayıp yaşamadığı hakkındaki kanaatini açıklamamıştır¹⁶. Bu yüzden Bargadin'in hayali bir kimse olduğu ihtimalini bir kenara bırakmamak gerekmektedir. Dolayısıyla Philippe de Mézières'in, Bargadin'e dayandırarak ifade ettiklerini Johannes de Plano Carpini, Willem van Ruysbroeck ve Marco Polo gibi yazarların anlatılarıyla karşılaştırarak bilgilerin orijinalliğini değerlendirmek, onun şahsiyetinin gerçekliği hususunu da ortaya koyabilir.

Moğollar Hakkında Kayıtlar

Burada yaşayan Hristiyanların güçlü kralı Rahip Jean Büyük Han¹⁷ tarafından mağlup edildi. Inde Majeure'deki¹⁸ tüm Hristiyanlık, Büyük Han'ın ve diğer Tatarların boyunduruğu altına girdi¹⁹. Philippe de Mézières Moğollarla ilgili bilgi verdiği pasaja, Orta Çağ seyyahlarının değinmeden edemediği Rahip Kral Johannes efsanesiyle başlar. Yaklaşık iki yüzyıl önce Hindistan'ın zengin ve güçlü kralı Rahip Johannes'in Büyük Han'a (Cengiz Han) mağlup olduğunu ve buradaki Hristiyanların Tatarlara boyun eğdiğini aktarır. Bu noktada Willem van Ruysbroeck ve Marco Polo kadar ayrımı vermemesi dikkat çekicidir. Bunun sebebi Asya'da hüküm süren Rahip Johannes mitinin, 14. yüzyıldan itibaren Afrika'da yaşayan Hristiyan kral inancıyla yer de-

14 Philippe de Mézières, *Songe du Vieux Pèlerin*, s. 166-167, 415; Bargadin'in hayatına birkaç cümleyle değinen Peter Jackson da onun varlığını sorgulamaktadır. Bk. Peter Jackson, *The Mongols and the West, 1221-1410*, Routledge Publishing, New York 2014, s. 314-315.

15 Philippe de Mézières, *Une Epistre Lamentable et Consolatoire*, s. 196-197.

16 Jacques Paviot, "Compte Rendu de Philippe de Mézières, *Songe du Viel Pèlerin*. Édition Critique par Joël Blanchard, avec la Colloboration de Antoine Calvet et Didier Kahn", *Francia. Forschungen zur Westeuropaischen Geschichte*, Herausgegeben vom Deutschen Historischen Institut Paris (Institut historiwue allemand) Band 44, 2017, s. 236.

17 Metinde Grant Caan. Muhtemelen bu yıllarda Moğolların başında kim olduğunu bilmediği için Büyük Han demekle yetinir.

18 Büyük Hindistan.

19 Philippe de Mézières, *Songe du Vieux Pèlerin*, s. 161-162.

giştirmesi olabilir²⁰. Anonim Fransisken keşişin *Libro del Conoscimiento de todos los reynos...* adlı eserinde açık açık Rahip Johannes'i Nübye ve Etiyopya Patrięi olarak zikretmesi ve hatta kullandığı bayrakları tasvir edip çizmesi²¹, Asyalı Rahip Johannes imajını gözden düşüren kayıtların başında gelir. Buna rağmen Philippe de Mézières'in bu yeni bilgileri veya bakış açısını takip etmeyerek klasik anlatının izinden gitmesi, bilgi kaynağının yeni eserlerden ziyade eski kayıtlar olduğuna işaret eder. Bunlar, şüphesiz ki ilgili bilgileri aktaran Johannes de Plano Carpini, Willem van Ruysbroeck ya da Marco Polo'dur.

“Grup üyeleri denizin diğer tarafına geçtiler ve Büyük Han'ın bölgesi olan Tartarie'ye girdiler. Catay'a geldiler ve dünyanın en büyük şehirlerinden biri olan Saray adındaki şehre vardılar. Oradan büyük Tatar imparatorluğunun başkenti ve ana şehri Khanbalık'a²² Büyük Han'ın ikamet ettiği yere geldiler. Her yerde iyi karşılandılar. Bir şehre veya şatoya yerleştirilen grup üyeleri, şehirde gözlem yapmaları için her yere hizmetçiler gönderdiler. Şehri dolaşan hizmetçilerin aktardığına göre burada yaşayan insanlar çok sayıda put yapmışlardı. Sekiz yıl boyunca Khanbalık şehrinde yaşayan, Lorraine bölgesinde yer alan Metz doğumlu Bargadin adındaki yakın bir arkadaşın bana söylediğine göre, bu iki büyük şehir, Babylonia'daki²³ Kahire'den dört kat daha büyüktür.”²⁴

Anlatısına devam eden Philippe de Mézières, grubun Büyük Han'ın topraklarına girdiğini, Catay'a ulaştığını ve Saray adıyla andığı bir şehre vardığını söyler. Saray hakkında bilgi vermeyen yazar, burada büyük bir coğrafî hata yaparak Hazar Denizi'nin kuzeyinde yer alan Altın Orda başkentini Çin'de gösterir. Bu hata, Philippe de Mézières'in kaynağının gerçekten yaşamış bir kişi olsa bile, Moğol dünyasını pek de iyi tanımadığına işaret etmesi açısından önemlidir. Bunu, grubun Saray şehrinden sonra Büyük Tatar İmparatorluğu'nun başkenti Hanbalık'a ulaşmaları ve iyi bir şekilde karşılandıklarına ilişkin ifadeler takip eder. Bu şehrin Mısır'daki

20 Rahip Johannes mitinin Avrupa'da yayılması ve sonraki yüzyıllarda geçirdiği değişim için bkz. Andrew Kurt, “The Search for Prester John, a projected crusade and the eroding prestige of Ethiopian kings, c.1200-c.1540”, *Journal of Medieval History*, 2013, s. 1-24.; Abdullah Mesut Ağır, “Orta Çağ Seyyahlarının Kayıtlarında Presbyter John ve Efsanenin Asya ve Afrika'daki Temelleri”, *History Studies*, 9/2, 2017, s. 39-40.

21 *Ülkeler, Krallıklar ve Beylikler Bilgi Kütübü: Ülkelerin ve Beyliklerin Armaları, Hükim Süren Krallar ve Beyler*, çev. Muhammed Ali Budak, Selenge Yayınları 2021, s. 72-73.

22 Hanbalık.

23 Mısır.

24 Philippe de Mézières, *Songe du Vieux Pèlerin*, s. 166.

Kahire'den dört kat daha büyük olduğunu aktaran Philippe de Mézières, bölgede yaşayan insanların Tanrı'yı onurlandırmak yerine putlara taptıklarından da bahseder. Fakat aşağıda görüleceği üzere, eserinin ikinci kitabında, *inançtan ve hukuktan habersiz Tatarlar Pagandı ve kendilerini doğa ve ahlak yasalarına göre yönetiyorlardı*²⁵, diyerek Moğolların diniyle ilgili tutarsız bilgiler verir. Johannes de Plano Carpini, Willem van Ruysbroeck ve Marco Polo'nun eserlerinde de Moğolların ve onlara tabi bazı halkların putlara saygı gösterdiklerinden bahseden ifadeler yer almasına rağmen²⁶ Moğolların tek Tanrıya inandıkları, doğa ve atalar kültlerine de saygı gösterdikleri bilinmektedir.²⁷

Grup Hanbalık'a yaz aylarında geldiği için Büyük Han şehirde değildir, ordusuyla birlikte Tatar ovalarında dolaşmaktadır. Kraliçelerin Büyük Han'ın otağında hoşça karşılandıklarını söyleyen Philippe de Mézières, anlatısına şöyle devam eder:

“Bilinmelidir ki Büyük Han, kırsalın ortasında konuşlanmış çadır ve otağlardan, oldukça geniş ve hayranlık uyandıracak derecede düzenli sokaklar ve tezgâhlardan oluşan, tuvalerden yapılmış güzel duvarlar, kuleler ve çukurlarla çevrili gezici bir şehir kurmaktadır. Emrinde, bir milyon süvariden oluşan bir ordusu vardır. Büyük Han, atları yirmi lieue²⁸ (96 km) uzaktaki meralarda tamamen otlatılana kadar bu taşınabilir şehirde ordusuyla beraber yaklaşık üç ay kalır. Atların yiyeceği bir şey kalmadığında bütün ordusuyla oradan ayrılır ve yaklaşık 80 lieue (384 km) ötede zengin bir akarsu kaynağı arar. Yerleşmesi gereken yere gelir gelmez, orada aynı taşınabilir şehri, bıraktığı gibi tamamen aynı yapılanma ve organizasyonla bulur.”²⁹

Moğolların konargöçerliği, Mengü Han'ın peşinde bozkırı arşınlayan Willem van Ruysbroeck'in de defalarca şahit olduğu ve pek çok Batı kaynağına yansıyan bir husustur. Anlatısında Batu'nun “orda”sına³⁰ ve Karakurum'a değinen Willem,

25 Philippe de Mézières, *Songe du Vieux Pèlerin*, s. 414-415.

26 Plano Carpini Johannes, *age.*, s. 14-31; Willem van Ruysbroeck, *age.*, s. 185-189; Marco Polo, *age.*, s. 148, 152, 166-168, 228-229.

27 Moğolların diniyle ilgili ayrıntılı yorum için bk. Altay Tayfun Özcan, “Chronica Maiora'da Moğol İmajı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C XXVII/S. 2, 2012, s. 448-449.

28 Orta Çağ Fransa'sında yaklaşık 4.8 kilometreye karşılık gelen uzunluk ölçü birimi.

29 Philippe de Mézières, *Songe du Vieux Pèlerin*, s. 167-168; Burada anlatılanlar *Une Epistre Lamentable et Consolatoire*'da da tekrar edilmiştir. Bk. Philippe de Mézières, *Une Epistre Lamentable et Consolatoire*, s. 196-197.

30 Willem van Ruysbroeck'e göre Moğolların saraylarına verdiği isim. Bk. Willem van Ruysbroeck, *age.*, s. 159.

Moğolların evlerinden, Karakurum'un fiziki özelliklerinden ve Moğol hanlarının göçlerinden bahseder. Ancak Moğolların belirli aylarda göç etmelerinin dışında, yukarıdaki bilgilerle çok fazla uyuşan yanları yoktur. Çünkü Philippe de Mézières'in bahsettiği olaylar daha geç bir tarihe, Hanbalık'ta yaşayan Kubilay Han'ın yaşam tarzına işaret etmektedir. Bu sebeple bu pasajda verilen bilgiler, Marco Polo'nun duvarlarla çevrili Ciandu (Chang-tou) şehrine ilişkin anlatısıyla örtüşmektedir. Ona göre Kubilay Han'ın yazlık sarayının bulunduğu bu şehirde, mermerden ve bambudan yapılmış iki saray bulunmaktadır. Han her sene haziran, temmuz ve ağustos aylarında, Hanbalık'a on günlük mesafedeki³¹ bu şehirde ikamet eder. Ağustos ayının sonundaysa bambudan yapılan sarayı söktürür ve parçalarını saklar. Seneye buraya geleceği zaman sarayı yeniden kurulur³². Öte yandan Büyük Han, Hanbalık şehrinde de aralık, ocak ve şubat aylarında olmak üzere yılın üç ayı kalır. Philippe de Mézières'in yukarıda tarif ettiği saray, yazlık saraydan ziyade Han'ın kışın ikamet ettiği büyük saray tanımına uymaktadır. Marco Polo, burada bulunan kare biçimli sarayın etrafını hendeklerle çevrili olarak tasvir eder. Cadde-leri ve sokakları da son derece düzenlidir. Öyle ki şehrin içi kareler hâlinde sanki bir satranç tahtası gibi tasarlanmıştır³³. Odorico da Pordenone de Büyük Han'ın yılın büyük bir kısmında Hanbalık'taki sarayında olduğunu, yaz aylarını ise Sandu şehrinde geçirdiğini ifade eder. Han'ın buradaki büyük sarayının çok düzenli olduğunu söyleyen Odorico, sarayın duvarlarının kırmızı derilerle kaplı olduğunu belirterek, Marco Polo'nun anlattıklarına benzer bilgiler verir³⁴.

Bir diğer bilgi, Büyük Han'ın ülkesinde deriden ve katı kâğıttan yapılmış bir para biriminin kullanıldığıdır. Moğolların zenginliğinin kaynağını arayan grup, simya yoluyla bu parayı üretmeye çalışmış ancak başarılı olamamıştır. Bu yüzden Büyük Han'ın sarayında daha fazla kalmamaya karar verip ayrılırlar³⁵. Johannes de Plano Carpini, muhtemelen daha erken bir dönemde seyahat ettiği için Moğolların kâğıt para kullandığından bahsetmez. Willem van Ruysbroeck'in ziyareti sırasında Moğollar arasında kâğıt para yeni yeni kullanılmaya başlanmıştır. Onun kaydına göre Moğolların Çin'de işgal ettikleri yerlerde bir avuç büyüklüğünde bir kâğıt para (carta de wambasio) kullanılıyordu. Bu paranın üzerinde Mengü Han'ın

31 Marco Polo, *age.*, s. 219.

32 Marco Polo, *age.*, s. 162-163.

33 Marco Polo, *age.*, s. 185-190.

34 Songja Lee, *Odoric de Pordenone Seyahatnamesi (1318-1330) (Giriş-Tercüme-Notlar)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015, s. 57-60.

35 Philippe de Mézières, *Songe du Vieux Pèlerin*, s. 168.

mührüne benzeyen çizgiler yer alıyordu³⁶. Marco Polo ise Büyük Han'ın kullandığı kâğıt parayı ayrı bir başlık altında ele alır. Sözlerine, paranın simya yoluyla yapıldığını vurgulayarak başlar ve paranın üretimine dair daha detaylı bilgiler verir. Dut ağaçlarının kabuklarındaki ince deriyle pamuktan kâğıt benzeri yapraklar yapıldığını yazan Marco Polo, daha sonra bu kâğıtların çeşitli büyüklükte parçalar hâlinde kesilip mühürlendiklerini kaydeder. Büyük Han'ın mührünü taşımayan kâğıdın hiçbir değeri yoktur. Mühürlü kâğıt paraysa Moğol ülkesinin her yerinde geçerlidir ve oldukça rağbet görmektedir. Taşması ve saklaması kolay olduğu için herkes bu parayı kullanır³⁷. Son olarak Korykoslu Hayton da burada kare şeklinde, ana maddesi saz olan paraların kullanıldığını ve üzerlerinde damga bulunduğunu anlatır. Bir kimsenin elindeki para eskimişse saraya götürerek yenisiyle değiştirebildiğini de ekler³⁸. Görüldüğü üzere Philippe de Mézières'in kâğıt para tasviri, Willem van Ruysbroeck'in, Marco Polo'nun ve Korykoslu Hayton'un anlatılarına benzemektedir. Ancak deriden yapılmış para kullanımı diğer kaynaklarda geçmemektedir.

İkinci kitapta Fransa Kralı VI. Charles'a çeşitli konularda öğütler verilir. Mesela etrafında çok fazla danışman bulundurduğu için uyarılmak istediğinde Moğollar örnek gösterilir. Bu kadar büyük bir imparatorluğu yöneten Büyük Han'ın bile on iki danışmana sahip olmadığını ifade eden Philippe de Mézières, kralın sağlıklı kararlar almasını engellediği için danışman sayısını azaltması gerektiğini tavsiye eder³⁹. Bu ifadesi Marco Polo'yla çelişir. Çünkü o, Kubilay Han'ın işlerini yürüten on iki danışmanın bulunduğunu söyler. Hatta Han, bu on iki danışman dışında on iki danışman daha atamıştır. Bu kişiler daima Büyük Han'ın yanındadırlar ve eyaletlerin tüm işleri onlara emanet edilir⁴⁰.

Aynı bölümde, Fransa kralına adaleti sağlarken nelere dikkat etmesi gerektiğini anlattığı pasajda, yine Büyük Han'ının uygulamalarından örnek vermeye devam eden Philippe de Mézières şunları söyler:

“Tatarların Büyük Han'ının ordusunda genellikle bir milyon süvari vardır ve ordusu, yirmi veya otuz lieue (96-144 km) boyunca etrafına yayılır. Bu orduda bir yıl boyunca kavga ya da tartışma yüzünden tek bir adam bile

36 Willem van Ruysbroeck, *age.*, s. 238-239.

37 Marco Polo, *age.*, s. 212-214.

38 Korykoslu Hayton, *age.*, s. 30.

39 Philippe de Mézières, *Songe du Vieux Pèlerin*, s. 435.

40 Marco Polo, *age.*, s. 215-216.

öldürölmez. Hiçbir hırsız oraya girmeye cesaret edemez. Sıradan biri ya da yabancı olsanız dahi elinizde altın olduğu hâlde hiçbir şeyinizin çalınmaya-cağından korkmanıza gerek kalmadan ordu içinde güvenle hareket edebilirsiniz. Genç bir öğrencinin profesörüne itaat ettiği gibi askerler de Büyük Han'a, generallerine ve diğer memurlarına aynı şekilde itaat ediyorlar. Ancak inançtan ve hukuktan habersiz Tatarlar Pagandı ve kendilerini doğa ve ahlak yasalarına göre yönetiyorlardı. Bilgelik, adalet ve böyle bir asaletle onların iyi yönetiminin, Hristiyan prenslerin idareleri ve gururları için bir tenkit olduğunu söyleyebiliriz. Yine de konumuza geri dönersek, bütün bu orduda, generallerin ve hâkimlerin önünde (sanıktan) önce söz alacak tek bir avukat yoktur. Bir anlaşmazlık olduğunda herkes kendisini savunur ve hâkimler yalvarmanın ne olduğunu bilmeyen bu adamları (duruma göre) derhâl serbest bırakırlar."⁴¹

Bu pasajda Büyük Han'ın emrinde bir milyon süvari olduğundan bahsedilir. Diğer kaynaklarda da bu sayıya yakın bilgiler verilir. Moğollara ilişkin erken dönem kayıtlardan *Chronica Maiora*'da, 13. yüzyıl ortalarında Moğol ordusunda hizmete alınan erkek sayısının altı yüz bin olduğu belirtilir⁴². Moğol ordusunda çok sayıda süvari bulunduğundan bahseden Marco Polo da Han'ı gece gündüz koruyan on iki bin atlı asker⁴³ haricinde, bir sefer sırasında üç yüz altmış bin süvari toplandığını nakleder. Fakat Marco Polo'ya göre asıl Moğol ordusu on misli daha kalabalıktır ve ülkenin güvenliği için dört bir tarafa dağıtılmıştır⁴⁴. Bu durumda ona göre Moğol ordusundaki asker sayısı üç buçuk milyonu geçmektedir. Şüphesiz ki bu yazarların verdikleri sayılar abartılıdır. Ancak Philippe de Mézières'in kayıtları daha geç bir dönemde yazıldığı için gerçekliğini ispatlamak diğerlerine göre daha da zordur.

Sonraki satırlarda Moğol ordusu içinde hırsızlık olayının görülmediği ifade edilir. Bu tür vakaların yaşanmamasının sebebi caydırıcı cezalardır. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde geçen şu cümlelerle Cengiz Han'ın da hırsızlığa tahammülü olmadığı net bir şekilde anlaşılır: *Bütün ulusundaki hırsızları cezalandır, yalanı ortadan kaldır, ölüm ceza-*

41 Philippe de Mézières, *Songe du Vieux Pelerin*, s. 414-415.

42 Matthaei Parisiensis, *Chronica Majora*, Vol. IV, ed. Henry Richards Luard, London 1877, s. 276; *Chronica Majora*'da Moğollara ait bilgiler için bk. Altay Tayfun Özcan, "Chronica Maiora'da Moğollara Dair Kayıtlar", *Tarih Okulu Dergisi*, S. XVI, 2013, s. 23-77.

43 Marco Polo, *age.*, s. 194-195.

44 Marco Polo, *age.*, s. 173-174.

sına layık olanları öldürt⁴⁵. Moğolların hırsızlık yapanları ağır biçimde cezalandırmaları Batı kaynaklarına da yansımıştır. Örneğin *Chronica Maiora*'da yalancılık, zina ve cinayet gibi suçların yanı sıra hırsızlığın da şiddetle cezalandırıldığı belirtilir⁴⁶. Moğollar arasında hırsızlık ve gasp gibi suçların oranının çok az olduğuna dikkat çeken Johannes de Plano Carpini, bu nedenle zenginliklerin, ipeklilerin yahut kıyafetlerin bulunduğu otağların koruma altında olmadığını nakleder⁴⁷. Willem van Ruysbroeck ise büyük ölçüde hırsızlık yapanın ölümle cezalandırıldığını, koyun çalma gibi küçük hırsızlık yapanlarınsa yüz sopa yediklerini aktarır⁴⁸. Marco Polo da öldürülmeyi gerektirecek bir suç olmadığı durumlarda hırsızlara sopayla dövülme cezası verildiğini söyler⁴⁹. Görüldüğü üzere Philippe de Mézières, Batı'nın çok iyi bildiği bir hususu tekrarlamıştır.

Diğer taraftan kaynaklarda, Philippe de Mézières'in "Genç bir öğrencinin profesörüne itaat ettiği gibi askerler de Büyük Han'a, generallerine ve diğer memurlarına aynı şekilde itaat ediyorlar," sözlerini destekleyen noktalar da bulunmaktadır. Komutanlarına itaat etmeyen ve görevini yerine getirmeyen askerlerin cezalandırılması bizzat Cengiz Han'ın emridir⁵⁰. *Chronica Maiora*'da da Moğolların Büyük Han'a itaat ettikleri ve ona derin saygı gösterdikleri ifade edilir⁵¹. Dünya üzerinde Moğollardan daha itaatkâr insanların olmadığını söyleyen Johannes de Plano Carpini ise hükümdarlarına en fazla saygı gösteren ulusun Moğollar olduğunu iddia eder⁵². Korykoslu Hayton da bu iddiayı destekleyici ifadeler kullanır. Tatarların komutanlarına diğer milletlerin tamamından daha fazla itaat ettiğini, hiçbirinin efendisinden maaş almamasına rağmen o ne emrederse yerine getirdiğini ve komutanların güçlük çekmeden onları idare ettiğini aktarır⁵³.

Philippe de Mézières'in Moğollar hakkındaki son kaydı Büyük Han'ın yönettiği ve bizzat iştirak ettiği bir oyundur. Bu kaydı özel kılan husus diğer kaynaklarda yer almamasıdır. Önceki bölümlerde sürekli şüpheyle yaklaştığımız Philippe de Mé-

45 *Moğolların Gizli Tarihi I*, çev. Ahmet Temir, TTK, Ankara 2010, s. 136.

46 Matthaei Parisiensis, *age.*, s. 388.

47 Plano Carpinili Johannes, *age.*, s. 32.

48 Willem van Ruysbroeck, *age.*, s. 121.

49 Marco Polo, *age.*, s. 152.

50 *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 150.

51 Matthaei Parisiensis, *age.*, s. 115.

52 Plano Carpinili Johannes, *age.*, s. 31.

53 Korykoslu Hayton, *age.*, s. 193-195.

zières, gerçekten şaşırtan sürpriz bir anekdot aktarır. Fizik kurallarını zorlar gibi görünen bu oyunun ne olduğu belirsizdir. Jacques Paviot, “Bargadin, Moğolların pelote oyununun kaynağı mıdır?”⁵⁴ şeklinde bir soru sormuş fakat kendisi de cevabını vermekten kaçınmıştır. Söz konusu oyuna dair kayıt şu şekildedir:

“Büyük Han, askerlerine karşı nazik ve yakın olmak için belirlediği bir zamanda, üstün gücüyle topladığı yüz ya da iki yüz bin atıyla büyük bir ovaya gelir. At sırtındaki askerler yayları ellerinde çekmeye hazır bir şekilde çok büyük olmayan oklarla hazır dururlar. Hepsi efendileri Büyük Han’ı izler. Elinde hafif bir kırmızı top tutan Büyük Han, onu şövalyelerine doğru fırlatır ve top, onu havada tutan sayısız ok yüzünden yere düşmez. Tatarlar bu eğlencede (turnuvada) o kadar yeteneklidirler ki topa vurmak için çok kalabalık olmalarına rağmen karışıklık olmaz ve topa vurmak için asla başka bir yere gitmezler. Titiz bir düzen sayesinde, eğer başının üzerinde değilse kimse topa vurmaz. Oklarla vurularak havada tutulan top sayısız atının başı üzerinde yavaş yavaş hareket eder. Bu eğlencenin bitme zamanı geldiğinde, dört ya da beş saat boyunca havada tuttukları topu, efendilerinin emriyle Büyük Han’a götürürler. Büyük Han küçük borusunu çaldığında kimse artık ok atmaya cesaret edemez ve top, onu Büyük Han’a götürecek şövalyelerden birinin eline düşer. Topu iyi vuranlar için ödüller ve mükâfatlar vardır. Büyük Han’ın huzurunda herkesin katıldığı bu eğlence, onun ihtişamını gözler önüne sermek ve dünyanın sayılı ve en hünereli okçularından müteşekkil kalabalık bir orduya sahip olduğunu göstermek amacıyla tasarlanmıştır.”⁵⁵

Sonuç

Philippe de Mézières, Moğollara dair anlatısını Batı’daki Moğol algısının eski heyecanını kaybettiği bir zaman diliminde yazmıştır. Moğollardan potansiyel bir tehlike olarak bahseden Papaz Julian’ın raporunun, onları Hristiyanlaştırmayı arzulayan Johannes de Plano Carpini’nin ve Willem van Ruysbroeck’in anlatılarının, Doğu’daki egzotik dünyayı Avrupa’ya taşıyan Marco Polo’nun seyahatnamesinin, Moğol hanlarıyla ittifak kurarak Haçlı Seferi düzenlenmesini planlayan Korykoslu Hayton’un projesinin üzerinden çok zaman geçmiştir. 13. yüzyılın başlarında Moğolları Hristiyanlaştırarak ittifak kurmanın yollarını arayan Batı Hristiyanlığı, yüzyıl sonlarına doğru artık onları Doğu’nun bir köşesinde hüküm süren ve dip-

54 Jacques Paviot, agm., s. 242.

55 Philippe de Mézières, *Songe du Vieux Pèlerin*, s. 680.

lomatik ilişki kurulabilecek bir devlet olarak görmeye başlamıştı. *Le Songe du Vêil Pèlerin* adlı eserinde Kral VI. Charles'a etrafındaki dünyayı tanıtmak isteyen Philippe de Mézières de Moğollardan bahsetmiş ve yazdıklarını Jehan Bargadin isimli bir arkadaşımdan öğrendiğini söylemiştir. Ancak henüz hiçbir belgede Bargadin adlı birinin gerçekten var olup olmadığını kanıtlayacak bir bilgi bulunamamıştır. Bu sebeple Philippe de Mézières'in anlattıklarına ilk tahlilde şüpheyile yaklaşmak doğaldır. Bu yüzden onun verdiği bilgilerin doğruluğunu ölçebilmek için Moğolları gerçekten ziyaret eden seyyahların yazdıklarıyla kıyaslamamız gerekti. Bu kıyaslama sonucunda, yazarın verdiği bilgilerin büyük bir kısmının diğer seyyahların anlatılarıyla uyduğu tespit edilmiştir. Ayrıca bazı noktaların *Moğolların Gizli Tarihi* ve *Chronica Maiora* gibi kaynaklardaki örneklerle de benzediği görülmüştür. Bu bağlamda, Bargadin'i referans göstererek bilgi veren Philippe de Mézières'in anlatısının otantik bir tarafının olduğu görülmüştür. Fakat "Philippe de Mézières'in anlattıkları gerçekten de orada 8 yıl yaşayan Bargadin'in gözlemleri miydi?" veya "Yazar bu bilgileri diğer seyyahların eserlerinden mi öğrendi?" gibi sorulara cevap verebilecek kanıtlardan yoksunuz. Tam bu noktada, şansöyelik görevi sebebiyle uzun yıllar Kıbrıs'ta ikamet eden Philippe de Mézières'in, bazı bilgileri oraya gelen tüccarlardan veya seyyahlardan öğrendiği ihtimalini de aklımızın bir köşesinde bulundurmamız gerekiyor. Bütün muğlaklıklara rağmen bu anlatının kendine has orijinal gözlemler barındırdığı, tamamıyla doğru olmasa bile diğer kaynaklardan farklı içeriklere sahip olduğu ve büyük ölçüde orada bulunmuş kişi veya kişilerin gözlemlerine dayandığı görülmektedir. Diğer kaynaklarda hiç bahsedilmeyen, Büyük Han'ın Moğol askerleriyle oynadığı oyun bize daha büyük bir ipucu verebilirdi. Ne yazık ki bu husus, ilerleyen yıllarda yapılacak kaynak taramalarında karşımıza benzer ya da farklı bir kayıt çıkana kadar belirsizliğini korumaya devam edecektir.

KAYNAKLAR

Ağır, Abdullah Mesut, ‘‘Orta ağ Seyyahlarının Kayıtlarında Presbyter John ve Efsanenin Asya ve Afrika’daki Temelleri’’, *History Studies*, 9/2, 2017, s. 27-46.

aylı, Murat, *Bir Haçlı’nın Rüyası: Philippe de Mézières ve Haçlılar*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021.

Jackson, Peter, *The Mongols and the West, 1221-1410*, Routledge Publishing, New York 2014.

Jorga, N., *Philippe de Mézières, 1327-1405 et La Croisade au XIV Siècle*, Librairie Èmile Bouillon, Paris 1896.

Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın ağı*, ev. Altay Tayfun Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

Kurt, Andrew, ‘‘The Search for Prester John, a projected crusade and the eroding prestige of Ethiopian kings, c.1200-c.1540’’, *Journal of Medieval History*, 2013, s. 1-24.

Lee, Songja, *Odoric de Pordenone Seyahatnamesi (1318-1330) (Giriş-Tercüme-Notlar)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015.

Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Ediliş-i Harikalar Kitabı*, ev. Işık Ergüden - Z. Zühre İlkgelen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2003.

Matthaei Parisiensis, *Chronica Majora*, Vol. IV, ed. Henry Richards Luard, London 1877.

Moğolların Gizli Tarihi I, ev. Ahmet Temir, TTK Yayınları, Ankara 2010.

Özcan, Altay Tayfun, ‘‘Chronica Maiora’da Moğol İmajı’’, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C XXVII/S. 2, 2012, s. 427-458.

Özcan, Altay Tayfun, ‘‘Chronica Maiora’da Moğollara Dair Kayıtlar’’, *Tarih Okulu Dergisi*, S. XVI, 2013, s. 23-77.

Paviot, Jacques, ‘‘Compte Rendu de Philippe de Mézières, Songe du Viel Pelerin. Édition Critique par Joël Blanchard, avec la Colloboration de Antoine Calvet et Didier Kahn’’, *Francia. Forschungen zur Westeuropaischen Geschichte*, Herausgegeben vom Deutschen Historischen Institut Paris (Institut historiwue allemand) Band 44, 2017, s. 233-244.

Philippe de Mézières, *Songe du Vieux Pèlerin*, ev. Joël Blanchard, Pocket, Paris 2008.

Philippe de Mézières, *Une Epistre Lamentable et Consolatoire: Adressée en 1397 Philippe le Hardi, duc de Bourgogne, sur la défaite de Nicopolis*, ed. Philippe Contamine et Jacques Paviot, Librairie Droz, Genève 2008.

Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, çev. Altay Tayfun Özcan, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2022.

Tyerman, Christopher, "New Wine in Old Skins"? Crusade Literature and Crusading in the Eastern Mediterranean in the Later Middle Ages", *Byzantines, Latins, and Turks in the Eastern Mediterranean World after 1150*, Jonathan Harris, ed. Catherine Holmes & Eugenia Russell, Oxford University Press, New York 2012, s. 265-289.

Ülkeler, Krallıklar ve Beylikler Bilgi Kitabı: Ülkelerin ve Beyliklerin Armaları, Hüküm Süren Krallar ve Beyler, çev. Muhammed Ali Budak, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

Willem van Ruysbroeck, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk (1253-1255)*, ed. Peter Jackson, çev. Zülal Kılıç, Selenge Yayınları, İstanbul 2022.

William of Adam, *How to Defeat the Saracens*, çev. Giles Constable, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 2012.

Karacahisar Kalesi'nde Bulunan Bir Sikkenin İzinde:
Ramazan 790 Tarihli I. Murad Sikkeleri*

Hasan Yılmazyaşar** - Gültekin Teoman***

Öz

Bu makalenin konusu Osmanlı sikkeleri içerisinde üzerinde ilk kez görülen ifadeler içeren I. Murad dönemine ait Ramazan 790 tarihli mangırlardır. Bu sikke tipi, üzerinde darbedildiği tarihi ay detayı (Ramazan) ile birlikte veren tek Osmanlı sikkesi olması bakımından önemlidir. Sikke ayrıca, Osmanlı dönemi mangırları içerisinde üzerinde sultanın babasının adının yazılmadığı tek örnektir. Sikkenin üzerinde yazan “azze nasruhu” ibaresinin Osmanlı mangırları içerisinde ilk defa bu tip üzerinde görülmesi de dikkate değer bir diğer özelliktir. Birçoğu müze ve özel koleksiyonlarda olmak üzere tespit edilmiş çok sayıda Ramazan 790 tarihli sikke olmasına karşın, bugüne kadar bahsi geçen sikke tipinin nümizmatik açısından detaylı incelemesi ve sikkelerdeki verilerin temsil ettiği tarihsel süreç ile ilişkisi sebep sonuç bağlamında ele alınarak değerlendirilmemiştir. 2001 yılından itibaren aralıklarla devam eden Karacahisar Kalesi kazılarının 2019-2022 yılları arasındaki sürecinde I. Murad dönemine ait 281 adet (7 akçe, 274 mangır) sikke bulunmuş olup bu sikkelerden 40'ı makalenin konusu olan Ra-

* Bu makaleye konu olan sikkeler 2019-2022 yılları arasında Karacahisar Kalesi kazılarında bulunmuş olup, Kültür ve Turizm Bakanlığı ile Anadolu Üniversitesi iş birliğinde Doç. Dr. Hasan Yılmazyaşar başkanlığında yürütülen kazı çalışmaları kapsamında Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın yanı sıra Anadolu Üniversitesi (Proje No: 1906E108 / 2206E052) ve Türk Tarih Kurumu (2019-TP4-584, 2020-3101, 2021-TP4-869, 2022-TP4-161) tarafından Bilimsel Araştırma Projesi olarak desteklenmiştir.

** Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Eskişehir/TÜRKİYE, hyasar@anadolu.edu.tr ORCID: 0000-0001-8148-9562

*** Uzman Sanat Tarihçi, İzmir Nümismatik Derneği, İzmir/TÜRKİYE smyrnacoins@gmail.com ORCID: 0009-0000-4723-0899

mazan 790 tarihli mangırlardır. Bu sikke, üzerinde net tarih bildirildiği için ele geçtiği kontekste karşılaşılan diğer arkeolojik verilerin tarihlenmesine önemli katkı sunmuş, aynı zamanda Karacahisar Kalesi'nin tarihsel süreci ile yazılı kaynakların çok az olduğu bir tarihsel aralığa dair önemli çıkarımlara kaynaklık etmiştir. Çalışmamızda Karacahisar Kalesi kazılarında bulunan örneklerin ışığında bahsi geçen sikke tipinin numizmatik bilimi çerçevesinde analizi yapılarak değerlendirilmiş, bu sikke grubunda ilk kez karşılaşılan tercihlerin sebepleri üzerinde durulmuştur. Ayrıca bu makalede 1388 yılının 3 Eylül ile 2 Ekim aralığındaki bir tarihte basılan sikke ile yakın tarihlerde gerçekleşen tarihsel olayların bağlantısının olup olamayacağı sebep sonuç ilişkisi bağlamında tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Orta Çağ, Arkeoloji, Tarih, Karacahisar Kalesi, Sikke.

On the Trace of a Coin from Karacahisar Castle: The Coins of Murad I dated Ramadan 790

Abstract

The subject of this article is the mangırs dated Ramadan 790 belonging to the period of Murad I, which contain expressions on them for the first time among Ottoman coins. This type of coin is important in that it is the only Ottoman coin that reports the year it was minted with the month detail (Ramadan). These coins are also the only example among the Ottoman mangırs on which the name of the sultan's father is not written. Another remarkable feature is that the phrase "azze nasruhu" written on the mangırs is seen on this type for the first time among Ottoman mangırs. Although there are many coins of Ramadan 790 in museums and private collections, this coin type has not been studied in detail in terms of numismatics until now. In addition, the relationship between the data on the coins and the historical process has not been evaluated in the context of cause and effect. Karacahisar Castle excavations have been continuing intermittently since 2001. During the 2019-2022 excavation seasons, 281 coins (7 Akches, 274 Mangırs) belonging to Murad I were found. It has been determined that 40 of these coins are mangırs dated Ramadan 790, which is the subject of the article. Since the exact date is reported on these coins, it has made a significant contribution to the dating of other archaeological data encountered in the context in which it was found and also has been the source of important inferences about the historical process of Karacahisar Castle and a historical interval where written sources are very scarce. In this study, in the light of the samples found in the Karacahisar Castle excavations, the mentioned coin type was analyzed and evaluated within the framework of numismatics, the reasons for the preferences encountered for the first time in this coin group were emphasized. In addition, in this article, it has been discussed in the

context of cause and effect relationship whether there is a connection between the coins minted on a date between 3 September and 2 October 1388 and the historical events that took place on these dates.

Keywords: Ottoman, Middle Age, Archeology, History, Karacahisar Castle, Coin.

Giriş

Metal diskleri madeni paraya dönüştüren unsur, üzerine işlenen resim ve yazılardır. Dolayısıyla, her bir madeni para tüm veri yapısıyla/örgüsüyle birlikte, özellikle ve mümkünse dolaşımına atıfta bulunularak incelenmelidir. Madeni paralarda farklı türlerin yaratılmasının ardındaki fikri, bir modelin veya bir dilin seçiminin ikonografik çözümü devlet ile madeni para arasındaki önemli kimlik etkileşimini ortaya koyar. Birçok durumda, sikkeler üzerinde yer alan hükümdarların tasvirleri, isimleri, tarih, yer ve diğer veriler zamana ve koşullara göre otoritenin yüzünü gösterecek şekilde özenle seçilmiş olmalıdır. Yenilikçi veya “cüretkâr” resimler ya da yazılar taşıyan herhangi bir madeni para hükümdar ve en yakın üyeleri tarafından şahsen sipariş edilmiş olmalıdır¹.

Tasvir ve yazılar aracılığıyla yazılı kültürün önemli bir unsuru olan sikkeler üzerinde bastıran hükümdarın adı, unvanı ile basım tarihi ve yeri gibi bilgilerin kaydedilmiş oluşu ile hükümdarı, unvanlarını, saltanat yıllarını bildirir ve ardıllarını oluşturmaya yardımcı olur. Basılan paralar bireylerin veya devletlerin darphane haklarına sahip olduğunu gösterir. Geçmiş toplumların anlaşılmasına katkıda bulunan çeşitli parametreleri ortaya koyar. Ayrıca madeni para buluntuları bölgeler arasındaki ilişkileri göstererek diğer yazılı kaynakların sessiz kaldığı durumlarda da çok önemli kanıtlar sağlayabilmektedir².

Her ne kadar Osmanlı Beyliği'nin ilk yıllarına ait kaynaklar yetersiz ve bu sürece dair bilgilerimiz son derece az olsa da Osmanlı ekonomisinin temel parametresi olan alışveriş aracı sikkeler hakkında mevcut örnekler ışığında doyurucu verilere sahip olduğumuz söylenebilir. Uzun yıllar orijinalliği hususu tartışılan³ ve son

- 1 Örneğin, Bizans imparatoru I. İsaakios Komnenos (1057-1059) altın histamenonları üzerinde oldukça saldırgan militarist giysiler içinde kılıcını sallayarak tasvir edilmiştir. Bu durum çağdaşları tarafından, İsaakios'un tahtını ilahi takdire değil, askeri niteliklerine bağladığının bir işareti olarak algılanmıştır. Bk. Lucia Travaini, “Coins and Identity: From Mint to Paradise”, *Money and Coinage in the Middle Ages*, ed. R. Naismith, Brill, Leiden/Boston 2018, s. 320-322
- 2 Nanouschka Myrberg Burström, “Money, Coins, and Archaeology”, *Money and Coinage in the Middle Ages*, ed. R. Naismith, Brill, Leiden/Boston 2018, s. 236.
- 3 İbrahim Artuk, “Osmanlı Beyliğinin Kurucusu Osman Bey'e Ait Sikke”, *I. Uluslararası Türkiye'nin*

dönem araştırmalarında yeni örnekleri olduğu ileri sürülen ilk Osmanlı sikkesi beyliğin kurucusu Osman Gazi'ye aittir⁴. Günümüze ulaşan örneklerinin sunduğu veriler sayesinde Orhan Gazi dönemi sikkeleri ile ilgili literatürde nispeten daha fazla bilgi bulunur. Bu dönemde ağırlıklı olarak teklik akçe darp edildiği nadir olmakla birlikte ikilik ve beşlik akçelerin de piyasaya sürüldüğü bilinmektedir⁵. Osman Gazi döneminden ilk altın paraların basıldığı Fatih Sultan Mehmed dönemine kadar Osmanlı ekonomisinde hakim temel para cinsi gümüş akçeler olup, ilk örneklerinden itibaren ortalama 1,15-1,20 gr ağırlıklarında üretilen akçelerin ayarlarında 15. yüzyılın ikinci yarısına kadar kayda değer bir değişiklik yapılmadığı bilinmektedir⁶. Bakırdan üretilen ve ilk örnekleri I. Murad döneminde basılmaya başlanan mangırlar ise daha çok günlük alışverişlere yönelik olarak çok sayıda basılan sikkelerdir⁷. I. Murad dönemi sikkeleri üç tip gümüş (akçe) ve dört tip bakır (mangır) olmak üzere yedi tip altında ele alınarak değerlendirilir. Akçeler üzerinde yer alan tek, çift ve üç sıra yatay bordürler dikkate alınarak tarihlendirilmektedir⁸. İlk örnekleri I. Murad döneminde basılmaya başlanan mangırlardan⁹ birinci tip

Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920) Kongresi (11-13 Haziran 1977), ed. O. Okyar-H. İnalıcık, Ankara 1980, s. 27-33; İsmail Günay Paksoy, "Osman Gazi'nin Şimdiye Kadar Yayınlanmış Tek Gümüş sikkesi üzerine Düşünceler", *I. Uluslararası Anadolu Para Tarihi ve Numismatik Kongresi (25-28 Şubat 2013) Bildiriler*, ed. Kayhan Dörtlük-Oğuz Tekin-Remziye Boyraz Seyhan, İstanbul 2014, s. 443-456.

- 4 Rolf Ehlert, *Umlaufgeld im Osmanischen Reich, Band I*, Heidelberg 2013, s. 13; Hakan Yılmaz, "Osman Gazi'nin 700/1300-1301'de Yenişehir'de Bastırıldığı Üçüncü Sikkesi", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C IV Söğüt Özel Sayısı, Aralık 2019, s. 81-120.
- 5 Halil Sahillioğlu, "Akçe", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 2, 1989, s. 225; Betül Teoman, "Erken Dönem Osmanlı Sikkeleri (1299-1453)", *Fetih Öncesi Osmanlı Sanatı ve Mimarisi*, ed. Y. Özbek - A. Budak, Konya 2020, s. 405
- 6 Sahillioğlu, agm., s. 224- 227; Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, C 1, Nilüfer Damalı Eğitim, Kültür ve Çevre Vakfı, İstanbul 2010, s. 64; Nuri Pere, *Osmanlılarda Madeni Paralar (Yapı ve Kredi Bankasının Osmanlı Madeni Paraları Koleksiyonu)*, İstanbul 1968. s. 12-13.
- 7 İlk olarak Emevilerde karşımıza çıkan ve "Fels" olarak anılan bakır paralar Osmanlı döneminde Moğolca, "nakit" anlamına gelen "Möngön" / "Mankur" kelimesinden türeyen "Mangır" terimi ile tanımlanır. Bk. A. Semih Tulay, *Genel Numismatik Sözlüğü*, İstanbul 2001, s. 135; Celil Ender - Orhan Okay, *Türk Numismatik Sözlüğü*, İstanbul 2007, s. 46; Oğuz Tekin "Mangır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 27, 2003, s. 568. Damalı, *age.*, s. 64; Necdet Kabaklarlı, *Mangır, Osmanlı İmparatorluğu Bakır Paraları*, İstanbul 1998, s. 5-13.
- 8 Bk. Slobodan Srećković, *Akçeş, Orhan Gazi - Murad II, 699-848 AH*, Vol. I, Belgrad 1999, s. 29-31.
- 9 Damalı, *age.*, s. 65. Literatürde ilk Osmanlı mangırlarının I. Murad döneminde basıldığı hususunda görüş birliği bulunmakla birlikte, bazı yayınlarda Orhan Gazi döneminde bakır para basıldığına dair iddialar da mevcuttur. Bk. Kazım Karakoç, "Orhan Gazi'nin Bugüne Kadar Bilinmeyen Eşsiz Mangır", *İkinci Numismatik Sempozyumu, (31 Mayıs 2008)*, s. 60-65; F. F. Yırnko-

örneklerinin “*Es Sultan*” ünvanı yazılı ilk mangırlar olması bakımından Osmanlı nümizmatikliğinde özel bir yeri vardır¹⁰. Bahsi geçen mangırların ön yüzünde *Murad bin Orhan halled’Allahü mülkehu* arka yüzünde ise *Es-sultanü’l a... (Adil veya ‘Azam) halled’Allahü mülkehu* ibaresi yer alır¹¹. İkinci tip mangırların ön yüzünde *Murad bin Orhan halled’Allahü mülkehu*, arka yüzünde *Kelime-i Tevhid*; üçüncü tipte ise ön yüzde “*Murad bin Orhan*”, arka yüzde *Hullide mülkühu* yazılıdır¹².

I. Murad’ın çalışmamıza konu olan dördüncü tipteki mangırı üzerinde baba adı yazmayan ve tarih bildiren tek sikkesi olması bakımından önemli olup, söz konusu mangırlar I. Murad’ın diğer sikkeleri ile birlikte Karacahisar Kalesi kazılarında karşılaşılan en yoğun tarihlendirilebilir arkeolojik bulgular olarak önemli bilimsel çıktılara kaynaklık etmektedir. Mevcut arkeolojik bulgulara göre 7. yüzyıldan itibaren yerleşime sahne olmuş bir Orta Çağ kalesi olan Karacahisar Kalesi¹³, ilki 1230’larda Ertuğrul Gazi, ikincisi 1288 yılında Osman Gazi tarafından olmak üzere iki kez fethedilmiş¹⁴, başta 1299 yılında kalede okunduğu belirtilen ilk hutbe¹⁵ olmak üzere Osmanlı Beyliği’nin kuruluş sürecine dair önemli tarihsel olay-olgulara ev sahipliği yapmıştır.

ğulları, *Bursa Müze Müdürlüğünde Bulunan Orhan Gazi Sikkeleri*, İstanbul 2022, s. 35-39. Bahsi geçen tespitte sebep olan ve Orhan Gazi’ye ait olduğu ileri sürülen sikkenin orijinal olmadığı yönündeki güncel tespitler için bk. Damalı, *age.*, s. 129; B. Teoman, *age.*, s. 405. Bu hususta literatürdeki en erken yorumlardan birisi için bk. Ali Bey, “I. Murad’ın Sikkeleri”, *Türk Tarih-i Encümeni Mecmuası*, No: 4 (81), İstanbul 1340, s. 247-248.

10 Ali Bey, *age.*, s. 254-255.

11 Damalı, *age.*, s. 144. Pere, *age.*, s. 51. Es-Sultan ünvanı akçelerde ilk defa Orhan Gazi’ye ait gümüş sikkelerde kullanılmıştır. Bk. Damalı, *age.*, s. 118-124.

12 I. Murad sikkeleri ve Karacahisar örnekleri hakkında detaylı bilgi için bk. H. Yılmazyaşar, “Karacahisar Kalesi Örnekleri Işığında I. Murad Sikkeleri”, *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 8/S.1, Bahar, 2023, s. 1025-1054.

13 Karacahisar Kalesi kazılarında bulunan Bizans sikkeleri ve tarihsel çıkarımlar için bk. H. Yılmazyaşar - Z. Demirel Gökçalp, “Tarihsel Bağlamda Karacahisar Kalesi’nde Bulunan Bizans ve Avrupa Sikkeleri”, *Anadolu Araştırmaları*, S. 27, 2022, s. 310-318

14 Âşıkpaşazâde, *Osmanlı Tarihi (1285-1502)*, haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1. baskı, İstanbul 2013, s. 16-17; Mehmed Neşri, *Cihannümâ - Osmanlı Tarihi (1288-1485)*, haz. N. Öztürk, Çamlica Yayınları, İstanbul 2008, s. 42.

15 Âşıkpaşazâde, *age.*, s. 28-29; Neşri, *age.*, s. 52; Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi: Osmanlı Tarihi (1288-1502)*, haz. N. Öztürk, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2014, s. 14.

Görsel 1: Karacahisar Kalesi ve Sarnıç (2022)

Karacahisar Kalesi'nde 2019-2022 yılları arasında gerçekleştirilen ve ağırlıklı olarak sarnıçta yürütülen kazılarda ele geçen okunabilir durumdaki 722 sikkeden 281'i I. Murad'a ait olup, bu sikkelerin 40'ı Ramazan 790 tarihli mangırlardan oluşmaktadır¹⁶. Ön yüzünde; baba adı belirtilmeden sultan Murad Han'ın adı ve *Allah O'nu aziz yardım ile galib kulsın* anlamındaki "azze nasruhu" ibaresi yer alır. Arka yüzünde ise; sikkenin basım tarihinin ay adı ile birlikte "Ramazan H. 790" olarak kaydedilmiş olması dikkat çekicidir¹⁷. Söz konusu tipin harf ve rakamların yazılımında bir takım hatalı uygulamaların görüldüğü bir alt varyantı bulunmaktadır. Tip 4 mangırların 1.13 gr ile 3.15 gr değişken ağırlık değerlerine sahip olduğu anlaşılmaktadır¹⁸. Bahsi geçen tipteki mangırların en küçük çap değeri 12 mm olup, en büyük çap değerine sahip örnek ise 20 mm çapındadır¹⁹. Örnekler arasındaki 3,15 gr olan sikkenin 16 mm. çapında olması, 1,13 gr olan sikkenin ise 17 mm çapında olması mangırların gramajında bir standardın olmadığını düşündürmektedir.

16 2019-2022 yılları arasındaki kazılarda ele geçen en yoğun sikke grubu I. Murad'a ait örneklerden oluşmaktadır. Kazılarda ayrıca erken dönemden geç döneme doğru sayısal olarak azalan Osmanlı sikkeleri (I. Bayezid, Çelebi Mehmed, II. Murad, Emir Süleyman, II. Mehmed, I. Selim, III. Mehmed, I. Ahmed) ile birlikte Roma, Bizans, Latin, Selçuklu, Memlük, Anonim Beylik, Germiyanoğulları, Karamanoğulları, Menteşeoğulları, Altınordu, Aydınoğulları ve Candaroğulları sikkeleri de bulunmuştur.

17 Benzer örnek için bk. Kabaklarlı, *age.*, s. 73, no: 03-X-48

18 1.13 gr: KH20-S-364; 3.15 gr: KH22-S302

19 12 mm: KH20-S-270; 20 mm: KH20-S-062

Mangır Tip 4

Tip 4 - Örnek 1: AE, Mangır, DY, Ramazan H. 790, 1,70 gr. 14 mm. 9h (KH2020-S211)

Tip 4 - Örnek 2: AE, Mangır, DY, Ramazan H. 790, 1,41 gr. 18 mm. 2h (KH2020-S067)²⁰

Ön Yüz: Murad Han azze nasruhu **Arka Yüz:** Ramazan 790

Örnek 1

Örnek 2

Mangır Tip 4a

Tip 4a - Örnek 1: AE, Mangır, DY, Ramazan H. 790, 1,79 gr. 20 mm. 12h (KH2020-S062)

Tip 4a - Örnek 2: AE, Mangır, DY, Ramazan H. 790, 1,63 gr. 17 mm. 6h (KH2020-S381)

Örnek 1.

Örnek 2

20 H. Yilmazyaşar - B. Teoman, "Sikkeler Ne Söylüyor: Karacahisar Kalesi ve Erken Dönem Osmanlı Sikkeleri", *Fetih ve Medeniyet Dergisi - T.C. Eskişehir Valiliği Şehir ve Değer Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 1/S.1, Eskişehir 2021, s. 39; H. Yilmazyaşar, "Karacahisar Kalesi Örnekleri Işığında", s. 1038.

KH2020-S211

KH2020-S062

KH2020-S359

KH2021-S031

KH2020-S067

KH2021-S079

KH2020-S364

KH2020-S122

KH2020-S072

KH2020-S338

KH2020-S011

KH2020-S381

Görsel 2: Karacahisar Kalesi (2019-2022) - Ramazan 790 Tarihli Sikkelerden Örnekler

Tablo 1: Karacahisar Kalesi "Ramazan 790" Sikkeleri (2019-2022)

Sıra No	Kazı Envanter Numarası	Açma	Kot	Gram	Çap	Yön
1	KH19-S-028	S1B	1003.61	2,03 gr	18 mm	-
2	KH20-S-011	S1	1003.48	1.98 gr	17 mm	7 h
3	KH20-S-061	S1	1003.23	1,9 gr	15 mm	12 h
4	KH20-S-062	S1	1003.06	1.79 gr	20 mm	12 h
5	KH20-S-067	S1	1003.05	1.41 gr	18 mm	2 h
6	KH20-S-072	S1	1003.07	2.11 gr	17 mm	13 h
7	KH20-S-101	S1	1003.12	1,59 gr	15 mm	12
8	KH20-S-122	S1	1002,73	2.10 gr	17 mm	2 h
9	KH20-S-132	S1	1002,79	1.67 gr	14 mm	2 h
10	KH20-S-211	S1	1002,76	1.70 gr	14 mm	9 h
11	KH20-S-258	S1-B1	1002,76	1.71 gr	15 mm	12 h
12	KH20-S-270	S1-B1	1002,43	1.92 gr	12 mm	-
13	KH20-S-286	S1-B1	1002,45	2,02 gr	18 mm	-
14	KH20-S-293	S1-A1	1002,49	1.35 gr	15 mm	12 h
15	KH20-S-338	S1-B2	1002,41	2,35 gr	16 mm	9 h
16	KH20-S-348	S1-B2	1002,45	2,13 gr	17 mm	-
17	KH20-S-359	S1-B2	1002,41	2.58 gr	17 mm	12h
18	KH20-S-361	S1-B2	1002,39	1,92 gr	15 mm	9 h
19	KH20-S-364	S1-B2	1002,36	1.13 gr	17 mm	12 h
20	KH20-S-367	S1-B2	1002,41	2,7 gr	15 mm	3 h
21	KH20-S-373	S1-B2	1002,38	2,49 gr	18 mm	-
22	KH20-S-381	S1-B2	1002,40	1.63 gr	17 mm	6 h
23	KH21-S-031	S2-B1	1002.52	2.73 gr	18 mm	-
24	KH21-S-070	Yüzey	Yüzey	2.28 gr	16 mm	12h
25	KH21-S-079	S1B	1001.96	2.46 gr	17 mm	4 h
26	KH22-S-018	S 1 Yüzey	Yüzey	2,14 gr	16 mm	12
27	KH22-S-043	S 2 B	1001.92	2,21 gr	15 mm	11
28	KH22-S-073	S 2 B	1001.88	1,28 gr	14 mm	3
29	KH22-S-094	S 2 B	1001.90	2,22 gr	18 mm	5
30	KH22-S-177	S 4	1001.95	1,56 gr	16 mm	
31	KH22-S-187	S 4	1001.95	1,55 gr	16 mm	6
32	KH22-S-208	S 4	1001.83	2 gr	14 mm	9
33	KH22-S-212	S 4	1001.86	1,23 gr	14 mm	2
34	KH22-S-249	S 5	1001.87	2,56 gr	19 mm	12
35	KH22-S-292	S 2	1001.37	1,31 gr	15 mm	11
36	KH22-S-296	S 2	1001.30	1,79 gr	16 mm	12
37	KH22-S-302	S 2	1001.32	3,15 gr	16 mm	12
38	KH22-S-303	S 2	1001.32	2,38 gr	16 mm	6
39	KH22-S-308	S 2	1001.36	2,34 gr	15 mm	12
40	KH22-S-311	S 2	1001.36	2,11 gr	18 mm	6

1. Ramazan 790 Tarihli Mangırın Temsil Ettiği İlkler

Osmanlı nümizmatigi açısından ünük bazı veriler sunan ve bu özellikleri ile Osmanlı sikkeleri içerisinde özel bir yeri olan ele aldığımız sikkenin ön yüzü üzerinde “Murad Han azze nasruhu” ibaresi arka yüzünde ise sikkenin basım yılı ay adı ile birlikte “Ramazan 790” olarak kaydedilmiştir.

Bu verilerden dikkat çekici olan ilk husus; ön yüzde dönemin sultanı I. Murad’ın (Murad Han) ismi belirtilmesine karşın babasının ismine (Orhan Gazi) yer verilmemiş olmasıdır. Bu özelliği ile bahse konu mangır Osmanlı dönemi mangırları içerisinde üzerinde baba ismi yazmayan tek örnektir. Anadolu’da darp edilmiş farklı dönemlere ait sikkeler üzerinde baba adı yazmayan örnekler olmakla birlikte, Osmanlı’da bu durum ilk defa çalışmamıza konu olan bu mangır üzerinde karşımıza çıkar.

Darp tarihi ilk İslami sikke örneklerinin basıldığı Emevi döneminden itibaren görülür²¹. Sistemli olarak her sikke üzerinde mutlaka kaydedilmiş olduğunu söylemek mümkün olmasa da sikkeler üzerindeki en yaygın ve en önemli verilerden biridir. Anadolu darplı Türk-İslam sikkeleri üzerinde darp tarihi, I. Alâeddin Keykubad dönemine kadar yazı ile kaydedilmiş, ilk kez bu dönemde rakamla da verilmeye başlanmıştır. Ancak sikkeler üzerinde darp tarihinin yanında ay adının da yazılması çok karşılaşılan bir tercih değildir. Bu uygulamaya ilk defa Anadolu Selçuklu sultanı IV. Kılıçarslan’ın Sivas darplı “H.655 Şevval” tarihli (Ekim/Kasım M.1257) dirhemlerinde karşılaşılr²². Ayrıca IV. Kılıçarslan döneminde Amid²³, Gümüşpazar²⁴, Lulue²⁵ darplı bazı dirhemlerinde de basım yılının ay adı ile birlikte yazıldığı bilinmektedir. Türkiye Selçuklularında IV. Kılıçarslan dışında II. İzzeddin Keykâvus’un Sivas’ da darp ettirdiği H. 655 ve 656 tarihli dirhemleri-

21 Oğuz Tekin, “Sikke”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 37, 2009, s. 180

22 IV. Kılıçarslan’ın Sivas darphanesinde basılmış bu dirhemlerinde; H. 655 Şevval, Zilkade, Zilhice, H.656 Muharrem, Safer, Rebülevvel, Ramazan, H. 657 Safer ve H. 659 Muharrem, Safer, Cemaziyevvel, Cemaziyelahir, Receb, Şaban, Zilkade örnekleri bilinmektedir. Bk. Yılmaz İzmirli, *Anadolu Selçuklu Paraları*, İstanbul 2009, s. 260.

23 Amid darplı örnekler; H. 659 Şaban, Ramazan, H. 662 Şaban, H. 663 Şaban tarihlidirler. Bk. İzmirli, *age.*, s. 262, 263.

24 Gümüşpazar darphanesinde basılan; H. 660 tarihli örnekler üzerinde Safer, Şaban, Şevval H. 661 tarihli örnekler üzerinde Safer, Cemaziyelahir, Receb, Şaban, Ramazan aylarının kaydedildiği bilinmektedir. Bk. İzmirli, *age.*, s. 276, 279.

25 Lulue darplı örnekler; H. 661 yılı Şaban ve Şevval aylarında darp edilmişlerdir. Bk. İzmirli, *age.*, s. 288 - 289.

nin²⁶ bir kısmında da yıl ile birlikte basım ayı da kaydedilmiştir. Bu tercihe Osmanlı sikkeleri içerisinde yalnızca bu çalışmaya konu olan mangırlar üzerinde rastlanır. Ramazan 790 tarihli mangırların bir diğer önemli özelliği; ön yüzünde yer alan “Azze nasruhu” ifadesidir. Bu ifade Anadolu’da en erken Mardin Artuklu emiri Kara Arslan’ın H. 693 tarihinde bastırmış olduğu felslerinde kullanılmıştır²⁷. Daha sonra, Anadolu Selçuklu sultanı III. Alâeddin Keykubad’ın Antalya darphı H.701 tarihli dirhemlerinde²⁸ görülen bu ibare; Batı Anadolu’da Karesioğlu Yahşi Han Bey’in H. 743 tarihli akçelerinde de bulunur²⁹. Memlük sikkelerinde yaygın olarak görülen “Azze nasruhu” ifadesi Memlüklülerde ilk kez H.717’de Sultan Nasreddin Muhammed’in sikkelerinde görülür³⁰. Osmanlı mangırları içerisinde ilk kez³¹ ele aldığımız örneklerde yer alan söz konusu ifadeye I. Murad’tan sonra oğlu Yıldırım Bayezid ve oğullarına ait sikkelerde yer verilmemiş; fetret devrinde ne gümüş ne bakır hiçbir sikkede tercih edilmemiştir. Çelebi Mehmed sultan olarak tahta geçtikten sonra H. 822’de bastıracağı akçelerinde bu ifadeyi kullanmasına karşın mangırlarında tercih edilmediği anlaşılır³². Bu dönemden sonra “Azze nasruhu” ifadesinin yer aldığı ilk örnekler II. Murad’ın H. 853 tarihli Tire darphı mangırlarında görülür³³. Gümüş sikkelerde ise H. 822 tarihli I. Mehmed’in³⁴, H. 848 tarihli, II. Murad’ın³⁵ ve yine H. 848 tarihli II. Mehmed’in akçelerinde³⁶ izlenen “azze nasruhu” ifadesi, Fatih Sultan Mehmed’in Tire darphı tarihsiz man-

- 26 II. Keykâvus’un Sivas darphanesinde bastıracağı, H. 655 Zilhicce, H. 656 Muharrem, Safer, Rebiülevvel, Cemaziyelevvel, Recep, Ramazan, Zilhicce dirhem örnekleri için bk. İzmirlier, *age.*, s. 252, no: 647
- 27 W. F. Spengler - W. G. Sayles, *Turkoman Figural Bronze Coins and Their Iconography*, Vol. I, Wisconsin 1992, s.159, no: 50.1.
- 28 İzmirlier, *age.*, s. 472, no: 1419.
- 29 Haluk Perk - Hüsnü Öztürk, “Karesi-oğlu Yahşi Han Bey’e ait Bilinmeyen bir Sikke”, *Anadolu Sikke Monografileri II*, İstanbul 2011, s. 81-85.
- 30 Paul Balog, *Coinage of the Mamluk Sultans - Egypt and Syria, Numismatic Studies, No. 12*, American Numismatic Society, New York 1964, s. 162, no: 260.
- 31 Orhan Gazi’nin akçe tiplerinden birinde birebir aynı olmamakla birlikte “Azzellahü Nasruhu” ifadesinin yer aldığı belirtilir. Örnekler için bk. Damalı, *age.*, s. 110-115.
- 32 Bk. Srećković, *age.*, s. 114; Cüneyt Ölçer, *Yıldırım Bayezid’in oğullarına ait Akçe ve Mangırlar*, İstanbul 1968.
- 33 Kabaklarlı, *age.*, s. 127; Pere, *age.*, s. 85.
- 34 Örnekler için bk. Srećković, *age.*, s. 114.
- 35 Srećković, *age.*, s. 158.
- 36 Pere, *age.*, s. 90, no: 79-81.

gırları ile H. 865 tarihli mangırlarında³⁷ kullanılmış, Fatih döneminden itibaren Osmanlı sikkelerinde yaygın olarak yer bulmuştur.³⁸

2. Tarihsel Bağlamda Ramazan 790 Tarihli Sikkeleri

I. Kosova Savaşı'ndan diğer bir deyişle I. Murad'ın vefatından bir sene önce basılmış olduğu ve Karacahisar Kalesi'nde yoğun olarak karşılaşılan 790 tarihli mangırları üzerinde daha önce dikkat çekildiği üzere bir ayın (Ramazan) bildirilmesi, söz konusu sikkelerin basılması için özel bir durumun olduğuna işaret eder. Bu hususta ilk akla gelen çıkarım Ramazan ayında darp edildiği için bir hayır yapma amacıyla basılmış olabilecekleri olmuş, bunun yanı sıra ulufe olarak dağıtılmak üzere, bir savaş sırasında gerekli olan nakit ihtiyacını karşılamak amacıyla ve özel bir şölen, kutlu bir olay (galibiyet, düğün vb) gerekçesiyle basılmış olabilecekleri de ihtimal dahilinde tutulmuştur.

Ramazan 790 tarihli bu mangır literatürde yaygın olarak yer bulmuş bir sikke tipi olmasına karşın, üzerindeki ay isminin yazılma gerekçesi ve temsil ettiği tarihte gerçekleşen anlamlı bir süreç - olay - olgu ile sebep sonuç bağlamında bir ilişkisinin olup-olmadığı tartışılmamıştır. Araştırmacılar sikkeye dair ağırlıklı olarak üzerinde darp edildiği ayın bildirildiği ilk ve tek Osmanlı sikkesi olduğunu belirtmekle yetinmişlerdir³⁹.

Osmanlı nümizmatigi alanında ilk çalışmaların müelliflerinden biri olan Halil Ethem Bey sikke hakkında şu görüşü ifade etmektedir:

“Meskûkât-i Osmaniye’de “Azze nasruhu” ibaresini ve bir tarihini havi (içeren) sikkeye ilk defa olarak tesadüf olunur ki; 790 senesi Ramazan’ında

37 Örnek için bk. Pere, *age.*, s. 91, no: 95, 98.

38 Fatih Sultan Mehmed'in H. 855-859-865 tarihli Amasya, H. 865 tarihli Ayasuluk, Bursa ve Tire, H. 867 tarihli Bursa, H. 867-875-878 ve 880 tarihi Kostantiniyye mangırları ile tarihsiz Engüriye ve Konya mangırlarında azze nasruhu ifadesine rastlanır. *Azze Nasruhu* ifadesine sikkeler haricinde başta Tahrir Defterleri olmak üzere birçok belge türünde ve Osmanlı kroniklerindeki anlatılarda da rastlanır. Örneğin Anonim Tevarih'te de İstanbul'un fethi faslında “azze nasruhu” ifadesi kullanılmıştır: *....ol pâdişâh-ı İslâm ve'l-müslimîn..... Sultan Mehmed bin Sultan Murad Hanazze nasruhu Kostantiniyye şehrini feth itdi, hicretün 857 yılında.* Bk. Friedrich Giese, *Anonim Tevarih-i Ali Osman*, haz. N. Azamat, İstanbul 1992, s. 114

39 Kabaklarlı, *age.*, s. 7, 73; Damalı, *age.*, s. 138, 144; Pere, *age.*, s. 51; İbrahim Artuk - Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, C II, İstanbul 1974, s. 457; Jem Sultan, *age.*, s. 12-13; Brian Johnson ve Şennur Şentürk, *Saltanatın İki Yüzü*, YKB Sikke Koleksiyonu Sergi Kataloğu, No: 4, İstanbul 1995, s. 8; Ekrem Kolerkılıç, *Osmanlı İmparatorluğunda Para*, Ankara 1958, s. 15; İbrahim Artuk, “Murad I Sikkelerine Genel Bir Bakış”, *Belleten*, C 46/S. 184, Ekim 1982, s. 787-793; Ehlert, *age.*, s. 54.

darp olunmuştur. Sıfır burada (5) rakamı gibi yazılıdır. Çünkü 900 tarihine kadar Meskûkât-i Osmaniye'de sıfır bu suretle yazılıp sonraları beş rakamı itibar edilmiş ve sıfır bir nokta ile işaret olunmuştur. Ay isminin dahi mün-deriç Meskûkât-i Osmaniye meyanında yalnız bu sikkede tesadüf olunur"⁴⁰.

Bu hususta yine öncül çalışmalara imza atan araştırmacılardan olan S. Lane Poole ise "Ramazan" ifadesini sehven "azze nasruhu" olarak yayınlamıştır⁴¹. Sikkeye dair en kapsamlı yoruma Miralay Üsküdarlı Ali Bey'in *Türk Tarih-i Encümeni Mecmuası*'nda I. Murad'ın sikkelerini tanıttığı çalışmasında rastlanır. Ali Bey ... *Akçelerimize meskuk (azze nasruhu) cümlesinin (790) senesinden ibtida eylediği bu mangırdan öğrenilmektedir. Bundan mâadâ Ramazan mahında darp edildiği de yazılmıştır ki Meskûkât-i Osmaniye'de henüz emsalî görülmemiştir. Zannedilebilir ki bu mangırın seneli ayl ve azze nasruhu dualı darp edilmesi bir şadman-ı hatırası olmak üzere darp edilmiş olacağı memûldür.* derken bir anlamda sikkenin birçok ilki temsil etmesinin bir sebebi olması gerektiğine dikkat çeker⁴².

Söz konusu sikkenin basıldığı H. 790 / M. 1388 yılının da içerisinde olduğu XIV. yüzyıl Osmanlı tarihini kaynaklar üzerinden takip etmek ne yazık ki oldukça güçtür⁴³. Bu açıdan Ramazan 790 sikkesi döneme dair önemli veriler sunma potansiyeline sahip bir belgedir. Ele alınan 1388 yılı sikkesinde bulunan Ramazan ayı ibaresinin ilk defa bu sikkede ortaya çıkması ve ardından basılan hiçbir Osmanlı sikkesinde bir daha herhangi bir ay isminin belirtilmemesi, Miralay Üsküdarlı Ali Bey'in⁴⁴ de bir cümleyle dikkat çektiği gibi bu sikkenin özel bir gün ya da durum anısına/şerefine basıldığını veya farklı bir tarihsel olayla ilişkili olabileceğini düşündürür.

40 Halil Ethem Bey, *Müze-i Hümayun Meskûkât-i Kâdime-i İslâmiyye Kataloğu, Meskûkât-i Osmaniye, Kısım-ı Sadis, C I*, Kostantiniyye 1334, s. 17.

41 Stanley Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, Vol. 8, London 1883, s. 45, No. 88.

42 Ali Bey, agm., s. 255-256.

43 Osmanlı Beyliği'nin kuruluş dönemi tarihi ile birlikte pek çok olgusu, XIV. yüzyıldan günümüze ulaşmış herhangi bir Osmanlı kroniğinin bulunmayışı ve alternatif kaynakların da yok denecek kadar az olması sebebi ile bilinmeyenlerle doludur. Ertuğrul Gazi ve Osman Gazi dönemindeki tarihsel boşluklar Orhan Gazi ve I. Murad dönemlerinde nispeten daha az olmakla birlikte, 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yazılmaya başlanan Osmanlı kroniklerindeki anlatılarda yer alan tarihsel kronolojideki boşluklar, Osmanlı beyliğinin ilk 150 yıllık tarihinin tartışmasız bir bütünlükte yazılmasına ve değerlendirilmesine olanak vermemektedir. İlgili kroniklerde yer alan verilerin bazen birbiri ile çelişen bilgiler içermesi aynı zamanda söz konusu kroniklerin güvenilirliğine dair çekinceleri beraberinde getirmiştir. Bk. Colin Imber, "İlk dönem Osmanlı tarihinin kaynakları", çev. O. Özel, *Söğüt'ten İstanbul'a: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, drl. O. Özel - M. Öz, İstanbul 2000, s. 39-71.

44 Ali Bey, agm., s. 255-256.

Bu bakımdan sikkenin basıldığı 1388 yılının Eylül-Ekim aylarında Osmanlı tarihinde öne çıkan olay-olgular ile sikkenin basılmasının sebepleri arasında bir bağlantı olup olmadığının anlaşılması için dönemin tarihsel olaylarına göz atmak gerekir. 1388 yılı öncesi Osmanlı Beyliği'nin batıda ve doğuda gelişen bazı olayların merkezinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Bu gelişmelerden biri 1386-87 yılına tarihlenen ve Karamanoğlu Beyliği'nin bir nevi Osmanlı vassalı olması ile sonuçlanan Frenkyazısı Savaşı'dır⁴⁵. 1387 yılının sonlarına doğru başlayan ve 1388 yılında devam eden önemli tarihsel olaylardan bir diğeri öncelikli olarak merkezinde Mora'nın yer aldığı bazı gelişmelere karşı toplanan Venedik Senatosu'nun Osmanlı Sarayı'na elçi göndermesi ile başlayan ve sonrasında bir dizi görüşme ile devam eden süreç olup, 26 Ağustos'ta Venedik Senatosu'nun Osmanlı'ya karşı Teodoros Paleologos'un da içerisinde olduğu bir ittifak hazırlığı kararı ile sonlanmışır⁴⁶.

Sırp kaynaklarında 1386, 1387 ve 1388 gibi farklı tarihlere yerleştirilen⁴⁷, Osmanlı kroniklerinde ise yer almayan bir diğer tarihsel olay I. Murad ile Lazar arasında Ploşnik'te gerçekleşen karşılaşma-çatışmadır. Bu olayın içeriği hususunda da kroniklerdeki veriler birbiri ile tutarlı değildir. Ploşnik'teki olayın gerek tarihi gerekse içeriğine dair kaynaklardaki farklı verilerin araştırmacıların da birbirinden farklı sonuçlara ulaşmasındaki temel belirleyici olduğu anlaşıyor⁴⁸. Bu noktada öncelikle altı çizilmesi gereken Ploşnik'te Osmanlılar ile Sırp'lar arasında gerçekleşen çatışma ile Şahin Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunun Bosna'da yaşadığı büyük bozgunun birbirinden

45 Frenkyazısı Savaşı ilgili detaylı analiz ve değerlendirmeler için bk. Feridun M. Emecen, "Osmanlı Tarihinin İlk Büyük Savaş Anlatımı: Osmanlılarla Karamanlılar Arasındaki Frenkyazısı Muharebesi (1386/1387)", *Osmanlı Araştırmaları*, C 49, 2017, s. 57-88.

46 Stephen W. Reinert, "Niş'ten Kosova'ya: I. Murad'ın Son Yıllarına İlişkin Düşünceler", *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, İstanbul 1997, s. 195-201.

47 Sırp Kaynaklarında Ploşnik'te gerçekleşen olaya dair detaylı analiz ve değerlendirmeler için bk. Reinert, agm., s. 189-194.

48 Bk. J. H. Kramers, "Murad I.", *The Encyclopaedia of İslam*, Vol. 7, 1993, s. 593; Machiel Kiel, "Mevlana Neşri and the towns of medieval bulgaria, historical and topographical notes", in: C. Heywood-C. Imber (eds.), *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V.L. Menage*. Isis Press, İstanbul 1994, s. 167; Nicolea Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C 1, İstanbul 1995, s. 239; Şerif Baştaş, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu Esnasında Bizans ve Avrupa", *Belleten*, C 68/S. 251, Nisan 2004, s. 97; Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1299-1453)*, çev. N. Epçeli, İstanbul 2011, s. 190; Reinert, agm., s. 192; Ayşe Kayapınar, "Bulgaristan'da Osmanlı Hakimiyeti'nin Kurulması: Dönemlendirme Sorunu ve İskan", *Türk Tarihi'nde Balkanlar*, C 1, Sakarya 2013, s. 320; Halil İnalçık, *Türklük Müslümanlık ve Osmanlı Mirası*, İstanbul 2016, s. 289; Halil İnalçık, "Bulgaria", *The Encyclopaedia of İslam*, Vol. 1, Leiden 1986, s. 1302; Constantin Jireček "Dieses Missgeschick bewog Murad zu einem gressen Feldzug gegen Serbian und Bosnien", *Geschichte der Serben*, Vol. II, Gotha 1918, s. 118, Anthony Luttrell, "1339 Öncesi Osmanlı Genişlemesine Latin Tepkileri", *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, İstanbul 1997, s. 145.

farklı tarihsel olaylar olduğudur. Sırp kroniklerinde I. Murad ile Lazar arasında Ploşnik'te gerçekleşen bir karşılaşmadan bahsedilmesine karşın bu karşılaşmanın Jireçek, Reinert ve Emecen'in de dikkat çektiği gibi ciddi bir savaşa dönüşmediği anlaşılıyor⁴⁹. Osmanlı'nın yenilgisi ile sonuçlanan ve bölgedeki ilk başarısızlığı olmasına rağmen bu çatışmanın Osmanlı kroniklerinde yer bulmaması çatışmanın büyük ve kayda değer bir savaş olmadığına işaret etmektedir. Öyle ki bu olayın hemen bir yıl sonrasında (1388) gerçekleşen ve Şahin Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunun Bosna'da yaşadığı büyük hezimet Osmanlı kroniklerinin büyük kısmında hatırı sayılır bir yer bulmuştur⁵⁰. Âşıkpaşazâde ve Oruç Bey tarihlerinde bahsi geçmeyen büyük Bosna bozgunu, *Kıtab-ı Cihannüma*'da geniş bir anlatıyla sunulmuş; Yenişehir'de gerçekleşen düğün ile Mısır'a giden Osmanlı elçisi Yazıcıoğlu'nun geri dönmesi aynı sürecin olayları olarak aktarılmıştır:

“Çünkü Şâhin Lala'yı akına gönderdi, ol yıl içinde kendü Yeni - şehr'e gelüp, azîm düğün idüp, İstanbul tekfurımın kızın alup ve iki kızın dahı iki oğluna alhvirdi. Veled-i kebiri, Bâyezid'ün üç oğlın sünnet itdi. Yazıcıoğlu'nı Mısır'a elçiliğe göndermişdi. Ol dahı ol esnâda gelüp, sultân-ı Mısır'dan çok armağanlar getürdi...”⁵¹.

Neşri'ye göre İskenderiyye (İşkodra) Tekfuru'nun önerisi ile I. Murad Şahin Lala'yı (Kavala Şahin)⁵² Bosna'ya akına göndermiş, burada bir nevi tuzağa düşen Osmanlı ordusu büyük bir bozguna uğramıştır⁵³. Haberi alan I. Murad'ın hiç vakit kaybetmeden büyük bir savaş hazırlığına başladığı ve veziri Ali Paşa'ya sefer emri verdiği anlaşılmaktadır: *Hünkar şöyle kasd itdi ki, kış ve yaza bakmayup Laz'ı yaza çıkmaga komaya*⁵⁴. Neşri'nin dillendirdiği bir diğer detay bu yorumu destekler içerik sunar: *Hünkar dahı Anadolu'dayiken eglenmeyüp, Rum-ili'ne geçüp Edirne'de mütemekkin olup, Rum-eli'nden leşker cem' olunca karar tutdı.*⁵⁵ Sefere katılmaları için Karamanoğulları,

49 Jireçek, agm., s. 118; Reinert, agm., s. 192; Feridun M. Emecen, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*, İstanbul 2015, s. 67-68; Feridun M. Emecen, “Kosova 1389: Kimin Zaferi?”, *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, İstanbul 2008, s. 567-573.

50 Neşri Osmanlı kroniklerinde bu sefere dair en geniş anlatılardan birinin müellifi'dir. H. İnalçık Neşri'nin bu olaya dair temel kaynağının Ahmedî olduğuna ve Ahmedî'nin de bu seferde bulunmuş olma ihtimaline vurgu yapar. Bk. H. İnalçık, *Devleti Aliye (Osmanlı İmparatorluğu üzerine araştırmalar-I)*, İstanbul 2009, s. 99-100.

51 Mehmed Neşri, *age.*, s. 109.

52 H. İnalçık, “Murad I”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 31, 2020, s. 161.

53 Neşri'ye göre bu akında görevlendirilen 20 bin askerden 5.000 kişi dahi kurtulamamıştır. Bk. Neşri, *age.*, s. 110.

54 Neşri, *age.*, s. 110-111.

55 Neşri, *age.*, s. 112.

Tekeoğulları, Aydınoğulları, Mentешеoğulları ve Saruhanoğulları gibi Türk Beylikleri'nin yanısıra haraçgüzar devletlere çağrı yapıldığı bilinmektedir⁵⁶. Bu süreçten itibaren 1389 yılındaki Kosova Savaşı'na kadar geçen tarihsel olayları net tarihlerle takip etmek mümkün görünmese de başta Neşri olmak üzere Osmanlı kroniklerindeki anlatılar, bu akının hızla başlayıp başarı ile devam ettiğine ve son merhalede olayların seyrine bağlı olarak Kosova Savaşı'nda Osmanlı ordusunun büyük zaferi ile sonuçlandığına işaret eder⁵⁷.

Bahsi geçen süreç Osmanlı kroniklerinde aynı içerik ve kronolojide yer almasa da temel argümanlar, XIV. yüzyıl olay-olgu-durum anlatılarının genelinde olduğu gibi tekrar eden içeriktedir. Âşıkpaşazâde ve Oruç Bey 1385-86 yılında Serez'e Saruhan'dan göçerlerin yerleştirilmesi ve Manastır'ın alınması faslından⁵⁸ sonra Kosova Savaşı anlatısına geçerler, dolayısı ile 1388 Bosna Bozgunu öncesi ve sonrasına dair herhangi bir bilgi vermezler. Enverî, Ruhî, Kemalpaşazâde, İdris-i Bitlisi, Hoca Sadeddin ve Münecimbaşı tarihlerindeki anlatılar ana hatları ile Neşri'de yer alan ve önceki satırlarda özetle aktarılan bilgilere benzer içerik sunarlar. İdris-i Bitlisi'ye göre Bosna'da Lala Şahin Paşa komutasındaki Osmanlı güçleri ani bir baskın sonucunda "gafil avlanmış", 20 bin kişiden sadece 5000 kişi hayatta kalabilmiştir. Bu sırada Yenişehir'de bulunan I. Murad nikâh ve sünnet düğünü hazırlıkları ile meşgulken bu haberi almış ve Yenişehir sahrasında büyük bir ordunun toplanmasını emrederek, Vezir Ali Paşa'yı bu sefer için görevlendirilmiştir⁵⁹. Hoca Sadeddin, Bosna seferinde İskodra Tekfuru'nun ihaneti sonrasında Lala Şahin komutasındaki Osmanlı kuvvetlerinin büyük bir bozguna uğradığı ve 20 bin askerden 5000 kadarının hayatta kalabildiğini, I. Murad'a bu bozgun haberi ulaştığında Bursa'dan Yenişehir'e geçmiş ve düğün hazırlıkları yapar durumda olduğunu ve sefer için desteğe çağırılan güçlerin Yenişehir Ovası'nda toplandığını aktarırken *Heşt Bihişt*'teki akış ve içeriği tekrar etmektedir⁶⁰.

56 Osmanlı kroniklerindeki verilere göre, bu çağrıya Bulgar Çarı İvan Şişman ve Dobruca Tekfuru Dobrotiç olumlu yanıt vermeyip, asi olmuşlardır. Bk. Neşri, *age.*, s. 111.

57 İlgili tartışmalar için bk. Emecen, *Kosova 1389: Kûmin Zaferi?*, s. 567-573

58 *Evvêl göndürdiler Saruhan ilinde göçer il vardı. Anları sürdi, Serez'e getürdi. Andan sonra vilâyet-i Arnavud' a ve Manasdar' a yöneldi. Vê hayli hayli askerilen varduğı gibi Manasdar'a mutî' oldu. Harac vaz' olundu. Andan geldiler Selanik vilâyetini vurdular; tâ Karb-ili'ne varınca. Vê bu fethün târihi yedi yüz seksen yedisinde vâki olundu.....Evvêl Laz kendü hana elçi göndürdi: Gel Kösova'da bulşalum. Vêl illâ sen dahi oğlanlarını bile getir dedi.....* Bk. Âşıkpaşazâde, *age.*, s. 84-85; Oruç Beğ, *age.*, s. 28.

59 İdris-i Bitlis-i, *Heşt Bihişt*, haz. M. Karataş-S. Kaya-Y. Baş, Ankara 2008, s. 375, 376.

60 Hoca Sadeddin, *Tâciü't-tevârih*, haz. İ. Parmaksızoğlu, Ankara 1999, s. 169, 170.

Kemalpaşazâde'ye göre de Bosna Bozgunu ile Yenişehir'deki düğün aynı yıl gerçekleşmiştir⁶¹. Kemalpaşazâde söz konusu nikah merasimi ile birlikte gerçekleşen sünnet düğününe dair detaylarda sünnet olan şehzadeleri Yıldırım Bayezid'in oğulları Ertuğrul, Emîr Süleyman ve Mustafa olduğunu ve bahsi geçen düğün için H. 789 tarihini bildirir⁶².

Ruhî tarihinde Lala Şahin'in⁶³ Bosna seferi ve bu seferdeki bozguna yer verilmesi-ne karşın Yenişehir'deki düğün ile ilgili herhangi bir anlatıya rastlanmamaktadır⁶⁴. Ruhî'nin I. Murad'ın Bosna'daki bozgun haberini alır almaz gaza hareket üssü olarak Yenişehir'de toplanılmasını emrettiği yönündeki kaydı sultanın o tarihte Yenişehir'de bulunduğuna ilişkin diğer kronik verilerini teyid eder⁶⁵. Metnin devamında bey ve paşaları ile oğlu Bayezid'e, çevre memleketlere (Türk Beylerine) ve haraçgüzarlara mektup gönderilip gazayı haber ve gazaya katılmaları hususunda I. Murad'ın buyruğunun bildirildiği yönündeki anlatılarda gazanın bir an evvel yapılması yönündeki vurgu dikkati çeker:

“Pâdişâh-ı İslâm, Lülü Şahin münhezim olduğın işidicek, hemândem beglere ve paşalara emr itdi ki: Tiz askere haber eylesünler ve bir mektûb dahı oğlum Sultan Bâyezid'e göndersünler ki be-gâyet ulu gâza vardur, ol dahı gelüb gazâda bile ola, diyü. Çün etrâf-ı memâlike mektuûblar vardı, bir vech ile asker cem oldı ki kâbil-i vasf olmaya. Mecmû'ı asker gelüb Yinişehr üstinde hâzir olub müheyâ oldılar. Bu taraftan harâc-güzâr kâfirlere haber gönderdiler ki anlar dahı gelüb askerde bile olalar diyü...”

Her ne kadar geç dönem kaynağı olsa da Müneccimbaşı da Osmanlı kroniklerinde önceki satırlarda alıntılanan olay-anlatıların bir özetini aktarırken, Bosna bozgunu sonrası düzenlenen sefer sürecinde Pravadi, Tırnova, Yanbolu, Çerven,

61 Kemalpaşazâde (İbn Kemal), *Tevârih-i Âl-i Osman, III. Defter*, haz. Abdullah Satun, İstanbul 2014, s. 75.

62 Kemalpaşazâde anlatısında Cihannümâ ve Tac-üt Tevârih'te de adı geçen ve 1388'de Mısır'dan elçilik görevinden dönen Yazıcızade hakkında detay bilgiler sunar: *Elsine-i enâmda mezkûr ve havâss u avâm arasında meşhur olan Yazıcı-oglu ki Muhammedîye unvân ile işühâr ve ı'tibar bulan kitâb-ı müstetâbun müellifi ve musannıfidur. Diyâr-ı Mısr'a risâlete gitmişdi. Vardı hudmeti sefâreti yerine yetürdi. Ol esnâda ki düğün tutulmuş ve her kişi ays u safâda idi. Geldi sultândan Hazret-i Hüdâvendigâr'a bikerân armaganlar getürdi. Zîkr olan sîr-ı meserret-balş sene tis'a ve semânin ve seb'a-mî'e şühûrunda vukû buldu. Sîr-ı şehr-i Konstantînyeye eshâb-ı sürûr u huzurla tolup dârı ve kusûrı pür-zinet oldı. Kemalpaşazâde, age., s. 74.*

63 Lülü Şahin. Bk. Yaşar Yücel - Halil E. Cengiz, “Ruhi Tarihi-Oxford Nüshası”, *Belgeler*, C XIV/S. 18, Ankara 1992, s. 389.

64 Yücel ve Cengiz, *age.*, s. 389.

65 Yücel ve Cengiz, *age.*, s. 389.

Şumnu ve Niğbolu gibi çok sayıda kalenin fethedildiği⁶⁶ ve Kosova civarının yağmalandığını bildirirken bu fetihleri H. 790 (M. 1388) yılına tarihler.⁶⁷

Osmanlı kroniklerine göre H. 789 ve H. 790 gibi tarihlerle kaydedilen, literatürde de farklı tarih olasılıkları ile tartışılan⁶⁸ Bosna Bozgunu, sonucu itibari ile I. Kosova Savaşı'na uzanan son derece önemli karar ve tarihsel olaylara zemin oluşturmuştur. Ramazan 790 (Eylül-Ekim 1388) sikkesinin basılma sebebi olarak Bosna Bozgunu' nu izleyen büyük sefer ile aynı süreçte gerçekleştiği belirtilen düğün merasimi kabul edilebilir tarihsel olaylardır⁶⁹. 1388 yılının 3 Eylül ile 2 Ekim arasında bir tarihte basılan sikkenin bahsi geçen tarihsel olaylar ile bağlantısının daha güvenilir bir zeminde ifade edilebilmesi için Bosna Bozgunu' nun ve düğünün tarihi hususuna odaklanılmalıdır. Özellikle düğün merasimi için yaz aylarının tercih edilmiş olabileceği akla yatkın görünse de neticede sadece bir olasılıktır. Osmanlı kroniklerinde bahsedilen tarihsel olaylar ne yazık ki belirli bir ay ya da mevsim ile ilişkilendirmemiş, tarih bildiren kroniklerde ise 789 ve 790 tarihleri kaydedilmiştir. Şahin Paşa'nın Bosna Bozgunu sonrasında I. Murad'ın fetih harekâtı için veziri Ali Paşa'ya *kışa yaza bakmayıp, Laz'ı yaza çıkmığa komaya* şeklindeki talimatı yaklaşan bir kış mevsimine ve bu seferin yaza kadar tamamlanması yönündeki bir hedefe işaret eder⁷⁰. Ragusa Kroniği ise savaşın tarihine dair oldukça önemli bir veri sunar: *1388. 27 Ağustos'ta Türkler Bosna'daki Bileka'da, Voyvoda Vukoviç kumandasında, 1700 mızraklı askeri olan Bosnalılar tarafından ezildiler. Ve Türklerin voyvodası, yirmi bin mızraklı askeri olan Şan [ya da Şiain] Başia idi. Ve Türklerden ancak birkaç tanesi sağ olarak ülkesine dönebildi*⁷¹. Ele alınan konu bağlamında söz konusu kronikteki en önemli

66 M. Kiel, bu seferde Bulgaristan'da yirmidört yerleşim ve kalenin Osmanlılar tarafından ele geçirildiğini belirtmektedir. Bk. Kiel, "Mevlana Neşri and the towns", s. 174. Ayrıca bk. Ayşe Kaya-pınar, *age.*, s. 320.

67 Müneccimbaşı, *Camii'd Diüvel (Osmanlı Tarihi, 1299-1481)*, haz. A. Ağırakça, İstanbul 1995, s. 119-121.

68 Bu hususta geniş kapsamlı tespit ve tartışmalar için bk. Reinert, agm., s. 207-212.

69 Söz konusu bozgun ile eş zamanlı hazırlıklarına başlandığı anlaşılan düğün merasimi Osmanlı kroniklerine göre gerçekleşmiş olmakla birlikte, çağdaş Bizans ve batılı kaynaklarda bu hususu teyid niteliğinde herhangi bir bilgi yer almaz.

70 Neşri'nin anlatılarında karşımıza çıkan yaza kışa bakmayıp sefere çıkılmasını emreden ifade akın-sefer-fetih hareketleri için genellikle yaz aylarının tercih edildiği yönündeki genel teamüllerin dışında bir nevi intikam hareketi olduğu ve hava şartları ne olursa olsun bu seferin yapılacağına-yapıldığına yönelik bir vurgudur. Neşri, *age.*, s. 110-111.

71 Reinert, agm., s. 208. *1388. Adı 27 agosto furono rotti li Turchi in Bosna in Bilecia per li Bosnesi, per Voevoda Vichovich, lo qual haveva lanze 1700. Et di Turchi fu Voevoda Scan? Bascia con lanze 20 mila; et pochi Turchi sono scampati vivi in suo paese.* Bk. S. Nodilo, "Annales Ragusini Anonymi Item Nicolai de Ragnina, Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium", *XIV, Scriptorum I, Zagrabiae*, 1883, s. 48.

veri Şahin Paşa kumandasındaki Osmanlı güçlerinin Bileka'da yaşadığı ve çok sayıda Osmanlı askerinin kaybına sebep olan bozgunun 27 Ağustos 1388 tarihinde gerçekleştiği yönündeki bilgisidir. Ragusa kroniğinde Osmanlı kuvvetlerinin 20 bin kişi olduğu yönündeki bilginin başta Neşri olmak üzere savaşa dair bilgi veren kroniklerdeki verilerle uyuşması kaynakların birbirini teyidi açısından kayda değerdir⁷².

Reinert Bosna Bozgunu'nun I. Murad'ın dikkatini bir kez daha yeniden Balkanlara yönelttiğini ancak 1388'de herhangi bir intikam hareketine kalkışmamasının garip olduğunu belirtir. Bu noktada Osmanlı kroniklerinde I. Murad'ın bu haberi alır almaz büyük bir sefer için veziri Ali Paşa'ya emir verdiği yönündeki ortak anlatıyı yeniden hatırlamakta fayda var: *Hiinkâr şöyle kasd itdi-kim, kışa ve yaza bakmayub, Laz'ı yaza çıkmaga komoya!*⁷³. Yalnızca Osmanlı'da değil askeri teamüllere göre de akınlar genellikle yaz aylarında planlanmaktadır. Ancak I. Murad'ın mevsim gözetmeksizin akın emri vermesi bu seferin bir anlamda Bosna Bozgunu için bir intikam ve cezalandırma seferi olduğunu ve padişahın bu eylemi bir an önce gerçekleştirmek istediğine işaret eder. Neşri'nin anlatılarında I. Murad'ın Anadolu'da "eylenmeden" yani vakit kaybetmeden Rumeli'ye geçtiği yönündeki bilgiler ile kroniklerde Kosova Savaşı ile son bulacak akın ve fetihlerin kesintisiz olarak devam eden olaylar olarak yer bulması, I. Murad'ın sefer emrini takip eden süreçte söz konusu Balkan harekâtının başladığını düşündürmektedir.

27 Ağustos'taki bozgun haberini alan I. Murad'ın Eylül-Ekim 1388'de bu sefer için teyakkuzda olduğu ve kroniklerde yer alan anlatılardaki detaylardan anlaşıldığı kadarı ile topyekün bir fetih hareketi planladığı, Karamanoğulları, Tekeoğulları, Aydınoğulları, Mentешеoğulları ve Saruhanoğulları gibi Türk Beylikleri'nin yarımsıra haraçgüzâr devletlerin bu sefere acilen davet edildiği ve ordunun Yenişehir Ovası'nda toplandığı anlaşılmaktadır. İzleyen süreçte olasılıkla 1388'in son ayları ya da 1389'un başında bu sefer başlamış olmalıdır⁷⁴.

72 Neşri, *age.*, s. 110.

73 Neşri, *age.*, s. 110-111.

74 M. Kiel 1388/89 kışında I. Murad'ın Çandarlı Ali Paşa komutasındaki kuvvetlerini iki vassalı cezalandırmak, fetih ve yağma için gönderdiğini belirtirken, İnalçık'ın bu eylemin Sırbistan'a karşı planlanan hareketin bir kanadını tutmak için yapıldığı yönündeki tespitine katılmakta ve normal koşullarda Balkan geçitlerine kışın bir ordunun acele bir sefer zorunluluğu kararı olmasa gönderilmeyeceğini belirtmektedir. Bk. Kiel, "Mevlana Neşri and the towns", s.168.

Makalenin odaklandığı Ramazan 790 tarihli sikke ile önceki satırlarda detayları ile tartışılan tarihsel olaylar arasında bir bağlantının olup olmadığı hususunda kaynaklarda ve literatürde herhangi bir bilgi ve tartışma bulunmamaktadır. Açık olan şu ki Karacahisar Kalesi kazılarında yaygın olarak rastlanılan I. Murad'ın bu sikkesinin basıldığı tarih ile Yenişehir'deki düğün ve Bosna Bozgunu sonrasındaki gelişmeler kronolojik olarak aynı zaman dilimine denk gelir. Bu bakımdan sorulardan biri Yenişehir'deki düğün ile 790 Ramazan sikkesi arasında bir bağlantı olup olmadığı, diğer bir deyişle sikkenin bu düğün için özel olarak basılıp basılmadığıdır.⁷⁵ Kaynaklar (Osmanlı Kronikleri) doğru bilgi veriyor ise bahsedilen düğünün 1388 yılının Ağustos ya da Eylül ayında gerçekleşmiş olması gerekir. Erken dönem düğünlerinin niteliği hakkında ne yazık ki çok fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu tarihten yaklaşık 6-7 yıl kadar önce gerçekleşen Germiyanoglu Beyi Süleyman Şah'ın kızı ile şehzade Bayezid arasındaki düğüne dair anlatılar⁷⁶ göz önüne alındığında Osmanlı'ya komşu ve tâbi çağdaş devletlerin üst düzey temsilcilerinin katıldığı çok büyük bir organizasyon ve gösterişli bir şenlik planlandığı varsayılabilir. Osmanlı kroniklerinde I. Murad, Yıldırım Bayezid ve Yakup Çelebi'nin Bizans İmparatoru'nun kızları ile evlendiği ve Yıldırım Bayezid'in üç oğlunun sünnet düğününün de bu süreçte gerçekleştiği dışında hiçbir detaydan bahsedilmiyor. Oysa H. 783 - M. 1381-82'de gerçekleşen Bayezid ile Sultan Hatun'un düğünü Osmanlı kroniklerindeki XIV. yüzyıla dair en geniş ve detaylı anlatılardan biridir⁷⁷. 1388 yılında Yenişehir'de gerçekleştiği belirtilen düğünde gelinlerin Bizanslı prensesler⁷⁸ olmasına rağmen Bizans kronikleri de dahil olmak üzere Osmanlı kronikleri dışındaki kaynaklarda böyle bir düğüne dair hiç-

75 Önceki satırlarda detayları ile aktarıldığı üzere 27 Ağustos'ta yaşadığı anlaşıl原因 Bosna Bozgunu haberinin Yenişehir'deki düğün hazırlıkları sırasında alındığı yönündeki veriler önceki satırlarda değerlendirilmiştir. 1388 yılının 3 Eylül ile 2 Ekim arasında Ramazan ayına denk gelmesi ve günümüzde de devam eden geleneksel anlayışa göre Ramazan ayında ve iki bayram arasında düğün yapılmaması yönündeki geleneksel anlayış dikkate alındığında bahsi geçen düğünün ağustos ayı sonunda gerçekleşmiş olması daha muhtemel görünüyor.

76 *Andan sonra etrafın beğlerine okuyucular göndürdiler. Karamanoğlu'na ve Hamidoğlu'na ve Menteşeoğlu'na ve Saruhanoğlu'na ve Kastamonu'da İsfendiyar'a ve Mısır sultanına. Bunların cemî'isin okudular. Ve dahi kendii vîlâyetlerinde olan sancak beğlerinden okudular. Ve Evrenez Gâzî'yi okuyup gel dediler. Andan sonra düğüne başladılar. Ve etrafın beğlerinden dahi elçilerile saçuluklar geldiler. Eyyü atlar ve katarlarla develer ve enva'ile acâyib ve garâyib nesneler getirdiler. Ve her gelen kişi getirdiğini âdet üzerine peşkeşlerin çekdiler. Ve mertebesine göre oturdular. Bk. Aşıkpaşazâde, age., s. 79.*

77 Aşıkpaşazâde, age., s. 78-82; Neşri, age., s. 94-96.

78 *Çünkü, Şâhin Lala'yı akına gönderdi, ol yıl içinde kendii Yeni-şehir'e gelüp, azîm düğün idüp, İstanbul tekfurunun kızın alup, iki kızın dahi iki oğluna alwirdi. Bk. Neşri, age., s. 109.*

bir kayıt yoktur⁷⁹. Ne yazık ki tarihi kaynaklarda Osmanlı ve Osmanlı öncesi ya da çağdaş Türk Beyliklerinde düğün merasimleri ile ilişkilendirilen sikke basımına dair herhangi bir veriye ulaşılamamıştır. Ancak hem Ramazan ayı hem de bahsi geçen düğünler için sikke basılıp halka ve askerlere dağıtılmış olabileceği olasılık dahilinde değerlendirilmelidir.

Bu sikkelerin basılmasına dair bir diğer olasılık Bosna Bozgunu sonrasında planlanan büyük savaş hazırlığı ile ilişkili olabileceğidir. 27 Ağustos'ta gerçekleşen bozgun haberi en geç eylül ayı başında Yenişehir'de bulunan I. Murad'a ulaşmış olmalıdır. Kaynakların uzlaştığı nokta I. Murad'ın bu habere son derece üzüldüğü, hiç vakit kaybetmeden savaş kararı aldığı ve Türk Beylikleri ve haraçgüzâr devletlere bu savaşa Osmanlı'nın yanında katılmaları için davet gönderdiğidir. Açık olan şu ki Osmanlı bu süreçte, sonu Kosova Savaşı ile nihayetlenecek büyük ve kapsamlı bir sefer kararı almış ve bu karar uygulanmıştır. Ancak Ramazan 790 sikkesinin bu sürecin neresine konumlanacağı, ekonomik ihtiyaca yönelik mi yoksa bahsi geçen tarihsel olaylarla ilişkili sembolik ve temsili bir amaca mı yönelik basıldığı hususunda kesin yargılar bildirmek mümkün görünmüyor. Bu sikke grubunun bahsi geçen büyük sefer için gerekli olacak masrafların karşılanmasına yönelik bir darp olabileceği ilk akla gelen seçenek olmakla birlikte, 790 sikkesinin mangır olması ve ekonomik değerinin altın ve gümüş sikkelere oranla daha düşük bir değer ihtiva etmesi bu olasılığa ilişkin tereddütleri de beraberinde getiriyor. Ne yazık ki döneminin ekonomik ve ticaret yapısı ile ele aldığımız sikkenin de içinde olduğu I. Murad'ın diğer sikkelerinin bu ekonomik yapı içerisindeki yerini tam manası ile bilemiyoruz⁸⁰. Bu noktada belirleyici olacak olan mangırın alım gücü yani devlet

79 İki Venedik kaynağında IV. Andronikos'un kız kardeşi ile I. Murad'ın evlenmesi hususunda söz verdiğinin aktarıldığı ancak aynı kaynakların "tanrının bu günahı ölemek için onun canını aldığı" yönünde bilgiler de içerdiği belirtilmektedir. Bk. Nevra Necipoğlu, *Byzantium Between the Ottomans and The Latins, Politics and Society in The Late Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 2009, s. 121-122. Bahsi geçen anlatı haricinde I. Murad'ın bir Bizans prensesi ile evlenmesine dair herhangi bir kaynak bilgisine ulaşılamamıştır.

80 Araştırma sonuçlarına göre mangırın akçe karşısında değeri dönemlere ve bölgeden bölgeye farklılık göstermekte ve genellikle 1/4 ve 1/8 oranı kabul edilmekle birlikte, I. Murad dönemi için bu değeri bildiren herhangi bir kaynak bulunmuyor. Dönemin akçeleri hususunda ise bilinenler nispeten daha fazladır. I. Murad akçelerinin gümüş oranı itibarı ile son derece kaliteli olduğu (1360'larda 1.0620 gr) ve üçüncü teçdide ağırlığının arttığı belirtilmekte ve bu artış Osmanlı'nın Rumeli fetihlerinden elde edilen ganimetlerle hazinenin gelirinin artması ile ilişkilendirilmektedir. Bk. K. K. Karaman - Ş. Pamuk, "Osmanlı Devleti ve Avrupa Devletlerinde Tağışlar ve Nedenleri (1326-1844)", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, C 43/S. 1, 2016, s. 240, Tablo 1. İlki 1444 yılında başlayan tahis ve tağışların daha sonraki dönemlerde artarak devam ettiği, 1688 yılına gelindi-

tarafından belirlenmiş değerinin tespiti önemli olmakla birlikte bu hususta dönem kaynakları herhangi bir bilgi sunmuyor.

Osmanlı kroniklerinde I. Murad döneminin ekonomik gücüne dair çıkarım sunan nadir anlatılardan birisi Sultan Hatun ile Şehzade Bayezid arasındaki düğün faslında aktarılır⁸¹:Ve “*Bu kızumun birini anun oğlu Bayezid’e verir*” dedi. *İshak Fakı’yu elçi göndürün diye emr etdi. Göndürdiler. Sürdü. Murad Han Gazi’ye geldi. Eyü atlar peşkes getirdi. Ol zamanda altun, gümüş*⁸² azıdı..... Âşıkpaşazâde Germiyan Beyi’nin I. Murad’a altın ve gümüş hediyeler yerine iyi atlar hediye etmesinin gerekçesini altın ve gümüşün azlığı ile açıklıyor. Ancak ilerleyen akışta düğüne katılan Evrenos Gazi’nin altın ve gümüş tepşilerde çok değerli hediyeler sunduğundan bahseden⁸³ Âşıkpaşazâde dönemin ekonomisinden ziyade Osmanlı ile Germiyan arasındaki ekonomik güç farkını vurgulamayı amaçlıyor gibi görünüyor. Neşri de Âşıkpaşazâde’nin aktarımlarına benzer bir anlatı ile I. Murad döneminde ekonomik olarak son derece güçlü bir Osmanlı tasviri sunuyor: *Âhir Erenüz Gâzî dahu pîşkes getirdi. Sâyir esbâbdan gayri yüz mahbûb oğlan ve yüz kız-oğlan cârîye. Cümlesi murassa’larla ârâste. Her oğlanun elinde altundan ve gümüşden tebsiler. Altun tebsilerün içinde istevret tolu gümüşün içinde filori. Bir veğhile saçu getürdi ki, etrâfun begleri mütehayyir oldular. Murâd Han Gâzî dahu bununı getürdiginini etrâfdan gelen beglere ve elçilere üleşdürdi...⁸⁴. Diğer Osmanlı kroniklerinde de benzer bir içerikle sunulan ve Evrenos Gazi’nin temsiliyetiyle aktarılan Osmanlı zenginliği ardı arkası kesilmeyen başarılı fetihler ile elde edilen ganimetler, vasallardan alınan haraçlar ve ticaret ile elde edilen gelirler göz önüne alındığında gerçekçi görünüyor.⁸⁵ I. Murad döneminde başkent Bursa ile birlikte*

ğinde başta askerlere maaşlarının yaklaşık 1 yıldır düzenli ödenememesi olmak üzere ekonomik çıkmazların sonucu olarak yarım dirhem (1,6 gr) ağırlığında ve zamanla 1 akçeye eşit kabul edilen büyük miktarda mangır basıldığı ve mangır gelirlerinin zor durumdaki ekonomiye önemli ölçüde yarar sağladığı belirtilmektedir. Bk. Ş. Pamuk, Osmanlı İmparatorluğu’nda Paramın Tarihi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 148; M. S. Kütükoğlu, *Osmanlı’nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 334; Karaman ve Pamuk, a.g.m., s. 241. Ancak daha önce de değinildiği üzere I. Murad dönemindeki ekonomik olguların, örneklenen 1688 yılı uygulamalarında olduğu gibi kaynak ve veriler üzerinden tespit edilmesi mümkün görünmüyor.

81 Âşıkpaşazâde, *age.*, s. 78.

82 “*Altunlu Kumaş*” Bk. Âşıkpaşazâde, *age.*, s. 78, dipnot 1288.

83 Âşıkpaşazâde, *age.*, s. 80.

84 Neşri, *age.*, s. 95.

85 Halil Sahillioğlu I. Murad’ın 3. tecdidde akçesini takviye ettiğini belirtirken, bunun sebebi olarak bu dönemde Osmanlı ekonomisinin başta fetihler ile elde edilen ganimetler, haraçlar, harç, gümrük vergileri ve ticaret sayesinde son derece güçlü olmasına bağlar. Bk. Halil Sahillioğlu,

Keles⁸⁶, Gümülcine⁸⁷ ve Serez'de⁸⁸ ticaret yapılarının inşa edilmesi, Balkanlarda, Gümülcine, Serez ve Yenice Vardar güzergâhında bir ticaret hattı oluşturulması⁸⁹, Osmanlı Beyliği'nin bu dönemde seferlerden elde edilen ganimetlerin yanı sıra ticarete dayalı bir ekonomik organizasyona gittiğinin göstergeleridir. I. Murad dönemi öncesinde herhangi bir yerleşime sahne olmamış Tuzla'da bulunan tuz yataklarından dolayı bir külliye inşa edilmesi de⁹⁰, maden yataklarının aktif edilmesi, hammadde üretimi ve dolayısı ile ticarete yönelik uygulamalar arasındadır. Germiyanoglu'nun 1382 yılında Osmanlı tabiyetine katılımı ile Kütahya merkezli şap⁹¹ ticaretinin sahibi olan; Hamidoğlu topraklarının satın alınması⁹² ile Akdeniz limanlarına ulaşan Osmanlı'nın bu hamleleri topraklarının genişlemesine yönelik çabalar ile birlikte ticarete yönelik hamleler olarak da okunmalıdır. 1384 ve 1387 yıllarında Venedik ve Cenevizliler ile yapılan ticarete yönelik girişim ve anlaşmalar ve ekonomik ilişkilerin bir yansıması sunmaktadır⁹³. Önceki satırlarda aktarılan ve kaynaklara yansıyan ya da mimari örnekler üzerinden takip edilen ticarete yönelik hamlelerin döneme dair kaynakların yok denecek kadar az olduğu göz önü-

“Kuruluştan XVIII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1958, s. 36-37.

- 86 Ekrem H. Ayverdi, *Osmanlı mimarisinin ilk devri*, Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1966, s. 342.
- 87 Machiel Kiel, “The oldest monuments of Ottoman-Turkish architecture in the Balkans: The imaret and the Mosque of Ghazi Evrenos Bey in Gümülcine (Komotini) and the Evrenos Bey Khan in the village of Ilica/Loutra in Greek Thrace (1370-1390)”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, 12, 1983, s. 134.
- 88 Ayverdi, *age.*, s. 355.
- 89 Hasan Yılmazyaşar, *Bursa'dan Kosova'ya: Hüdevendigar (I. Murad) Dönemi Osmanlı Mimarisi*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir 2017, s. 241-242
- 90 Filiz Yenişchirlioğlu, “Tuzla'da Hüdevendigar Camii”, *Rölöve ve Restorasyon Dergisi*, 6, 1987, s. 5-14; Yılmazyaşar, *agt.*, s. 339-350, 360.
- 91 K. Fleet, *Erken Osmanlı Döneminde Türk-Ceneviz Ticareti*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 92, 129; Serdar Çavuşdere, *14. Yüzyıl İtalyan Kaynaklarında (Zibaldone Da Canal, Francesco Balducci Pegolotti, Pignol Zucchello) Türkiye Ticaret Tarihine Dair Kayıtlar*, Sütcü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2007, s. 110.
- 92 1380'li yılların başında Hamidoğulları topraklarının satın alma yolu ile Osmanlı topraklarına katılması ekonomik gücün bir diğer göstergesi olarak anlamlıdır. Bk. Aşıkpaşazade, *age.*, s. 82
- 93 1384 yılında Venedik elçisi aracılığı ile Osmanlı limanlarından vergi vermeden tahıl yükleyebilmek ve ihracat yapabilmek için girişimde bulunulduğu; 1387 yılında ise I. Murad ile Cenevizliler arasındaki anlaşmada Cenevizlilerin Müslümanlar, Venedik, Rumlar vd. ile aynı oranda vergi vermelerinin kabul edildiği anlaşılmaktadır. Bk. Kate Fleet, “The Treaty of 1387 between Murad I. and Genoese”, *BSOAS* (56), 1993, s. 17, 27; Kate Fleet, “Erken Osmanlı Döneminde...”, s. 71-72; Serdar Çavuşdere, *age.*, s. 94, 95.

ne alındığında çok daha geniş alana yayılan ve gelişmiş bir ticari ekonomik yapının varlığını düşünmek yanlış olmayacaktır. Osmanlı mimarisinde kuruluşundan itibaren o döneme kadar görülmemiş anıtsallıkta yapıların I. Murad döneminde inşa edilmesi, ulu camilerin ilk kez yine bu dönemde ortaya çıkması, ekonomik güç ve mimar-usta-taş ocakları bağlamında organizasyon gerektiren yapıya özel tasarlanmış mimari plastik unsurların ilk defa yine bu dönemde tasarım repertuarına katılması dönemin ekonomik refahının farklı bir boyuttaki yansımaları olarak okunabilir⁹⁴.

Daha önce özetlenen ve ekonomik olarak güçlü bir yapıya işaret eden I. Murad döneminde Ramazan 790 mangırının “sadece” 1388 yılındaki sefer için ihtiyaç duyulan masraflara yönelik basılmış olduğunu iddia etmek mümkün görünmüyor. Ancak sikkenin üzerinde yer alan ve Osmanlı mangırları içerisinde ilk defa bu sikke tipi üzerinde izlenen “azze nasruhu” “Allah O’nu aziz yardımını ile galip kılsın” anlamındaki ifade sikkenin adına basıldığı I. Murad’ın iktidarında, akın, fetih ve savaş gibi eylemlerinde başarılı olunması için Allah’ın yardımına yönelik bir dua olması bu sefer ile sikke arasında bir bağlantı olabileceğini düşündürüyor. Bu bağlamda I. Murad örneğinden sonra “azze nasruhu” ifadesinin ilk kez Çelebi Mehmed’in H. 822 tarihli sikkesinde tercih edilmesi ve o tarihte Sigismund’un Balkanları işgal etme planıyla ilişkilendirilen Eflak seferi⁹⁵ son derece anlamlıdır. Azze Nasruhu tabirinin yer aldığı II. Murad ve II. Mehmed’in H. 848 tarihli sikkeleri ile aynı yıl Osmanlı tarihinde çok sayıda önemli olay olmakla birlikte o yılın en öne çıkan tarihsel olayının 28 Receb 848 (10 Kasım 1444) tarihinde gerçekleşen Varna Savaşı olması da aynı oranda manidardır⁹⁶.

94 Bursa’da I. Murad tarafından yaptırılan Hüdavendigâr İmaretî alt katı imaret üst katı medrese olmak üzere iki katlı tasarımı ile öncül örneği ve sonrasında tekrarı olmayan dönemin en anıtsal yapısı olarak ön plana çıkar. İnşasına I. Murad döneminde başlanılan İznik Yeşil Mescid o döneme kadar görülmemiş yoğunlukta kesme taş ve mermer kullanımı ve ilk çini örnekleri bağlamında öne çıkar. Yine tek kubbeli mescidler arasında yer alan ve Bayezid’in şehzadelğinde yaptırdığı Mudurnu Yıldırım Mescidi o döneme kadar inşa edilmiş en geniş kubbe çapına (yaklaşık 20 m.) sahip Osmanlı yapısıdır. Dönemin bir diğer önemli yapısı olan İznik Nilüfer Hatun İmaretî Osmanlı mimarisinde yapıya özel tasarlanmış ilk sütun başlıklarının görüldüğü yapı olması bağlamında özel bir yere sahiptir. Osman Gazi ve Orhan Gazi dönemi mimari örnekleri arasında yer almayan ulu camilerin de (Bursa Şehadet Cami, Gelibolu ve Karacabey Ulu Camileri) ilk defa I. Murad döneminde karşımıza çıkması birçok olguda olduğu gibi mimarlık tarihi bağlamında da oluşum ve değişim sürecinin bir neticesi olarak değerlendirilebileceği gibi bahsi geçen yapı tiplerinin anıtsallığı açısından ekonomik gelişmişliğin de bir göstergesi olarak okunabilir. Bk. Yılmazyaşar, *agt.*, s. 505-520

95 Halil İnalçık, “Mehmed I.”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 28, 2003, s. 393

96 Halil İnalçık, “Murad II.”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 31, 2020, s. 169. I. Murad’ın sikkesinden farklı olarak bahsi geçen sikkelerde ay adı belirtilmediği için doğrudan hangi tarih-

Bu verilere ek olarak başta Bulgaristan olmak üzere Balkanlarda ele geçen I. Murad'a ait akçe ve mangırlar, I. Murad'ın tahta geçmesi ile başlayan ve iktidarının son yılı olan 1389 yılına kadar devam eden çok sayıda sefer ve savaşın sonrasında bölgedeki Osmanlı hâkimiyetinin yansıması olarak okunmalıdır. Dönem sikkelerinin bahsi geçen coğrafyadaki varlığı askerî, ticaret ve ekonomik etkenlerin bütünü çerçevesinde değerlendirilmelidir. Balkanlarda gerçekleşen arkeolojik çalışmaların sonucunda ele geçen ve müze koleksiyonlarında yer alan Osmanlı sikkeleri hakkında yayınlarda bazı veriler olmasına karşın sikkelerin nümizmatik açıdan kapsamlı tanımları yapılmadığı için I. Murad dönemi sikke tiplerinin yerleşimlere göre dağılımı hususunda çıkarım yapmak en azından yaptığımız araştırmada ulaştığımız yayımlar kapsamında mümkün olmamıştır. Buna karşın literatürde yer bulan ve birçoğu arkeolojik kazı raporu niteliğindeki yayımların referansı ile I. Murad dönemi sikkelerinin ağırlıklı olarak Bulgaristan'ın kuzeyinde yer alan kentlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu yerleşimlerden Kaliakra/Keligra⁹⁷, Çirakman⁹⁸, Kastritsi⁹⁹, ve Burgaz¹⁰⁰ Karadeniz kıyı hattında bulunmaktadır. I. Murad'a ait sikkelerin rastlandığı Petriç¹⁰¹,

te basıldığını tespit etmek mümkün görünmese de II. Murad'ın akçesinin II. Mehmed'in tahta oturduğu 1444 yılının ağustos ayı ve öncesi, II. Mehmed'in akçesi de ağustos ayı veya sonrasında basılmış olmalıdır.

- 97 E. Vasilyeva - Y. Dmitrova - F. Petrunov, "Arheologičesko proučvane na krepostta Kaliakra, vitrešen grad", *Bulgarska akademiya na naukite Natsionalen arheologičeski institut s muzey - arheologičeski otkritiya i razkopki prez 2015 g.*, Sofiya 2016, s. 730; B. Petrunova - Y. Endorova, Nar "Kaliakra", *Bulgarska akademiya na naukite Natsionalen arheologičeski institut s muzey - arheologičeski otkritiya i razkopki prez 2018 g.*, Sofiya 2019, s. 496
- 98 E. Vasilyeva - V. Bonev - K. Macarov, Arheologičesko proçvane na antiç na i sredneveko vna krepost nos Çirakman, gr. Kavarna, *Bulgarska akademiya na naukite Natsionalen arheologičeski institut s muzey - arheologičeski otkritiya i razkopki prez 2018 g.*, Sofiya 2019, s. 500.
- 99 V. Pletnov - H. Kuzov - A. Stefanova, "Arheologičeski razkopki na krepostta "Kastritsi", rezidentsiya "Evksinograd" – Varna", *Natsionalen arheologičeski institut i muzey - BAN - Arheologičeski otkritiya i razkopki prez 2008 g.*, Sofiya 2009, s. 661; V. Pletnov - M. Manolova - İ. Lazarenko - P. Peev, "Arheologičeski razkopki na krepostta "Kastritsi", rezidentsiya "Evksinograd" – Varna", *Bulgarska akademiya na naukite Natsionalen arheologičeski institut s muzey - arheologičeski otkritiya i razkopki prez 2013 g.*, Sofiya 2014, s. 540; V. Pletnov - M. Manolova - İ. Lazarenko - P. Peev, "Srednevekovna krepost "Kastritsi"", *Bulgarska akademiya na naukite Natsionalen arheologičeski institut s muzey - arheologičeski otkritiya i razkopki prez 2015 g.*, Sofiya 2016, s. 727; V. Pletnov - M. Manolova - İ. Lazarenko - P. Peev, "Krepostta "Kastritsi", rezidentsiya, Evksinograd", *Bulgarska akademiya na naukite Natsionalen arheologičeski institut s muzey - arheologičeski otkritiya i razkopki prez 2016 g.*, Sofiya 2017, s. 596.
- 100 K. Krustev, "Osmani moneti ot XIV - XV v." ot fonda na RIM - Burgas. - *Jurnal za istoricheski i arheologičeski Izsledvaniya*, 2014, s. 203.
- 101 V. Pletnov - M. Manolova - İ. Lazarenko - P. Peev, "Arheologičesko proučvane na krepostta Petriç Kale, obština Avren, varnensko", *Bulgarska akademiya na naukite Natsionalen arheologičeski institut s muzey - arheologičeski otkritiya i razkopki prez 2016 g.*, Sofiya 2017, s. 599; M. Manolova-Voykova - İ. Lazarenko,

Provardia / Pravadi¹⁰², Grozdovo/Köprükoy,¹⁰³ Tutrakantsi/Bıldırköy¹⁰⁴, Oveç¹⁰⁵, Vençan¹⁰⁶ ise Karadeniz kıyısından yaklaşık 50 km. batıda 15 km'lik bir alanda birbirine oldukça yakın konumda yer almaktadır. Bahsi geçen yerleşimler ile batı yönde aynı hatta Şumnu/Şumen¹⁰⁷, Preslav/Eski İstanbulluk¹⁰⁸, Targovişte/Eski Cuma¹⁰⁹, Trapezitsa¹¹⁰, Gradişte¹¹¹, Ryahovets'te¹¹² I. Murad'a ait akçe ve mangırlar tespit edilmiştir. I. Murad'a ait sikkelerin varlığı bildirilen yerleşimlerden Cherven/Çernovi¹¹³, Tsar Kaloyan/Torlak¹¹⁴ ve Ruse/Ruşçuk¹¹⁵ kuzeyde Romanya sınırına yakın

“Krepost “Petriç Kale”, obšt. Avren, obl. Varna”, *Bulgarska akademiya na naukite Natsionalen arheologičeski institut s muzey - arheologičeski otkritiya i razkopki prez 2019 kniga II*, Sofiya 2020, s. 1166.

- 102 N. Mitev, “Monetnata tsirkulatsiya v srednovkovniya Bilgarski grad v kraya na XIV - XV vek” (po dannı ot Veliko Tirnovı, Ryahovets, Şumen, Çerven i Oveç), *Obština - Şumen regionalen istoričeski muzey - Şumen - gradı v Bilgarskite zemi (po arheologičeski dannı)*, Şumen 2014, s. 518.
- 103 N. Mitev, “Ranni Osmanski moneti ot S. Grozdovo, Obshtina Dolen Ciflik - Early Ottoman Coins From Grozdovo (Dolen Ciflik, Bulgaria)”, *Istoriikii*, TOM - 7, 2014, s. 90-91.
- 104 Mitev, “Ranni Osmanski moneti”, s. 88, dipnot 5.
- 105 Mitev, “Monetnata tsirkulatsiya”, s. 526.
- 106 Mitev, “Ranni Osmanski moneti”, s. 88, dipnot 4.
- 107 J. Jekova, Novopostpili kolektivni nahodki s Osmanskoy moneti ot Şumensko (XIV-XVII v.), *Izvestiya na istoričeskiya muzey Şumen kniga XIV*, Şumen 2008, s. 78, 79, 81, 82, 85. Ayrıca bk. Mitev, “Monetnata tsirkulatsiya”, s. 517, 520.
- 108 A. Konakliyev - S. Donçeva, “Patriarşeska çast na tsarskiya dvoretı viv Veliki Preslav”, *Bulgarska akademiya na naukite Natsionalen arheologičeski institut s muzey - arheologičeski otkritiya i razkopki prez 2011 g.*, Sofiya 2012, s. 400; M. Manolova-Voykova, “Spasitelno arheologičesko prouçvane na sektor iztoçno ot dvortsoviya tsentur v NIAR “Veliki Preslav”, *Bulgarska akademiya na naukite Natsionalen arheologičeski institut s muzey - arheologičeski otkritiya i razkopki prez 2013 g.*, Sofiya 2014, s. 470.
- 109 A. Konakliyev, “Rannovizantiyska i kisnosrednovkovna krepost v M. Parka kray Tirgovişçe”, *Arheologičeski institut s muzey - Ban arheologičeski otkritiya i razkopki prez 2005 g.*, Sofiya 2006, s. 339.
- 110 Konstantin Doçev, “Srednovkoven grad Trapezitsa, “Sektor Yugozapad”, gr. Veliko Tirnovı”, *Bulgarska akademiya na naukite Natsionalen arheologičeski institut s muzey - arheologičeski otkritiya i razkopki prez 2010 g.*, Sofiya 2011, s. 446.
- 111 Krasimir Velkov - Nikolay, “Gosponinov, Redovni arheologičeski prouçvaniya na krepost v M. Gradişçeto, severoiztoçno ot gr. Tvirditsa”, *Bulgarska akademiya na naukite natsionalen arheologičeski institut s muzey - arheologičeski otkritiya i razkopki prez 2014 g.*, Sofiya 2015, s. 694.
- 112 Mitev, “Monetnata tsirkulatsiya”, s. 517, 526.
- 113 Mitev, “Ranni Osmanski moneti”, s. 88-91
- 114 M. Nikolov - V. Mustafaov, “Redovno arheologičesko prouçvane na tsitadelata na krepostta Rusokastro prez 2018 g.”, *Bulgarska akademiya na naukite Natsionalen arheologičeski institut s muzey - arheologičeski otkritiya i razkopki prez 2018 g.*, Sofiya 2019, s. 515; G. Dzanev, “Kollektivna monetna nahodka ot zemlişçeto na grad Tsar Kaloyan, razgradsko, Obština Veliki Preslav”, *NAİM pri BAN - Filial Şuşen - Preslav Sbornik 7*, Veliko Tirnovı 2013, s. 322.
- 115 Violeta Dimova, “Nahodka ot srednovkovni moneti kray grad Ruse”, *Bulgarska akademişeski peda-*

konumda olup, Harmanlı¹¹⁶ ve Bukelon¹¹⁷ ise güneyde bulunur. Bahsi geçen yerleşim alanlarının Edirne'den sonra sınır hattında konumlu Bukelon ile Filibe hattındaki Harmanlı'dan başlayarak ağırlıklı olarak Kuzey Bulgaristan'da yer alması, 1377-1388 yılları arasında ele geçirilen yerleşimlerin ağırlıklı Bulgaristan'ın kuzeyinde yer aldığına yönelik bilgiler¹¹⁸ birlikte değerlendirildiğinde I. Murad sikkelerinin dağılımı ile fetih güzergahları arasında bir paralellik dikkati çekmektedir. Bulgaristan topraklarında ilk fethedilen yerleşimlerden Filibe'de bulunmuş olan Ramazan 790 sikkesi¹¹⁹ Lala Şahin Paşa'nın fethi ile birlikte I. Murad döneminde üs merkezi olarak ön plana çıkan statüsü ve H. 790 (1388) yılında gerçekleşen seferin de en stratejik merkezlerinden biri olması göz önüne alındığında I. Murad'ın diğer sikkeleri ile birlikte söz konusu sefer ile aynı tarihli sikkenin kentte ele geçmesi son derece anlamlıdır.

I. Murad dönemi sikkelerinin ele aldığımız 790 tarihli sikkesi haricinde tümünün tarihsiz olması sebebi ile sikkelerinin bulunduğu ve önceki satırlarda isimleri verilen yerleşimlerdeki tarihsel kronoloji ile doğrudan ilişkilendirmek güçtür. Ancak bu sikkelerin öncelikle söz konusu uygarlıklar ile Osmanlı arasındaki ticaretin, sonrasında periyodik olarak sefer düzenlenen bölgelere Osmanlı askerleri aracılığıyla, kentlerin fethedilmesinin ardından ise iskân edilen nüfus ile taşınması ve nihayetinde birer Osmanlı yerleşimi olmaları ile hâkim uygarlığın ana ekonomik temsili olarak bu bölgelerde karşımıza çıkması son derece doğaldır. Bahsi geçen kentlerden tümünün I. Murad döneminde fethedilmiş olması sikkelerin ilgili kentlerdeki varlığı açısından ayrıca anlamlı bir sonuç olup sikkelerin daha ayrıntılı olarak yayınlarda tanıtılması sonucunda I. Murad sikkeleri arasında Ramazan 790 tarihli sikkelerin bulunup bulunmadığı, bulunuyor ise dağılımı hususundaki olası tespitler bu makalenin de amaçlarından biri olan bahsi geçen sikke ile 1388 seferi arasındaki bağlantı hususuna önemli katkı sunacaktır.

gogiçeski nauki-İzvestiya na arheologičeskiya institut XXV, Sofiya 1962, s. 71, 82-83, 87.

116 Mikhail Choref, "Klad monet iz okrestnostey Kharmanlı", *ili k voprosu ob obrasçenii monet krymskogo chekana v srednevekovoy Bolgarii*, 2018. T. 45. № 2. s. 266-267

117 Mariella İnkova - Payanot Antonov, "Spasitelni proçuvaniya na kisoantiçna i srednevekovna krepost "Bukelon" pri s. Matoçina, Svilengradsko", *Bulgarska akademiya na naukite Natsionalen arheologičeski institut s muzey - arheologičeski otkriçiya i razkopki prez 2017 g.*, Sofiya 2018, s. 503.

118 Levent Kayapınar, "Bulgaristan'ın Osmanlılar Tarafından Fethi," *Türk Varlığının Oluşumu, 1989 Yılında Bulgaristan'dan Türk Zorunlu Göçünün 30. Yılı*, Çorlu 2020, s. 47

119 R. Ivanov, "Osmanski moneti ot Plovdiv (XIV-XV v.)", *Žurnal za istoricheski i arheologičeski izsledvaniya*, 1 (2019), s. 213, 215.

Sonuç

Karacahisar Kalesi kazılarında 2019-2022 yılları arasındaki kazı çalışmalarında ele geçen sikkelerin 281'i (7 akçe, 193 mangır) I. Murad'a ait akçe ve mangırlardan oluşur. Bu sikkeler içerisinde yer alan 40 adet Ramazan 790 tarihli mangır gerek Karacahisar Kalesi gerek de Osmanlı tarihi açısından oldukça kıymetli çıkarımlara kaynaklık eder. I. Murad döneminde basılan akçe (3 tip) ve mangırlardan (4 tip) oluşan yedi farklı tip içerisinde tarih bildiren tek sikke olan Ramazan 790 mangır, Osmanlı dönemi boyunca tarihi ay adı (Ramazan) ile birlikte veren yeğâne Osmanlı sikkesi olması açısından eşsizdir. Bahsi geçen mangır çalışmamızda iki farklı varyasyonu ile ele alınarak değerlendirilmiş, "Tip 4" ve "Tip 4a" olarak sınıflandırılmıştır. Sikke üzerinde yazılı "azze nasruhu" duasının ilk defa bir Osmanlı mangırında kullanılması ve sultanın (I. Murad) babasının (Orhan) ismine yer verilmeyen tek örnek olması bağlamında da Ramazan 790 sikkesinin Osmanlı nümizmatığı açısından ayrı bir önemi vardır.

Karacahisar Kalesi kazılarında Ramazan 790 mangırları (40 adet) ile birlikte¹²⁰ I. Murad'a ait toplamda 281 adet sikkenin bulunması ve bu sayının ele geçen sikkelerin yaklaşık %40'ını oluşturması kalede I. Murad döneminde çok yoğun bir iskân olduğuna işaret eder. Bu çıkarım I. Murad döneminde kalenin stratejik önemini koruduğu ve olasılıkla askerlerden müteşekkil yoğun bir nüfusa sahip olduğu yönünde bir başka çıkarımı da beraberinde getirir.

Ramazan 790 tarihli sikke, tarihsel bağlamda 27 Ağustos 1388 yılında gerçekleşen Şahin Paşa yönetimindeki Osmanlı ordusunun Bileka'da yaşadığı ve Bosna Bozgunu olarak bilinen Balkanlardaki ilk büyük Osmanlı yenilgisi akabinde 1388 yılının 3 Eylül ile 2 Ekim arasında bir tarihte basılmıştır. Osmanlı kaynaklarına göre bu tarihlerde Yenişehir'de I. Murad, Yıldırım Bayezid ve Yakub Çelebi Bizans İmparatoru'nun kızları ile evlenmiş, Yıldırım Bayezid'in üç oğlunun sünnet düğünü de bu süreçte gerçekleşmiştir. Bosna Bozgunu haberini düğün hazırlıkları yaparken/şenlikler sırasında alan I. Murad ivedi olarak Balkanlara sefer emri vermiş ve Osmanlı ordusu sonu I. Kosova Savaşı ile nihayetlenecek Balkan Seferine çıkmıştır.

120 2019 yılı öncesinde Karacahisar Kalesi kazılarında bir adet Ramazan 790 sikkesinin bulunduğu anlaşılma birlikte söz konusu sikkenin tarih kısmının son rakamının hatalı olarak "0" yerine "5" olarak okunmasından dolayı Bayezid I. sikkesi olarak tanıtılmıştır. Bk. Erol Altınsapan - Meydan Palalı, *age.*, s. 105 - KH2013- S22; Karacahisar Kalesi 2011-2014 yılları arasında bulunan sikkelerden bir kısmını konu alan makale için ayrıca bk. Erol Altınsapan - A. Gerengi, "Eskişehir Karacahisar Kalesi Kazı Çalışmalarında Bulunan Bir Grup Sikke", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 5/S. 58, 2017, s. 1-9.

Sikkenin basıldığı tarih itibari ile Ramazan ayı, düğünler, Bosna Bozgunu ve Balkan Seferi öne çıkan tarihsel olay ve olgulardır. Ramazan 790 sikkesinin ilgili bölümlerde tüm detayları ile tartışıldığı üzere bahsi geçen olaylardan sadece birisi ile doğrudan ilişkilendirmek ve bu yönde kesin yargılar bildirmek mümkün görünmüyor. Bu bağlamda Ramazan 790 tarihli sikkenin basılma sebepleri hususunda ulaşılan sonuçlar olasılık vurgusu ile şöyle özetlenebilir: Olasılıklardan birisi sikkede bildirilen tarihten yola çıkarak, bu mangırların Ramazan ayı ve aynı süreçte gerçekleşen düğünler için basılıp dağıtılmış olabileceğidir.

I. Murad döneminde oldukça güçlü bir ekonomik yapıya işaret eden tarihsel veriler ile mangırların ekonomik değerinin akçeye göre daha düşük olması, bu sikkelerin “sadece” 1388 yılındaki sefer için ihtiyaç duyulan masraflara yönelik basılmış olabileceği yönündeki olasılığı zayıflatır. Ancak sikkenin üzerinde yer alan “azze nasruhu” “Allah O’nu aziz yardımı ile galip kılsın” anlamındaki ifadenin akın, fetih ve savaş gibi tarihsel eylemlerde başarılı olunmasına yönelik bir dua olması 1388 Balkan seferi ile ele aldığımız sikke arasında sembolik bir bağ olabileceğini düşündürür. Sefer kararı verilen tarihin 1388 yılının Ramazan ayına denk gelmesi, bu seferin Balkanlardaki gayrimüslimler üzerine yapılması ve Osmanlı’nın fetihlerindeki temel itici gücünün gaza olduğu dikkate alındığında Ramazan ayının bu sikkede yer alması ayrıca manidardır. Arkeolojik çalışmalar sonucunda Filibe’de bulunan Ramazan 790 tarihli sikke, I. Murad’a ait sikkelerin yoğun olarak 1388’de başlayan sefer sonucunda fethedilen kuzey Bulgaristan’daki yerleşimlerde ele geçmesi, bu sikkelerin detaylı dönem analizlerinin yapılması sonucunda tespit edilmesi olası Ramazan 790 tarihli mangırlar, ele aldığımız sikke ile 1388 seferi arasındaki bağlantıya dair daha kesin yargılara ulaşılmaya katkı sunacaktır.

KAYNAKLAR

- Ali Bey, "I. Murad'ın Sikkeleri", *Türk Tarih-i Encümeni Mecmuası*, No: 4, 81, İstanbul 1340, s. 244-256
- Altunsapan, Erol - Palalı, Meydan, *Osmanlı Beyliğinin Kurulduğu Yer, Eskişehir Karacahisar Kalesi Kazı Buluntuları (2011-2014)*, Doğukütüphanesi Yayınları 2018.
- Altunsapan Erol - Gerengi, Ali, "Eskişehir Karacahisar Kalesi Kazı Çalışmalarında Bulunan Bir Grup Sikke", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 5/S. 58, 2017, s. 1-9.
- Artuk, İbrahim, "Osmanlı Beyliğinin Kurucusu Osman Bey'e Ait Sikke", *I. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920) Kongresi (11-13 Haziran 1977)*, ed. O. Okyar, H. İnalçık, Ankara 1980, s. 27-33
- Artuk, İbrahim - Artuk, Cevriye, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, C II, İstanbul 1974.
- Artuk, İbrahim, "Murad I Sikkelerine Genel Bir Bakış", *Belleten*, C 46/S. 184, Ekim 1982, s. 787-793.
- Âşıkpaşazâde, *Osmanlı Tarihi (1285-1502)*, haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1. baskı, İstanbul 2013.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1966.
- Balog, Paul, *Coinage of the Mamluk Sultans - Egypt and Syria, Numismatic Studies, No. 12*, American Numismatic Society, New York 1964.
- Baştav, Şerif, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu Esnasında Bizans ve Avrupa", *Belleten*, C 68/S. 251, Nisan 2004, s. 63-104.
- Burström, Nanouschka Myrberg, "Money, Coins, and Archaeology", *Money and Coinage in the Middle Ages*, ed. R. Naismith, Brill, Leiden/Boston, 2018, s. 231-263.
- Yücel, Yaşar - Halil E. Cengiz - "Ruhi Tarihi-Oxford Nüshası", *Belgeler*, C XIV/S. 18, Ankara 1992, s. 357-472
- Çavuşdere, Serdar, *14. Yüzyıl İtalyan Kaynaklarında (Zibaldone Da Canal, Francesco Balducci Pegolotti, Pignol Zucchello) Türkiye Ticaret Tarihine Dair Kayıtlar*, Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2007.
- Choref, Mikhail, "Klad monet iz okrestnostey Harmanli", *ili k voprosu ob obrashchenii monet krymskogo chekana v srednevekovoy Bolgarii*, 2018, T. 45. № 2. s. 264-269.

Damalı, Atom, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, C 1, Nilüfer Damalı Eğitim, Kültür ve Çevre Vakfı, İstanbul 2010.

Dimova, Violeta, "Nahodka ot srednovkovni moneti kray grad Ruse", *Bulgarska akademicheski pedagogicheski nauki-İzvestiya na arheologicheskiya institut XXV*, Sofiya 1962, s. 71- 87.

Doçev, Konstantin, Srednovekoven grad Trapezitsa, "Sektor Yugozapad", gr. *Veliko Tirnovo, Bulgarska akademiya na naukite Natsionalen arheologicheski institut s muzey - arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2010 g*, Sofiya 2011, s. 444 - 446.

Dzanev, Georgi, "Kollektivna monetna nahodka ot zemlišteto na grad Tsar Kalyan, razgradsko", *Obština Veliki Preslav NAİM pri BAN - Filial Şuşen - Preslav Sbornik 7*, Veliko Tirnovo 2013, s. 319-336.

Ehlert, Rolf, *Umlaufgeld Im Osmanischen Reich*, Band I, Heidelberg 2013.

Emecen, Feridun M., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*, İstanbul 2015.

Emecen, Feridun M., "Osmanlı Tarihinin İlk Büyük Savaş Anlatımı: Osmanlılarla Karamanlılar Arasındaki Frenkyazısı Muharebesi (1386/1387)", *Osmanlı Araştırmaları*, C 49, 2017, s. 57-88.

Emecen, Feridun M., "Kosova 1389: Kimin Zaferi?", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, İstanbul 2008, s. 567-573.

Ender, Celil-Okay, Orhan, *Türk Nüvizmatik Sözlüğü*, İstanbul 2007.

Fleet, Kate, "The Treaty of 1387 between Murad I. and Genoese", *BSOAS* (56), 1993, s. 13-33.

Fleet, Kate, *Erken Osmanlı Döneminde Türk-Ceneviz Ticareti*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.

Giese, Friedrich, *Anonim Tevârih-i Ali Osman*, haz., N. Azamat, İstanbul 1992.

Halil Ethem Bey, *Müze-i Hümayun Meskûkât-i Kâdime-i İslâmiyye Kataloğu, Meskûkât-i Osmaniyeye, Kısm-ı Sadis*, C I, Kostantiniyye 1334.

Hoca Sadeddin, *Tâcü't-tevârih*, haz. İ. Parmaksızoğlu, Ankara 1999.

Imber, Colin, "İlk Dönem Osmanlı Tarihinin Kaynakları", çev. O. Özel, *Söğüt'ten İstanbul'a: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, drl. O. Özel-M. Öz, İstanbul 2000, s. 39-71.

Ivanov, R., "Osmanski moneti ot Plovdiv (XIV–XV v.)", *Žurnal za istoricheski i arheologicheski izsledvaniya*. 1, 2019, s. 212-217.

- İdris-i Bitlis-i, *Heşt Bihışt*, haz. M. Karataş-S. Kaya-Y. Baş, Ankara 2008.
- İnalçık, Halil, "Bulgaria", *The Encyclopaedia of İslam*, Vol. 1, Leiden 1986, s. 1302.
- İnalçık, Halil, "Mehmed I.", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 28, 2003, s. 391-394
- İnalçık, Halil, *Devleti Aliye (Osmanlı İmparatorluğu üzerine araştırmalar-I)*, İstanbul 2009.
- İnalçık, Halil, *Türklük Müslümanlık ve Osmanlı Mirası*, İstanbul 2016.
- İnalçık, Halil, "Murad I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 31, 2020, s. 156-164.
- İnalçık, Halil, "Murad II.", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 31, 2020, s. 164-172.
- İnkova, Mariella - Payanot, Antonov, Spasitelni proučvaniya na kısınoantična i Srednovjekovna krepot "Bukelon" pri s. Matočina, Svilengradsko", *Bulgarska akademiya na naukite Natsionalen arheologičeski institut s muzey - arheologičeski otkriitiya i razkopki prez 2017 g.*, Sofiya 2018, s. 503-506.
- İzmirlier, Yılmaz, *Anadolu Selçuklu Paraları*, İstanbul 2009.
- Jekova, Jenya, "Novopostpili kollektivni nahodki s Osmanskoy moneti ot Şumensko (XIV-XVII v.)", *İzvestiya na istoričeskaya muzey Şumen kniga XIV*, Şumen 2008, s. 77-100.
- Jireček, Constantin, "Dieses Missgeschick bewog Murad zu einem gressen Feldzug gegen Serbian und Bosnien", *Geschichte der Serben*, C II, Gotha 1918.
- Johnson, Brian - Şentürk, Şennur, *Saltanatın İki Yüzü*, YKB Sikke Koleksiyonu Sergi Kataloğu, No: 4, İstanbul 1995.
- Jorga, Nicolea, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C 1, İstanbul 1995.
- Kabaklarlı, Necdet, *Mangır, Osmanlı İmparatorluğu Bakır Paraları*, İstanbul 1998.
- Karakoç, Kazım, "Orhan Gazi'nin Bugüne Kadar Bilinmeyen Eşsiz Mangır", *İkinci Nümismatik Sempozyumu*, (31 Mayıs 2008), s. 60-65
- Karaman, Kıvanç - Pamuk, Şevket, "Osmanlı Devleti ve Avrupa Devletlerinde Tağışışler ve Nedenleri (1326-1844)", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, C 43/S. 1, 2016, s. 229-256
- Kayapınar, Ayşe, "Bulgaristan'da Osmanlı Hakimiyeti'nin Kurulması: Dönemlendirme Sorunu ve İskan", *Türk Tarihi'nde Balkanlar*, C 1, Sakarya 2013, s. 313-333.
- Kayapınar, Levent, "Bulgaristan'ın Osmanlılar Tarafından Fethi," *Türk Varlığının Oluşumu, 1989 Yılında Bulgaristan'dan Türk Zorunlu Göçününün 30. Yılı*, Çorlu 2020, s. 41-67.

Kemalpaşazâde (İbn Kemal), *Tevârih-i Âl-i Osman, III. Defter*, haz. Abdullah Satun, İstanbul 2014.

Kiel, Machiel, "Mevlana Neşri and the towns of medieval bulgaria, historical and topographical notes", *Studies in Ottoman History in Honour of Professor VL. Menage*, ed. C. Heywood - C. Imber, Isis Press, İstanbul 1994, s. 165-187.

Kiel, Machiel, "The Oldest Monuments of Ottoman-Turkish Architecture in the Balkans: The İmaret and the Mosque of Ghazi Evrenos Bey in Gümülcine (Komotini) and the Evrenos Bey Khan in the Village of Ilica/Loutra in Greek Thrace (1370-1390)", *Sanat Tarihi Yıllığı*, 12, 1983, s. 117-138.

Kolerkılıç, Ekrem, *Osmanlı İmparatorluğunda Para*, Ankara 1958.

Konakliyev, A, "Rannovizantiyska i kismosrednovekovna krepost v M. Parka kray Tırgovişçe", *Arheologičeski institut s muzey - Ban arheologičeski otkritiya i razkopki prez 2005 g.*, Sofiya 2006, s. 339-340.

Konakliyev, A. - Donçeva, S, "Patriarşeska çast na tsarskiya dvorets viv Veliki Preslav", *Bulgarska akademiya na naukite Natsionalen arheologičeski institut s muzey - arheologičeski otkritiya i razkopki prez 2011 g.*, Sofiya 2012, s. 398-400.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

Krustev, Krasimir, "Osmanski moneti ot XIV - XV v." ot fonda na RIM - Burgas - *Jurnal za istoricheski i arheologicheski izsledvaniya*, 2014, s. 200-214.

Kramers, J. H., "Murad I.", *The Encyclopaedia of İslam*, (7), 1993, s. 592-594.

Lane-Poole, Stanley, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, Vol. 8, London 1883.

Luttrell, Anthony, "1339 Öncesi Osmanlı Genişlemesine Latin Tepkileri", *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, İstanbul 1997, s. 129-148

Manolova-Voykova, M. - Lazarenko, İ., "Krepost "Petriç Kale", obšt. Avren, obl. Varna", *Bulgarska akademiya na naukite Natsionalen arheologičeski institut s muzey - arheologičeski otkritiya i razkopki prez 2019 kniga II*, Sofiya 2020, s. 1166-1170.

Manolova-Voykova, Mariya, "Spasitelno arheologičesko proçuvane na sektor iztoçno ot dvortsoviya tsentr v NİAR "Veliki Preslav", *Bulgarska akademiya na naukite Natsionalen arheologičeski institut s muzey - arheologičeski otkritiya i razkopki prez 2013 g.*, Sofiya 2014, s. 468-470.

Mehmed Neşrî, *Cihannümâ - Osmanlı Tarihi (1288-1485)*, haz. N. Öztürk, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008.

Mitev, Neyvan, "Monetnata tsirkulatsiya v srednovekovniya Bilgarski grad v kra-ya na XIV - XV vek (po dannı ot Veliko Tırnovo, Ryahovets, Şumen, Çerven i Oveç)", *Obştına - Şumen regionalen istoriçeski muzey - Şumen - gradıt v Bulgarskite zemi (po arheologiçeski dannı)*, Şumen 2014, s. 515-526

Mitev, Neyvan, "Ranni Osmanski moneti ot S. Grozdövo, Obshtina Dolen Ciflik - Early Ottoman Coins From Grozdövo (Dolen Ciflik, Bulgaria)", *Istorikü*, Tom. 7, 2014, s. 87-95.

Müneccimbaşı, *Camiü'd Düvel (Osmanlı Tarihi, 1299-1481)*, haz. A. Ağırakça, İstanbul 1995.

Necipoglu, Nevra, *Byzantium Between the Ottomans and The Latins, Politics and Society in The Late Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 2009.

Nikolov, M.-Mustafov, V., "Redovno arheologiçesko prouçvane na tsitadelata na krepostta Rusokastro prez 2018 g.", *Bulgarska akademiya na naukite Natsionalen arheologiçeski institut s muzey - arheologiçeski otkritiya i razkopki prez 2018 g*, Sofiya 2019, s. 512-515.

Nodilo, S., "Annales Ragusini Anonymi Item Nicolai de Ragnina, Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium", XIV, *Scriptores I*, Zagrabiae 1883.

Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi: Osmanlı Tarihi (1288-1502)*, haz. N. Öztürk, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2014.

Ölçer, Cüneyt, *Yıldırım Bayezid'in oğullarına ait Akçe ve Mangırlar*, İstanbul 1968.

Paksoy, İ. Günay, "Osman Gazi'nin Şimdiye Kadar Yayınlanmış Tek Gümüş sikkesi üzerine Düşünceler", *I. Uluslararası Anadolu Para Tarihi ve Numismatik Kongresi (25-28 Şubat 2013) Bildiriler*, ed. Kayhan Dörtlük - Oğuz Tekin - Remziye Boyraz Seyhan, İstanbul 2014, s. 443-456.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

Pere, Nuri, *Osmanlılarda Madeni Paralar (Yapı ve Kredi Bankasının Osmanlı Madeni Paraları Koleksiyonu)*, İstanbul 1968.

Perk, Haluk - Öztürk, Hüsnü, "Karesi-oğlu Yahşi Han Bey'e ait Bilinmeyen bir Sikke", *Anadolu Sikke Monografileri II*, İstanbul 2011, s. 81-85.

Petrunova, Boni - Endorova, Yelena, "Nar "Kaliakra", *Bulgarska akademiya na naukite Natsionalen arheologičeski institut s muzey - arheologičeski otkritiya i razkopki prez 2018 g.*, Sofiya 2019, s. 503-506.

Pletnöv, V. - Manolova, M. - Lazarenko, İ - Peev, P., "Krepostta "Kastritsi", rezidentsiya "Evksinograd", *Bulgarska akademiya na naukite Natsionalen arheologičeski institut s muzey - arheologičeski otkritiya i razkopki prez 2016 g.*, Sofiya 2017, s. 594-596.

Pletnöv, V. - Kuzov, H. - Stefanova, A., "Arheologičeski razkopki na krepostta "Kastritsi", rezidentsiya "Evksinograd" - Varna, *Natsionalen Arheologičeski institut i muzey - Ban - Arheologičeski otkritiya i razkopki prez 2008 g.*, Sofiya 2009, s. 657-661.

Pletnöv, V. - Manolova, M. - Lazarenko, İ - Peev, P., "Arheologičesko proučvane na krepostta Petriç Kale, obština Avren, varnensko", *Bulgarska akademiya na naukite Natsionalen arheologičeski institut s muzey - arheologičeski otkritiya i razkopki prez 2016 g.*, Sofiya 2017, s. 597-599.

Pletnöv, V. - Manolova, M. - Lazarenko, İ - Peev, P., "Srednovekovna krepost "Kastritsi", *Bulgarska akademiya na naukite Natsionalen arheologičeski institut s muzey - arheologičeski otkritiya i razkopki prez 2015 g.*, Sofiya 2016, s. 725-727.

Pletnöv, V. - Manolova, M. - Lazarenko, İ - Peev, P., "Arheologičeski razkopki na krepostta "Kastritsi", rezidentsiya "Evksinograd" - Varna", *Bulgarska akademiya na naukite Natsionalen arheologičeski institut s muzey - arheologičeski otkritiya i razkopki prez 2013 g.*, Sofiya 2014, s. 539-541.

Reinert, Stephen W., "Niş'ten Kosova'ya: I. Murad'ın Son Yıllarına İlişkin Düşünceler", ed. E. Zachariadou, *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s. 183-230.

Sahillioğlu, Halil, "*Kuruluştan XVIII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme*", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1958.

Sahillioğlu, Halil, "Akçe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 2, 1989, s. 224-227.

Spengler, W. F. - Sayles, W. G., *Turkoman Figural Bronze Coins and Their Iconography*, Vol. 1, Wisconsin 1992.

Srećković, Slobodan, *Akches: Orhan Gazi - Murad II, 699-848 AH*, Vol. I, Belgrad 1999.

Sultan, Jem, *Coins of the Ottoman Empire and the Turkish Republic: A Detailed Catalogue of the Jem Sultan Collection*, California 1977.

Tekin, Oğuz, "Mangır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 27, 2003, s. 568.

Tekin, Oğuz, “Sikke”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 37, 2009, s. 179-184.

Teoman, Betül, “Erken Dönem Osmanlı Sikkeleri (1299-1453)”, *Fetih Öncesi Osmanlı Sanatı ve Mimarisi*, ed. Y. Özbek - A. Budak, Konya 2020, s. 399-434.

Travaini, Lucia, “Coins and Identity: From Mint to Paradise”, *Money and Coinage in the Middle Ages* Ed. R. Naismith, Brill, Leiden/Boston 2018, s. 320-349.

Tulay, A. Semih, *Genel Nüvizmatik Sözlüğü*, İstanbul 2001.

Vasilyeva, E. - Bonev, V. - Macarov, K., “Arheologičesko proučvane na antiç na i srednoveko vna krepot nos Çirakman”, gr. Kavarna, *Bulgarska akademiya na naukite Natsionalen arheologičeski institut s muzey - arheologičeski otkritiya i razkopki prez 2018 g.*, Sofiya 2019, s. 498 - 500.

Vasilyeva, E. - Dmitrova, Y. - Petrunov, F., “Arheologičesko proučvane na krepot-ta Kaliakra, vitreşen grad”, *Bulgarska akademiya na naukite Natsionalen arheologičeski institut s muzey - arheologičeski otkritiya i razkopki prez 2015 g.*, Sofiya 2016, s. 727 - 731.

Velkov, Krasimir - Gosponinov, Nikolay, “Redovni arheologičeski proučvane na krepot v M. Gradişteto”, severoiztoçno ot gr. Tvrđitsa, *Bulgarska akademiya na naukite natsionalen arheologičeski institut s muzey - arheologičeski otkritiya i razkopki prez 2014 g.*, Sofiya 2015, s. 694-695.

Yenişehirlioğlu, Filiz, “Tuzla’da Hüdavendigâr Camii”, *Rölöve ve Restorasyon Dergisi*, S. 6, 1987, s. 5-14.

Yılmaz, Hakan “Osman Gazi’nin 700/1300-1301’de Yenişehir’de Bastırıldığı Üçüncü Sikkesi”, *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C IV, Söğüt Özel Sayısı, Aralık 2019, s. 81-120.

Yılmazyaşar, Hasan, *Bursa’dan Kosova’ya: Hüdavendigâr (I. Murad) Dönemi Osmanlı Mimarisi*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir 2017.

Yılmazyaşar Hasan - B. Teoman, “Sikkeler Ne Söylüyor: Karacahisar Kalesi ve Erken Dönem Osmanlı Sikkeleri”, *Fetih ve Medeniyet Dergisi - T.C. Eskişehir Valiliği Şehir ve Değer Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 1/S. 1, Eskişehir, 2021, s. 36-43.

Yılmazyaşar, Hasan - Z. Demirel Gökalp, “Tarihsel Bağlamda Karacahisar Kalesi’nde Bulunan Bizans ve Avrupa Sikkeleri”, *Anadolu Araştırmaları*, S. 27, 2022, s. 305-335.

Yılmazyaşar, Hasan, “Karacahisar Kalesi Örnekleri Işığında I. Murad Sikkeleri-

ri", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 8/S. 1, Bahar, 2023, s. 1025-1054.

Yırkoğulları, Fethi Furkan, *Bursa Müze Müdürlüğünde Bulunan Orhan Gazi Sikkeleri*, İstanbul 2022.

Zeinkeisen, J. W., *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1299-1453)*, çev. N. Epçeli, İstanbul 2011.

Kısaltmalar

AE: Aes – Bronz

AR: Argentum – Gümüş

DY: Darp yeri yok

TY: Tarih yok

KH: Karacahisar Kalesi

Osmanlı Devleti'nde Kur'an Basımının İlk Safhası

Zeki Salih Zengin*

Öz

Osmanlı Devleti'nde matbaa İstanbul'da ilk defa dinî kitapların basılmaması kaydıyla 1727 yılında kurulmuştur. Dinî kitapların basılması yasağı XIX. Asrın başlarında kaldırılmasına rağmen Kur'an basımı henüz söz konusu değildir. Hâlbuki yaklaşık üç asırdır Kur'an Avrupa'da basıldığı gibi XIX. Asırdan itibaren diğer Müslüman ülkelerde de basılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin basıma izin vermemesinin nedeni, metnin güvenilirliğinin sağlanması ve basım esnasında gerekli hürmetin gösterilmesi konusundaki endişeler yüzünden Meşihat'ın Kur'an'ın matbaada basılmasının dinî açıdan uygun olmayacağına dair kararıdır. Bununla birlikte asıl nedenin din anlayışı, kültür ve geleneğin muhafazası olduğu anlaşılmaktadır. Avrupa yanında özellikle İslam coğrafyasında basılan Mushaf'ın ülkeye girişi yasaklanmasına rağmen engellenemediği gibi yurt içinde de kaçak yollarla basımın önüne geçilememiştir. Matbu Kur'an'ın talep görmesinin en önemli nedeni fiyatının uygun olmasıdır. Çözüm, önce Londra'da basılan Mushaf'ın ülkeye girişine izin verilmesinde aranmış; ancak bunun yeterli olmadığı anlaşılmıştır. Nihai çözüm, gerekli önlemler alındıktan sonra Mushaf'ın devletin kontrolü altında basılmasında bulunmuştur. Böylece, Bab-ı Âli'nin 1873 yılında aldığı kararın ardından Osmanlı Devleti'nde yasal yollarla Kur'an basımı ilk defa 1874 yılında Maarif Nezaretinin denetimi altında gerçekleştirilmiştir. Kur'an basımı 1883 yılına kadar devlet denetiminde yapıldıktan sonra özel bir matbaa olan Matbaa-i Osmaniye'de devam etmiştir. Makalede Kur'an'ın basıldığı 1874 yılından önceki dönemde basıma karar verilmesine neden olan ve 1883 yılına kadarki gelişmeler hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Mushaf, Kelam-ı Kadim, Matbaa-i Âmire, Maarif Nezareti, Osmanlı Devleti.

* Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, zsengin@aybu.edu.tr ORCID: 0000-0003-2354-8899

The First Stage of Publishing the Qur'an in the Ottoman Empire

Abstract

The printing press in the Ottoman Empire was established in 1727 for the first time in Istanbul, on the condition that religious books were not published. However, the Qur'an has been published in other Muslim countries since the 19th century, as it has been printed in Europe for nearly three centuries. The reason why the Ottoman Empire did not allow printing was the concerns about ensuring the reliability of the text and showing the necessary respect during printing. However, it is understood that the main reason is the understanding of religion, the preservation of culture and tradition. Despite the fact that Mushafs printed in Europe and especially in the Islamic geography were banned from entering the country, it could not be completely prevented, nor could they be prohibited from being printed in the country by illegal means. The solution was first sought in allowing the Mushafs printed in London to enter the country; however, it has been found that this is not sufficient. The final solution was found in the printing of Mushaf under the control of the state after the necessary precautions were taken. Thus, after the decision taken by Sublime Porte in 1873, the printing of the Qur'an by legal means in the Ottoman Empire was carried out for the first time in 1874 under the supervision of Ministry of Education. In the article, information is given about the developments before the decision to publish the Qur'an and the period from 1874 to 1883.

Keywords: Qur'an, Mushaf, Kelâm-ı Kadîm, Matbaa-i Âmire, Ministry of Education, Ottoman Empire.

Giriş

İslam'ın kutsal kitabı olan Kur'an'ın Hz. Peygamber döneminde yazıldığı ve aynı zamanda ezberlenerek muhafaza edildiği bilinmektedir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra hafızların şehit olmaları yanında sınırları giderek genişleyen İslam devleti içerisinde farklı coğrafyalarda yaşayan Müslümanlara Kur'an'ın ulaştırılması ihtiyacı Kur'an'ın kitap hâline getirilmesini gerektirmiştir. Diğer taraftan yazılı olmayan bir metnin zamanla değişime uğramasının istenmeyen bir sonuç olarak ortaya çıkması mümkündür. Böyle bir ihtimalin varlığı, diğer dinlerle kendisi arasındaki temel farklılıklar arasında, kutsal kitapların "tahrifi" tezini ileri süren İslam açısından son derece ürkütücü ve önlenmesi gereken bir problem olacaktır. Bu nedenlerle Hz. Osman döneminde parçalar hâlinde yazılmış Kur'an metinleri toplamı kitap hâline getirilerek çoğaltılmıştır. Sonraki dönemlerde, asırlar boyunca hattatlar tarafından istinsah edilen Kur'an nüshalarının maliyetinin

yüksekliği, herkesin kolayca sahip olabildiğini zorlaştırmıştır¹. XV. asırdan itibaren Avrupa'da ve İslam coğrafyasında kullanılan matbaa Müslümanların ilgisini çekmemiş, sadece dinî değil diğer kitapların matbaada basılması için birkaç asrın geçmesi gerekmiştir. Hâlbuki Osmanlı Türkiye'sinde matbaa bilinmekte ve gayrimüslimler tarafından kullanılmaktadır. İstanbul'da ilki 1493 yılında İspanya'dan göçen Yahudiler tarafından kurulan matbaayı daha sonra Rumlar ve Ermeniler tarafından açılanlar izlemiştir. Bu matbaalarda kutsal kitapların basımı da yapılmıştır².

Avrupa'da matbaanın kurulmasından sonra sadece İncil ve Tevrat değil Kur'an ve Arapça kitaplar da basılmıştır. Avrupa'da ilk Arapça kitabın³ 1514 yılında İtalya'nın Fano şehrinde basılmasının ardından Kur'an, 1537 yılında Paganino ve Alessandro Paganini tarafından Venedik'te basılmıştır⁴. Bunu Leiden (1617), Hamburg (1694), Leipzig (1768), St. Petersburg (1787), Kazan (1801) ve Londra (1833)'da yapılan baskılar izlemiştir. Bu esnada Osmanlı hakimiyeti dışındaki yerlerde yaşayan Müslümanlar tarafından da Kur'an basılmaya başlanmıştır. Kazan'da basılan ilk Mushaf'tan sonra Tebriz'de 1820, Mısır'da 1833, Leknev (Lucknow)'de 1850, Bombay'da 1852, Sumatra'da 1848, Kalküta'da 1857, Delhi'de 1863 yılında Kur'an basımı yapılmıştır⁵.

- 1 Yazma Mushaflar hakkında bilgi için, bk. Fatih Özkafa, "Hat Sanatı Bakımından Mushaf Kitabının Tarihi Seyri", *Marife*, S. 3, 2010, s. 311-316.
- 2 Adri K. Offenber, "The Print History of The Constantinople Hebrew Incunable of 1493: A Mediterranean Voyage of Discovery", *The British Library Journal*, Vol. XXII/No: 2, 1996, s. 223-227; Nil Pektaş, "The Beginning of The Printing in The Ottoman Capital: Book Production and Circulation in Early Modern Istanbul", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları C XVI/S. 2*, 2015, s. 13-19; John-Paul Ghobrial, "Printing", *Encyclopedia of The Ottoman Empire*, ed. Gabor Agoston/Bruce Masters, New York 2009, s. 471-474; Yasin Meral, "Osmanlı İstanbulu'nda Yahudi Matbaası ve Basılan Bazı Önemli Eserler", *Osmanlı İstanbulu II*, ed. F. Emecen-A. Akyıldız-E. S. Gürkan, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yay., İstanbul 2014, s. 455-469.
- 3 İlk basılan kitap, *Kıtab-ı Salatü's-Sevâi' bi Hesabi'd-Daksu Keniseti'l-İskenderiye (Namaz Saatlerinin İskenderiye Kilisesinin Usulüne Göre Hesaplanması Kitabı)* adını taşımaktadır. Philip K. Hitti, The First Book Printed in Arabic, *The Princeton Library Chronicle IV/1*, 1942, s. 5-9; Mariette Atallah, *Early Arabic Printing in Europe: A Selection of Books (1514-1694)*, MELA Notes, No. 91 2018, s. 45.
- 4 Angela Nuovo, "A Lost Arabic Koran Rediscovered", *The Library*, XII/4 (1990), s. 273-292; Atallah, *age*, s. 45, 47; Arjan van Dijk, "Early Printed Qur'ans: Dissemination of The Qur'an In The West", *Journal of Qur'anic Studies*, Vol. VII/No. 2, 2008, s. 140.
- 5 Avrupa'da ve diğer ülkelerde Kur'an basımı hakkında, bk. Michael W. Albin, "Printing of The Qur'an", *Encyclopaedia of The Qur'an*, Vol. I, Brill, Leiden-Boston-Köln 2001, s. 265-272; Alexander Bevilacqua, *Şark Kütüphanesi İslam ve Avrupa Aydınlanması*, çev. Kenan Çapık, Yeditepe Yay., İstanbul 2020, s. 107-171; Kemal Beydilli, "Matbaa", *İslam Ansiklopedisi*, C XXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 105-110; Necmettin Gökür, *Tanzimat'tan Günümüze Din-Devlet İlişkileri ve*

Matbaanın Osmanlı gayrimüslim tebaası tarafından neredeyse Avrupa ile eş zamanlı olarak kullanılmaya başlanmasına rağmen Müslümanlar tarafından ilk matbaa 1727 yılında kurulmuştur. Yirmisekiz Çelebi Said Efendi ve İbrahim Müteferrika, matbaaların açmak üzere sundukları arzıda, önce 500 cilt olarak basmayı planladıkları *Vankulu Lügati*, ardından dil, hikmet, hey'et, tıp, hesap, teşrih, hendese ve coğrafyaya dair kitaplar için hatt-ı hümayun verilmesi yanında Şeyhülislamın matbaanın yararlı, dine aykırı bir yönü olmayan ve teşvik edilmesi gereken bir sanat olduğunu belirten bir takdim yazısı (takriz) yazmasını istemişlerdir. Talep uygun görülerek Fıkıh, Tefsir, Hadis ve Kelam kitapları dışındaki kitapların basılması için fetva alınarak izin verilmiştir⁶. Dini kitapların hariç tutulması yeni değildir. Nitekim 1588'de III. Murat döneminde Avrupa'da basılan kitapların ülkeye girişinde bir sakınca görülmezken dini kitaplar hariç tutulmuştur⁷. Bu durum, Osmanlı ulema ve devlet adamlarının dinî ya da başka bir gerekçe ile matbaa ve kitap basımına olumsuz tutumlarının olmadığını gösterir. Hâl böyle iken matbaanın kurulması için XVIII. asrın ortalarına kadar beklenilmesini, engelleme ile değil kitap ve bilgiye bakış ile bunlara yüklenen anlama bağlı olarak matbu kitaba olan ilgisizlik ve matbaanın toplumsal karşılığının olmaması ile izah etmek gerekir.

Matbaaya, en azından ilk zamanlarda gösterilen mesafeli duruşun kültürel, sosyal ve ekonomik nedenlerinden söz edilebilir. Bunlar arasında dinî yahut daha doğru bir ifade ile *dinî gerekçeli kültürel* nedeni de katmak gerekir. Matbaanın kurulmasından sonra dinî eserlerin basılmasına izin verilmemesi böyle bir nedenin sonucudur. Böyle bir ortamda Kur'an'ın matbaada basılması söz konusu bile değildir. Ancak, sonraki süreçte önce dinî kitapların basımına başlanması⁸, ardından ülke dışında basılan Mushaf'ların ülkeye girişi engellenmesi bir yana, yurt içinde dahi kaçak Mushaf basımının önüne geçilememesi, yasaklamanın çözüm olmadığını ortaya koymuştur.

Siyaset Bağlamında Mushaf Basımı, MÜİF Yay., İstanbul 2015, s. 12-13.

6 Fetva ve ferman için, bk. BOA. HH. 1665/56, 29 Zilhicce 1139/17 Ağustos 1727; *Yazmadan Basmaya: Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar*, haz. Turgut Kut-Fatma Türe, Yapı-Kredi Yay., İstanbul 1996, s. 32.

7 Malissa Taylor, "The Anxiety of Sanctity: Censorship and Sacred Texts", *Osmanlılar ve Avrupa Seyahat, Karşılaşma ve Etkileşim*, ed. Seyfi Kenan, İsam Yayınları, İstanbul 2010, s. 516.

8 İlk aşamada dini kitapların basılacak eserler dışında tutulması hakkında fetva olmasına rağmen yaklaşık 76 yıl sonra dinî kitaplar da basılmaya başlanmış ve bu çerçevede *Risale-i Birgivi* ilk defa 1803 yılında basılmıştır. Bk. Jale Baysal, *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar 1729-1875*, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2010, s. 26-35, 50, 75.

Matbaanın kullanılması ile birlikte bilginin yaygınlaşması, gelişmesi ve paylaşılması önemli değişimlere neden olmuştur. Bu açıdan matbaa, günümüzde yaşanan küreselleşme olgusunun başlangıcını oluşturan önemli parçalardan birisi olarak sayılabilir. Matbaa ile birlikte bilginin yaygınlaşması siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda önemli değişimlere neden olmuştur. Bu etki din alanı için de geçerlidir. Bu çerçevede kutsal bir metnin basılması sadece bir matbuat hadisesinden ibaret değildir. Kur'an'ın önce basılması, ardından tercüme edilerek ulaşılmasının kolay hâle gelmesi, gelenekle iç içe geçen din anlayışının değişiminde etkili olmuştur. Kur'an basımı sadece İslam'ın temel kutsal metninin halka ulaştırılması çabasının ötesinde aynı zamanda halife sıfatını taşıyan Osmanlı hükümdarının otoritesinin bir göstergesi olarak siyasi bir anlam da içermektedir. Bütün bunlarla birlikte Kur'an basımına karar verilmesi, güvenilir ortamda basılması ve insanlara uygun şartlarda ulaştırılabilmesi için gerekli hangi düzenlemelerin nasıl yapıldığının bilinmesi, söz konusu değişimin niteliğinin anlaşılabilmesi açısından önemlidir. Zira söz konusu süreçte yaşananlar idari, mali ve askerî açıdan sarsılan Osmanlı toplumunun dine, dünyaya, kutsala ve kültüre bakışının zihinsel boyutları hakkında önemli ip uçları barındırmaktadır.

Çalışmada ele alacağımız konu 1873 yılında Mushaf basımına karar verilmesi öncesinde ülkede Mushaf basımı ve satışının yasak olduğu dönem ile basımın devlet eli ile yapılmasına karar verilmesinden itibaren, yine devlet denetiminde ancak özel bir matbaa olan Matbaa-i Osmaniye'de yapılmak üzere ilk mukavelenin yapıldığı 1878 yılına kadarki ilk dönemde gerçekleştirilen çalışmaların tanıtım ve değerlendirmesidir. Basımın yasak olduğu dönemin ele alınması, hangi şartların Mushaf basımını gerekli kıldığının bilinmesi açısından önemlidir. Yine, basıma karar verilirken sürecin işleyiş biçimi, atılan adımlar ve bunların gerekçelerinin bilinmesi gerekir. Çalışmada ele aldığımız sürecin yasaklar, alınan kararlar, kararların uygulanmasında yaşanan problemler ve çözüm yolları açısından dikkat çekici özellikler taşıdığı görülecektir. Süreç, dönemin din anlayışı, din-toplum-siyaset ilişkilerinin mahiyetinin belirlenmesi yanında, hâlen tartışılan İslam dünyasının Batı karşısında geri kalmasının nedenlerini açıklamaya katkı sağlayacak özellikler taşımaktadır. Kur'an basımı sürecinde yaşananların bilinmesinin hem Osmanlı Türkiye'si ile İslam dünyasının ortak taraflarının hem de Osmanlı'nın kendine has düşünce dünyasının anlaşılmasına, böylece bir karşılaştırma yapılarak geri kalma tartışmalarına daha geniş açıdan bakılabilmeye katkı sağlayacağı umuyoruz.

Konu, ülkemizde son zamanlarda ilgi çekmeye başlamasına rağmen henüz yeterli sayı ve nitelikte çalışmanın olduğunu söyleyebilmek mümkün değildir. Kur'an basımı meselesi Türkiye'de genellikle matbaa tarihi konusunda yapılan çalışmalar içinde ve sınırlı olarak ele alınmıştır. Mahmut Gündüz, Osman Keskiöğlü, Ali Birinci ve Ayşe Tek Başaran'ın çalışmaları bu niteliktedir⁹. Keskiöğlü'nün ve özellikle 1883 yılı sonrasını ele alan Birinci'nin çalışması içerdikleri bilgi ve belgeler açısından değerlidir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla konuyu özel bir alanla sınırlı olarak ele alan müstakil çalışmalar M. Brett Wilson ve Necmettin Gökkr tarafından yapılmıştır¹⁰. Bununla birlikte sözü edilen çalışmalarda, burada ele aldığımız döneme dair bilgiler genellikle yüzeysel ve birbirinin tekrarı biçiminde kalmıştır. Tasvirî/betimsel yöntem çerçevesinde mevcut literatürle birlikte özellikle arşiv belgelerini esas alarak hazırladığımız bu çalışmadaki amacımız, ülkemizdeki Kur'an basımının tarihî sürecinin belirlediğimiz kısmını, süreç boyunca yaşanan olayları nedenleri ile birlikte değerlendirerek geçerli ve güvenilir kaynaklar ışığında ortaya koymaktır. Çalışmanın, konuyu farklı yön ve boyutları ile ele alacak diğer çalışmalara yol açmasını umuyoruz.

Osmanlı'da Kur'an Basımı Neden Gecikti?

Avrupa ile birlikte İslam dünyasında matbaa çok erken tarihlerde kullanıldığı hâlde *Müslümanlar tarafından neden 2.5 asır sonra, üstelik sınırlı olarak kullanılmaya başlandı?* sorusu, *Osmanlı'da dinî kitaplar ve Kur'an basımı neden gecikti ?* sorusuna cevap aranırken birlikte cevaplanması gereken bir sorudur; çünkü her ikisi arasında ilişkinin olduğu açıktır.

Öncelikle ne matbaanın ne de Kur'an basımının gecikmesinin nedenini İslam içinde aramak anlamsızdır. Bir dinin gerek insan zihni gerekse kültürel nedenlere bağlı olarak farklı biçimlerde yorumlandığı, kabul gördüğü, benimsendiği ve yaşandığı bilinmektedir. Bu itibarla özellikle dinin toplum hayatına yansıyan

- 9 Mahmut Gündüz, "İlk Kur'an-ı Kerim Basmaları", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, C XIII/S. 1, 1974, s. 34-40; Mahmut Gündüz, "Matbaanın Tarihçesi ve İlk Kur'an-ı Kerim Basmaları", *Vakıflar Dergisi*, S. 12, 1978, s. 335-350; Osman Keskiöğlü, "Türkiye'de Matbaa Tesisi ve Mushaf Basımı", *AÜİF Dergisi*, C XV/S. 1, 1967, s. 121-139; Ali Birinci, "Osmanbey ve Matbaası, Ser-kurenâ Osman Bey'in Hikâyesine ve Matbaa-i Osmaniye'nin Tarihçesine Medhal", *Miüferrika*, S. 1 2011, s. 3-148; Başaran, Ayşe Tek, *The Ottoman Printing Enterprise: Legalization, Agency and Networks 1831-1863*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2019, s. 323-245.
- 10 Necmettin Gökkr, *age*; M. Brett Wilson, *The Qur'an After Babel: Translating and Printing the Qur'an in Late Ottoman and Modern Turkey*, Ph. D. Dissertation, Department of Religion in the Graduate School of Duke University, 2009.

tarafının sadece dinin temel kaynaklarına bağlı olarak değil aynı zamanda nasıl anlaşıldığı, yorumlandığı ve bunlar etrafında oluşan kültür ve gelenek ile birlikte ele alınarak değerlendirilmesi gerekir. Çünkü dinî bilgi insan zihni ve tecrübesi ile yorumlanarak biçimlenmekte ve anlam kazanmaktadır. Dinin sosyal değişme karşısında tutumu, onu kavrayan ve yorumlayan zihin ve tecrübe ile biçimlenen kültüre ya da dinin temsilcilerinin tepkisine göre şekil almaktadır. Bu noktada güçlü geleneğe sahip toplumların yenilik karşısındaki tepkisi sadece dinin değil aynı zamanda din etrafında oluşan kültürün tepkisidir. Matbaanın söz konusu dönemdeki Osmanlı toplumunda dinin ve geleneksel kültürün ağırlığı, matbaa karşısında gelişen tutumun belirleyici tarafını oluşturur. Bu itibarla önce dini metinlerin daha sonra da Kur'an basımına olan tepkinin nedenleri araştırılırken, Batı karşısında alternatif ve güçlü bir kültüre sahip Osmanlı toplumunun dini geleneğe olan bağlılığı ve bu geleneği muhafaza etme arzusu ile dinî metinlerin güvenilirliklerinin sağlanması çabası gözden kaçırılmamalıdır. Matbu dinî kitaba tepki sadece Osmanlı toplumunda değil Batı'da da olmuştur¹¹. Tepkinin Osmanlı toplumunda uzun ve etkili olmasının nedenini, mevcut din anlayışı ve kültürel yapı ile bunların toplumda sahip oldukları güç yanında, değişime olan bakış ve niyetinde aramak gerekir.

Osmanlı Türkiye'sinde 1727 yılında matbaa kurulurken dinî kitapların basılmaması şartı getirildiği hâlde 76 yıl sonra 1803 yılında *Birgivi Risalesinin*, bundan bir 70 yıl sonra da 1874 yılında Kur'an'ın basılmasına karar verilmesi, dinî metinlerin matbaada basılıp-basılmaması meselesinin din ile değil, din anlayışı ve zihniyetle ilgili olduğunu ortaya koymaya yetmektedir. Yine İslam dünyasında ilk Kur'an basımının 1801 yılında Kazan'da yapıldığına bakıldığında -ki bu Osmanlıya nispetle 72 yıllık bir takaddümdür- gecikmenin dine dayandırılan bir nedeninin olmadığı sonucuna varmamak mümkün değildir. Gecikme ya da yasaklamaya neden olan ve din olarak telaffuz edilen hususun *İslam değil, din veya İslam anlayışı* olduğu açıktır. Çünkü 1801 yılında ilk Kur'an'ı Kazan'da basanlar gibi 1873'te İstanbul'da ve hâlihazırda basanlar da Müslümandır. Bu, tıpkı Müslüman toplumların geri kalmasının nedeni İslam mıdır? sorusuna benzetilebilir. Hâlbuki İslam dünyasının parlak dönemlerini inşa edenler olduğu gibi sonrasında inhitatı yaşayanlar da Müslümandır. Benzer biçimde günümüzde gelişmiş ve geri kalmış

11 Elizabeth Einstein, *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe*, Cambridge University Press, 2005, s. 347-249; James Raven, *What Is The History of Book ?*, Cambridge 2018, s. 99-105; Yasin Meral, "Yahudi Âlimlerin Gözüyle Matbaanın İcadı ve Matbaada Basılan Metinlerin Hükümü", *Belleten*, C 84/S. 300 (2020), s. 559-584.

toplumlar arasındaki farklılık, belirli bir dine mensubiyetle ilgili değildir. Şu hâlde ekonomik ve toplumsal olayları sadece dinî mensubiyetle açıklayabilmek mümkün değildir. Buna göre matbaa ve Kur'an basımındaki gecikmenin iki temel nedene bağlı olarak açıklanması doğru olacaktır: İlki din anlayışı, diğeri ise bilgi ve bilginin intikali ile ilgili oluşan gelenek ve kültür. Şu hâlde söz konusu sorulara verilecek cevabın belirgin olan yanı *matbaanın kullanılması ve Kur'an basımındaki gecikmenin dinî bir gerekçesinin olmadığıdır*.

Matbaanın Osmanlı Türkiye'sinde geç kullanılmasının nedenleri genellikle matbu kitaba talebin olmaması, hattatlık mesleği, maliyet yüksekliği gibi nedenlere bağlanmaktadır¹². Hakikat payı olmakla birlikte matbaanın kullanılması ve Kur'an'ın basılmasındaki gecikmenin sadece bu gerekçelerle açıklanamayacak kadar geniş olduğunu, konunun her ikisinin birlikte ele alınarak birbiri ile ilişkili nedenlere bağlı olarak açıklanabileceğini düşünüyoruz. Söz konusu bu nedenlerin hiçbirisinin doğrudan dinî bir tarafının olmadığını, tamamen bir kültür ve zihniyet meselesi olduğunu tekrar belirtmeliyiz.

Gecikmenin nedenlerinden ilki İslam dünyasındaki bilginin üretimi ve intikali ile ilgili oluşan gelenek ve kültürle ilişkilidir. Öncelikle İslam entelektüel geleneği ve eğitim anlayışında bilginin intikalinde sözlü aktarımın yazılı olandan daha revaçta olduğu, bilgiyi elde etme ve eğitimin bireysel bir çabaya bağlı olarak gerçekleşmesi anlayışının pek de kabul görmediği bir gerçektir. Tedris ya da bilginin aktarılmasında *-transmission of knowledge-* sözlü iletişim, üstadın rahle-i tedrisinde yüz yüze bizzat okuyarak (bi'l-kıraa), konuşarak (bi'l-mükâleme) ve dinleyerek (bi'l-istima) öğrenmek daima esas olarak kabul edilmiştir¹³. Nitekim ilim için seyahatin, *rhle*, en önemli amacı bilgiyi kaynağından almak ve üstat ile temas etmektir¹⁴.

Söz konusu geleneğin oluşmasında Kur'an'ın öncelikle sözlü olarak aktarılmış ve ardından ezberlenmiş olmasının tesiri muhakkaktır. Bununla beraber sözlü gelenek, kitabının değerini düşürmemiş, nakledilen bilginin yazılarak kitaplarda toplanması bilginin güvenliğini sağladığı gibi intikalini de kolaylaştırmıştır. Özellikle medreselerin kurulması ve eğitimin kurumsal niteliğe bürünmesi ile kitabın önemi

12 Muhammed Abay, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Mushaf Basımı", *Osmanlı'dan Günümüze Kur'an ve Hüsn-i Hat Sempozyumu Bildiri Metinleri*, ed. Recep Orhan Özel, s. 91-132.

13 Jonathan P. Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, çev. İsmail Eriş, Klasik Yay., İstanbul 2009, s. 33-40, 75-76.

14 Houari Touati, *Ortaçağda İslam ve Seyahat*, çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2004.

artmış; dersler üstat nezaretinde belirli kitaplar okutularak yapılmıştır¹⁵. Tedris esnasında okutulması gelenek hâline gelen belirli kitaplar vardır; ancak bu kitaplar daima bir hoca, üstat nezaretinde okunarak mütalaa edilmiştir. Âlim olmanın ölçütü olarak ezberlenmesi, sözlü olarak aktarılması ve mütalaa edilmesi yeterli kabul edilmiştir. Hatta bu anlayışa bağlı olarak birçok âlimin yazılı eser vermemesi problem teşkil etmemiştir¹⁶. Sözlü iletişim ve ezber, üstadın otoritesini pekiştirmesi yanında, talebeler arasındaki farklılıkları görebilmesine de imkân sağlamıştır¹⁷. Nitekim icazet, talebenin bir üstadın nezaretinde belirli kitap ya da kitapları okuyarak başkalarına da okutma yetkisinin yine üstat tarafından verildiğini gösteren belgedir¹⁸. Kitabın ancak üstadın dilinden anlaşılabilen, üstatla birlikte anlam ve değer taşıyan bir nesne olması, öğretimde bir araç olmasının ötesinde yüceltilmesine neden olmuştur. Bu anlayışa bağlı olarak kitap herkesin değil, ancak onu anlayabilecek ilim ehlinin sahip olması gereken müstesna bir nimet olarak kabul edilmiştir.

Gecikmenin ikinci bir nedeninin ulemanın, kendilerini avamdan ayıran, ayrıcalıklı bir mevkiye getiren, bilgiyi kendi zümreleri ile sınırlı tutma arzularının olduğunu ileri sürmek mümkündür. İslam dünyasında Arapçanın ortak ilim dili, *lingua franca*, kabul edilmesi, kitapların çoğunlukla bu dille kaleme alınması sonucunu doğurmuştur. Buna bağlı olarak Arapçayı bilenlerin sayısının az olması kitaba olan talebi sınırladığı gibi ileri düzeydeki bilginin belirli bir zümrede kalmasına da neden olmuştur. Bilgi, ancak ulema ya da elitler tarafından sözlü olarak aktarılan ve pratik karşılığı olan bir değerdir. Halkın ihtiyacı olan bilgi ise dinî vecibelerini ve ahlaki sorumluluklarını yerine getirmesini sağlayacak kadar olmalıdır. Matbaanın kurulması esnasında dinî kitap basımındaki yasak uzun bir dönem devam etmiştir. Nitekim 3 Ağustos 1797 tarihinde ve bundan 3 yıl sonra

- 15 İslam dünyasında kitap kültürünün doğması ve gelişmesi ile ilgili olarak geniş bilgi için, bk. İsmail E. Erünsal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018; Johannes Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, ter. M. Macit Karagözoğlu, Klasik Yay., İstanbul 2012.
- 16 Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, TTK Basımevi, Ankara 2003, s. 364-366.
- 17 Seyyed Hossein Nasr, "Oral Transmission and the Book in Islamic Education: The Spoken and the Written Word", *The Book in the Islamic World The Written Word and Communication in the Middle East*, ed. George N. Atiyeh, State University of New York Press, Albany 1995, s. 57-58; Muhsin Mahdi, "From the Manuscript Age to the Age of Printed Books", *The Book in the Islamic World The Written Word and Communication in the Middle East*, ed. George N. Atiyeh, State University of New York Press, Albany 1995, s. 8.
- 18 George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, çev. A. H. Çavuşoğlu-H. T. Başoğlu, Gelenek Yay., İstanbul 2004, s. 214-221, 385-387.

1800 yılında sahaflarla ilgili düzenlemelerde, Kur'an, Hadis, Tefsir ve diğer Fıkıh kitaplarının basılması yahut satılmasının yasak olduğu belirtilmektedir¹⁹. Ancak bu yasağın sonraki yıllarda yumuşamaya başladığı Kur'an dışındaki dinî metinlerin basılmaya başlandığı görülmektedir. 1803 yılından itibaren basılan dinî kitaplar ilmihal, siyer, hadis şerhleri ile ayet ve sure tefsirleri gibi halkın inanç, ibadet ve ahlaka dair ihtiyacı olan temel bilgileri içeren eserlerden ibaret kalmıştır²⁰. Yasağın kalkmasında dinî bilginin yayılmasında matbu kitabın etkisinin görülmüş olmasının tesiri açıktır; ancak dikkat çekmek istediğimiz husus, yayılmasına izin verilen bilginin sınırlı oluşudur. Derin ve kapsamlı bilgi yine dil ve zümre ile sınırlı kalmaya devam etmiştir. Kurumsal eğitimin yaygınlaşmadığı, okuma yazmanın sınırlı olduğu bir çağda ve toplumda kitaba olan talep, halktan çok eğitimli ve yönetici kesimlerden gelecektir. Şu hâlde asıl mesele, ilmihal bilgisinin ötesine geçmek isteyen bir kimsenin bu bilgiye nereden ve nasıl ulaşabileceği meselesidir. Osmanlı toplumu için bu sorunun cevabı medrese veya medresede okutulan derslerin tahsilidir. Zaman ve imkan açısından herkesin yürüebilmesi mümkün olmayan bu yolun sonu ilmiye mensubu olmaya varır ki sonuçta yine en başa, ileri düzeydeki bilginin ulema çevresinde kalması noktasına dönmüş oluruz. Kapalı, aristokrasinin güçlü, etkileşimin ve eğitim imkanlarının sınırlı olduğu dünyada dine dair halka ulaştırılacak bilgi de oldukça sınırlı kalmıştır.

Matbaanın kullanılması ve Kur'an basımındaki gecikmenin diğer bir nedeni, kitabın aynı zamanda bir sanat eseri olması ve istinsah edilmesi ile ilgili ekonomik boyuttur. İslam dünyasında kitabın sadece bilginin intikalini sağlayan bir araç, öğretimde bir materyal olmanın yanında, bunun ötesinde yazısı (hat), süslenmesi (tezhip, cilt) ve kullanılan kağıt ve mürekkep ile birlikte birçok sanatı bünyesinde toplayan ve sürdüren bir eser olduğu unutulmamalıdır. Bu hâli ile kitap İslam dünyasında sadece bir nesne yahut bilginin intikalinde bir araç olmanın ötesinde, yaşayan bir varlıktır²¹. Söz konusu kitap Mushaf olduğunda yüklenen anlam

19 İsmail Erünsal, "Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar: Yeni Bazı Belge ve Bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları*, C XXIX, 2007, s. 115. 1846 yılında Saksonya'da basılan ve İstanbul'a getirilen Kadı Beyzavî Tefsirinin "basma olması" nedeniyle satışına izin verilmemiştir. İ.H.R. 37/1695, 19 Şevval 1262/10 Ekim 1846.

20 Jale Baysal, *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar (1729-1875)*, s. 75-91; Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, Eren Yay., İstanbul 1995, s. 255-259; *Yazmadan Basmaya: Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar*, haz. Turgut Kut-Fatma Türe, Yapı-Kredi Yay., İstanbul 1996.

21 George N. Atiyeh, "Introduction", *The Book in the Islamic World The Written Word and Communication in the Middle East*, ed. George N. Atiyeh, State University of New York Press, Albany 1995, s. XIII.

daha da derinleşmektedir. Öteden beri elle yazıla gelen Mushaf'ın matbaada basılmasının, kutsallığına halel getireceğine dair anlayışın doğması muhtemeldir; zira Kur'an'daki "kitap" kavramı etrafında metni, okunması ve anlamı yanında yazılması ve tezyini ile Kur'an'a dair her şey manevi karşılığı olan bir ibadet kabul edilmektedir. Buna, matbu Mushaflarda yanlışlık olabileceği ihtimali de eklenince ihtiyatlı duruşu anlamak mümkün hâle gelmektedir. Gerçekten de Kur'an'ın 1537 yılında Paganini tarafından basılan nüshasında; hatta daha sonra Hamburg baskısında da yanlışlıklara rastlanmaktadır ki bu durum İslam dünyasında dinî kitapların basımında tereddütler uyandırmıştır²². Ancak bu tereddütlerin, matbaanın yararının görülmesi ve hata yapılma endişelerinin yersiz olduğunun fark edilmesi ile zaman içerisinde kaybolduğu görülür. Buna matbu Mushaf'ın fiyatının uygunluğunun eklenmesi, talebi daha da artmıştır. Diğer taraftan, Mushaf'ın basılması ile sözünü ettiğimiz sanatların tamamen göz ardı edilmediği, matbu Mushafların cilt ve hatlarında geleneksel özelliklerin, eskisi derecesinde olmasa da devam ettirildiği görülmektedir²³.

Kur'an Basımının ve Satışının Yasak Olduğu Dönem

Yasağa rağmen basımının yasal olarak yapıldığı tarihe kadar Osmanlı ülkesinde matbu Mushaf hiç eksik olmamıştır. Bazan yurt dışında bazan da yurt içinde basılan ve satılan Mushafların ortak özellikleri yasadışı yani kaçak olmalarıdır. 1843 yılından itibaren tespit etmeye başladığımız belgelere bakarak, ülkeye kaçak yollarla Mushaf girişinin yaklaşık olarak bu tarihlerden itibaren gündeme geldiği anlaşılmaktadır. Bu yıllarda, ülkede Kur'an basımına ne resmî ne de gayiresmî yollarla izin verilmediği gibi basanlar hakkında yasal işlemler yapılmış, idarecilerden bu konuda gereken özeni göstermeleri istenmiştir. Konuyla ilgili tespit edebildiğimiz 1843 tarihli ilk belgede Tebriz, Londra, Marsilya ve Saksonya'da basılan Kelam-ı Kadimlerin Meşihat'ın, basılması-satılması dinî açıdan uygun olmayacağı için yasaklamasına rağmen Bahçekapı'daki eczacı (ispenciyar) dükkanlarının birinde satıldığı belirtilmektedir²⁴. Belgede, Galata

22 Muhsin Mahdi, *age.*, s. 1-4; Orlin Sabev, (Orhan Salih), *İbrahim Miutefferriya ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746)*, Yeditepe Yay., İstanbul 2006, s. 320-322; Johannes Pedersen, *age.*, s. 29-34.

23 Ayşe Başaran, "Reconsidering The Role of Ulema and Scribal Actors in the Ottoman Transition From Manuscript to the Printed Medium", *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C 28/S. 54 (2023/1), s. 73-121; Fatih Özkafa, "Sanat Kıymeti Bakımından Matbû Mushaflar", *Uluslararası Güzel Sanatlar Sempozyumu Bildiri Kitabı*, ed. Uğur Atan-Hakan Mazlum, s. 38-54.

24 BOA. İ.HR. 24/1109, 3 Zilkade 1259/25 Kasım 1843.

ve İzmir gümrüklerinde yakalanan Mushafların öteden beri satın alınarak muhafaza edildiği; ancak bu işin ardı kesilmediği ve beyhude masrafa neden olduğu belirtilmektedir. Buna rağmen Meclis-i Hass-ı Vükelâ'da, hürmeten satın alınıp muhafaza edilmeleri usulünün devamına karar verilmiştir. 1851 ve 1853 yıllarında da aynı usulün devam ettiği, matbu Mushaflara el konulmasına rağmen bedellerinin ödendiği görülmektedir²⁵. Ancak Mushaf basımının başlamasından sonra bu uygulamadan vazgeçilerek, ticaret amacı taşımayan, okumak üzere elinde bulunduran kimselere ceza verilmediği gibi ele geçirilen Mushaflar talebe, ihtiyaç sahibi ve fakirlere ücretsiz olarak dağıtılmıştır²⁶.

1853 tarihli belgede sahafların matbu Mushaf alım-satımındaki yasağa uymalarının tekrar tembih olduğu ifadesine bakıldığında her ne kadar genel olarak dinî kitaplar için geçerli karar zaten var olmakla birlikte, matbu Mushaflar için ayrıca bir kararın daha önceki tarihlerde alındığı anlaşılmaktadır²⁷.

Kur'an basımının uygun olmayacağına dair tespit edebildiğimiz ilk kayıt 1854 yılında ele geçirilen matbu bir Amme cüzü hakkında Fetvahane'de verilen ve Şeyhulislam Meşrepzâde Mehmet Ârif Efendi tarafından Meclis-i Vâlâ'ya iletilen fetvadır. Fetvada, Kur'an cüzlerinin basılması esnasında, kelime ve harflerdeki noksanlık ve fazlalıklar, hareke hataları, basım sırasındaki hürmetsizlikten kaçınılamayacağı, ayrıca basılmasının uygun olduğuna dair açık bir dinî bilginin olmadığı aşkar olduğundan, basılmamasının daha uygun olacağı kararının tercih edildiği belirtilmiştir:

“.....sıhhati takdirinde dahi tab'ı hususunun ahkâm-ı şer'iyyesi lede't-tetebbu' cevazına dair asla bir nakl-i sariha zafer-yâb olunamayıp..... ba'de't-tab' neşr ve teksiri takdirinde tezlil ve istihkardan masun olmayacağı derkar olduğuna binaen tab'ının adem-i cevazı râcîh olacağı nümâyân olmağın....²⁸”.

Konu Meclis-i Vâlâ'da görüşülerek Meşihat'ın karar uygun bulunmuş ve ilgililerden de uymaları istenmiştir²⁹. Belgelerden anlaşıldığı üzere her ne kadar

25 BOA. A.MKT.NZD. 30/40, 23 Cemaziyelevvel 1267/26 Mart 1851; A.MKT.NZD. 70/16, 21 Rebiülevvel 1269/2 Ocak 1853.

26 Mesela 1889 yılında ele geçirilen İran baskısı 110 parça Mushaf'ın, yanlışlıkları düzeltildikten sonra fakir çocuklarına dağıtıldığı belirtilmektedir. Bk. BOA. ME.MKT. 107/68, 21 Recep 1306/23 Mart 1889.

27 BOA. A.MKT.MHM. 756/32, 2 Ramazan 1269/9 Haziran 1853.

28 BOA. MVL. 291/8, 9 Rebiülevvel 1271/30 Kasım 1854.

29 BOA. A.MKT.NZD. 345/85, 28 Şaban 1277/11 Mart 1861; BOA. A.MKTUM. 509/80, 11

Mushaf basımına izin verilmemesi ve ülke dışından getirilenlere de engel olunması kararı Meclis-i Ahkâm-ı Adliye tarafından alınmış ise de asıl gerekçe Meşihat'ın bu husustaki olumsuz görüşüdür ki bunun da nedeni, basım esnasında gerekli saygının gösterilmeyeceği ve metin üzerinde tahrifat olabileceği endişesidir. Böyle bir tahrifatın kasten yapıldığı ya da teşebbüs edildiğine dair bilginiz bulunmamaktadır. Ancak kastın dışında baskı ve kullanılan kâğıdın kalitesizliği nedeniyle yanlış yazım, çürüme ya da silinme gibi nedenlerle okumanın güçleşmesi; hatta hiç okunamaması mümkün olabilmektedir. Nitekim Ankara Millî Kütüphanede 1969 B 206 numarada kayıtlı 1859 yılında Kazan'da basılmış Kur'an nüshasının kâğıt ve baskı kalitesinin kötü olması nedeniyle doğru okunmasında güçlük olduğu yahut okunamaz yerleri olduğunu tespit ettik. Bu durumda yasak konusunda Meşihat'ın görüşünün, Kur'an'ın basımı sırasında yapılması muhtemel yanlışlık ve saygısızlık endişesinin dinî bir hassasiyete dayandığı, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye tarafından alınan kararın bu görüşe dayandığı anlaşılmaktadır. Yurt dışından getirilen Mushafların engellenmesinin siyasi boyutunun da olduğu anlaşılmaktadır. Zira, halife sıfatını taşıyan Osmanlı hükümdarının ülkesinde, yurt dışında basılan Kur'an nüshalarının satılması, bu sifata uygun düşmeyeceği gibi bir yönüyle de egemenliğin ihlali anlamına gelebilecektir. Ulemanın, Kur'an basımına karşı çıkmasının nedeni, teknolojiye dinî gerekçelerle muhalif olmalarından değil, baş tarafta belirttiğimiz nedenlerle birlikte, basım sırasındaki hürmetsizlik ve hata yapılacağı endişesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Mushaf girişi bir yandan gümrüklerdeki sıkı denetimler yanında diplomatik girişimlerle de engellenmeye çalışılmıştır. Mesela, İran'da basılarak yurda sokulan Kur'an nüshalarına el konulmuş, yurtdışında basılan Mushafların girişine engel olunması için Gümrük Emaneti'ne talimat verilmiş, ayrıca Tahran Sefareti de ikaz edilmiştir³⁰. İran yanında Hindistan'da basılan Mushaflar da yurda sokulmaya çalışılmıştır. Sinop, Erzurum ve Bağdat, coğrafi yakınlık dolayısıyla İran ve Hindistan'da basılan Mushafların ele geçirildiği yerler olmuştur³¹. İran'da

Rebiülahir 1278/16 Ekim 1861; A.MKT.NZD. 372/82, 14 Rebiülahir 1278/19 Ekim 1861; A.MKT.UM. 513/84, 22 Rebiülahir 1278/27 Ekim 1861; A.MKT.UM. 516/38, 20 Rebiülahir 1278/25 Ekim 1861; A.MKT.UM. 517/9, 25 Rebiülahir 1278/30 Ekim 1861; A.MKT.UM. 518/50, 25 Rebiülahir 1278/30 Ekim 1861; A.MKT.UM. 551/34, 11 Cemaziyelevvel 1278/14 Kasım 1861.

30 BOA. İ.DH. 261/16162, 28 Muharrem 1269/11 Kasım 1852. Konuyla ilgili olarak ayrıca, bkz. İ.DH. 262/16282, 9 ve 17 Safer 1269/22 ve 30 Kasım 1852; HR.MKT. 319/18, 3 Rebiülahir 1276/30 Ekim 1859.

31 BOA. A.MKT.UM. 502/90, 26 Rebiülevvel 1278/1 Ekim 1861; A.MKT.MHM. 408/49, 3 Safer

basılıp Sinop ve diğer gümrüklerde ele geçirilen çok sayıda Mushaf'ın Meşihata gönderildiği belirtilen yazıda*mesâhif ve eczâ ve en'âm-ı şerife vesâirenin men'-i tedavülü hakkında iş'âr-ı vâlâ-yı Fetvâpenahileri üzerine tenbihât-ı lazme'nin* yapıldığı belirtilmektedir³². Bahsedilen “tenbihât” çerçevesinde, matbu Mushaf satışının yasaklandığı münadiler vasıtasıyla halka bildirilmiş, ayrıca esnaf şeyhlerine de tebligat yapılmıştır³³.

Yurt dışından Mushaf girişinin engellenmeye çalışılmasının yanında yurt içinde ne özel ne de resmî kurumlar tarafından hiçbir şekilde basımın yapılmaması takip edilmiştir. Sadarete yazılan 3 Kasım 1852 tarihli yazıda, Tab'hane-i Âmire'de Mushaf basıldığı ve satıldığının iştirak edildiği belirtilerek, böyle bir şey söz konusu ise derhâl vazgeçilmesi istenmiştir. Yapılan tahkikat sonunda duyumun doğru olmadığı, Tab'hane-i Âmire'de irade-i seniye olmaksızın herhangi bir basımın yapılamayacağı, ayrıca diğer matbaaların da Kur'an basmamaları konusunda uyarıldığı saraya bildirilmiştir³⁴. Yasağa rağmen İstanbul'da başta İran tebaası matbaacı ve tüccarlar olmak üzere yerli matbaalarda kaçak yollarla Mushaf'ların basıldığı ve satıldığı bilinmektedir³⁵. 1856 yılında Koca Mustafa Paşa'daki evinde Kur'an basımı yapan Hafız Ahmet ve arkadaşlarının sorgusunda, Hafız Ahmet'in İranlı Tâkî Efendi ile bu konuda anlaşma yaptığı anlaşılmış ve ne yapılması konusunda Meşihat'a görüş sorulmasının uygun olacağına karar verilmiştir³⁶.

1863 yılında İstanbul'da Mercan'da kaçak Mushaf basımı yapıldığının tespit edilmesi üzerine başlatılan tahkikat esnasında fiile iştirak ettiği tespit edilenlerin sorgusu, basım işinin sadece İranlılar tarafından değil yabancılar, Müslüman ve gayrimüslim Osmanlı vatandaşları; hatta resmî görevi olan kimselerin de bulunduğu oldukça geniş ve karmaşık bir ilişkiler ağı içinde gerçekleştiğini ve

1285/26 Mayıs 1868.

32 BOA. A.MKT.NZD. 345/85, 28 Şaban 1277/11 Mart 1861.

33 BOA. A.MKT.UM. 463/15, 13 Ramazan 1277/25 Mart 1861.

34 BOA. İ.DH. 261/16207, 20 Muharrem 1269/3 Kasım 1852; İ.DH. 261/16162, 28 Muharrem 1269/11 Kasım 1852.

35 BOA. İ.DH. 262/16282, 17 Safer 1269/30 Kasım 1852. İstanbul'daki Acem matbaaları hakkında bilgi için, bk. Filiz Dıġroġlu, “Osmanlı Matbuatında Acemler: Şirket-i Sahafîye-i İrânîye”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, C 56, 2020, s. 225-258; Güllü Yıldız, “İstanbul'da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, C 50, 2017, s. 175-218.

36 BOA. A.MKT.NZD. 185/11, 8 Ramazan 1272/13 Mayıs 1856.

âdeta önüne geçilemez bir boyuta ulaştığını gözler önüne sermektedir³⁷. Sorğu esnasında verilen bilgilerden Mercan'daki Ölüçukmaz Hanı'nda³⁸ Osmanlı vatandaşı ve Müslüman bir matbaacının, diğer bir matbaacının da hem kendi hem de Ermeni İspitalyası³⁹ matbaasında cüz bastırdıkları anlaşılmıştır. Dahası, alınan ifadelerden Süleyman Paşa Hanı'nda matbaası bulunan Âşir Efendi adlı bir matbaacının bundan birkaç sene evvel Hayrullah Efendi'nin⁴⁰ Maarif Nezaretine vekaleti zamanında onun bilgisi dahilinde 2400 parça cüz bastırdığı ve yarısını basım bedeli olarak aldığı, bunun dışında Kemal Efendi adlı bir şahsın Takvimhane'de Valide Mektebi altında bir hayli cüz bastırdığı, ayrıca İstihkam Alayı ve Mızıka-i Hümayun Matbaaları⁴¹ ile Mekteb-i İdadi'de 4200 Amme ve Tebareke cüzünün basıldığı, basımın yapıldığı taşların Pastırmacı Hanı'nda⁴² saklandığı tespit edilmiştir. İstihkam Alayı matbaasında, 1853 yılından, olayın tespit edilip basımın yasaklandığı 24 Şaban 1279 (14 Şubat 1863) tarihine kadarki zaman içinde Hacı Mustafa Efendi adlı kimseye 1500, Şehzade Medresesinde kalan Bosna'lı Hacı Ali Efendi'ye 5000 En'am, Küçük Ayasofya Medresesinde kalan Ali Efendi'ye 5000 Amme ve 3000 Tebareke cüzü, Yeni Cami müezzini Salih Efendi'ye 4000 En'am, Sultan Beyazıt'ta Otlakçı Hanı'nda kalan Fetvahane müsevvidlerinden Alâiyeli Ali Efendi'ye 33 bin Amme, Tebareke ve Kadsemia cüzü basıldığı tespit edilmiştir. Alâiyeli Ali Efendi'nin ayrıca Maydoz (Eceâbad)'lu Frederiko adlı matbaacıya Mızraklı İlmihal, Tabirname, Yıldızname ve halk hikayeleri türünden kitaplar da bastırdığı anlaşılmıştır. Yine Koska'da Hekim Çelebi Medresesinde kalan Bosnalı Bekir Efendi'nin de En'am ve cüz ticareti ile uğraştığı tespit edilmiştir.

Yapılan tahkikat önce Meclis-i Maarif-i Umumiye'de değerlendirilerek Meclis-i Vâlâ Muhâkemât Dairesi'nde karar bağlanmıştır. Buna göre Kur'an cüzlerini

37 BOA. MVL. 857/4. Dosya içinde 29 Ramazan 1279/5 Zilhicce 1280 ile 20 Mart 1863/12 Mayıs 1264 tarihleri arasında bir yıldan fazla süren soruşturma ve karara dair bilgiler yer almaktadır.

38 Mercan Çarşısında bulunan han için, bk. Ali Birinci, "Üsküdar'da Matbaalar ve Matbaacılar", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VIII, Bildiriler*, İstanbul 2015, s. 390.

39 İspitalya, Hristiyanlar tarafından inşa ve idare edilen hastanelere verilen isimdir. İstanbul'daki Ermeni İspitalyası Yedikulededir.

40 Hayrullah Efendi (1818-1866), Maarif-i Umumiye Nazırı Abdurrahman Sami Paşa'nın 1858 yılında aynı zamanda Girit Valiliğine tayini dolayısıyla Girit'te bulunduğu yaklaşık 9 ay boyunca Nezaret'e vekalet etmiştir. Ömer Faruk Akün, "Hayrullah Efendi", *İslam Ansiklopedisi*, C. XVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 67-75.

41 Bahsedilen matbaalar için, bk. Baysal, *age.*, s. 115, 216; Alpay Kabacalı, *Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa, Basım ve Yayın*, Literatür Yayınları, İstanbul 2000, s. 71-72.

42 Bk. Ahmet Yaşar, "İstanbul Hanları: 18. Yüzyılın Sonu ve 19. Yüzyılın Başları", *Osmanlı İstanbulu I*, ed. Feridun Emecen-Emrah Safa Gürkan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 520.

bastırarak satan müderris Hocazâde Rıza Efendi ile Alâiyeli Ali Efendi'ye aynı fiili daha önce de yaptıkları ve Meclis-i Maarif huzurunda pişman olduklarını ve tekrar yapmayacaklarına söz verdikleri hâlde sözlerine sadık kalmadıkları için para cezasının uygulanmasına, sözü edilen matbaalarda tekrar Kur'an cüzü basılmamasına ve basılan cüzlerin toplatılarak Maarif Nezareti tarafından hak sahiplerine iadesine karar verilmiştir. Verilen para cezası caydırıcılıktan uzak olduğu gibi gerekçesi de yasağa rağmen Kur'an basmaları değil, daha önce verdikleri sözü tutmamış olmalarıdır. Ayrıca, basılı nüshaların hak edenlere iadesi kararına bakıldığında, Meşihat'ın görüşüne dayanan Mushaf basımının yasaklanması kararının yok sayılmamakla birlikte pek de önemsenmediği ve geçiştirildiği sonucuna ulaşmak mümkündür. 1871 yılında Şumnu'daki 34 hattatın topluca verdiği arzuhâl, bu husustaki şikayetlerin dile getirilmesi açısından olduğu kadar matbu Mushaf satışının ne derece yaygınlaştığı ve önlenemez boyutlara ulaştığını ortaya koymaktadır. Hattatlar, üç aylar münasebeti ile İstanbul'dan gelen medrese talebelerinin gizlice getirdikleri Mushafı uygun fiyatla satmaları dolayısıyla kendilerinin yazdığı Mushaflarının ellerinde kaldığını ve geçim sıkıntısına düştüklerinden şikayet ederek matbu Mushaf satışının yasaklanmasını istemişlerdir. Verilen cevapta ise böyle bir yasağın zaten var olduğu belirtilerek Tuna Valiliğinden gerekli tedbiri alması istenmiştir⁴³. Kur'an resmî olarak basılmadığı gibi yurt içinde basılmasının ve yurt dışından girişinin de engellenmesi çabalarının sonuçsuz kalması üzerine çare, sakınca oluşturan hususların giderilerek resmî yollarla basılmasında bulunmuştur.

Mushaf Basımı Kararının Alınması

Mushaf basımı konusundaki kararın 1873 yılında değişmesinde idari mekanizmanın belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Mushaf basım kararının alınması, A. Cevdet Paşa'nın ifadesi ile Bab-ı Âli'ye rağmen Meşihat'ın direnmesiyle ortaya çıkan tereddüdün aşılmasının sonucudur⁴⁴. Ancak basım kararından birkaç yıl öncesinden itibaren soruna önce yurt dışında basılan ve öngörülen şartları taşıdığı kabul edilen Mushafın ülkeye giriş ve satışına kontrollü biçimde izin verilmesi ile çözüm aranmıştır. Bu usulün de çözüm olmayacağını anlaşıldığından sonra ülke içinde Matbaa-i Âmire'de bünyesinde Kelam-ı Kadim Matbaası adı ile bir matbaanın kurulması Maarif Nezaretinin denetimi altında yapılmasına karar verilmiştir.

43 BOA. ŞD. 2079/18, 21 Cemaziyelevvel 1288/8 Ağustos 1871.

44 A. Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, Yay. Cavid Baysun, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 128.

Karardan önce Fransa tebaasından Mösyö Fanton'un⁴⁵ Londra'da fotolitografi usulü ile bastığı Hafız Osman hattıyla yazılı Mushafın ülkeye kabulü ve satışına dair Viyana Sefareti'ne yaptığı müracaat kabul edilerek 1871 tarihinde izin verilmiştir⁴⁶. İzin üzerine aynı yılın Haziran ve Kasım aylarında önce 4000, ardından da 1000 Mushaf İstanbul'a ulaşmıştır⁴⁷. Ancak Maarif Nezaretinin gelişmeden memnun olmadığı, problemin çözümü için atılan yeterli ve doğru bir adım olarak görmediği anlaşılmaktadır. Nitekim Mösyö Fanton'un, İstanbul dışına gönderilecek Mushafı getirilen kısıtlamanın kaldırılması isteği Meclis-i Maarif'te görüşülmüş, tekrarının münasip olmayacağı belirtilerek bu defalık kabul edilmiştir⁴⁸.

Bu esnada Meclis-i Kebir-i Maarif'te alınan kararda, Osmanlı vatandaşları gibi İranlıların da Galata'daki ecnebi matbaalarında Mushaf basarak sattıkları, ayrıca Meşihat'ın yasağa dair kararına rağmen Londra'da basılarak İstanbul'a getirilen Mushafın satıldığından söz edilerek, yasaklamaların bir sonuç vermediği ve hükümetçe köklü bir çözümün bulunması gerektiği belirtilmiştir⁴⁹. Maarif Nezareti gelişmelerden memnun olmayıp, çözüm bulunması gerektiğini belirtmesine rağmen somut herhangi bir öneride de bulunmamaktadır. Sadece tespit ve şikâyet yer verilen karar daha sonra Şûrâ-yı Devlet'te görüşülmüş; ancak eskisinden farklı bir sonuç çıkmamış, yine yasağın devamına karar verilmiştir⁵⁰. Karara neden olan husus, daha önceden olduğu gibi Meşihat'ın Mushaf basımının yasak olması gerektiği yönündeki ısrarıdır. Buna karşılık hükümetin ve konuyla ilişkisi olan başta Maarif olmak üzere nezaretlerin farklı bir tutumu olduğu, yasaklama taraftarı olmadıkları görülmektedir. Bab-ı Âli'nin Londra'da basılan Mushafın ülkeye girmesi ve satışına izin vermesi, Zaptiye Nezaretinin, Mushaf basımı

45 Namık Kemal ile Avrupa'da tanışan ve daha sonra İstanbul'a gelen hayalci bir iş adamı olan Mösyö Fanton, Namık Kemal'in Magosa'ya sürülmesinden sonra ayrılmıştır. Bk. Cemal Mithat Kuntay, *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1944, s. 603-607.

46 BOA. HR.MKT. 691/74, 24 Rebiülahir 1287/23 Temmuz 1870; ŞD. 206/1 (lef 6, 13 ve 14), 17 Şevval 1289/18 Aralık 1872, Muharrem 1290/Mart 1873 ve Şevval 1289/Aralık 1872.

47 BOA. ŞD. 206/1 (lef 10 ve 11), 4 Rebiülahir 1288/23 Haziran 1871 ve 20 Şaban 1288/4 Kasım 1871. Aynı tarihli diğer belgeler için, bk. ŞD. 561/3; HR.SYS. 1916/8; HR.TO. 454/47.

48 BOA. HR.TO. 456/32, 10 Cemaziyelevvel 1289/15 Ağustos 1872; MFMKT. 4/66, Selh-i Cemaziyelevvel 1289/3 Eylül 1872.

49 Meclis-i Kebir-i Maarif'in kararı için, bk. BOA. ŞD. 205/36 (lef 2), 19 Şubat 1287/2 Mart 1872.

50 Şûrâ-yı Devlet'in kararı için, bk. BOA. ŞD. 205/36 (lef 4), 17 Cemaziyelevvel 1289/23 Temmuz 1872.

nedeniyle hapishaneye gönderilen bir matbaacının Mushaf basımına hapishanede devam etmesine göz yumması bu tutumun sonuçlarıdır⁵¹. Bütün bunların ötesinde Meşihat'ın Mushaf basımına karşı görüşüne rağmen Maarif Nezaretinin Mushaf ve Kur'an cüzlerinin basımını gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim, Londra'da basılan Mushafları yurda getirmesine izin verilen Mösyö Fanton ile Ahmet Vefik Paşa'nın Maarif Nazırı olduğu dönemde (Mayıs-Aralık 1872) 2000 Amme ve Tebareke cüzü yanında harita basımı için mukavele yapılmıştır. Nitekim Rüsûmat Emaneti, bu Mushaflarla Mösyö Fanton'un Londra'da bastığı diğer Mushafların birbirlerinden nasıl ayırt edileceklerini Maarif Nezaretinden sormuştur⁵². Mösyö Fanton'un daha sonra anlaşma dolayısıyla uğradığı zararının tazmini için Fransa Sefareti aracılığı ile yapılan şikayet üzerine yapılan tahkikattan, cüzleri teslim etmesine rağmen haritaları teslim etmediği anlaşılmıştır⁵³.

Bütün bu problemler karşısında konu Meclis-i Maarif 'in 10 Ekim 1872 tarihli toplantısında görüşülerek çözüme dair nelerin yapılması gerektiği belirlenmiştir. Buna göre, Matbaa-i Âmire'de belirlenecek özel bir mekanda hafız ve kurrâdan oluşan bir heyet tarafından incelenen bir metnin esas alınarak Mushaf'ın mütedeyyin görevliler tarafından basılması ve Maarif Nezareti tarafından mühürlenerek satışa sunulmasının nihai çare olduğu belirtilmiştir. Meclis-i Maarif'in somut ve gerekçeleri belirlenmiş bu teklifi Maarif Nezareti tarafından Bab-ı Âli'ye bildirilmiştir⁵⁴. Maarif Nezaretinin sunduğu teklif, yasaklamamanın bir sonuç vermediği gerçeğinden hareketle nihai çözümü, Mushaf'ın devletin kontrolünde basılmasında, daha doğrusu son zamanlarda zaten resmî kurumların onayı ile yapılan yahut özel matbaalarda yapılmasına göz yumulan basım işinin yasal ve geçerli bir yola sokularak basılmasında görmesinin sonucudur. Bir

51 Meclis-i Maarif-i Kebir'de alınan kararda, Mushaf bastığı için hapsedilen Muhiddin adlı matbaacının yarım kalan basım işine hapishanede tahsis edilen odada devam ettiği belirtilmektedir. Bk. BOA. ŞD. 205/36 (lef 2). Yine, Bolulu İbrahim adlı başka bir matbaacı, hapishanede iken tamamlamadığı 1770 Mushaf'ın kendisine teslim edilmesini istemektedir. Bk. BOA. ŞD. 205/53, 27 Cemaziyelahir 1289/1 Eylül 1872.

52 BOA. ŞD. 206/1 (lef 4), 6 Zilkade 1289/5 Ocak 1873. Sonraki tarihlerde tekrar sorulmasına rağmen Maarif Nezaretinden cevap alınmamıştır. Bk. ŞD. 206/1 (lef 2 ve 3).

53 BOA. MFMKT. 11/72, 28 Rebiülahir 1290/25 Haziran 1873; MFMKT. 14/54, 28 Şaban 1290/21 Ekim 1873; MFMKT. 28/153, 12 Cemaziyelevvel 1292/16 Haziran 1875. Mösyö Fanton'un, 1872 yılında Beyoğlu'nda bir matbaa kurmasına izin verilmiş; ancak matbaada kullanılmak üzere büyük bir makine koymasına, doğuracağı mahzur nedeni ile izin verilmemiştir. BOA. HR.TO. 455/63, 8 Zilhicce 1288/18 Şubat 1872; ŞD. 498/21, 2 Cemaziyelahir 1289/6 Ağustos 1872.

54 BOA. MFMKT. 6/84, 13 Şaban 1289/16 Ekim 1872.

yandan var olan yasak, diğer taraftan bu yasağın görmezden gelinmesi; hatta yok sayılması, işin tamamen kontrolsüz ve güvensiz bir hâle bürünmesi yanında, basım işini yapan matbaalar açısından da haksız muamele ve rekabetin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Zira bu esnada hem İran hem de Osmanlı tebaası matbaacılar tarafından basılan Mushaf'ların cami kapılarında alenen satılmasına rağmen kimisine el konulurken kimisine göz yumulması şikâyetlere neden olmakta ve durumu iyice içinden çıkılmaz hâle getirmektedir⁵⁵.

Maarif Nezaretinin teklifi Encümen-i Mahsus-ı Vükelâ'nın 2 Mayıs 1873 tarihli toplantısında görüşülerek kabul edilmiş ve şimdilik 500 bin Mushaf'ın Matbaa-i Âmire'de basılmasına karar verilerek Maarif Nezaretine bildirilmiştir. Karar yazısında, yasak olmasına rağmen basılıp satılan Mushaf'ların pek çoğunun hatalı olduğu, fakir kimselerin yazma Mushaf'a sahip olamadıkları için matbu olanlara rağbet ettikleri belirtilerek, hataya sebebiyet vermeden ve gerekli hürmetin gösterilerek basımın yapılmasının uygun olacağı belirtilmektedir. Bu itibarla Maarif Nezaretinden, alınan basım kararının uygulanması ile ilgili olarak, basımın hangi teknikle yapılacağı ile masrafının ne miktar olacağı hususlarında karar verilerek, yapılacak çalışmalarla ilgili yasal düzenlemenin gerekçesi ile birlikte taslağının, *esbâb-ı mucibesi ile beraber bir nizamname lâyhası*, Bâb-ı Âli'ye gönderilmesi istenmiştir⁵⁶. Bu bilgilerden Mushaf basımının Maarif Nezaretinin yetki ve sorumluluğuna verildiği anlaşılmaktadır. Söz konusu yetkinin neden Meşihat'a verilmediği ise bir soru işaretidir. Meşihat'ın zaten bu işi tasvip etmemesi, gerekli birikim ve donanımına sahip olmaması ya da Bab-ı Âli'nin Meşihatı bu işin dışında tutmak arzusu söz konusu olabilir.

Kur'an'ın hem basılması kararının alındığı hem de basımının gerçekleştirildiği esnada Maarif Nazırı olan A. Cevdet Paşa⁵⁷'nın, *Tezâkir*'inde bu konuyla ilgili

55 BOA. MEİBT. 1/26, 13 Muharrem 1289/23 Mart 1872; ŞD. 1280/51, 23 Ramazan 1289/24 Kasım 1872. Benzer şikâyetlere diğer belgelerde de rastlamak mümkündür. Bk. ŞD. No: 206/1 (lef 1 ve 8).

56 BOA. A.MKT.MHM. 453/60, 4 Rebiülevvel 1290/2 Mayıs 1873. Maarif Nezareti tarafından daha sonraları yazılan ve basım sürecinin de söz konusu edildiği yazıda, Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ kararının 19 Nisan 1285/1 Mayıs 1869 tarihli olduğu belirtilmiştir; ancak sözü edilen belgenin arşivdeki kaydından bu tarihin 4 Rebiülevvel 1290/2 Mayıs 1873 olduğu anlaşılmaktadır.

57 A. Cevdet Paşa 25 Safer 1290/17 Safer 1291 (24 Nisan 1873/5 Nisan 1874) arasında birinci defa, 8 Cemaziyelevvel 1292/2 Zilkade 1296 (12 Haziran 1875/18 Ekim 1879) arasında ikinci defa, 22 Rebiülahir 1293/28 Ramazan 1293 (17 Mayıs 1876/17 Ekim 1876) arasında üçüncü defa Maarif Nazırlığı görevinde bulunmuştur. Bk. Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcrââtı*, Matbaa-i Âmire 1338, s. 128, 136, 149, 163, 171, 172.

verdiği bilgiler de yukarıda tespit ettiğimiz durumla örtüşmektedir. A. Cevdet Paşa, Kur'an basımını Bâb-ı Âli'nin arzu ettiği hâlde, Meşihat'ın uygun görmemesi nedeniyle gerçekleştirilemediğini; ancak yasaklamalara rağmen kontrolsüz olarak basım ve satışının yapıldığını, kimi zaman basılı evrakın bakkal dükkanlarında dahi görüldüğünü, bu durumun Kur'an'a saygısızlık olduğundan Meşihat'ın şikâyeti üzerine nüshaların toplatıldığını belirtmektedir⁵⁸. Sözü edilen hususların tamamen gerçek olduğu, yukarıda 1863 yılında Mercan'daki ve diğer matbaalarda kaçak Kur'an basımı yapıldığına dair şikâyet üzerine yapılan soruşturma sırasında elde edilen bilgilerden anlaşılmaktadır⁵⁹. Yine A. Cevdet Paşa, hükümetin Fransa'da⁶⁰ Hafız Osman hattıyla yazılan ve fotolitografi⁶¹ usulü ile basılarak Türkiye'ye getirilen nüshaların satışına izin verdiğini; ancak baskının iyi olmaması yüzünden okunaklı olmadığını, bunun üzere Meclis-i Vükelâ'nın Kur'an basımının Matbaa-i Âmire'de yapılması hakkında karar aldığını ve görevin de Maarif Nazırı olarak kendisine verildiğini belirtmektedir.

Hem daha öncesi sürece dair yukarıda verdiğimiz bilgiler hem de A. Cevdet Paşa'nın ifadelerinden anlaşıldığı gibi İstanbul'da Kur'an basıldığının hükümet tarafından bilindiği, Meşihat'ın şikâyeti olursa bunlara el konulduğu, hükümetin Meşihat'ın yasaklama görüşünü esasen tasvip etmemekle birlikte dikkate alıplmamak konusunda tereddüt ettiği, nihayet önce Londra'da basılan nüshaların satışına daha sonra da devlet eli ile basılmasına karar verdiği anlaşılmaktadır. Bütün bu süreçte Meşihat'ın onayının alındığına dair bilgiye rastlamadık. Hatta, yukarıda belirttiğimiz gibi Kur'an basımına karar verilmesinden önce de Meşihat'ın olumsuz görüşü ve yasak olmasına rağmen Mushaf basımı sadece özel matbaalarda değil Maarif Nezaretinin bilgisi dahilinde de yapılmakta veya satışına izin verilmektedir. İleride yer vereceğimiz söz konusu süreci daha ayrıntılı olarak anlamamızı sağlayan belgelerde Meşihat'ın onayından söz edilmez iken

58 A. Cevdet Paşa, *age.*, s. 128.

59 Soruşturma sırasında ifadesi alınan Kalenderhane Medresesi talebesi Beşir Efendi, satın aldığı peyniri bakkalın Delâil-i Şerif yazılı bir kağıda sararak verdiğini, bunları neden bulduğunu sorduğunda bir Ermeninin getirdiğini, bunun gibi birçok kağıt olduğunu ve Kur'an cüzleri ile Mevlid-i Şerif'in basılı olduğu diğer kağıtları gösterdiğini söylemiştir. Bk. BOA. MVL. No: 857/4.

60 A. Cevdet Paşa, Mushafların Fransa'da basıldığını belirtmektedir. Ancak yukarıda yer verdiğimiz belgelerde Mushafların, Fransa tebaasından Mösyö Fanton tarafından Londra'da basılarak İstanbul'a getirildiği anlaşılmaktadır.

61 Fotolitografi (photolithography), baskı plakası taş veya metal değil fotoğraf olarak hazırlanarak yapılan basım tekniğidir. Bk. *Dictionary of Publishing and Printing*, A & C Black Publishers Ltd., London 2006, s. 196.

basıma karar verilmesinin gerekçeleri ve basımın hangi usulle yapılacağı hakkında bilgiler bulunmaktadır.

Mushaf Basımı Kararının Uygulanması

Encümen-i Mahsus-ı Vükelâ'da Maarif Nezaretinin denetiminde Mushaf basımına karar verilmesinden sonra Nezaretin Bâb-ı Âliye verdiği cevapta, konuyla ilgili atılacak adımlara ilişkin açıklamalar yapılmıştır. Buna göre basımın fotolitografi usulü ile yapılmasının hem estetik hem de maliyet açısından uygun olacağı bildirilmiştir⁶². Aks-ı ziya olarak da tanımlanan fotolitografi, basılacak metnin taş tabakalar kullanılarak yapılması esasına dayalı litografiden (taşbaskı) farklı olarak, metnin fotoğrafının çekilerek baskının bu kalıptan yapılmasıdır. Fotolitografi tekniğinin sadece Osmanlı ülkesinde değil Asya'daki Müslüman matbaacıların özellikle el yazması metinlerin basımında kullanmasının nedeni, eserin sanat değerini yansıtmaya ve metinde dizgi esnasında oluşabilecek yanlışlara engel olmaktadır⁶³.

Planlandığı üzere basımın yapılabilmesi için öncelikle basımda esas alınacak metnin belirlenmesi, ardından da fotoğrafların hazırlanması gerekmektedir. Basımda, Şekerzâde Seyyid Mehmet Efendi'nin, daha önce Şeyh Hamdullah Efendi tarafından yazılan ve Ravza-i Mutahhara'ya vakfedilen nüshasını taklit ederek yazdığı ve 1730 yılında I. Mahmut'a arz ettiği Mushaf esas alınmıştır⁶⁴. Söz konusu Mushaf, Ayasofya Kütüphanesinden getirilerek Reisü'l-Huffaz Timur Efendi, Eyyubî Raşit Efendi ve ulemeden bazı zevât tarafından okunmuş, Nakibü'l-Eşrâf Şeyhu'l-Hattâtın ve Reisü'l-Ulema Mustafa İzzet Efendi⁶⁵ tarafından tashih edilerek hazırlanmıştır⁶⁶. Hazırlanan nüshanın fotoğraflarının çekimi için uygun ışığa

62 BOA. MFMKT. 10/117, 8 Rebiülahir 1290/5 Haziran 1873.

63 Bk. Adec Khalid, "Printing, Publishing, and Reform in Tsarist Central Asia", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. XXVI/No. 2, 1994, s. 192. (pp. 187-200); Francis Robinson, "Technology and Religious Change: Islam and the Impact of Print", *Modern Asian Studies* Vol. XVII/No. 1 1993, s. 229-251.

64 926/1520 yılında vefat eden Amasyalı Şeyh Hamdullah Âgâh Osmanlı hat ekolünün kurucusudur. 1166/1753 yılında vefat eden Şekerzâde Seyyid Mehmet meşhur Osmanlı hattatlarındandır. Bk. Muhittin Serin, *Hat Sanatı Tarihi Ekoller ve Takipçileri I*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2019, s. 193-213, 326-349.

65 Kazasker Mustafa İzzet Efendi (1801-1876) son dönem âlim, hattat ve musikişinaslarındandır. Bk. Uğur Derman, "Mustafa İzzet, Kazasker", *İslam Ansiklopedisi*, C XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2020, s. 304-307; Mustafa Bektaşoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Kur'an-ı Kerim Yazan Hattatlar*, Ankara 2015, s. 202-211.

66 BOA. MFMKT. 24/27, 4 Zilhicce 1291/12 Ocak 1875; bk. A. Cevdet Paşa, *age.*, s. 128.

sahip Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Dairesinin altındaki oda tahsis edilerek, Mehmet İzzet Efendi ile erkan-ı harp zabitlerinden Ali Efendi görevlendirilmiştir⁶⁷.

Bâb-ı Âli tarafından basım kararının alınması esnasında ilk baskının 500 bin adet yapılmasından söz edilmiştir. Ancak Maarif Nezareti tarafından Bâb-ı Âliye verilen cevapta, bu sayının çok fazla olduğu, şimdilik 15-20 bin adet yeterli olacağı, her nüshanın 20 kuruşa mal olacağını tahmin edildiği, basım için gerekli 3000 liranın Bank Osmanî'den temin edilecek kredi ile karşılanabileceği belirtilerek Maliye Nezaretine bilgi verilmiştir⁶⁸. Hazırlıklardan sonra İstanbul'da Maarif Nezaretinin denetimi altında ilk Mushaf basımı 1874 yılı sonunda, muhtemelen ekim veya kasım aylarında 1500 adet olarak gerçekleştirilerek⁶⁹, ardından 2000 yeni baskı için hazırlıklara başlanmıştır. İhtiyaç duyulan ve Avrupa'dan satın alınmasına teşebbüs edilen 6 adet destgâhın gelmesi ile yılda 15 bin adet baskının yapılması hedeflenmektedir⁷⁰. Paris'ten sipariş edilen baskı makinası 1875 yılında İstanbul'a ulaşmıştır⁷¹; ancak diğerleri gelinceye kadar farklı kurumlardaki destgâhlardan da yararlanılmış, bu çerçevede Bâb-ı Seraskeri ve Zaptiye Nezaretinde bulunanların gönderilmesi istenmiştir⁷².

El yazması bir Mushaf en az 4000 kuruşa satın alınabilir iken hatâî⁷³ kâğıda basılan ve Maarif Nezareti tarafından mühürlenene 15, 10 ve 8 kuruşluk maliyetleri ile ciltli olarak toplamda 30-35 kuruşa mâlolan Mushafları tatil günleri

67 BOA. MFMKT.10/116, 8 Rebiülahir 1290/5 Haziran 1873. Ayrıca, bk. MFMKT. 14/89, 29 Şaban 1290/22 Ekim 1873; MFMKT. 11/126, 6 Cemaziyelevvel 1290/2 Temmuz 1873.

68 BOA. MFMKT. 10/117, 8 Rebiülahir 1290/5 Haziran 1873; A.MKT.MHM. 457/18, 22 Rebiülahir 1290/19 Haziran 1873; MFMKT. 11/126, 6 Cemaziyelevvel 1290/2 Temmuz 1873.

69 Mevcut çalışmalarda basım tarihi 1872 veya 1873 olarak verilmektedir ki bu yanlıştır. 15 Şevval 1291/25 Kasım 1874 tarihinde, basılan Mushafların ciltlenmesi ve tuğra basılacağı, 22 Zilkade 1291/31 Aralık 1874 tarihinde ise satışa başlandığı ve saraya gönderildiğine dair yazılar, basım tarihinin 1874 yılı içinde olduğunu göstermektedir. Bk. MF. MKT. 21/80; MFMKT. 23/77; İ. DH. 694/48544. 1872 yılında Maarif Meclisi basımın yapılmasını Bâb-ı Âliye teklif etmiş, 1873 yılında da bu teklif kabul edilmiş. Basım ise 1874 yılı sonuna doğru gerçekleşmiştir.

70 BOA. MFMKT. 23/77, 22 Zilkade 1291/31 Aralık 1874; MFMKT. 25/12, Muharrem 1292/8 Şubat 1875.

71 BOA. MFMKT. 27/146, 21 Rebiülevvel 1292/27 Nisan 1875.

72 BOA. MFMKT. 19/88, 10 Recep 1291/23 Ağustos 1874; MFMKT. 26/32, 27 Muharrem 1292/5 Mart 1875.

73 Hatâî, Osmanlı belgelerinde kullanılan bir kâğıt çeşididir. Rahat yazı yazılabilen bir kâğıt olduğu hâlde gevrekliği ve zamanla kırılması dolayısıyla sonradan kullanılmaktan vazgeçilmiştir. Bk. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomasi)*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1991, s. 24.

dışında Maarif Kütüphanesi'nden satın almak mümkün olacaktır⁷⁴. Mushafların bedeli belirlenirken kâr amacı güdülmemiştir⁷⁵. Belirlenen fiyatta ertesi yıl indirim yapılarak, sarı şeker rengi kağıda basılı olanlar 15, beyaz kağıda basılı olanlar 20 kuruşa satılmaya başlanmış ise de daha sonra Avrupa'dan ithal edilen kağıdın zamlanması nedeniyle fiyatlar tekrar artırılmıştır⁷⁶. Bununla beraber fakir kimselere mahsus olmak üzere indirim de yapılmaktadır. 1881 yılında gazetelerde yapılan ilanda, Şekerzâde hattıyla basılan Mushafların *muhtacîn-i İslam'a mahsus olmak üzere* yine Maarif Kütüphanesi'nde 12 kuruşa satıldığı belirtilmektedir⁷⁷. Basılan Mushaflardan sıbyan mekteplerindeki fakir talebelere olduğu gibi yurt dışında gerekli yerlere ücretsiz olarak gönderilmektedir⁷⁸. Nitekim 1876 yılında Kaşgar'a gönderilen Mushafların bedeli Hazine tarafından karşılanmıştır⁷⁹.

Mushaflar satılmak üzere vilayetlere de gönderilmiştir; ancak fiyatın yüksek olması nedeniyle fazla rağbet görmediği anlaşılmaktadır. Dikkat çeken husus, fiyatların vilayetlere göre farklı olmasıdır. Hüdavendigâr, Ankara, Konya, Adana, Tuna, Trabzon, Canik, Aydın ve Kastamonu vilayetlerine her biri yaklaşık 34 kuruşa gönderilmiş iken, Van ve Suriye vilayetlerine 22, Kosova'ya ise 36 kuruşa gönderilmiştir⁸⁰. Değişikliğe neyin neden olduğu hakkında bilgi verilmemiştir;

74 BOA. MEMKT. 21/80, 14 Şevval 1291/24 Kasım 1874; MEMKT. 23/77, 22 Zilkade 1291/31 Aralık 1874; MEMKT. 24/27, 4 Zilhicce 1291/12 Ocak 1875. Maarif Kütüphanesi hakkında bilgi için, bk. Bahri Ata, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif Kütüphanesi (1872-1895)", *Tarihîn Peşinde*, S. 1, 2009, s. 27-36.

75 BOA. MEMKT. 21/80, 14 Şevval 1291/24 Kasım 1874; MEMKT. 23/77, 22 Zilkade 1291/31 Aralık 1874; MEMKT. 24/27, 4 Zilhicce 1291/12 Ocak 1875; İ.DH. 710/49706, 26 Ramazan 1292/26 Ekim 1875. Mushafların basım masraflı belgelerde "şikke-i hâlîse ile yirmi kuruş", "bîr yirmilik mecidiye" veya "bir beyaz mecidiye" olarak belirtilmektedir. Halk arasında beyaz veya sim mecidiye olarak bilinen bir gümüş mecidiye yirmi kuruşa karşılık gelmektedir. Bk. "Mecidiye", *İslam Ansiklopedisi*, C XXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s. 239. Bunun üzerine 10-15 kuruşun ilave edilmesi ile beher Mushaf'ın bedeli 30-35 kuruş olmaktadır.

76 BOA. MEMKT. 45/85, 12 Zilhicce 1293/30 Aralık 1876. MEMKT. 48/66, 23 Rebiülahir 1294/7 Mayıs 1877. 7 Mayıs 1877 tarihinden itibaren sarı şeker rengi kağıda basılı olanların üç çeyrek, beyaz kağıda basılı olanların ise bir yirmilik kaimeye satılmaya başlanan Mushafların Sultan Mahmut Türbesi civarında Darülfünun Dairesi altındaki dükkandan temin edilebileceği belirtilmektedir.

77 BOA. MEMKT. 70/66, 3 Zilkade 1298/27 Eylül 1881.

78 BOA. ME.İBT. 5/93, 14 Safer 1292/22 Mart 1875; ME.İBT. 6/76, 16 Rebiülevvel 1292/22 Nisan 1875; MEMKT. 25/12, 16 Muharrem 1292/22 Şubat 1875; MEMKT. 63/126, 2 Şaban 1296/22 Temmuz 1879.

79 BOA. MEMKT. 44/81, 15 Şevval 1293/3 Kasım 1876.

80 BOA. MEMKT. 44/81, 15 Şevval 1293/3 Kasım 1876; MEMKT. 48/79, 24 Rebiülahir 1294/8

ancak vilayetlerdeki halkın ekonomik durumunun göz önünde tutulduğu ileri sürülebilir. Basım öncesinde 20-25 kuruşa mal edileceği ifade edilen ve gerçekten de mâledilen Mushaf'ların fiyatının artması, 1876-1877 Osmanlı-Rus Savaşının neden olduğu ekonomik buhrandan kaynaklanmış olmalıdır.

Bu dönemde Mushaf basımı için yapılan harcamalar ile basılan Mushaf sayısı hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşmak mümkün olmuştur. Buna göre Bank Osmanî'den 3000 altın karşılığı olarak 367 bin kuruş kredi alınarak bunun 189.983 kuruşu destgâh, makine ve taş gibi demirbaş alımına harcanmıştır. (Tablo 1). Yapılan altı baskıda toplam 13.277 Mushaf basılmış (Tablo 2), elde edilen 341.562 kuruşun 236.010 kuruşu maaş, kağıt bedeli ve diğer basım masrafları, 105.552 kuruşu ise cilt ve tezyin için harcanmıştır⁸¹. Verilen bilgilerden, basılan Mushaf'lardan kâr edilmediği, elde edilen gelirin tamamının masraflar için harcandığı, alınan kredi ile demirbaş alımı için yapılan harcamadan sonra 177.071 kuruşun hâlen elde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 1: Mushaf Basımı İçin Satın Alınan Demirbaşlar

Kuruş	Destgâh	Taş	Makina	
12.375	2	-	-	Necib Efendi'den alınan
18.820	3	-	-	Boyacıyan'dan alınan
28.799	-	58	-	Tüccar-ı bâzârgândan alınan
46.200	6	58	-	Necib Efendi'den alınan
37.876	-	-	1	Paris'ten celbolan
27.958	-	-	-	Fanton'dan alınan edevât bahası
17.955	-	-	-	Mevcut cam bahası 380
189.983	11	116	1	

Mayıs 1877; MFMKT. 50/53, 13 Recep 1294/24 Temmuz 1877.

81 BOA. Y.EE. 33/40. Üzerinde tarih bulunmayan belge, arşivde 6 Rebiülâhîr 1327/27 Nisan 1909 tarihi ile kayıtlıdır. Ancak yer verilen bilgilerden belgenin, Mushaf'ın Matbaa-i Âmire bünyesinde kurulan Kelam-ı Kadim Matbaasında basıldığı 1883 yılına kadarki döneme ait olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 2: Basılan Mushafların Türleri, Toplam Basım Adetleri ve Elde Edilen Gelir

	Şeker renk	Beyaz	Hariçten	Yekûn	Hediyesi
Birinci Tertip	1528	-	-	1528	38.200
İkinci Tertip	1674	321	-	1995	53.887
Üçüncü Tertip	2078	-	23	2100	52.500
Dördüncü Tertip	2306	200	297	2804	72.600
Beşinci Tertip	1600	-	-	1600	40.000
Altıncı Tertip	3000	250	-	3250	84.375
TOPLAM	12186	771	320	13277	341.562

1876 yılında Maarif Muhasebe Odası memurlarından Memduh Bey'in Matbaa-i Âmire'de hâlen Mushaf basımı için tahsis edilen Kelam-ı Kadim Matbaasında Maarif Nezaretine ve harice istediği gibi satmak üzere Mushaf basma talebi Meclis-i Maarif'te görüşülerek uygun bulunmuş ve istediği ruhsat verilmiştir⁸². Memduh Bey'in kim olduğu ve verilen ruhsat çerçevesinde basım yapıldığına dair bir bilgiye ulaşmamız mümkün olmamıştır. Söz konusu karar, devletin Mushaf basımı işini tekelinde tutmak niyetinde olmadığını, gerekli şartları temin ettiği taktirde özel kurumların Mushaf basmasında sakınca görmediğini ortaya koyması açısından önemlidir.

Mushaf basımı yaklaşık 10 yıl Matbaa-i Âmire bünyesindeki Kelam-ı Kadim Matbaası'nda yapıldıktan sonra 1883 yılından itibaren Maarif Nezareti ile yapılan mukavelelerle basım imtiyazı Matbaa-i Osmaniye verilmiştir⁸³. Böylece devlet matbaasında başlayan Mushaf basımı II. Abdülhamit yıllarında yine devlet denetiminde ancak özel bir matbaada devam etmiştir. Sonraki dönemde Mushaf basımı ile ilgili önemli bir gelişme, basım öncesinde metnin güvenilirliğinin kontrolü için Meşihat bünyesinde oluşturulan Huffaz Heyeti ve bu heyetin halefi olacak Meclis-i Teftiş-i Mesahif-i Şerife adıyla bir heyetin teşekkülüdür. Söz konusu dönemde Mushaf basımı konusunda yapılan düzenlemeler ve bu düzenlemelerin uygulanması esnasında yaşananlar oldukça geniş ve ayrıntılı bilgiler içermektedir. Bu itibarla söz konusu dönemin ayrı bir çalışmada ele alınması uygun olacaktır.

82 BOA. MFMKT. 33/46, 20 Zilhicce 1292/17 Ocak 1876.

83 İliki 1 Mart 1299/13 Mart 1883 tarihli mukavele için, bk. BOA. ŞD. 2596/15 (lef 6).

Sonuç

Osmanlı döneminde Meşihat'ın dinî kitapların basımının uygun olmadığına dair görüşüne bağlı olarak Mushaf'ın da basılması ve satılması yasaklanmıştır. Özellikle önce yurt dışında basılan Mushaf'ların yurda girmeye başlamasının ardından yurt içinde de basılması XIX. yüzyılın ortalarından itibaren bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Sorun yaklaşık 30 yıl boyunca, yasaklamalarla çözülmeye çalışılmış ise de sonuç alınamayarak nihayet 1874 yılında devlet kontrolünde basılmasına karar verilmiştir. Mushaf basımına karar verilmesi sürecinin, matbaanın kullanılmaya başlamasından sonra dinî kitapların basılmasına izin verilmesi süreci ile benzerlikler taşıdığı; hatta devamı olduğu ileri sürülebilir. Tıpkı dinî kitap basımına önce izin verilmeyip daha sonra neredeyse hatırlanmayıp basımın başlaması gibi Mushaf basımına da önce karşı çıkılmasına rağmen değişim karşısındaki direnç kırılmış ve süreç doğal mecrasına girmiştir.

Söz konusu gelişme, Osmanlı Devleti'nin son iki asrında karşı karşıya kaldığı ve esas itibarıyla değişme ve yenileşmeyi içeren sürecin açıklanmasına katkı sağlayacak niteliktedir. Bu da değişim karşısındaki direncin dinî değil kültürel/geleneksel bir temelini olduğunu, muhafaza edilmeye çalışılanın din değil gelenek olduğunu göstermektedir. Geleneğin temsilcisi ulema, Tanzimat öncesinde başlayan değişim ve yenileşme döneminde, geleneksel dönemde yetkisi altında olan hukuk ve eğitim alanlarında düzenlemelere neredeyse direnç göstermemiştir. Ancak bu dönemden itibaren yetkisinde kalan din hizmetleri, medreseler ve şer'î hukuk işlerinde geleneği sürdürme konusundaki tutumunu sürdürmüştür. Medrese ıslahının II. Meşrutiyete kadar gecikmesi yanında Kur'an basımına ve Kur'an'ın Arapça dışındaki dillere tercümesine karşı çıkması bu tutumun sonuçlarıdır⁸⁴. Kur'an'ın önce basılması ve ardından tercüme edilmesi, toplumsal değişimin önüne geçilemez doğal bir sonucu olmasının ötesinde dinin temel kaynağına ulaşılması ve anlaşılmasını kolaylaştırması itibarıyla dinî düşüncede değişime yol açan önemli bir hadisedir.

Osmanlı ülkesinde XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Mushaf yasal olmayan yollarla ve denetimsiz olarak hem basılmakta hem de satılmaktadır. Basım kararı, önüne geçilmesi mümkün olmadığı gibi anlamlı da olmayan bu faaliyetin devletin denetiminde yasal hâle getirilmesini sağlamıştır. Mushaf basımında hem kullanılan teknik hem de basım esnasında hürmet hususunda gerekli hassasiyet gösterilmiştir. Devlet matbaası olan Matbaa-i Âmire'de Mushaf basımı için kurulan Kelam-ı

84 II. Meşrutiyet dönemindeki medrese ıslahı için, bk. Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, Akçağ Yay., Ankara 2002.

Kadim Matbaası için gerekli donanım yurt içinden ve dışından temin edilmiştir. 1873 yılında başlayan ve 1883 yılına kadar süren bu ilk dönemde Maarif Nezareti'nin sorumluluğu altında devlet matbaasında gerçekleştirilen Mushaf basımı daha sonraki yıllarda, II. Abdülhamit dönemi sonuna kadar, yapılan mukavelelerle Matbaa-i Osmaniye yanında resmî ve özel diğer matbaalarda yapılmıştır. Bu yıllarda basılacak metnin güvenilirliğinin temini konusunda daha kurumsal bir yapı ile birlikte basım yetkisi ve basımın nerelerde yapılabileceği hususu oldukça karmaşık bir süreçte devam etmiştir. Bu sürecin ayrı bir çalışmada ayrıntılı olarak ortaya konulması gerekir.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Hariciye Nezareti Mektubî Kalemî (HR. MKT.), 319/18; 691/74.

Hariciye Nezareti Siyasî (HR.SYS), 1916/8.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO.), 454/47; 456/32.

Hatt-ı Hümayûn (HH), 1665/56.

İrade Dahiliye (İ. DH), 261/16162; 261/16207; 262/16282; 694/48544; 710/49706.

İrade Hariciye (İ. HR), 24/1109; 37/1695.

Maarif Nezareti Mektûbî Kalemî (MF. MKT.), 4/66; 6/84; 10/116; 10/117; 11/72; 11/126; 14/54; 14/89; 19/88; 21/80; 23/77; 24/27; 25/12; 26/32; 27/146; 28/153; 33/46; 44/81; 45/85; 48/66; 48/79; 50/53; 63/126; 70/66; 107/68.

Maarif Nezareti Tedrisat-ı İptidaiye Kalemî (MF. İBT), 1/26; 5/93; 6/76.

Meclis-i Vâlâ (MVL), 291/8; 857/4.

Sadaret Mühimme Kalemî (A. MKT. MHM), 408/453; 453/60; 457/18; 756/32.

Sadaret Nezâret ve Devâir (A. MKT. NZD), 30/40; 70/16; 185/11; 345/85; 372/82.

Sadaret Umum Vilâyât (A. MKT. UM), 463/15; 502/90; 509/80; 513/84; 516/38; 517/9; 518/50; 551/34.

Şûrâ-yı Devlet (ŞD), 205/36; 205/53; 206/1; 561/3; 1280/51; 2079/18; 2596/15.

Yıldız Esas (Y. EE), 33/40.

Araştırma ve İnceleme Eserler

A. Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, Yay. Cavid Baysun, TTK Basımevi, Ankara 1991.

Abay, Muhammed, “Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Mushaf Basımı”, *Osmanlı’dan Günümüze Kur’an ve Hüsn-i Hat Sempozyumu, Bildiri Metinleri*, ed. Recep Orhan Özel, s. 91-132.

Akün, Ömer Faruk, “Hayrullah Efendi”, *İslam Ansiklopedisi*, C XVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 67-75.

Albin, Michael W., “Printing of The Qur’an”, *Encyclopaedia of The Qur’an*, Vol. I, Brill, Leiden-Boston-Köln 2001, s. 264-276.

Ata, Bahri, “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif Kütüphanesi (1872-1895)”, *Tarihin Peşinde*, S. 1, 2009, s. 27-36.

Atallah, Mariette, *Early Arabic Printing in Europe: A Selection of Books (1514–1694)*, MELA Notes, No. 91, 2018, s. 43-67.

Atiyeh, George N., “Introduction”, *The Book in the Islamic World The Written Word and Communication in the Middle East*, ed. George N. Atiyeh, State University of New York Press, Albany 1995, s. XIII-XVIII.

Başaran, Ayşe Tek, *The Ottoman Printing Enterprise: Legalization, Agency and Networks 1831-1863*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2019.

Baysal, Jale, *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar 1729-1875*, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2010.

Başaran, Ayşe, “Reconsidering The Role of Ulema and Scribal Actors in the Ottoman Transition From Manuscript to the Printed Medium”, *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C 28/S. 54, (2023/1), s. 73-121.

Bektaşoğlu, Mustafa, *Osmanlı’dan Günümüze Kur’an-ı Kerim Yazar Hattatlar*, Ankara 2015.

Berkey, Jonathan P., *Ortaçağ Kahire’sinde Bilginin İntikali*, çev. İsmail Eriş, Klasik Yay., İstanbul 2009.

Bevilacqua, Alexander, *Şark Kütüphanesi İslam ve Avrupa Aydınlanması*, çev. Kenan Çapık, Yeditepe Yay., İstanbul 2020.

- Beydilli, Kemal, "Matbaa", *İslam Ansiklopedisi*, C XXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 105-110.
- Beydilli, Kemal, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, Eren Yay., İstanbul 1995.
- Birinci, Ali, "Osmanbey ve Matbaası, Ser-kurenâ Osman Bey'in Hikâyesine ve Matbaa-i Osmaniye'nin Tarihçesine Medhal", *Müteferrika*, S. 1, 2011, s. 3-148.
- Birinci, Ali, "Üsküdar'da Matbaalar ve Matbaacılar", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VIII, Bildiriler*, İstanbul 2015, s. 385-397.
- Derman, M. Uğur, "Mustafa İzzet, Kazasker", *İslam Ansiklopedisi*, C XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2020, s. 304-307.
- Diğroğlu, Filiz, "Osmanlı Matbuatında Acemler: Şirket-i Sahafiye-i İraniye", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, C 56, 2020, s. 225-258.
- Dictionary of Publishing and Printing*, A & C Black Publishers Ltd., London 2006.
- Dijk, Arjan van, "Early Printed Qur'ans: Dissemination of The Qur'an In The West", *Journal of Qur'anic Studies*, Vol. VII/No. 2, 2008, s. 136-143.
- Einstein, Elizabeth, *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe*, Cambridge University Press, 2005.
- Erünsal, İsmail E., *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018.
- Erünsal, İsmail, "Osmanlılarda Sahhaflık ve Sahhafılar: Yeni Bazı Belge ve Bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları*, C XXIX, 2007, s. 99-146.
- Ghobrial, John-Paul, "Printing", *Encyclopedia of The Ottoman Empire*, ed. Gabor Agoston-Bruce Masters, New York 2009, s. 471-474.
- Gökkır, Necmettin, *Tanzimattan Günümüze Din-Devlet İlişkileri ve Siyaset Bağlamında Mushaf Basımı*, İFAV Yayınları, İstanbul 2015.
- Gündüz, Mahmut, "İlk Kur'an-ı Kerim Basmaları", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, C XIII/S. 1, 1974, s. 34-40.
- Gündüz, Mahmut, "Matbaanın Tarihçesi ve İlk Kur'an-ı Kerim Basmaları", *Vakıflar Dergisi*, S. 12, 1978, s. 335-350.
- Hitti, Philip K., The First Book Printed in Arabic, *The Princeton Library Chronicle* Vol. IV/S. 1, 1942, s. 5-9.
- Kabacalı, Alpay, *Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa, Basın ve Yayın*, Literatür Yayınları, İstanbul 2000.

Keskioglu, Osman, “Türkiye’de Matbaa Tesisi ve Mushaf Basımı”, *AÜİF Dergisi*, C XV/S. 1, 1967, s. 121-139.

Khalid, Adeeb, “Printing, Publishing, and Reform in Tsarist Central Asia”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. XXVI/No. 2, 1994, s. 187-200.

Kuntay, Mithat Cemal, *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1944.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomasi)*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1991.

Mahdi, Muhsin, “From the Manuscript Age to the Age of Printed Books”, *The Book in the Islamic World The Written Word and Communication in the Middle East*, ed. George N. Atiyeh, State University of New York Press, Albany 1995, s. 1-15.

Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraâtı*, Matbaa-i Âmire 1338.

Makdisi, George, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim*, çev. A. H. Çavuşoğlu-H. T. Başoğlu, Gelenek Yay., İstanbul 2004.

“Mecidiye”, *İslam Ansiklopedisi* C XXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s. 239.

Meral, Yasin, “Osmanlı İstanbulu’nda Yahudi Matbaası ve Basılan Bazı Önemli Eserler”, *Osmanlı İstanbulu II*, ed. F. Emecen-A. Akyıldız-E. S. Gürkan, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yay., İstanbul 2014, s. 455-469.

Meral, Yasin, “Yahudi Âlimlerin Gözüyle Matbaanın İcadı ve Matbaada Basılan Metinlerin Hükümü”, *Belleten*, C 84/S. 300, 2020, s. 559-584.

Nasr, Seyyed Hossein, “Oral Transmission and the Book in Islamic Education: The Spoken and the Written Word”, *The Book in the Islamic World The Written Word and Communication in the Middle East*, ed. George N. Atiyeh, State University of New York Press, Albany 1995, s. 57-79.

Nuovo, Angela, “A Lost Arabic Koran Rediscovered”, *The Library*, Vol. XII/No.4, 1990, s. 273-292.

Offenberg, Adri K., “The Print History of The Constantinople Hebrew Incunable of 1493: A Mediterranean Voyage of Discovery”, *The British Library Journal*, Vol. XXII/No. 2, 1996, s. 221-235.

Özkafa, Fatih, “Hat Sanatı Bakımından Mushaf Kitabının Tarihi Seyri”, *Marife*, S. 3, 2010, s. 307-326.

- Özkafa, Fatih, “Sanat Kıymeti Bakımından Matbû Mushaflar”, *Uluslararası Güzel Sanatlar Sempozyumu Bildiri Kitabı*, ed. Uğur Atan, Hakan Mazlum, s. 38-54.
- Pedersen, Johannes, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, ter. M. Macit Karagözoğlu, Klasik Yay., İstanbul 2012.
- Raven, James, *What Is The History of Book ?*, Cambridge 2018.
- Pektaş, Nil, “The Beginning of The Printing in The Ottoman Capital: Book Production and Circulation in Early Modern Istanbul”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* C XVI/S. 2, 2015, s. 3-32.
- Robinson, Francis, “Technology and Religious Change: Islam and the Impact of Print”, *Modern Asian Studies*, Vol. XVII/No. 1, 1993, s. 229-251.
- Sabev, Orlin (Orhan Salih), *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Seriyeni (1726-1746)*, Yeditepe Yay., İstanbul 2006.
- Serin, Muhittin, *Hat Sanatı Tarihi Ekoller ve Takipçileri I*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2019.
- Taylor, Malissa, “The Anxiety of Sanctity: Censorship and Sacred Texts”, *Osmanlılar ve Avrupa Seyahat, Karşılaşma ve Etkileşim*, ed. Seyfi Kenan, İsam Yayınları, İstanbul 2010, s. 513-540.
- Touati, Houari, *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat*, çev. Ali Berktaş, Yapı-Kredi Yay., İstanbul 2004.
- Unan, Fahri, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, TTK Basımevi, Ankara 2003.
- Wilson, M. Brett, *The Qur'an After Babel: Translating and Printing the Qur'an in Late Ottoman and Modern Turkey*, Ph. D. Dissertation, Department of Religion in the Graduate School of Duke University, 2009.
- Yaşar, Ahmet, “İstanbul Hanları: 18. Yüzyılın Sonu ve 19. Yüzyıl Başı”, *Osmanlı İstanbulu I*, ed. Feridun Emecen-Emrah Safa Gürkan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 511-524.
- Yazmadan Basmaya: Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar*, haz. Turgut Kut - Fatma Türe, Yapı-Kredi Yay., İstanbul 1996.
- Yıldız, Güllü, “İstanbul'da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, C 50, 2017, s. 175-218.
- Zengin, Zeki Salih, *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, Akçağ Yay., Ankara 2002.

The Question of Tunisia's Status Quo and the Firman of 1871*

Cemal Atabaş**

Abstract

The status quo of Tunisia, that is, the nature of its relationship with the Ottoman centre emerged as a problem with the occupation of Algerian costs in 1830 and the centralisation of Tripoli in 1835. France frequently warned the Ottoman Empire not to subvert *the status quo* in Tunisia. Clarifying and internationally securing this formally undefined state of affairs had been the British policy in the region since the 1850s. Britain, especially with its consul, Richard Wood, endeavoured for a declaration of a firman stating that the Ottoman Empire recognised the inherited governorship of the Husaynid Dynasty and that the *bey*s accepted the Sultan's political suzerainty in Tunisia. This project, which was constantly delayed by the opposition of France, was realised in 1871. So the firman, which was expected to bring the region's political position to wider international acceptance, was declared.

This study aims to examine the debates about Tunisia's status quo based on British and Ottoman archival sources. So, the efforts of the Ottoman Empire to protect the province, as well as the approaches and plans of Britain and France towards Tunisia, were explored.

Keywords: Tunisia, Ottoman Empire, British Empire, France, North Africa, Richard Wood.

* I extend my profound gratitude to the Turkish Historical Society (TTK) for their esteemed post-doctoral research grant, King's College London for accepting me as a visiting research fellow, and Prof. Andrew Lambert for his gracious invitation and generous support, all of which have been indispensable in facilitating the realization of this article.

** Assist. Prof., Marmara University, Institute of Middle East and Islamic Countries Studies, İstanbul/TÜRKİYE, cemal.atabas@marmara.edu.tr. ORCID: 0000-0003-0325-4850.

Tunus'un Statükosu Sorunu ve 1871 Fermanı

Öz

Tunus'un statükosu yani Osmanlı merkezi ile irtibatının niteliği, Cezayir sahillerinin 1830'da işgali ve Trablusgarp'ın 1835'te merkeze bağlanması ile bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Fransa Osmanlı Devleti'ni bölgede *statükonun* bozulmaması konusunda sık sık uyarmıştır. Kapsamı tartışma konusu olan bu siyasi bağın içeriğini netleştirmek ve uluslararası güvenceye almak 1850'lerden itibaren İngiltere'nin Tunus politikasının ana eksenini oluşturmuştur. İngiltere, özellikle Tunus konsolosu Richard Wood'un gayretleriyle, Osmanlı Devleti'nin Hüseyini Âilesi'nin tevarüsen valilik hakkını tanıdığını ve beylerin de sultanın Tunus'taki siyasi egemenliğini kabul ettiklerini bildiren bir ferman çıkarılması için çalışmıştır. Fransa'nın engellemeleriyle sürekli olarak ertelenen bu proje 1871'de gerçekleştirilmiş ve bölgenin siyasi pozisyonunu daha geniş bir uluslararası kabule ulaştırması beklenen ferman ilan edilmiştir.

Bu çalışma ile Tunus'un statükosu ile ilgili tartışmalar temelde İngiliz ve Osmanlı arşiv kaynakları ışığında incelenmiştir. Osmanlı Devleti'nin eyaleti koruma gayretleri, bunun yanında İngiltere'nin ve Fransa'nın bölgeye dair yaklaşımları ve planları açığa çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tunus, Osmanlı Devleti, İngiltere, Fransa, Kuzey Afrika, Richard Wood.

"...it is known that this gentle province is located at a point in the middle of some jealous states, so it is obvious how much difficulty [is encountered] in its administration...."

Hayreddin Pasha of Tunisia

[BOA, İ.DUİT 140/62, 19 Cum'ade'l-Ûlâ 1298 (19th April 1881)]

Introduction

In the 16th century, the Ottoman Empire succeeded in establishing superiority in the Western Mediterranean with the incorporation of Algeria, Tunisia and Tripoli. As the geographical distances of these regions, called *Garf Ocakları* [Western headquarters], combined with the inadequate transportation and communication means of the time, the administration of these regions was carried out with significant autonomy. The role of the pashas representing the Sultan in these regions mostly remained formal, and the provincial elites made their own economic and political decisions and developed independent diplomatic relations with foreign powers. Since the 17th century, the real power remained in the hands of the *deys* and *bey*s, who won the support of the *Divân*, which was formed by the

provincial elite¹. The Ottoman administration was based on negotiation with the power groups, and both sides had certain expectations. While Ottomans attained secure bases for their fleet to operate in the Mediterranean, the provincial elites obtained legitimacy and the manpower to maintain their rule².

The autonomous structure of these provinces was expressed in various denominations in European sources and official correspondences just as “régence, regency, barbary regencies, states of barbary, états barbaresques, régence de Tunisie, régence de Tripoli, royaume d’Alger”³. However, the prevailing definition for Tunisia in Ottoman official correspondence was “*eyâlet*” (province). In the state yearbooks, Tunisia was at the end of the list of provinces, together with Egypt, under the title of “*eyâlât-ı mümtâze*” (privileged provinces)⁴. The official term to express the semi-autonomous nature of these regions was “*odjak*”. This expression, the content of which is somewhat ambiguous, shows that these centres in North Africa were initially formed as military garrisons⁵.

The occupation of Algerian costs in 1830 was a determinant point to demonstrate

- 1 Philip Macdougall, *Islamic Seapower During the Age of Fighting Sail*, The Boydell Press, Woodbridge 2017, p. 123.
- 2 For a detailed analysis concerning these mutual interests, see. Emrah Safa Gürkan, “The centre and the frontier: Ottoman cooperation with the North African corsairs in the sixteenth century”, *Turkish Historical Review*, 1, 2010, pp. 125-163.
- 3 Atilla Çetin, “Garp Ocakları”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Vol. 13, İstanbul 1996, p. 383. These expressions were also used in the Ottoman official sources written in a foreign language. As an example, for Tunisia; the expression “la Régence de Tunis” was used in a report from the Palermo Consulate and this expression was translated as “Tunus Emareti” in the catalogues (see. BOA, HR. SYS. 1609/14, Sheet 1, 25th June 1863). However, the avoidance of the expression “emaret” in official correspondence written in Ottoman Turkish should be due to the fact that the independence connotation of the word was above an acceptable level.
- 4 For examples see. *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye, 1289 (1872-1873)*, Def’a 27, Darü’l-Tibâatü’l-Âmire, İstanbul, pp. 256-258; *Salnâme... 1292 (1875-1876)*, Def’a 30, pp. 254-255. In these yearbooks, the provinces of Baghdad, Wallachia and Serbia were also listed as “*eyâlât-ı mümtâze*”. The fact that Egypt and Tunisia are at the end of the list can be attributed to their degree of dependence to the center also came at the end.
- 5 Lisa Anderson, *The State and Social Transformation in Tunisia and Libya, 1830-1980*, Princeton University Press, 1986, p. 40. As Kreiser points out; the expression “*odjak*”; basically means “house, inherited property”, and with Bektashism it gained the meaning of a “brotherhood” organization, and with the Janissaries it gained military meanings. In the administrative sense, it was used for “semi-independent” regions. See. Klaus Kreiser, “*Odjak*”, in: *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs, (accessed December 3, 2020), http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_6009.

the fragility of the semi-autonomous rules in the region. So, the nature of the relationship of the North African provinces with İstanbul became a question for the Ottoman centre and the European powers. Ottoman response to that occupation was an intervention in Tripoli and the centralisation of its administration in 1835⁶. Then Tunisia, located between Tripoli and Algeria, became a focus of attention for the Ottoman Empire, France and Britain. Concerns about an Ottoman intervention in Tunisia and determining Tunisia's status quo in a way that would be accepted internationally formed the central axis of a diplomatic struggle that lasted until the French invasion of Tunisia in 1881.

Changing Policies

The early 1850s marked the turning point of Britain's policy change regarding the North African provinces of the Ottoman Empire. Palmerston, in June 1851, offered to reduce the level the representation in Tripoli from consul general to the consul, as the province turned into *an ordinary Pashalic of the Ottoman Empire* and the relationship of the province with the government of İstanbul no longer necessitated such a high officer⁷. For Tunisia, this change appeared when Sir Edward Baynes was to send as the consul, the diplomatic representation level of the letter given to him was also reduced.

It was claimed in the letter that probably due to the *inadvertence or misconception of the real political character of the executive chief of the government of Tunis*, the letter given to Baynes's successor was in style similar to that given to first priority diplomatic officials. Although the governor of Tunisia was largely independent in the administrative affairs of the province and had some direct relations with foreign powers, he was always accepted as a vassal of the Sultan by the Sublime Porte. In addition, the Sultan held himself responsible for the damages caused by the Tunisian people regarding the capitulations given to the foreign powers. The British government accepted this nominal vassal position of Tunisia in 1839 as

6 Fatma Ben Slimane points out that 1830 and 1835 were turning points for Tunisia, emphasizing the military weakness, economic and political fragility of the province. She notes that Europe, which became increasingly powerful and expansionist thanks to its "great transformations", was more and more openly involved in the international problems of the region through its consuls. In our study, it is possible to see the extent of such interventions. See. Fatma Ben Slimane, "La Tunisie à l'ère des réformes précoloniales. Le référent religieux et ses usages", *Tunisie 2040 le renouvellement du projet moderniste Tunisien*, Sud Editions, Tunis 2018, p. 487-488.

7 TNA, FO 101/29, Draft to Treasury, Palmerston, 14th June 1851.

a character of the region. That year, the British government demanded that the treaty signed with the Sublime Porte in 1838 be valid in Tunisia⁸. The instruction to Baynes was a clear indication that the recognition of Ottoman sovereign rights in the region increased in return for the Treaty of Baltalimanı (1838) to be valid for Tunisia and the Ottoman centre assumed the legal responsibility of the province.

The Ottoman centre also re-evaluated its relations with the region. At the end of 1852, due to the possibility that the governor of Tunisia, Ahmed Pasha, had a severe illness and may have died, Ahmet Ata Bey was sent to the region from İstanbul⁹. In his long instruction, it is stated that for the proper determination of his mission, it is necessary *to explain the state of Tunisia in terms of politics and its importance*. Tunisia is one of the provinces the Ottoman sultan inherited, and its governors are officials appointed by the state. Although this is the case, *the name odjakhood, which was given to the western provinces in the past, has been abused*, and the governors of the province have been appointed from the same family for a long time. This situation caused *the governors of Tunisia to act according to their wishes*¹⁰. In this period, the state of being “odjak” was described as abuse and perceived as a source for the independent actions of the governors. The dangers of this autonomous position rendered it necessary for the centre to determine the extent of its relationship with the province in a more specific manner.

The content of this danger was expressed in the meeting between the Paris ambassador of the Ottoman Empire and the French Minister of Foreign Affairs, Édouard Drouyn de Lhuys. Minister asked whether Ahmed Ata Bey's mission was related to a new plan for Tunisia and if there was an intention to send a governor from the centre. He also officially declared that France would not accept such a thing and if the Ottoman State insisted, they would naturally have to send some military force. Although the ambassador reiterated the Ottoman sovereign rights over Tunisia, the minister sharply stated that they would not accept the

8 TNA, FO 96/9/27, Sir Edward Baynes, Rough Draft No:1, 11th February 1850.

9 Physician Luigi Mongeri, who went to the region with Ahmed Ata Bey to check the health condition of Governor Ahmed Pasha, learned that the governor had been suffering from gout for a long time. The external signs of the disease disappeared for a while. However, on July 23, 1852, when the pasha was in his summer house he had a stroke and the left side of his body became paralyzed. After some treatments, the governor was able to stand up without holding on to anything. However, he could use his paralyzed organs in pain. Source: BOA, HR. TO. 418/75, 19 Kânûn-ı Evvel 1852 (19th December 1852).

10 BOA, A.DVN. 82/76, 6 Safer 1269 (19th November 1852).

appointment of an outside governor. When the British ambassador in Paris asked his opinion, he said that the French State would show coercive force if the Ottomans sent an outside governor to the region and changed the current administration style¹¹.

France's approach to Tunisia in this period was based on denying and weakening Ottoman rights. France wanted to keep the Bey independent from the Ottoman centre but was weak enough to be easily inclined towards French politics. The new consul, Léon Roches, who arrived in the region on 1st July 1855, was chosen to follow this policy actively¹². François Guizot, the French foreign minister and prime minister in the 1840s, explained that France aimed to prevent the Ottomans from turning Tunisia into an ordinary province by carrying out an operation as they did in Tripoli. In Guizot's words:

“... we did not have the slightest desire to conquer the regency of Tunisia, nor to sever the weak traditional ties which still united it to the Porte, but we wanted the complete maintenance of the status quo; and each time a Turkish squadron approached or threatened to approach Tunisia, our vessels moved towards this coast, with orders to protect the bey against any enterprise of the Turks”¹³.

As mentioned by Guizot, since the 1830s, France frequently warned Ottoman Empire not to intervene in Tunisia or send the navy toward Tunisian waters to change *the status quo* in the region and actively prevented the Ottomans from reaching the region¹⁴.

The Emergence of the Question of Tunisia's Status Quo

Once it became clear that the Ottoman Empire would not intervene in the province, the most critical agenda for Britain was to balance the province's inclination towards France. For this purpose, the project put forward by Britain was to make *the status quo of Tunisia*, which was disputed during every diplomatic

11 BOA, Y.EE. 90/14, 7 Rabii'l-Evvel 1269 (19th December 1852).

12 Charles Combs Harber, *Reforms In Tunisia 1855-1878*, Unpublished PhD Thesis, The Ohio State University 1970, pp. 9-10.

13 M. Guizot, *Mémoires pour servir à l'histoire de mon temps*, VI, Paris 1864, pp. 267-268.

14 Abdurrahman Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1970, pp. 19-20. For the details of the Ottoman-French rivalry in the region see Cemal Atabaş, “Tunus'ta Nüfuz Mücadelesi ve Osmanlı Müdahalesine Dair Kaygılar (1830-1850)”, *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, Vol. 74, 2021/2, pp. 121-162.

crisis and reinterpreted by parties in their favour, into an official declaration and international assurance. The framework prepared in 1858 by the British Consul Richard Wood, the architect of the project, formed the basis of the vizierate order (*emr-i sâmî*) in 1864 and the firman in 1871 that finally determined the status quo.

During his first attempt in 1858, Richard Wood prepared a memorandum to determine the relations between the Ottoman central administration and Tunisia. The main goal of the consul was that the governor of Tunisia -who already accepted the Sultan's religious leadership as the Caliph-would officially accept *the temporal suzerainty of the Sultan*¹⁵.

For Wood, the consolidated French presence in Algeria convinced the Tunisian government to develop an arrangement with the Sublime Porte. For a long time, the policy of the Tunisian government was to weaken its relations with the Ottoman Empire. The previous governor, with the encouragement of France, struggled for separation and independence. Although he could not completely distance himself from the Ottoman Empire, he left things in a state called the status quo. Referring to France, Wood stated that *some governments have been and are still striving to give this status quo a development consonant with their views and policy*. For him, this was not only against the Ottoman Empire but also at the expense of ending the political existence of this regency. The fact that the conditions of this status quo were not determined left the door open for aggressive policies.

For Wood the conditions to ensure *the seemingly conflicting but fundamentally common interests of both states* were as follows:

1. Husayn bin Ali's family would be granted the right to inherit the governorship.
2. The Sublime Porte would not interfere in the internal administration of the regency.
3. The right of governors to regulate and conduct their foreign relations would continue.
4. The Tunisian flag would be preserved as it had existed for centuries and was recognised by previous sultans¹⁶.

15 TNA, FO 102/55, Richard Wood to Earl of Malmesbury, 31st July 1858.

16 The demand for the recognition of the Tunisian flag preserved its place in later regulations. In the Ottoman Empire, from Selim III onwards, all armies were ordered to use a red flag with a crescent in the middle surrounding an eight-headed star. Hammûde Pasha, who was the governor of Tunisia between 1782-1814, removed some symbols from the flag and had a special

5. Governors would be given the privilege of awarding medals.

In return for the above-mentioned rights and exemptions, the Bey would also fulfil the following conditions:

1. He would officially accept the suzerainty of the Sultan.
2. He would apply to the Sultan for the appointment and receive a firman to announce the governorship or the ceremony.
3. The coin would be mined in the Sultan's name.
4. The sermon (khutba) would be read in the name of the Sultan.

Richard Wood expected that with the approval of these conditions by both parties, *the status quo* of Tunisia would have to be accepted by the European Powers, who already recognised the territorial integrity of the Ottoman Empire¹⁷.

Instead of putting Wood's plans into action, the British government brought them into a discussion with France. A meeting was held between the British ambassador in Paris and the French Minister for Foreign Affairs, Count Walewski, to ensure the cooperation of the French government in leading the governors of Tunisia to more formally recognise the suzerainty of the Ottoman sultan. According to Walewski, such a recognition would mean the abandonment of *the traditional policy of France* and would perhaps have embarrassing consequences for French rights in Algeria. Therefore, *the status quo* must be maintained in the region.

Richard Wood, whose plans were ruined, saw Walewski's statements as the official declaration of France's policy to prevent a rapprochement between the beys of Tunisia and the Sultan. For him, the reason for this attitude was *the well-digested plan of facilitating the annexation of this country to her [France's] African possessions by its progressive but eventual severance from Turkey*. In addition, Wood drew attention to the existing ambiguity by saying that if France wanted to insist on maintaining *the status quo*, it must explain what this status quo included and make its terms more tangible¹⁸.

flag made for him. Ahmed Bey used this flag when he visited France in 1846. See. Mustapha Stiti, *Tunus'un Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti (1878-1888)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Unpublished PhD Thesis, İstanbul 2008, p. 35. This difference in the flag was one of the signs of the autonomous structure of the province. For some lines about how provincial elite used a separated symbol as a way of preserving their autonomy see. Fatma Ben Slimane, *ibid*, p. 495.

17 TNA, FO 102/55, Memorandum, Richard Wood, Tunisia 31st July 1858.

18 TNA, FO 102/55, Richard Wood to the Earl of Malmesbury, 5th November 1858.

Mehmed Sadık Pasha and New Attempts

The efforts of the British Consul Wood gained new momentum with the death of Mehmed Bey on 23rd September 1859 and the appointment of his brother Mehmed Sadık as the new governor¹⁹. Before sending his envoy to İstanbul to obtain an appointment firman, Sadık Bey had a talk with Wood about his late brother's policy of rapprochement with the Ottoman centre. Wood understood from the conversation that the new governor would follow a policy of independence. However, the province's governing body (*Dîvân*) was divided on the issue. While some favoured maintaining loose and undefined ties with the Ottoman Empire, others saw it as an unsafe policy.

Wood tried to convince Sadık Bey that his interest and *his duty to his own people as a Muslim prince* was to accept the Sultan's suzerainty sincerely. When Bey mentioned his concerns about the possible violations of his family's inherited rights, Wood told him that the issue was not to undermine the freedom and independence of the province, to reduce his inherited rights, or to make his country dependent on someone else. The point was to render his current position stable and secure. This would only happen if he more formally recognised *the temporal suzerainty of the Sultan*.

Sadık Bey decided to give a secret instruction to his envoy. They would discuss the matter with the representatives of the Great Powers if the Sublime Porte were inclined to agree. For Wood, the selection of General Hayreddin (the reformer statesman, who would be known as Hayreddin Pasha of Tunisia in the future) and his assistant, General Hussein, for the mission proved the sincerity of the Bey. These two officers were in favour of integration and had views close to those of Wood²⁰.

Sadık Pasha's appointment firman was issued on 10th December 1859²¹. Wood

19 Ahmet Kavas, "Mehmed Sâdık Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Vol. 28, Ankara 2003, p. 522.

20 TNA, FO 102/58, Richard Wood to Lord John Russell, Tunisia 24th November 1859.

21 BOA, HR. SYS 1613/3, Sheet 1, Evâsıt-ı Cemâziye'l-Âhire 1276 (4th -14th January 1860). It is reported in the document that Sadık Pasha was appointed with the firman issued on 15th Cemâziye'l-Evvel [1276], that is, on 10th December 1859, and also with the reassignment of the rank of vizier and general (*müşir*). Besides, Captain Pasha and Serasker Pasha were informed that the governorship of Tunisia was given to Sadık Pasha with the rank of vizier, see: BOA, A.MKT. MHM. 173/52, 24 Cemâziye'l-Evvel 1276 (19th December 1859). İsmail Hakkı Uzunçarşılı referred to the date of 10 Cemâziye'l-Âhir 1276 (5th January 1860) as the date on which the letter

reported that the envoy returned with the Sultan's commissioner Ali Bey and the firman of appointment. On 23rd January, the firman was announced in the presence of the provincial elite and foreign representatives. The consul saw that the firman was no different from those sent to the governors of other provinces. However, it was sensitive about addressing a prince who was appointed as governor in a hereditary way. The title given to the Bey was the "governor-general of my [the Sultan's] province of Tunis". The two previous governors also found this title derogatory and saw the phrase "my province of Tunis" as an effort to undermine their hereditary rights. For this reason, they prevented the public announcement of the firman. However, this time, contrary to the custom, the firman was announced, although the phrase "my governor-general of my province of Tunis" was mentioned several times within it²².

In the meeting of Sadık Pasha's envoy with Ottoman viziers, they informed the envoy that they were far from interfering with the current state of affairs or violating the inherited rights and that their only aim was to strengthen the relations between the two regions within a framework of mutual benefit. They were aware that the security of the weaker side (i.e. Tunisia) was under serious threat. Its absorption and annexation were the aims of a neighbouring and powerful government (i.e. France). To prevent such a project, the duty of the Bey was not to separate himself from the Sublime Porte. He would not be able to provide adequate protection if left unaided. As long as the province remained an integral part of the empire, the Sultan would be able to seek material and moral assistance from the Great Powers in protecting one of his most important dependencies from invasion. Besides, Sublime Porte did not need taxes, soldiers, or gifts from Tunisia. An insignificant amount of one or two million piasters from the region would considerably burden the province's scarce resources but not relieve the central treasury. Likewise, the arrival of a military unit of one or two thousand people from Tunisia would not be a great force for the Ottoman army.

For Wood, the wholly changed tone and attitude of the Ottoman government towards Tunisia was based on a sound policy: *its direct interest in the future preservation of the region.*

giving the rank of general and vizier to Sadık Pasha and the firman of appointment were sent. It can also be deduced from his statements that the appointment was made a while ago. See. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Tunus'un 1881'de Fransa Tarafından İşgaline Kadar Burada Valilik Eden Hüseyinî Ailesi", *Belleten*, Vol. XVIII/No.72, 1954, p. 556.

22 TNA, FO 102/60, Richard Wood to Lord John Russell, Tunis 28th January 1860.

In a meeting with the Ottoman statesmen, General Hayreddin received the promise that they would write to their representatives in Paris to work on the approval of the conditions of Tunisia's status quo and ultimately the acceptance by the Great Powers that Tunisia was an integral part of the Ottoman Empire²³.

The friendly attitude of the Sublime Porte had a significant impact on Tunisia. To measure this, Wood asked Bey if he was satisfied that the oppositional views he and his predecessors held towards the Ottoman government were purely fictitious and put forward to instil in him the idea that his security could only be possible with foreign protection. Upon Bey's favourable response, the consul expected that once all these insecurity reasons were eliminated, he could safely turn to the projects that would improve the region²⁴.

Although the developments during the appointment of Sadık Pasha did not result in the expected agreement, they created a significant rapprochement. The most obvious sign of this was the public declaration of the appointment firman, in which the Sultan described the region as 'my province of Tunisia'. Sadık Pasha also tried not to offend France and to keep the balance. An important indication of his policy was the declaration of *Kânûnu'd-Devle*, referred to in British documents as the 'organic law'. This text, alongside *Ahdu'l-Amân*, constituted a paramount cornerstone within Tunisia's reform movements. Before declaring this text, considered the "first modern constitution of the Islamic-Ottoman geography"²⁵, Sadık Bey presented it to Napoleon, whom he met in Algeria in the autumn of 1860, and received his approval. In the administrative system established with this text, the executive power was given to the governor of Tunisia. The legislative power belonged to the ministers chosen by the governor and the sixty-member of *Meclis-i Ekber*. The judicial power was independent, and the courts had to comply with Sharia and criminal law²⁶.

23 TNA, FO 102/60, To Lord John Russell, Confidential, Tunisia 11th February 1860.

24 TNA, FO 102/60, Richard Wood to Lord John Russell, Tunisia 17th February 1860.

25 About this definition and the content of *Kânûnu'd-Devle* see. Ayhan Ceylan, "Osmanlı Coğrafyasında İktidarın Sınırlandırılması; (Anayasacılık): Tunus Tecrübesi", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, Vol. 13/No. 24, 2008, pp. 129-156. For an analysis of *Ahdu'l-Amân* 'as a project of modern society' for Tunisia see. Fatma Ben Slimane, *ibid*, p. 498-519.

26 Atilla Çetin, "Hüseyinler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Vol. 19, İstanbul 1999, p. 27 and Mehmet Alaaddin İslamoğlu, *Ahmed Bin Ebi Diyaf'ın İthafı Ehl İzzaman Bi Ahbari Muluki Tunis ve Ahül Eman İsimli Eserine Göre Tanzimat Fermanı'nın Tunus'ta Tatbiki*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Unpublished Master's Thesis, Kayseri 2008, p. 17.

However, this “constitutional government”, which Tunisia accepted with the encouragement of Britain, would not last long. Mejba Revolt of 1864 caused it to be shelved under the pressure of the French consul, who was disturbed by forming a “British convention” in the region. On 30th April 1864, the French consul, taking the admiral of the French navy in the region with him, came and pressured the governor of Tunisia to abolish *Ahdu'l-Amân*. According to Ibn Abi Diyaf, the consul said to the governor, “if the previous French consul was wrong and asked for a constitution to be made, I, as the French consul, want the annulment of it”²⁷.

During this time of reform, uncertainties regarding *the status quo* of the region were maintained. The Ottoman government tried to find alternative solutions to this problem. One of these was the plan of obtaining the acceptance of France for the Ottoman sovereignty on Tunisia in return for the official recognition of its position in Algeria, expressed by Keçecizade Mehmed Fuad Pasha, a leading statesman of the time.

In his private conversation with Wood, Fuad Pasha explained that until then, the Sublime Porte had not recognised the right of France to possess Algeria. The French emperor would be pleased to add Sublime Porte’s official recognition to the successes he had already achieved with a conquest. In return, the French government would make an official agreement with the Sublime Porte and set up a commission for the demarcation of the Tunisian-Algerian border. By accepting this condition, France would not be able to object to the Ottoman exercise of sovereign rights over Tunisia. Thus, Tunisia would be a part of the Ottoman dominions, not only nominally but also de facto, and permanently protected from foreign aggression. Fuad Pasha wondered whether Britain, which had not recognised France’s rights regarding Algeria until then, would object to his proposal. Wood replied that he desired to protect Tunisia from danger and develop more satisfactory relations between the Bey and the Sublime Porte. However, he could not have known at that time what his government would say about such a plan²⁸. After all, the Mejba Revolt that would engulf the region a few years later and the hardening of France’s influence over the province to a degree of

27 Mehmet Maksudoğlu, “Tunus’un Osmanlı Devletinden Ayrılması”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, No. 4, 1986, p. 163.

28 TNA, FO 102/63, Richard Wood to Earl Russell, Confidential and Private, Tunisia 18th November 1861.

domination rendered it impossible to implement Fuad Pasha's plan²⁹.

Mejba or Ibn Gidhahum (Ben Ghedahem) Revolt caused the suspension of the reforms in the province. This movement was defined as the most important popular uprising in Tunisia in the 19th century. It started in the northern regions in March 1864, and spread to the whole province within a short period, as a result of the double increase of the tax, known as *mejba*, which was collected per capita to finance the reforms undertaken in Tunisia. Suppression of this rebellion, which required the intervention of the Ottoman, British and French states, was only possible in January 1865³⁰. In this period, France gained the opportunity to implement a stricter policy on Tunisia due to the province's financial difficulties and security problems.

In a meeting with the British admiral Yelverton, French Consul General Charles de Beauval stated that due to Tunisia's proximity to Algeria, France was in an exceptional position to keep the domestic and foreign affairs of the region entirely under surveillance. Therefore, no foreign interests, including those of the French, should be allowed to develop on their own. While other governments were free to adopt it, a British convention would not be allowed to form here because it would give Britain an advantage over Tunisia. For Wood, the explicit aim of France was to establish its supremacy in Tunisia, which was already considered its "protectorate", and the political status of the region was in irreversible danger³¹. Some specific achievements that the French policy in the region sought to achieve were to extend the Algerian border to the Medjerda River, which flows out of Algeria into the Gulf of Tunisia. Once the French protectorate was extended to Tunisia, Tripoli and then Egypt would fall into similar danger. Having strong arsenals on the North African coasts would provide France with a dominant naval and military

29 This plan was brought to the agenda again by Âli Pasha in the spring of 1864. In return for the Sublime Porte's securing the Algerian border and accepting the French occupation, the offer to regulate its relations with Tunisia was rejected by France. Although Sublime Porte emphasized that there was no intention to change the current administration of the region, as was often done, it did not help. Source: Abdurrahman Çaycı, *La question tunisienne et la politique ottomane (1881 - 1913)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, p. 11.

30 Atilla Çetin, "İbn Gızâhum", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Vol. 19, İstanbul 1999, p. 507; Shinar, P., "İbn Ghidhahum", in: *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. Consulted online on 24 June 2021 http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912-islam_SIM_8649 First published online: 2012 First print edition: ISBN: 9789004161214, 1960-2007.

31 TNA, FO 102/72, Richard Wood to Earl Russell, No: 97, Tunisia 30th August 1864.

force in the centre of the Mediterranean³².

These lines of Wood show that Britain had a great interest in the policy of protecting the territorial integrity of the Ottoman Empire in this period, including Tunisia. What was frightening for the British state elite was the possibility that French dominance in the region would jeopardise their superiority in the Mediterranean. For this reason, they tried hard to make sure Tunisia was accepted as an integral part of the Ottoman Empire in the international arena.

An Attempt to Determine the Status Quo

The turmoil of 1864 and the pressures of France alarmed both the Tunisian and the British authorities. The project of obtaining a firman that would determine and formalise the relations between the Ottoman centre and Tunisia gained new momentum in this period.

Wood reported that, in November 1864, the Bey secretly gave instruction to General Hayreddin, who went to İstanbul to thank the Sultan for his support in the face of the events in the province, and demanded that an arrangement be made within the framework of the principles in the memorandum of 1858.

According to the plan, to avoid any opposition from foreign powers, the agreement should be made on the strict protection of the existing conditions in the region and be in the form of the Sultan's approval of the existing rights and privileges. These rights would be listed in a document signed by the Bey and presented to the Sublime Porte, and a firman containing them in detail would be received in return. After the confidential exchange of these documents by the contracting parties, the Ottoman government would submit the sultanic confirmation of *the status quo* to the knowledge of the Great Powers. The arrangement should be in the character of a European diplomatic agreement; otherwise, it would have no validity and significance³³.

In Wood's draft, the articles of the proposed agreement were specified as follows:

1. The right to ascend the throne [governorship] in the province would always belong to the Husaynid Dynasty through inheritance.
2. The Bey would be autonomous in the execution of the province's internal affairs

³² TNA, FO 102/72, Richard Wood to Earl Russell, Private and Confidential, No: 122, Tunisia 26th November 1864, Statements and Explanations with reference to the Tunisian Question.

³³ TNA, FO 102/72, Richard Wood to Earl Russell, Private and Confidential, No: 122, Tunisia 26th November 1864.

and would rule the region according to the administrative and constitutional laws.

3. As a result, he would have the right to appoint his own administrative, military and naval officers up to the rank of major general (*ferik*).

4. The Bey would have the right to maintain his foreign relations.

5. The Bey would have the right to conclude general agreements, trade and maritime agreements as in the past. However, any agreement, contract or pact, such as defence or offence alliance, territorial abandonment or demarcation of borders, which may affect the general security of the empire, would be void without the consent of the Sultan.

6. When a new bey was to be appointed, he would demand and obtain a firman of appointment from the Sultan, as in the past.

7. Visiting İstanbul would be left to the discretion of the beys, but every time they go, they would be greeted at the level of a prince appointed by inheritance.

8. The custom of giving gifts was abolished entirely. Instead, the annual ... [an amount left blank to be determined later] would be presented to the Imperial Arsenal as an aid to the general defence of the empire.

9. The Sublime Porte would recognise the Tunisian flag as before.

10. The Sultan would grant the Bey the right to decorate civil and military medals.

11. The coin would be mined in the name of the Sultan.

12. The sermon (khutba) would be read in the name of the Sultan³⁴.

This text was also presented to the London ambassador of the Ottoman Empire, Kostaki Musurus Pasha, by Earl Russell as the arrangement proposal of the Bey of Tunis without mentioning Wood's role in its preparation³⁵.

In İstanbul, however, the proposal brought by Hayreddin Pasha only gained a certain level of success and resulted in an order of the grand vizier (*emr-i sâmî*). In the order, the expectations regarding the relations between the Ottoman centre and the province were expressed in the following lines:

“... as a clear indication of the religious adherence of the province of Tunisia, which is an integral part of the imperial domains, to the supreme caliphate and sultanate, the khutba [sermon] and the coin will

34 TNA, FO 102/72, Richard Wood to Earl Russell, Private and Confidential, No: 122, Tunisia 26th November 1864, Memorandum.

35 BOA, HR.SFR.3 97/8, 4th January 1865.

be embellished with the sultan's blessed name, and the Tunisian flag will remain in its current shape and colour and on the condition of all other allegiance procedures with this party [İstanbul] will continue as they have been the administration of the province will continue to belong to your supreme dynasty by succession as it is now....”

In addition, according to the order, the province's internal affairs would be carried out according to the Sharia and the laws required by the time. The governors would be independent in appointing and dismissing religious, military, administrative and financial officials. Governors would also be free in their relations with friendly states. In case of the governor's death, a petition would be prepared to request the appointment of the eldest heir. The purpose of issuing this order was expressed as *to confirm the position of Tunisia and its governors and to prevent their ancient loyalty to the caliphate from giving meanings that neither side desired*³⁶.

It is obvious that the order was issued following Wood's plan. The most apparent difference was that the financial contribution of Tunisia was not addressed. Moreover, this order of the grand vizier was tried to be confirmed and approved with a firman, but the objections of France prevented it from happening³⁷.

A letter to Saffet Pasha, Paris ambassador of the Ottoman Empire, aimed to correct France's negative interpretations of the proposed firman. As for the explanation in the letter, the governor of Tunisia had concerns that his family would be removed from the administration or that his internal affairs would be interfered with due to *his disorderly ties with the Supreme Sultanate*. France did not want a situation in Tunisia that would harm Algeria's security. For this reason, France would desire *to maintain the status quo* and would be pleased with an arrangement that would clear all doubts regarding Tunisia. The recent turmoil showed the governor that the Ottoman Empire did not have a hostile attitude towards Tunisia. The governor sent Hayreddin Pasha to İstanbul to thank the Sultan for his help. Thus, an order of grand vizier determining the conditions of Tunisia's allegiance to the Ottoman Empire was sent to the governor. A copy of this order was also delivered to France. There was no pressure on the governor from İstanbul to accept the conditions in this order. After lengthy investigations, the governor, who realised that these conditions were in the interests of the region he administered, requested

36 BOA, HR.SFR.3 98/19, Sheet 1, 23 Receb 1281 and 10 Kânûn-ı Evvel 1280 (22nd December 1864).

37 Charles Combs Harber, *ibid*, p. 79.

the confirmation of this with an official agreement. If his request were rejected, it would invite many objections and increase his doubts. The Ottoman authorities also thought that *they would get the approval of the French State by issuing a firman confirming the status quo of the province of Tunisia without the slightest change.* For them, the reason for the objections of France was not understandable³⁸. Although the Sublime Porte repeatedly emphasized that his aim was only to preserve *the status quo* and the rights of the Sultan in the region, the opposition of the French government could not be prevented. Not wanting to spoil the friendly relations, the Sublime Porte gave up sending the planned firman³⁹.

The failure to issue a firman approving the grand vizierate order did not mainly satisfy the Tunisian authorities⁴⁰. This was also not the desired result for Richard Wood. However, his plan and the vizierate order in 1864 constituted a very mature stage for the final proposal and firman.

Firman of 1871 and Proclamation of the Status Quo

Following the turmoil in 1864, the province had to struggle with financial difficulties and also with diseases. Cholera, which swept through the region in the summer of 1867, caused a severe decline in the population and economic stagnation in the province. There were a poor harvest two years in a row, whilst the famine and typhus completely depleted the provincial treasury⁴¹. As this was the case, the loans Sadik Pasha had taken from France could not be repaid, and the province's finances were confiscated in 1869. The pressure on the region increased when a commission consisting of two representatives from France, Britain and Italy began to manage the province's resources. However, the heavy defeat of France in the war with Prussia in 1870-1871 and the turmoil of transition from kingdom to republic provided a new opportunity to the governor of Tunisia⁴². Facing the aggressive attitudes of Italy after France and more realising his weakness, the Bey also recognised that his loose relations with the Ottoman centre made him more vulnerable to the influence

38 BOA, HR.TO. 577/25, 8 Teşrin-i Evvel 1865 (8th October 1865).

39 Abdurrahman Çaycı, *La question tunisienne...*, p. 13.

40 Atilla Çetin, "Hüseyinler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Vol. 19, İstanbul 1999, p. 27.

41 Amos Perry, *Carthage and Tunis: Past and Present: in Two Parts*, Providence Press Company, Printers, 1869, p. 208.

42 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *ibid*, p. 557.

of these contesting powers⁴³. Hayreddin Pasha also states in his memoirs that Italy tried to take advantage of the weakness of France. So, to keep the region away from any possible harm he wrote a letter to İstanbul and demanded that the firman that would guarantee Tunisia's status in Europe to be issued as soon as possible⁴⁴. Thus, he decided to send Hayreddin Pasha to İstanbul with a renewed mission.

Richard Wood also took advantage of the circumstances to foster his efforts to reach the long-awaited result. André Raymond draws attention to the fact that, for the first time since 1835, France's short-term interests and Britain's traditional policy overlapped in Tunisia. Although it would not last long, the Anglo-French rivalry left its place in cooperation in Tunisia⁴⁵. In addition to the disappearance of France's opportunity to resist a rapprochement agreement, the emergence of Italy as a new rival over Tunisia became another reason that prompted the British and the Tunisian authorities to retake action⁴⁶. Furthermore, the governor of Tunisia came to "the realisation that when he stays away from the Ottoman State, he would be an easy prey for the great powers"⁴⁷.

Wood, in May 1871, drew attention to the new dangers in the province and asked for support in issuing the firman that he had been pursuing for a long time. According to him, tremendous pressure was exerted by Italy, who at the time revealed its intention to invade the province militarily, just as French representatives did during the revolt of 1864. To keep the province away from such foreign attacks and threats, necessary arrangements should be made in the province's relations with the Sublime Porte.

Wood reminded in his letter how the French prevention abolished the previous attempt in 1864, and the Ottoman authorities decided to wait for a more suitable time. The new and severe conditions forced the Bey's advisers to make efforts to put the province under the guarantee of the Paris Treaty of 1856 through the Ottomans. For this reason, the Bey wrote letters to the Sultan and the Grand Vizier, demanding from them to fulfil this long-delayed promise.

43 Abdurrahman Çaycı, *La question tunisienne...*, p. 14.

44 *Mudhakkiraati Khayreddin Basha*, (Tahqiq wa ta'rib: Muhammad al-Azbi as-Sanûsî), Tûnis 2008, p. 43-44.

45 André Raymond, *British Policy towards Tunis (1830-1881)*, Unpublished PhD Thesis History, University of Oxford, 1953, p. 453.

46 André Raymond, *ibid*, p. 462.

47 Mustapha Stiti, *ibid*, p. 40.

The Ottoman government had long watched with concern the efforts of France to weaken or break its ties with Tunisia. These concerns must have increased when they saw that Italy was following similar policies. The French emperor declared to the Italian minister in Paris that he would not personally object to Italy if they captured part of Tunisian territory. Although the Italian government claimed the contrary, it had been following an aggressive policy towards Tunisia ever since it had developed the idea of acquiring a colony in Africa.

The Bey asked Wood to get his government's support for the protection of Tunisia and the issuance of a firman. He wanted the firman to include the province's integrity with the rest of the empire, as previously agreed between General Hayreddin and the grand vizier. Anything that would change the character of the Bey's autonomy and status would give political material to those who wanted to separate Tunisia from the Ottoman Empire. For Wood, if the Sublime Porte refused this request for the third time, it would be a great disappointment⁴⁸.

In the autumn of 1871, the long-awaited firman was issued. It was written directly in the language of the Sultan, addressing the governor of Tunisia. After emphasising Tunisia's belonging to him, the Sultan informed Sadık Pasha that this firman was written upon his request. Although the Sultan confirmed that the governorship of the province was given to the Husaynid Dynasty by inheritance, he did not hesitate to make it conditional as:

“...it is the essential and the determined condition of the inheritance privilege that my subjects in the aforementioned province should always be sure of their property, life, honour and general rights, and these essential conditions should always be protected from being violated, and situations and actions contrary to this [condition] should be avoided...”

By this, the Ottoman centre officially determined Tunisia's status quo and guaranteed itself in a way by placing a condition. The firman stated that the Husaynid Dynasty would be removed if the administration in the province became inoperable. The other vital aspects of the firman, which were formulated within the framework of the principles in the drafts that Wood prepared in 1858 and 1864, could be listed as follows:

48 TNA, FO 102/120 and 102/90, Richard Wood to Earl Granville, Private and Confidential, No: 40, Tunisia 10th May 1871.

1. The financial obligations (*mürettebât*), i.e. taxes and gifts, that are customary to be sent from the province, were donated to the people of the region due to the [Sultan's] mercy,
2. The sermon (khutba) will be read, and the coin will be minted in the name of the Sultan,
3. The flag of the province will remain in its current form and colour,
4. In the event of a war, the province will send as many soldiers as it can,
5. The internal affairs of the province will be carried out following the Sharia and the laws enacted under the requirements of the time and sufficient to protect the life, honour and property of its people,
6. Appointment and dismissal of Sharia, military, administrative and financial officials will be made by the governors of Tunisia, respecting justice and equity,
7. Politic issues, namely, the declaration of war and the determination of the relations to be carried out with friendly states, which include conditions such as border changes, are among the sacred rights of the Sultan. In other words, these will be determined by the Sultan, and the governors are considered to be authorised as before in other foreign policy issues.
8. In the case of the death of a governor in the province, a firman will be requested for the appointment of the eldest of the heirs. So, the Sultan will appoint the eldest of the dynasty to the governorship by giving the vizierate and general rank.

The Sultan added his handwriting to the text as a sign of his great concern. The purpose of issuing the firman was *to improve and confirm the status of the critical province of Tunisia and its dynasty*⁴⁹. Another document emphasised that, except for the issues specified in the seventh article of the firman, namely political issues, the governors could maintain their affairs with foreign states as before, and that the firman was decorated with the Sultan's handwriting⁵⁰. With this firman, the Ottoman government gave the privilege of the governorship to Husaynid Dynasty, freed the region in foreign relations as they had previously carried out on their own, such as trade agreements, and did not put them under any financial burden such as giving taxes or gifts⁵¹. In

49 BOA, A.DVNS.NHM.d 13/61, pp. 92-93, 9 Şa'bân 1288 (24th October 1871). Apart from this record in the *Nâme-i Hümayûn* book, another copies of the firman are located at BOA, HR.SFR.1 30/38; BOA, İ.MMS. 41/1696, Sheet 1, and BOA, İ.MMS. 42/1717, Sheet 1.

50 BOA, HR.TH. 9/81, no date.

51 Enver Ziya Karal mentions that as the first of the conditions of the firman, Tunisia would pay a certain tax to the Sublime Porte every year. See. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Vol. VIII, Türk

return, the governors of Tunisia accepted the Sultan's suzerain rights in the region.

There were strong objections to the firman. The French consul, claiming that the firman could have harmful consequences for France and Tunisia, submitted his protest. He also asked Tunisian authorities that this firman not be accepted⁵². Kostaki Musurus Pasha, the London ambassador of the Ottoman Empire, discussed the firman with Lord Granville, the British Secretary of State for Foreign Affairs. Granville said that the firman was just *an annotation and an elaboration* of the grand vizierate's order written in 1864. It was his wish to *emphasise and strengthen* the ties of the governor of Tunisia with the Sublime Porte. However, the French State would be deeply saddened that *something that could not have been attempted when it was strong was carried out by taking advantage of the disaster it suffered* that day. Granville advised that France should not be offended in this regard. Musurus Pasha emphasised that the firman was an internal business of the Ottoman State, and there was no need for another state to intervene in or object to it. The Ottoman State did not intend to offend anyone by *strengthening its ties with the governor of one of its distinguished provinces, who previously went astray*. It cannot be expected that the Ottoman State would fail to protect its rights in its province because France would be upset as it was a time of disaster⁵³.

The firman also disturbed Italy. In Tunisia, the Italian consul called the chief vizier and asked him to persuade the Bey not to accept it. The chief vizier declared that the firman did not change the relationship between Tunisia and the Sublime Porte but only confirmed it. Moreover, the Bey should not be expected to reject the Sultan's benefaction upon him and his people. The French consul in the region suspended its activities until General Hayreddin arrived from Malta and had the

Tarih Kurumu, Ankara 2007, p. 84. However, in the French source to which Karal referred to the firman, there is no such condition. Contrarily, it is stated that financial obligations are forgiven as we mentioned above: ... *et comme actuellement les revenus de la province et la fortune des habitants se ressentent d'une certaine gêne et sont en déficit, mû par un sentiment de compassion et de générosité, je fais don à mes fidèles sujets de Tunis du tribut déterminé sous une certaine dénomination et payé ab antiqou à ma S. Porte par la province précitée à titre de sujétion définie et légale*. See. Aristarchi Bey (Grégoire), *Législation ottomane, ou, Recueil des lois, règlements, ordonnances, traités, capitulations et autres documents officiels de l'Empire ottoman*, Vol. II, (Published by Demétrius Nicolaïdes), Constantinople 1874, p. 148. Other than Karal, sources that directly refer to archival documents also have various statements about the financial obligations. Stiti states that Tunisia would give a tax to the Sublime Porte every year, but this would be in the form of a gift. See. Stiti, *ibid*, p. 41. Nevertheless, it is clear in the Ottoman documents and the above French citation that all the financial obligations were lifted from the province.

52 BOA, İ.MMS. 41/1696, Sheet 3, no date.

53 BOA, HR. SYS. 1898/69, 17 Şa'bân 1288 (1st November 1871).

opportunity to examine the firman. In Wood's view, whatever the consul may assert, the Bey would insist that he had the right to make such arrangements with the Sublime Porte⁵⁴.

The firman was proclaimed on 18th November 1871 in the Bardo Palace in the presence of all civil, military and religious officials, accompanied by artillery fire. Wood said that there was no need to express the joy that the firman created among the Muslim people. This firman renewed the ties between their prince and the Sultan, whom they saw as the supreme leader of the Muslim world. It also strengthened the Bey's administration. The firman would facilitate the relations of the Bey with foreign powers and their representatives and provide a solid basis for this. However, some foreign powers must first admit that their policies until then to realise their own national goals were defeated. Wood stated that this success was the product of the policy of the British government⁵⁵.

Wood submitted a translation of the firman to Earl Granville. He pointed out that the main goal achieved with this official announcement was the renewal and approval of the existing political status. The only exception was the added condition regarding the inheritance right of the Bey's family. This was a condition for the Bey to fulfil the responsibilities and obligations he assumed on his behalf and on behalf of his successors. The Muslims in Tunisia were very pleased with the firman, and they plan to show their joy by illuminating the city for a few nights.

After the declaration of the firman, the French and Italian consuls did not appear before the Bey with their previous claims, and they were waiting for new instructions. However, the representatives of Austria, Germany, Sweden, America and two more foreign powers conveyed their satisfaction and congratulations to the Bey⁵⁶.

The French consul appeared before the Bey and conveyed the instruction he received from his government. The French government was wary of accepting the consequences that might arise from this firman, which it deemed unnecessary to discuss its existence. France would maintain its relations with Tunisia as it was until then. In addition, the French government saw the Bey's request for such a firman as an undeserved distrust and dissatisfaction with the friendship they

54 TNA, FO 102/90, Richard Wood to Earl Granville, No: 89, Tunis 10 November 1871.

55 TNA, FO 102/90, Richard Wood to Earl Granville, No: 90, Tunis 18th November 1871.

56 TNA, FO 102/90, Richard Wood to Earl Granville, No: 91, Tunis 25th November 1871.

demonstrated for forty years. This firman changed the position that the Bey was trying to be more independent for years. The Bey replied that his relations with France had not changed. Although he received services from the French government, everyone needed to pursue their interests to the greatest strength. Wood had the impression that the French government perceived the firman as a *fait accompli*.

The Italian consul did not appear before the Bey. However, he seemed restless and tried to convince his colleagues and the province's European residents that the firman was reviving the fanaticism of the Muslim population. However, for Wood, it was not possible to see even the slightest sign of the existence of such a thing⁵⁷.

France and Italy tried to persuade other European states to adopt their positions. The Ottoman Empire's ambassador to Vienna, Halil Şerif Pasha, conveys the dialogue between him and the Austro-Hungarian foreign minister, Count Andrassy. The consuls of France and Italy declared that they were protesting the firman, and they invited the Count to adopt the same attitude. Andrassy did not accept this, and he said that the only explanation for the attitude of these consuls was their intention to seize Tunisia one day and turn it into a colony. Austria-Hungary, which did not have such an aim, saw the attitude of the Ottoman Empire as entirely legitimate and supported it⁵⁸.

France continued its opposition to the firman. During a meeting between Paris ambassador Mehmed Cemil Bey and the French Minister of Foreign Affairs in December 1871, the minister stated that he found the firman to change the status they wanted Tunisia to maintain and said he was then awaiting how the provisions of the firman would be implemented. Cemil Bey responded to this with the argument repeated by Ottoman statesmen: Since *Tunisia was an integral part of the sultanic lands*, sending a firman to the governor of the province was an issue concerning the rights of the Ottoman State⁵⁹.

57 TNA, FO 102/90, Richard Wood to Earl Granville, No: 93, Tunis 9th December 1871.

58 BOA, HR. SYS 1613/3, Sheet 4, 7 Décembre 1871. The support of Austria-Hungary to the Ottoman Empire in the question of Tunisia went back even further. A document sent to Haydar Efendi, who was the Ottoman commissioner in the region following the Mejba Revolt, dated June 1864, states that the Austrian consul in Tunisia encouraged the former governor, Mehmed Pasha, to strengthen his ties with the Ottoman State, and a copy of Mehmed Pasha's confidential reply to him was received. Source: BOA, HR.SYS. 2929/5, 23 Muharrem 1281 and 16 Haziran 1280 (28th June 1864).

59 BOA, HR. SYS 1922/24, 15 Kânûn-ı Evvel 1871 (27th December 1871).

Conclusion

In this article, the question of *the status quo* of Tunisia, which came to the fore in the 1850s and continued till the declaration of the firman of 1871, is discussed. Until the 1850s, there were international concerns that the Ottoman Empire might intervene in and change the political structure in Tunisia. When it was understood that there would be no such operation, the problem transformed into clarifying that undefined status quo and bringing it to an official announcement. Britain followed a policy of encouraging Tunisian authorities to increase their loyalty to the Ottoman Empire and secure *the status quo* with an international acceptance so that France, its main rival in the Mediterranean, would not become more assertive in the region. As Hayreddin Pasha of Tunisia stated, since France stepped into Algeria, it openly tried to spread its influence in Tunisia and followed a policy of rejecting the rights of the Ottoman centre over the province. Tunisian administrators, who wanted to reduce the damage they would suffer in the face of this policy, tried to maintain their good relations with the Sublime Porte⁶⁰. To bring Tunisia's political state of affairs to a formal declaration, some plans were prepared with the efforts of Richard Wood, the influential British Consul in the region. Although these plans were put into effect in 1858 and 1864, it was not possible to implement them successfully until 1871. The heavy defeat of France in 1870 reduced its pressure on Tunisia. In the meantime, although Italy emerged as a new actor in the region, it could not prevent the implementation of the policy that Britain had been pursuing for years.

Hayreddin Pasha, who played as important a role as the British Consul Wood in the issuance of the 1871 firman, expressed the story of the firman as follows:

“I was afraid that the rooted rivalry between France and Italy would sooner or later lead one of these powers to take harmful actions against the Regency. To prevent such a situation, I wrote a letter to Ali Pasha, the Grand Vizier at that time, highlighting the danger and explaining France's political conduct and ambitions in Tunisia, as well as Italy's new stance. I concluded by urging Ali Pasha to persuade the Imperial Government to promptly issue the Firman, which had been promised to me at the time, and secure its official recognition by Europe, so this would provide Tunisia with a stronger guarantee of protection.”⁶¹

60 *Mudhakkiraati Khayreddin Basha*, p. 55-56.

61 Mohamed Salah Mzali, Jean Pignon, *Kheredine Homme d'État, I, Mémoires*, Tunis 1971, p. 38.

Although Hayreddin Pasha did not mention Richard Wood's contribution to the process in his account, he clearly expressed the effect of the escalating rivalry between France and Italy on the issuance of the long-awaited firman and its aim to protect the regency.

The firman of 1871 could be considered a diplomatic success for both Britain and the Ottoman Empire. However, this diplomatic success did not have long-term consequences. The evolved circumstances resulted in non-realisation of their anticipated outcomes from this declaration. In addition to France's not recognising the firman, Mehmed Sadık Pasha could not provide the expected military support in the Ottoman-Russian War of 1877-1878. This situation also led to the dismissal of Hayreddin Pasha, who rose to the rank of grand vizier with his role in the Ottoman-Tunisia rapprochement⁶². The heavy defeat of the Ottoman Empire in this war turned Britain's attention to the Eastern Mediterranean and caused it to protect its interests. The acquisition of Cyprus as a military base in 1878 was a sign that Britain abandoned the policy of protecting the territorial integrity of the Ottoman Empire regarding Tunisia and other regions. As a result of the British attention shifting to the Eastern Mediterranean, France, which had already declared that it would not recognise the 1871 firman, took advantage of the conditions and invaded Tunisia in 1881.

I like to express my gratitude to Meryem Kucuk for her invaluable help in obtaining this particular resource.

62 Ahmet Kavas, "Tunus (Osmanlı Dönemi)", *Türkiye Diyanet Vakıf İslam Ansiklopedisi*, Vol. 41, İstanbul 2012, p. 391.

BIBLIOGRAPHY

Archival Sources

**Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi/
President's Ottoman Archives (BOA)**

Bâb-1 Âlî Sadâret Dairesi Kalemlerine Ait Belgeler

Sadâret Divan (Beylikçi) Kalemi Belgeleri (A.DVN): 82/76.

Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi (Odası) Belgeleri (A.MKT.MHM):
173/52.

Divan-1 Hümâyûn ve Bâb-1 Âsafî Defterleri

Nâme-i Hümâyûn Defterleri (A.DVNS.NMH.d): 13/61.

Hâriciye Nezâreti Belgeleri

Londra Sefâreti Belgeleri (HR.SFR.3): 97/8, 98/19.

Petersburg Sefâreti Belgeleri (HR.SFR.1): 30/38.

Siyasî Kısmı Belgeleri (HR.SYS): 1609/14, 1613/3, 1898/69, 1922/24, 2929/5.

Tercüme Odası Belgeleri (HR.TO): 418/75, 577/25.

Tahrîrât (HR.TH): 9/81.

Hazine-i Evrak Müdürlüğü - İrâdeler

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS): 41/1696, 42/1717.

Yıldız Sarayı Arşivi Belgeleri

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE): 90/14.

The National Archives (TNA) [Kew/London, United Kingdom]

Foreign Office (FO): 96/9/27, 101/29, 102/55, 102/58, 102/60, 102/63,
102/72, 102/90, 102/120.

Publications

Anderson, Lisa, *The State and Social Transformation in Tunisia and Libya, 1830-1980*, Princeton University Press, 1986.

Aristarchi Bey (Grégoire), *Législation ottomane, ou, Recueil des lois, règlements, ordonnances, traités, capitulations et autres documents officiels de l'Empire ottoman*, Vol. II, (Published by Demétrius Nicolaïdes), Constantinople 1874.

Atabaş, Cemal, "Tunus'ta Nüfuz Mücadelesi ve Osmanlı Müdahalesine Dair Kaygılar (1830-1850)", *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 74 (2021/2), pp. 121-162.

Ben Slimane, Fatma, "La tunisie à l'ère des réformes précoloniales. Le référent religieux et ses usages", *Tunisie 2040 le renouvellement du projet moderniste Tunisien*, Sud Editions, Tunis 2018, pp. 487-519.

Ceylan, Ayhan, "Osmanlı Coğrafyasında İktidarın Sınırlandırılması; (Anayasacılık): Tunus Tecrübesi", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 24, 2008, pp. 129-156.

Çaycı, Abdurrahman, *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1970.

Çaycı, Abdurrahman, *La question tunisienne et la politique ottomane (1881 - 1913)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

Çetin, Atilla, "Garp Ocakları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Vol. 13, İstanbul 1996, pp. 382-386.

Çetin, Atilla, "Hüseynîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Vol. 19, İstanbul 1999, pp. 26-28.

Çetin, Atilla, "İbn Gızâhum", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Vol. 19, İstanbul 1999, pp. 507.

Guizot, M., *Mémoires pour servir à l'histoire de mon temps*, VI, Paris 1864.

Gürkan, Emrah Safa, "The centre and the frontier: Ottoman cooperation with the North African corsairs in the sixteenth century." *Turkish Historical Review*, 1 (2010), pp. 125-163.

Harber, Charles Combs, *Reforms In Tunisia 1855-1878*, (Unpublished PhD Thesis), The Ohio State University 1970.

İslamoğlu, Mehmet Alaaddin, *Ahmed Bin Ebi Diyaf'ın İthafu Ehl İzzaman Bi Ahbari Muluki Tunis ve Ahdil Eman İsimli Eserine Göre Tanzimat Fermanı'nın Tunus'ta Tatbiki*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Unpublished Master's Thesis, Kayseri 2008.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Vol. VIII, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007.

Kavas, Ahmet, "Mehmed Sâdık Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Vol. 28, Ankara 2003, pp. 522-523.

Kavas, Ahmet, "Tunus (Osmanlı Dönemi)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Vol. 41, İstanbul 2012, pp. 388-393.

Klaus Kreiser, “Odjak”, in: *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs, (accessed December 3, 2020), http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_6009.

Macdougall, Philip, *Islamic Seapower During the Age of Fighting Sail*, The Boydell Press, Woodbridge 2017.

Maksudoğlu, Mehmet, “Tunus’un Osmanlı Devletinden Ayrılması”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, No. 4, 1986, pp. 137-169.

Mudhakkiraati Khayreddin Basha, (Tahqiq wa ta’rib: Muhammad al-Azbi as-Sanûsi), Tûnis 2008.

Mzali, Mohamed Salah-Jean Pignon, *Kheredine Homme d’État, I, Mémoires*, Tunis 1971.

Perry, Amos, *Carthage and Tunis: Past and Present: in Two Parts*, Providence Press Company, Printers, 1869.

Raymond, André, *British Policy towards Tunis (1830-1881)*, Unpublished PhD Thesis, History, University of Oxford, 1953.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye, 1289 (1872-1873), Def’a 27, Darü’t-Tıbbâatü’l-Âmire, İstanbul.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye, 1292 (1875-1876), Def’a 30, Darü’t-Tıbbâatü’l-Âmire, İstanbul.

Shinar, P., “Ibn Ghidhâhum”, in: *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. Consulted online on 24th June 2021 http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_8649

First published online: 2012 First print edition: ISBN: 9789004161214, 1960-2007.

Stiti, Mustapha, *Tunus’un Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti (1878-1888)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Unpublished PhD Thesis, İstanbul 2008.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Tunus’un 1881’de Fransa Tarafından İşgaline Kadar Burada Valilik Eden Hüseyin Ailesi”, *Belleten*, Vol. XVIII/No. 72, 1954, pp. 545-580.

APPENDICES

Appendix 1: Translation of the Firman to the Governor of Tunisia, Mehmed Sadık Pasha, in 1871

The blessed handwriting of the Sultan has been added to the top side of it, saying required have to be done

The office order is placed in the letter bag

A decree to the governor of the province of Tunis, Mehmed Sadık Pasha, who is decorated with my jewelled medal of Osmani, and the renowned first-class medal of Mecidi.

Just as the administration of the province of Tunisia, which is part of my well-protected and hereditary imperial domains, had been granted by my glorious sultanate to your predecessors, it has been conferred to your ability and merit to the same extent. The good path which you have followed as well as your services, sincerity and the uprightness which you have shown towards me, since then, have come to my imperial knowledge. The innate qualities which distinguish you make me hope that henceforth you will also persevere in this desired way, that you will heartily show diligence for the prosperity and the tranquillity of my province and my imperial subjects, that you will more and more be worthy of my benevolence and of the confidence I have placed in you, that is to say, that you will know how to appreciate its value and show yourself grateful for it.

The real purpose of my sultanate and its unwavering decision is to maintain and increase the tranquillity and prosperity of this important province of my empire and to consolidate day by day the peace and security of its entire inhabitants. It is evident that my government will make every kind of effort and support that depends on its fundamental rights of sovereignty to achieve this goal entirely.

Following the request and the desire contained in the petition that you addressed to me this time, the province of Tunis, within its former known limits, is left to and maintained to be your responsibility with the privilege of inheritance under the following conditions:

As explained above, my imperial aim, which is accompanied by justice, is to increase the prosperity and wealth of this imperial province of mine and my subjects who inhabit there; and as currently the income and the product of the province and the inhabitants are in certain distress and impairment, motivated by a feeling of compassion and generosity, I donate to my faithful subjects of Tunisia the tribute, which was determined under a

certain denomination and paid since old times to my Sublime Porte by the aforementioned province as a defined and legal subjection.

As it has always been practised, as a public sign of the ancient and legitimate bond which attaches the province of Tunisia, which is an integral part of my imperial domains, to the exalted post of the caliphate and my sublime sultanate, the khutba [Friday prayer] and the coin will be embellished with my imperial name, and the flag will keep the same shape and the same colour. Some day or other, if my empire were engaged in an external war, my aforementioned imperial province would continue to perform the necessary military service to the extent of its strength.

The other relationships and ties that existed up to this day with my Sublime State will be maintained and observed as in the past.

The administration of the province will be maintained hereditarily in your family on the condition that the internal administration conforms to the prescriptions of the Exalted Shaira, to my laws of justice, to the requirements of the moment and of the time, and on the condition that it sufficiently guarantees the life, honour and fortune of the inhabitants.

The governors of Tunisia will have the deputy power to dismiss and appoint the officials of Sharia, military, civil and financial administrations, according to the laws of equity and justice.

The political issues, that is to say, concluding treaties with the friendly states related to peace and war, modification of frontiers and other similar matters, constitute the sacred rights of my sovereignty. Apart from these points, the governors of Tunisia are authorised as in the past to continue to establish relations with foreign states.

In addition, just as it has been practised until now in case of a divine resolve in the provincial post [i.e. the death of a governor], upon the presentation to my sultanate of a petition requesting the appointment of the oldest heir in the family, my glorious order, accompanied with my imperial rescript of vizierate and generalship, will be issued.

This precious order of mine is issued and sent by my Imperial Divân, being decorated with my imperial handwriting. Now, as explained above, my auspicious intentions could only be the improvement and the consolidation of the state and the position of the important province of Tunisia and its family and the happiness, the peace and the security of the different classes of my subjects who live in the mentioned province and who live in the shadow of my imperial protection. So, I absolutely want you to, personally, devote your efforts and your diligence to the accomplishment of this intention. Also, as the complete and evermore safeguard of my indisputable sovereign rights existing since old times in Tunisia and the protection of the life, honour and general rights of my subjects living in the province whose administration is entrusted to your fidelity, are the essential conditions for the privilege of heredity, your intelligence will make you understand the need to take

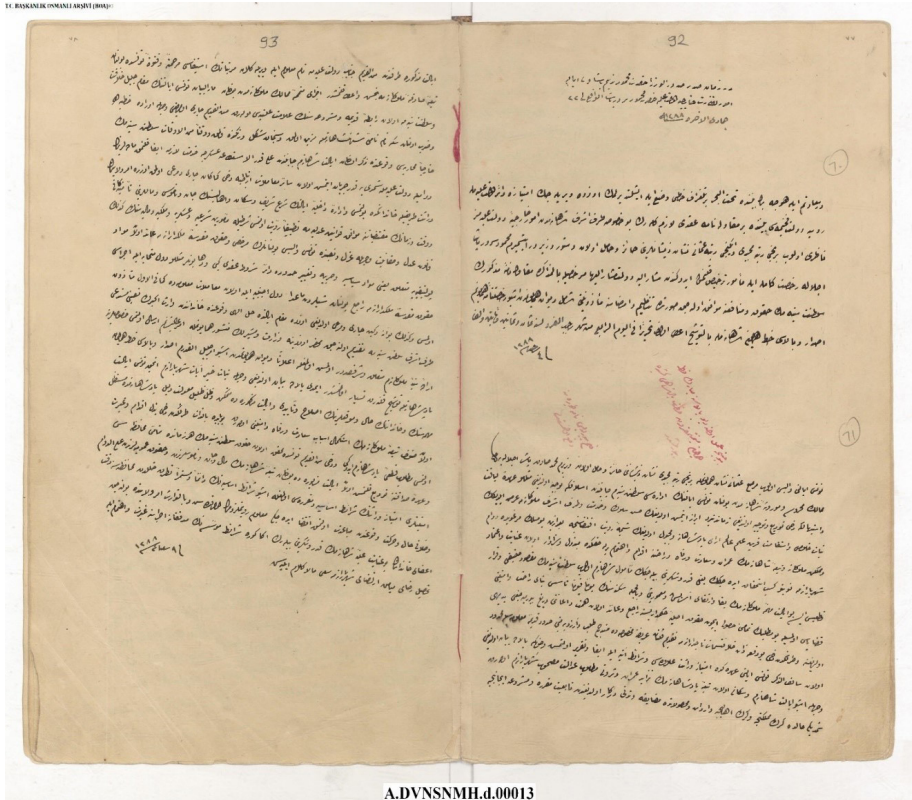
scrupulous care to preserve these fundamental conditions from any violation continuously, and to avoid all things and all acts that would be contrary to them.

You and those of your family members who will find themselves in charge of the province's administration by inheritance, will appreciate the value of this high imperial favour and be grateful for it. Accordingly, you will apply yourself with care to the precise execution of these essential conditions and you will use your diligence to earn my sovereign consent.

9 Şa'bân 1288 [24th October 1871]

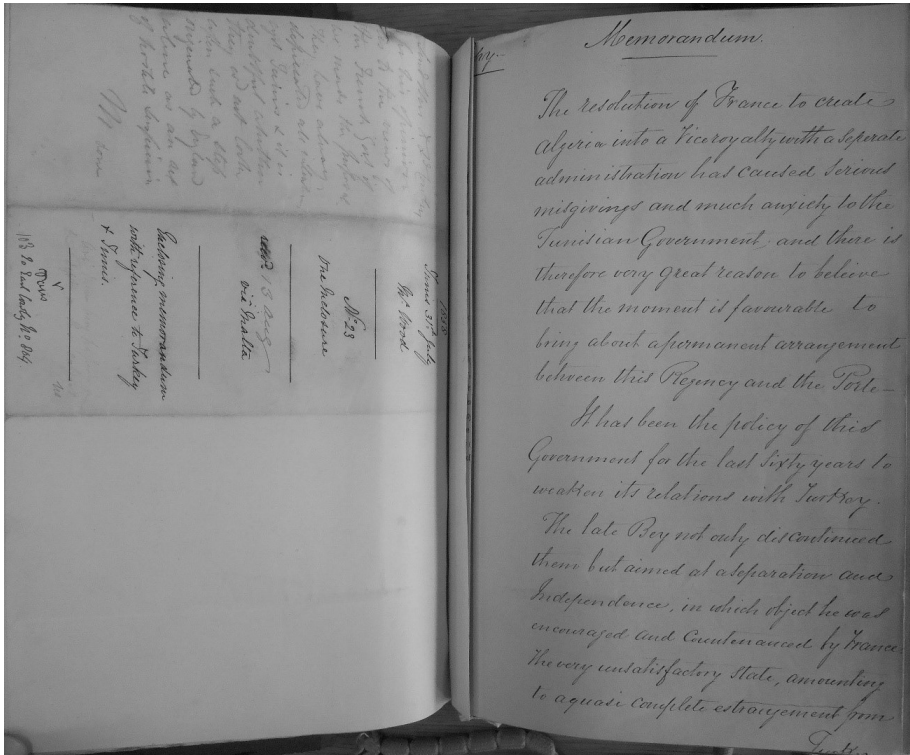
(BOA, A.DVNS.NHM.d 13/61, p. 92-93; BOA, HR. SFR.1 30/38, BOA, İ.MMS. 41/1696, Sheet 1, no date, and BOA, İ. MMS. 42/1717, Sheet 1, no date).

[For two slightly different publications of this firman in French see. Aristarchi Bey (Grégoire), *Législation ottomane, ou, Recueil des lois, règlements, ordonnances, traités, capitulations et autres documents officiels de l'Empire ottoman*, Vol. II, (Published by Demétrius Nicolaïdes), Constantinople 1874, p. 147-149 and Abdurrahman Çaycı, *La question tunisienne et la politique ottomane (1881-1913)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, Annexe No. 2, p. 170-172. Also for a publication of it in Arabic see. *Mudhakkiraati Khayreddin Basha*, (Tahqiq wa ta'rib: Muhammad al-Azbi as-Sanûsi), Tûnis 2008, p. 227-229.]

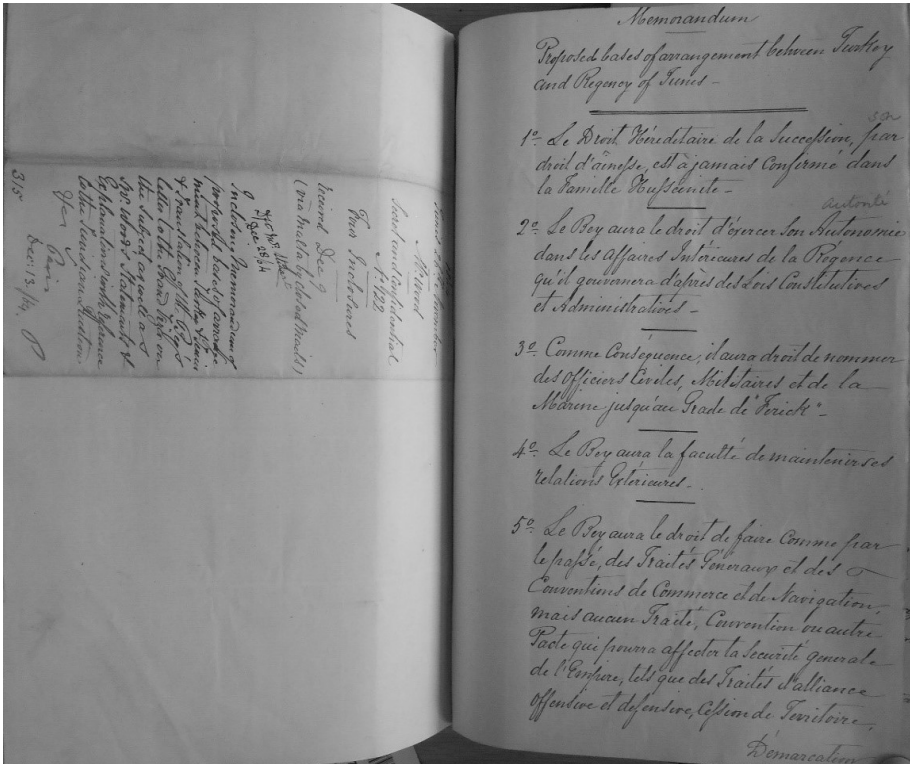

A.DVNSNMH.d.00013

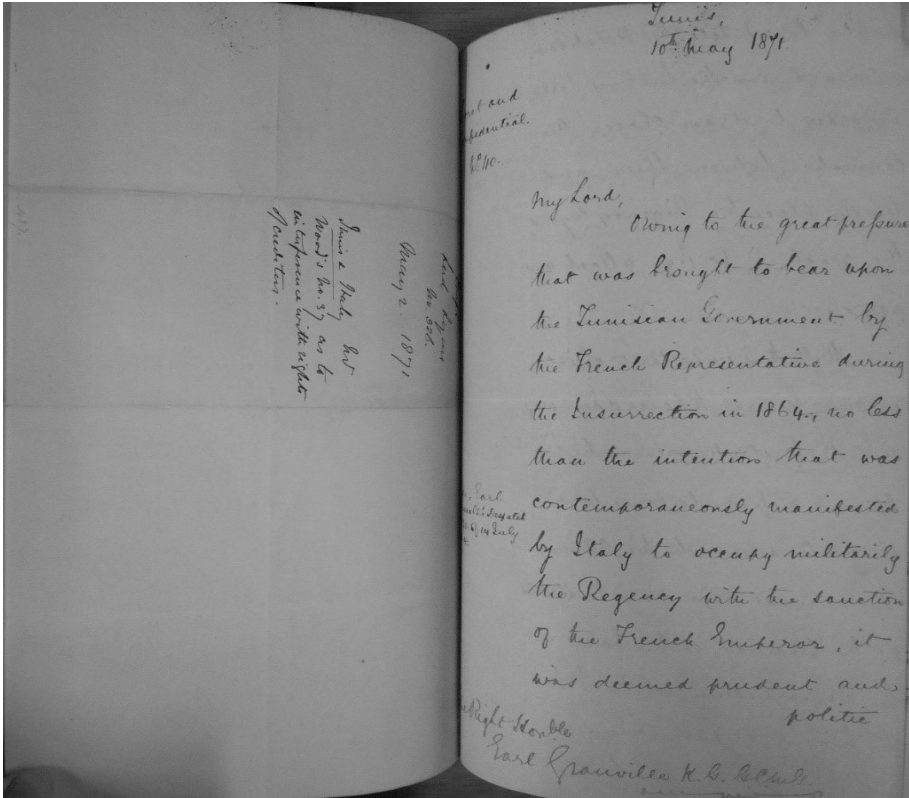
Appendix 2: A copy of the firman to the governor of Tunisia, Mehmed Sadık Paşa, in 1871, BOA, A.DVNS.NMH.d 13/61, pp. 92-93, 9 Şa'ban 1288 (24th October 1871).

Appendix 3: The first page of Richard Wood's memorandum in 1858, TNA, FO 102/55, Memorandum, Richard Wood, Tunisia 31st July 1858.

Appendix 4: The first page of Richard Wood’s memorandum in 1864, TNA, FO 102/72, Richard Wood to Earl Russell, Private and Confidential, No: 122, Tunisia 26th November 1864, Memorandum.

Appendix 5: The first page of Richard Wood's report in 1871, TNA, FO 102/120, Richard Wood to Earl Granville, Private and Confidential, No: 40, Tunisia 10th May 1871.

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 87 - Sayı/Issue: 309
Ağustos/August 2023

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 06.07.2023
Kabul/Accepted: 17.07.2023

DOI: 10.37879/belleten.2023.595

Araştırma Makalesi/Research Article

Osmanlı Savaş Hukukunda Sivillere Yönelik Benimsenen
Genel Siyaset (1853-1920)

Hasan Doğan*

Öz

Osmanlı Devleti, yönetim anlayışında İslam dini ve hukuk sistemini esas almıştır. İslam dininin meşruiyet nedenleri itibarıyla haklı; gözettiği hukuki ve ahlaki ilkeler ile adil bir savaş yaklaşımı, Osmanlı savaş hukukuna da yansımıştır. Buna göre savaş, gerekçeleri gibi gerçekleştiriliş biçimi bakımından da meşruiyet taşımaktadır. Savaşın tüm safhalarında insani, hukuki, ahlaki açıdan belli prensiplere uyulması gerekmektedir. İtidale riayet, haddi aşmayı, ve aşırılığa yönelmeyi reddetmektedir.

İslam dininin ve Türk devlet geleneğinin en önemli uygulayıcılarından biri olan Osmanlı Devleti, hüküm sürdüğü dönem boyunca yüzlerce savaşın içinde yer almıştır. Kuruluş Devrinde iştirak ettiği savaşlardan genel olarak galip veya belirleyici taraf olarak ayrılan Osmanlı Devleti, özellikle incelediğimiz XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgesel savaşlar dışında büyük savaşların tamamına yakını kaybetmiştir. Ancak Osmanlı Devleti, her şeye rağmen savaşta insani, ahlaki ve hukuki ilkeleri gözetme hususunda azami gayret göstermiştir. Bilhassa savaş esnasında ve sonrasında kadınlar ve çocuklar başta olmak üzere sivillerin, gayri muharip unsurların haklarının korunması amacıyla mütemadiyen düzenlemelere gitmiştir. Savaş meydanında ve sonrasında bu ilkeleri gözetmeye çalışırken zaman zaman kendi yetkililerini uyaran, hatta aksine davrananları cezalandıran bir siyaset izlemiştir. Öte yandan karşı karşıya geldiği herhangi bir devletle dinî ve ırkî bağları olan Osmanlı vatandaşlarının da güvenliğini sağlamaya çabalamıştır. Arşiv belgeleri tetkik edildiğinde Osmanlı Devleti'nin, kazanma gayretleri ile insani değerler arasında bir denge kurmaya çalıştığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, İslam, Hukuk, Savaş, Siviller, İnsan Hakları.

* BE Doç. Dr., Ankara/TÜRKİYE, hasandogan1@gmail.com ORCID: 0000-0001-7810-0966

The General Politics of the Ottoman War Law Towards Civilians (1853-1920)

Abstract

The governance of the Ottoman Empire was founded upon the principles of Islam and its legal system. The Ottoman war law mirrored the legitimate approach to war in Islam, which was grounded in legal and moral principles, emphasizing the concept of a just war. Consequently, warfare had to possess legitimacy both in its execution and its justifications. Throughout all stages of conflict, specific principles needed to be upheld, ensuring humanitarian, legal, and moral considerations were respected.

The Ottoman Empire, deeply rooted in Islamic traditions, engaged in numerous conflicts throughout its existence. While the empire experienced victories and held decisive positions in wars during its early establishment, it faced a series of major defeats in the latter half of the 19th century, as explored in this article. Despite these losses, the Ottoman Empire demonstrated a steadfast commitment to upholding humanitarian, moral, and legal principles in warfare. It consistently implemented regulations to safeguard the rights of civilians and non-combatants, both during and after conflicts. In order to ensure compliance with these principles on the battlefield and beyond, the empire pursued a policy that occasionally issued warnings to its own officials and even imposed punishments for violations. Simultaneously, it endeavored to protect Ottoman citizens who maintained religious and ethnic ties with states against which it fought. Upon examining archival records, it becomes evident that the Ottoman Empire sought to strike a delicate balance between its pursuit of victory in war and the preservation of fundamental human values.

Keywords: Ottoman, Law, War, Civilians, Human Rights, Islam.

Giriş

Kaynakların paylaşımındaki hırs ve kural tanımazlığın dün olduğu gibi günümüzde de devam etmesi, devletleri ve medeniyetleri birbirlerinin hukukuna saygı gösterme sınavı ile karşı karşıya bırakmaktadır¹. Savaş, işte bu sınavın neticesinde zaman zaman yaşanan çatışmalar olarak geçmişte olduğu gibi çağımızda da güncelliğini hiç yitirmemiş bir kavramdır.

Birçok bilim dalının inceleme konusu olan savaşların doğru tespit ve analizi kadar elde edilen kaynak ve verilerle çıkarımlar yaparak geleceğe matuf sonuçlara ulaşmak ve değerlendirmelerde bulunmak da önem arz etmektedir. Bu çerçevede

¹ *Belgelerle Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Savunma Sanayii*, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - T. C. Cumhurbaşkanlığı Savunma Sanayii Başkanlığı, İstanbul 2021, s. 25.

bilim insanlarının geçmişi doğru değerlendirebilmesi ve isabetli sonuçlara erişmesi yolunda arşiv belgeleri büyük değer taşımaktadır. Biz de Osmanlı savaş hukukunda muharip olmayan unsurlara yönelik genel tutumu ele aldığımız bu çalışmamızda ağırlıklı olarak Osmanlı Devleti'nin son dönemine ait arşiv belgelerinden yararlanmaya çalışacağız².

1. Savaş Kavramı

Savaş, bir toplum veya devletin diğerine iradesini kabul ettirmek,³ hakların korunması veya elde edilecek çıkar yahut faydaları temin maksadıyla diplomatik ilişkileri kesip imkânlarını ve kuvvetini kullanarak gerçekleştirdiği saldırı ile ortaya çıkan silahlı çarpışmadır⁴. Savaş kelimesi, muharebe, harp, mukatele, gaza, cenk, kıtal, cidal ve zaman zaman da cihat ile aynı anlamlarda kullanılmıştır⁵.

Savaşlar büyüklüğü dikkate alınarak yerel, bölgesel, sınırlı, umumi, küresel; temel hedef açısından toprak, ideoloji, bağımsızlık, hegemonya, din, mezhep, ekonomik, hukuk, (insani müdahale, meşru müdafaa gibi), veraset ve iç savaşlar; düşman tarafın kimlik ve statüleri bakımından bilhassa klasik İslam hukuku eserlerinde Müslüman olmayanlara karşı gerçekleştirilen, mürtetlere, asilere, uluslararası haydut ve korsanlara karşı yapılan savaşlar şeklinde tasnif edilmiştir⁶.

2. İslam İnanç ve Hukuk Sisteminde Savaş

Osmanlı, İslam dinine bağlı ve İslam hukuk sistemini benimsemiş bir devlettir. Hukuk müktesebatı idari ve sosyal özellikleri ile tarihi vesikalara yansımış karar ve düzenlemelerinin doğru anlaşılabilmesi için konuya dair İslam hukukunun bakış açısına değinmekte fayda görüyoruz.

2 Belgelerin tarih araştırmalarında etkin olarak kullanımına dair bk. Uğur Ünal, *Arşivciliğimizin Tüz Yılı*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2023.

3 Hugo Grotius, *Savaş ve Barış Hukuku*, çev. Seha Meray, AÜB, Ankara 1967, s. 15.

4 Vehbe ez-Zuhayli, *Âsârü'l-Harb fi'l-Fıkhi'l-İslâmî*, Dâru'l-Fikr, Dimeşk H. 1412/M. 1992, s. 35.

5 Ebû'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükrem b. Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut (t.y.), I, s. 302-303 ve XI, s. 551-552.

6 Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Bağdâdî el-Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, Beyrut, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, H. 1415/M. 1994, s. 113; Mâjîd Haddurî, *War and Peace in the Law of İslam*, The Johns Hopkins Press, Baltimore 1955, s. 74; Hasan Doğan, *İslam Hukukunda Savaş ve Meşrûiyeti*, Rağbet Yay., İstanbul 2018, s. 17-19.

a. Meşru Savaş

Dinde zorlamayı reddeden, inanmamayı bir tercih hakkı gören İslam'ın evrensel çağrısında barış ön plana çıkmaktadır: “Ey İman edenler! Hep birden barış ve selâmete girin”⁷.

Yüce Allah, Kur'an-ı Kerim'in başka bir ayet-i kerimesinde ise şöyle buyurmuştur: “Artık onlar sizi bırakıp bir tarafa çekilip de sizinle savaşmazlar ve size barış teklif ederlerse bu durumda Allah size, onların aleyhinde bir yola girme hakkı vermemiştir”⁸.

Hz. Peygamber (sav) savaşın kaçınılmaz hâle gelinceye dek arzu edilen bir durum olmadığını ancak gerekli olduğunda da bu vazifeden kaçınılmaması gerektiğini vurgularken: “Ey insanlar, düşmanla karşılaşmayı temenni etmeyin, Allah'tan afiyet dileyin. Ancak karşılaşacak olursanız sabredin, bilin ki cennet kılıçların gölgesi altındadır.”⁹ ifadelerini kullanmıştır.

Bununla beraber Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki ilişkinin savaş esasına mı barış esasına mı dayalı olduğu hususunda tarih boyunca çeşitli tartışmalar yaşanmışsa da bütün İslam bilginleri, savaş gerçeğini ve gerektiğinde zaruretini yok farz etmeden konuya yaklaşmış, öte yandan savaşa dair diğer din ve hukuk sistemlerinde emsali görülmemiş düzenlemeler ve sınırlamalar getirildiği hususunda fikir birliği içerisinde olmuşlardır.

Bilhassa Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki ilişkilerin barış temeline dayandığını savunan hukukçuların perspektifinden savaşın meşruiyet sebeplerine ilişkin şöyle bir tasnif yapılabilir:

1. Meşru müdafaa
2. Kesintiye uğramış bir savaşın sürdürülmesi durumu
3. Anlaşmaların ihlali
4. Antlaşmalara dayalı olarak müttefiklere yardım etme yükümlülüğü
5. Cezalandırma savaşı

7 Bakara Suresi, 2: 208.

8 Nisa Suresi, 4: 90.

9 Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, Dâru Sahnûn-Çağrı Yay., İstanbul 1992, (Kitâbu'l-Cihâd), IV, s. 9; Ebû'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmiu's-Sahîh*, Dâru Sahnûn-Çağrı Yay., İstanbul 1992, (Kitâbu'l-Cihâd ve's-Siyer, 6), II, s. 1362-1363; Ebû Dâvûd Süleymân b. Eşas, *Sunen*, Dâru Sahnûn-Çağrı Yay., İstanbul 1992, (Kitâbu'l-Cihâd), III, s. 95-96.

Savaş, gerekçeleri gibi gerçekleştiriliş biçimi bakımından da meşruiyet taşımaktadır. Buna göre savaşın tüm safhalarında insani, hukuki ve ahlaki açıdan belli prensiplere uyulması gerekmektedir:

Savaş Öncesi ve Esnasında Gözetilen İlkeler

- a. Gerekli davet sürecinin tamamlanması
- b. İtidal ve orantılı mukabele
- c. İbadethanelerin muhafazası
- d. Çevresel unsurları gözetmek
- e. Muharip olmayan unsurlara, sivillere zarar vermemek

Savaş Sonrasında Gözetilen İlkeler

- a. Müsle yasağı ve cenazelere hürmet
- b. Talan yasağı ve ganimet hukukuna riayet
- c. Savaş esirlerine zulüm yasağı

İslam, dayanması gereken meşruiyet nedenleri itibarıyla haklı bir savaş; içinde ve sonrasında gözettiği hukuki ve ahlaki ilkeler ile adil bir savaş resmetmektedir. Bu çerçevede savaşın başlı başına bir amaç olarak değerlendirilemeyeceğini bilhassa ayet-i kerimelerden ve Hz. Peygamber (sav)'in yaklaşımlarından anlamaktayız.

Savaşta Muharip Olmayan Unsurlara Zarar Verilmemesi İlkesi

İslam her konuda olduğu gibi savaşta da itidal çağrısı yapmakta; haddi aşmayı, aşırılığa yönelmeyi reddetmektedir. Aşırılık karşısında sergilenen keskin duruşun yanında denge ve ölçü ile bilhassa adaletin hedeflendiği gerçeği, savaş için de büyük önem taşımaktadır. İtidal, hem savaş öncesi, hem savaş sonrası uygulamalara dair Müslümanlara yol gösteren bir pusula gibidir. Kur'an-ı Kerim'de bu hususla ilgili bir ayet-i kerimede şöyle buyrulmaktadır: “Size karşı savaş açanlara, siz de Allah yolunda savaş açın. Sakın aşırı gitmeyin, çünkü Allah aşırıları sevmez”¹⁰.

İtidal, savaşta vicdan, adalet sınırları içerisinde kalmayı zorunlu kılmaktadır. Buna göre muharip olmayan unsurlara, sivillere yönelik haddi aşmayı da engelleyen bir anlam derinliğine sahiptir.

Haddi aşmanın, itidal ve adaletten sapmanın, zulme dalmanın bir tezahürü de haksız yere bir cana kıymaktır. Yüce Allah bunu yasaklayarak: “İşte bundan

10 Bakara Suresi, 2: 190.

dolayıdır ki, İsrailoğulları için şu hükmü koyduk; kim, meşru çerçevede bir başka can karşılığı (kıyas) veya yeryüzünde bozgunculuk çıkarma cezası olmaksızın bir cana kıyarsa, sanki bütün insanları öldürmüş gibi olur. Kim de bir insanın hayatını kurtarırsa, sanki bütün insanların hayatını kurtarmış gibidir”¹¹ buyurmuştur. Dikkat edilecek olursa ayet-i kerimede bir Müslümanın öldürülmesinden değil bir insanın canına kıyılmasından söz edilmektedir.

İslam dini, adalet ilkesinden hareketle sadece düşman askerlerini savaşın süjesi olarak nitelemektedir. Dolayısıyla savaş, mecburiyet halleri dışında muharip olmayan unsurların öldürülmesi için meşru bir neden değildir¹². Aslına bakılacak olursa bu durum, bilhassa Hz. Peygamber (sav)’in yaşadığı çağ için olağan üstü bir zihniyet devrimi şeklinde ortaya çıkmıştır. Hz. Peygamber (sav)’in kılıcının üzerinde şu ifadenin yazılı olduğu rivayet edilmiştir: “Şüphesiz, insanların en kötüsü, kendisine vurulmadığı hâlde karşısındakine vuran, kendisine karşı savaşılmadığı hâlde karşısındakini öldüren kimsedir”¹³.

H. Peygamber (sav), bir kadının savaşta öldürülmüş olduğuna tanıklık edince, kadınların ve çocukların öldürülmemesi konusunda Müslümanları kesin bir dille uyarmıştır¹⁴. Başka bir rivayete göre Hanzala el-Kâtib şöyle anlatmaktadır: “Biz (bir defasında) Hz. Peygamber (sav)’in yanında bir savaşa iştirak ettik. Başına insanların toplandığı bir kadın cenazesi gördük, sonra onun yanından dağıldılar. Hz. Peygamber (sav) ‘Bu kadın savaşanlar içinde savaşmış değildi’ buyurdu. Sonra da bir kişiye ‘Hâlid b. Velîd’e git ve ona de ki Allah’ın Elçisi sana emrederek diyor ki, sakın hiçbir kadını ve (savaş haricinde bir iş için) tutulan adamı öldürme’ buyurmuştur”¹⁵.

H. Peygamber (sav) savaş nedeniyle çocukların da öldürüldüğünü öğrenince: “İnsanlara ne oluyor da çocukları (insanların zürriyetini) öldürecek kadar işi ileriye götürüyor?” diye tepki göstermiş, bir kişinin “onlar sadece müşriklerin çocuklarıydı” sözü üzerine de “Dikkat edin, sizin en hayırlı olanlarınız da (bir zamanlar) müşriklerin

11 Maide Suresi, 5: 32.

12 Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Ravâi’u’l-Beyân Tefsîru Âyâtî’l-Ahkâm mine’l-Kur’ân*, Mektebetü’l-Gazâlî, Dimeşk H. 1400/M. 1980, I, s. 233-234.

13 Ebubekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali el-Beyhakî, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut H. 1424/ M. 2003, (Kitâbu’l-Cirâh, 6), VIII, s. 49.

14 el-Buhârî, *age.*, (Kitâbu’l-Cihâd ve’s-Siyer, 148), IV, s. 21; Müslim, *age.*, (Kitâbu’l-Cihâd ve’s-Siyer, 8), II, s. 1364.

15 Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid b. Mâce, *Sumen*, Dâru Sahnûn-Çağrı Yay., İstanbul 1992, (Kitâbu’l-Cihâd, 30), II, s. 948.

çocukları (idi)” ifadesini kullanarak: “Sakin çocukları öldürmeyin, sakın çocukları öldürmeyin!” ifadesini kullanmıştır¹⁶.

Kadınların dışında çocukların, hatta savaşta rolü olmayan rahip, aşçı, uşak, esnaf, işçi, çiftçi ve benzeri vazifelerdeki, mesleklerdeki kişilerin, yatalak hastaların, akli veya fiziki bakımdan engelli olanların, yaşlıların, yani muharip olmayan sivillerin mücbir sebep olmaksızın öldürülmesi yasaklanmıştır¹⁷.

Hz. Ömer’in bir mektubunda “Aşırılığa gitmeyin, ihanet etmeyin, çocukları öldürmeyin ve çiftçiler hakkında Cenab-ı Allah’tan korkun.” şeklinde ikazlarda bulunmuştur¹⁸.

Gerek Kur’an-ı Kerim’deki ayeti kerimeler, gerek Hz. Peygamber (sav)’in metot ve uygulamaları, gerekse sahabenin bunları anlayış tarzı dikkate alındığında sivillerin, muharip olmayan kişilerin savaş nedeniyle doğrudan hedef alınması, hususen canlarına kast edilmesi veya zulme maruz bırakılması İslam dini tarafından açıkça reddedilmiştir.

3. Osmanlı Devleti’nde Savaşa Dair Gözetilen İnsani, Hukuki, Ahlaki Prensipler

İslam dininin ve Türk devlet geleneğinin en önemli uygulayıcılarından biri olan Osmanlı Devleti de hüküm sürdüğü zaman dilimi içerisinde sayısız yüzlerle ifade edilen irili ufaklı savaşların önemli bir aktörü, bazen düzenleyicisi bazen de zorunlu katılımcısı olmuştur. Kuruluş Dönemi olan XIV. yüzyıldan XVII. yüzyıl sonlarına kadar katıldığı savaşlardan galip ya da belirleyici unsur olarak ayrılan Osmanlı, ağırlıklı olarak inceleyeceğimiz dönem olan XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgesel savaşlar dışında büyük savaşların neredeyse tamamını kaybetmiştir. Buna rağmen savaş ahlakını yitirmemeye gayret eden Osmanlı Devleti, savaş içinde ve sonrasında karşılaştığı güçlere ve sivillere yönelik davranış biçimlerini düzenlemeye çalışmıştır.

16 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Dâru Sahnûn-Çağrı Yay., İstanbul 1992, III, s. 435; el-Beyhakî, *age.*, (Kitâbu’s-Siyer, 65), IX, s. 132.

17 *Ebü Davûd*, *age.*, (Kitâbu’l-Cihâd, 111), III, s. 121-123; Ya’kûb b. İbrahim Ebû Yûsuf, *Kitâbu’l-Harâc*, el-Matbaatu’s-Selefiyye, Kahire 1352, s. 195; Ebû’l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Rüşd (el-Hafid), *Bidâyetü’l-Müctehid ve Nihâyetü’l-Muktesid*, el-Mektebetü’l-Asriyye, Beyrut H. 1427/ M. 2006, I, s. 399; Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz b. Âbidîn, *Reddu’l-Muhtar alâ Dürrü’l-Muhtâr*, Dâru Âlemi’l-Kütüb, Riyad H. 1423/M. 2003, VI, s. 213.

18 İbn Rüşd (el-Hafid), *age.*, I, s. 399.

XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlık yapmış olan fakih, müfessir Ebussuûd Efendi, gerek Bakara Suresi 190. ayetini izah ederken, gerekse fetvalarında “Allah’ın kelamını yüceltmek için size karşı savaşımlar ile savaşılması” manasına gelen “i’lâ-i Kelimetullah” kavramına ilaveten “i’zâz-ı din” ifadesini kullanmıştır¹⁹. “İ’zâz-ı din” kavramının Allah’ın dinini aziz kılmak, Allah’ın dinini yüceltmek ve değerini, gücünü arttırmak manasında ve çok yaygın olarak kullanıldığını ifade edebiliriz²⁰.

Osmanlı Devleti’nin meşru müdafaa hakkı, anlaşmanın ihlal edilmesi ve saldırıyla karşılaşma riski gibi gerekçelerle meşruiyetini din ve geleneğe atfen mutlaka ortaya koyduğu tüm savaşlarda öncesinde, esnasında ve sonrasında insani hususları göz önünde bulundurduğuna dair ilk dönemlerde çok sayıda örnek bulunmaktadır.

Bunlardan birine göre ilk büyük Osmanlı fetihlerinin gerçekleştiği XIV. yüzyılda (Sultan I. Murat dönemi) Osmanlı askerlerinin 1361 yılında Edirne Kalesi kuşatıldığı zaman, şehir dışındaki Rum bağ-bahçelerinden yemiş ve üzüm yedikleri, bunu yağma amaçlı yapmadıkları, sırf açıklarını gidermek ve orada yiyip tüketmek maksadıyla yaptıkları halde paralarını ağaç ve kütüklerin diplerine bıraktıklarına dair Edirne Rumları arasında konuşmaların yapıldığı kayıtlarda geçmektedir²¹.

Sefer hazırlıkları sırasında askerî ihtiyaçlar dışında gayr-ı muharip unsurlar olarak isimlendirilen sivil haklarının korunması dikkate değerdir. Bu konudaki bir örneğe göre Kanuni Sultan Süleyman’ın son günlerinde (1 Haziran 1566 tarihinde) Divan-ı Hümayun’da Rumeli Beylerbeyi’ne gönderilmek üzere bir karar alınmıştır. Hükümde sefere çıkıldığında²² ekili alanlara ve otlaklara zarar

19 Ebussuûd Efendi, *İrşâdu Akli’s-Selîm ilâ Mezâya’l-Kitâbi’l-Kerîm*, ter. Ali Akın, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2006, II, s. 542-543; *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, nr. 1074, vr. 78b-79b; *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, İstanbul Müftülük Kütüphanesi, nr. 178, vr. 74a-b, Kitâbü’l-Cihâd bahsi.

20 Örneğin Rusya ve Avusturya’ya karşı çıkılacak sefer için Anadolu’nun orta kolundaki vali, ümera ve askerî taifenin maiyetindeki birliklerle orduya katılmalarına dair fermanda geçen “...i’zâz-ı dîn-i mübînveihyâ-isünnet-iseniyye-ifahrü’l-mürselin...”, “...i’zâz-ı dîn-i mübînveikahr-ıa’dâ-imüşrikîn için...” ifadeleri için bk. Üsküdar Mahkemesi 396 Numaralı Sicil (H. 1150-1151/M. 1737-1738) Cilt: 68, sayfa: 255; Hüküm no: 287 Orijinal metin no: [77b-1].

21 Osman Nuri Peremeci, *Edirne Tarihi*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul 1939, s. 11.

22 Arşiv belgeleri incelendiğinde klasik çağ olarak adlandırılan XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti’nin seferlerini Nevruz’da başlattığı dikkat çekmektedir. Bu hususta Osmanlı Arşivi’nde bulunan Mühimme Defterleri’nde çok sayıda kayıt yer almaktadır. Bk. BOA., A.DVNS. MHM.d., 5/499, 5/874, 32/509, 87/469.

verilmemesi, sefer bölgesindeki halkın hukukunun korunarak kimseden zorla ve ücretsiz bir şey alınmaması istenilmektedir. Bu talimat kolayca kontrolden çıkma ihtimali olan askerî gücün hedefine ilerlerken masumların zarar görmesini engellemek adına verilmiştir. Diğer taraftan Padişah, verdiği emrin yerine getirilip getirilmediğini kontrol edeceğini belirterek Rumeli Beylerbeyi'nin görevini ciddiye almasını sağlamıştır²³.

Sefer sırasında sivillerin hukukunun korunması anlayışına dair bir örnek de, Sultan II. Mustafa dönemine ait 15 Mayıs 1695 tarihli karardır. Divana ait bu hüküm, Anadolu'da seferde görevli tüm yönetici ve askerî zümreye hitaben hazırlanmıştır. Emrin girişinde Müslüman ya da gayrimüslim ayırt etmeden tüm halkın huzurlu ve bolluk içerisinde yaşamasının gerekliliği üzerinde durulmaktadır. Ardından sefer esnasında halka adalet, merhamet ve şefkatle davranılması emredilmektedir. Burada halktan karşılıksız bir şey alınmaması ve ekili alanlara saldırılmaması talimatı verilmektedir. Israrla vurgulanan bu emirlerin ardından zulümden uzak durulması için Kur'an-ı Kerim'in ilgili ayetlerine atıfta bulunularak²⁴ telkinlerde bulunulmuştur²⁵.

XVIII. yüzyıla ait 1718 tarihli Sultan III. Ahmet dönemine ait bir karar da benzer bir içeriğe sahiptir. Sefer esnasında halkın savaş hazırlıklarından doğabilecek zararlardan korunması istenmiştir²⁶. Görüleceği üzere savaş kararı alındığı andan itibaren Osmanlı Padişahları tarafından gerek Müslüman gerekse gayrimüslim tüm insanların yeryüzü ve gökyüzünü yaratan Allah'ın bir emaneti olarak görülüp himaye edilmeleri gerektiğini içeren fermanlar gönderilmiştir²⁷.

Osmanlı Devleti'nin gerek İslam dini gerekse Türk devlet geleneğinin bir tezahürü olarak ortaya koymaya çalıştığı bu adalet ve merhametin sivil halka yansıtılması hususu, Batı medeniyetinin XIX. yüzyıldan itibaren gündemini oluşturmuştur. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren savaşların yıkıcı etkilerinin şehirlerde ve diğer kamusal alanlarda hissedilmeye başlanması, uluslararası arenada ilk kez,

23 BOA, A.DVNS. MHM.d., 5/1767.

24 "...Allah zalimler topluluğunu doğru yola iletmez." Âl-i İmrân Suresi, 3: 86;
"O şöyle dedi, haksızlık eden (zulmeden) azaba uğratacağız (cezalandıracağız). Sonra o, Rabbinin huzuruna çıkarılacak, Rabbi de ona, beklemediği bir ceza verecektir." Kehf Suresi, 18: 87.
"...Zalimlere ise, acıklı bir azap hazırlamıştır." İnsan Suresi, 76: 31.

25 BOA, A.DVNS. MHM.d., 106/26.

26 BOA, A.DVNS. MHM.d., 128/22.

27 *Osmanlı'dan Günümüze İnsani Diplomasi: Cihan-Penâh*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2016, s. 6.

savaşlara yönelik birtakım düzenlemelerin ortaya çıkması gereğini doğurmuştur. Genel anlamda devletler hukuku içerisinde incelenebilecek olan “savaş hukuku” ile ilgili ilk sözleşmelerin de XIX. yüzyıl ortalarından itibaren belirmeye başladığı söylenebilir. 1864 tarihli Cenevre Sözleşmesi ile hasta ve yaralılara yeteri kadar bakım yapılması, sağlık personeli ve ulaşım yollarının korunması ve sağlık hizmeti gören kişilerin ve yerlerin tanınması için -kızıl haç- gibi simgeler kullanılması kararı alınmıştır. Osmanlı Devleti bu anlaşmayı bir yıl sonra imzalamış ve Kızılay örgütünün kurulmasına yol açacak birtakım teşebbüsler de bu gelişmenin ardından ortaya çıkmıştır.²⁸

Bir başka örneğe göre Osmanlı'nın galip taraf olarak kabul edildiği Kırım Savaşı, sonuçları itibarı ile yıpratıcı etkilere sahiptir. Bu savaşın başlamasından önce Dolmabahçe Sarayı'nda toplanan Danışma Meclisi, Cenab-ı Allah'ın ve Hz. Peygamber (sav)'in yardımını ümit ederek Rusya ile savaşa girilmesi yönünde tavsiye kararı almış ve bunu Padişah'a iletmiştir.²⁹ Meclis Kararında dikkati çeken husus, savaşın Rusya Devleti'ne yönelik olduğu, topraklarında hayatlarını idame ettiren Hristiyan tebaaya karşı olmadığı vurgusudur.³⁰

Sultan Abdülmecid, Şeyhülislâm İsmet Beyzâde Ârif Hikmet el-Hüseynî'nin fetvasıyla 30 Eylül 1853 tarihinde savaş kararı aldığı,³¹ karar tüm vilayetlere

28 Umud Karabulut, “Kudüs'te Savaş Hukuku ve Toplumlararası Yeni Düzenin Oluşumu (1914-1920)”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi VIII. Cilt: Hukuk ve Diplomasi, Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara 2022, s. 203.

29 “Hak Teâlâ hazretlerinin nusret-i Samedâniyesine itimâd ve Risâlet-penâh Efendimiz'in imdâd-ı ruhâniyet-i celîlelerine istinâd ile ihtiyâr-ı harb olunmak sureti cümle huzzâr tarafından müt-tahiden tasvîb olunmuş ve bu bâbda cânib-i şer'-i âliden fetvâ-yı şerîfe verileceği dahi taraf-ı Mesîhat-penâhiden ifade kılınmış olduğundan müte'allik buyurulacak emr u ferman-ı hazret-i Hilâfet-penâhî muktezâ-yı münîfi üzere hareket olunmak lâzım geleceği ve şimdîye kadar kazanılan zaman zâyi' edilmeyerek tedârikât-ı harbiye ve tertibât-ı icabiyeye himmet olunmuş olduğu misillü bundan böyle dahi noksanlarımızın ikmâlî zımnında sarf-ı mesâi olunmak icâb edeceği” BOA, İ. HR. 21300.

30 “İlân-ı harb maddesi Rusya Devleti'ne râci' olup yoksa tebaa-i Devlet-i Aliyye'den olan Hiris-tiyanların himâyet ve bir vechile rencide olmamalarına evvelkinden ziyâde ihtimam ve dikkat olunarak” BOA, İ. HR. 21300.

31 “Resîde-i dest-i ibcâl olan işbu tezkire-i sâmiye-i âsafâneliyle zikrolunan mazbata ve fetvâ-yı serîfe ve evrâk manzûr-ı ma'âli-mevfûr-ı hazret-i şâhâne buyurulmuş ve fetvâ-yı şerîfe-i mezkûre ahkâm-ı münîfesi ve huzzârın fezleke-i müzakerâtı vechile ihtiyâr-ı harb olunup suret-i ilânının ve teferruatının ba'dehû bi'l-müzakere istîzân kılınması müte'allik ve şeref-sünûh buyurulan emr u irâde-i seniyye-i cenâb-ı mülûkâne muktezâ-yı münîfinden bulunmuş ve mazbata-i mezkûrenin iktizâ-yı celîli icra buyurularak zikrolunan fetvâ-yı şerîfe ve evrâk ile beraber yine savb-ı sâmi-i âsafilerine iade kılınmış olduğu” BOA., İ. HR. 21300.

olduğu gibi Hüdavendigâr Valisi Halil Rifat Paşa'ya da 13 Ekim 1853 tarihinde bizzat Padişah yazısıyla bildirilmiştir. Bununla birlikte söz konusu savaşa dair bir endişe ortaya çıkmıştır. Zira Osmanlı Devleti'nin Ortodoks inancına sahip tebaası da oldukça fazladır ve savaşın doğal sonucu, insanlar arasındaki inanç ve tabiiyetin psikolojik sebeplerle karıştırılma ihtimali söz konusudur. Buna bağlı olarak Abdülmecid Han, Rusya ile başlayan savaşta Ortodoks Osmanlı tebaasının sorumlu olmadığını, devlet tarafından bu kişilere tanınan hakların yüzlerce yıldan beri devam edegeldiğini beyan etmiştir. Diğer yandan Ortodoks tebaaya inançları sebebiyle sorumluluk yüklemenin İslam hukuku açısından da uygun olmadığını ifade etmiştir. Sultan Abdülmecid, başarımın elde edilebilmesi için her sınıftan tebaanın birlik hâlinde vatana hizmet etmelerinin gerekliliğine de vurgu yapmıştır³².

Osmanlı Devleti, Ortodoks tebaasının hukuku kadar topraklarında bulunan Rusya konsolos ve vatandaşlarını da savaşın etkilerinden korumaya çalışmıştır. Nitekim Rusya Baş Tercümanı Mösyö Edgar Duplier, bazı Osmanlı Bakanları ve Hariciye Nezaretini ziyaret etmiş; bu esnada Osmanlı Devleti'nin Rus diplomatlara karşı ortaya koyduğu barışçı tavrı takdir etmiştir³³. Osmanlı Devleti'nin topraklarında bulunan Rus tebaaya karşı korumacı tavrı, Erzurum'da bulunan Rus Konsolosunun da dikkatinden kaçmamıştır. Konsolos memnuniyetini bir mektupla Hariciye Nezaretine bildirmiştir³⁴.

Osmanlı Devleti'nin dikkat ettiği hususlardan birisi de savaş bölgesi için asker toplanılması aşamasında kuvvetlerin etrafa zarar vermesinin engellenmesidir. Nitekim Sadrazam'ın Sultan Abdülmecid'e sunduğu tezkirede tüm halkın kalbinin kazanılmasının gerekliliği üzerinde durulmakta, toplanan askerlerin din ve devlet uğrunda hizmet için görevlendirildikleri ifade edilmektedir. Söz konusu askerlerin görev mahallerine seyahatlerinde hacca gider gibi bir ruh hâli ve davranış içerisinde olmaları gerektiği belirtilmektedir. Görevin hassasiyet ve önemi ifade

32 "... mukaddemâ dahî i'lân olunduğu üzere Rusya Devletiyle münâsebet-i mezhebiyyesi olan teba'a-i Devlet-i 'Aliyyem devlet-i müşârunileyhânın hareket-i malûmesinden dolayı mes'ûl tutulmak şer'an ve aklen aslâ câiz olmadığı..." BOA., HR. SYS., 903/80.

33 BOA., İ.HR., 21290.

34 BOA., HR. SYS, 1189/1. "Beyânda âzâde buyurulduğu vechile Rusya Devlet-i fahîmesinin Deraliyye'de mukim sefâreti tarafından kat'-ı muhârebe-i resmîyye-i seffresinden Memâlik-i mahrûse-i hazret-i şâhânede mukim Devlet-i müşârunileyhâ me'mûr ve tüccâr ve teba'asına evvelkiden daha ziyâde ri'âyet ve hürmet ve sıyânet olunması bâbında emr u fermân-ı isâbet-unvân-ı cenâb-ı tâcdârî sezâvâr buyurulmuş ..." *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2006, s. 101.

edildikten sonra komutanlara yerleşim yerlerinde kimsenin rahatsız edilmemesi için askerlere gerekli açıklamalarda bulunması görevi yüklenilmektedir³⁵.

Savaşta esir alınan Rus askerlerinin çiftliklerde iskâmı sağlanmış ve kendilerine Türk askerleri gibi yiyecek ve erzak dağıtımı yapılmıştır³⁶.

Kırım Savaşı'nın ardından Osmanlı Devleti, galip devlet statüsü ile masaya oturmuş ve 1856 yılında Paris Anlaşması imzalanmıştır. Ancak bu galibiyet Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor durumdan kurtulmasına yetmemiştir. Daha sonra gerçekleşen savaşların neredeyse tamamından büyük toprak kayıpları ile ayrılmıştır. Güçlenen Avrupa Devletleri ve Rusya, Osmanlı topraklarından sürekli yeni yerler almaya çalışmışlardır. Sırbistan'ın bağımsızlığından kısa bir süre önce,³⁷ 24 Ağustos 1876 tarihinde, Sırbistan Seferi için görevlendirilen askerlere ve komuta kademelerine tebliğ olunmak üzere Seraskerlik Makamı'ndan gönderilen talimat, Osmanlı Devleti'nin savaş hukukuna ne denli riayet ettiğinin en önemli kanıtlarındandır. Burada harekâta memleketin savunması amacıyla mecburen girildiği ancak dine aykırı biçimde, insaf ve insanlıkla bağdaşmayan hareket ve eylemlerin Padişah'ın rızasına uymayacağı belirtilmektedir. Çocuklar, kadınlar ve yaşlıların, silah terk ederek itaatlerini bildirenlerin yaralanması ya da öldürülmesinin, mal ve eşyalarına saldırılmasının kesinlikle yasak olduğu vurgulanmıştır. Üstelik buna aykırı davrananların hangi makamda olursa olsun ağır cezaya çarptırılacağı bildirilmiştir. Sırpardan esir düşenlere zorluk yaşatılmayacağı, yaralı olarak ele geçirilenlerin askerî hastanelerde tedavi edileceği, sığınan Sırpaların güzelce muamele edilip uygun yerlere yerleştirilecekleri, yeme içmelerinin temin edileceği, tümünün can, mal ve namuslarının Osmanlı güvencesinde olduğu ifade edilmiştir. Büyük ve küçük her bir komuta kademesinin emri altında olan askerlere bu talimatı bildirmeleri istenmiştir³⁸.

35 BOA., HR. SYS, 903/2. 31 Ekim 1853 tarihinde Serasker Paşa talimatıyla gereken makamlara gönderilen yazıda; düşmanın ölü ve yaralılarına iyi muamelede bulunulması, savaş esnasında bunların uzuvlarının kesilmemesi ve yağma faaliyetlerinden kaçınılması emredilmiştir. Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi, Fon: 110-9-1-1, Kutu 4, Gömlek 11, Sıra 39.

36 Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi, Fon: 110-9-1-1, Kutu 46, Gömlek 1, Sıra 21; Fon: 110-9-1-1, Kutu 9, Gömlek 6, Sıra 9; Fon: 110-9-1-1, Kutu 36, Gömlek 67, Sıra 10; Fon: 110-9-1-1, Kutu 39, Gömlek 76, Sıra 8.

37 Osmanlı Devleti'nin tüm gayrelerine rağmen Sırbistan, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sonunda bağımsız bir devlet olmuştur.

38 "Büyük ve küçük her bir kumandan ve zâbit, taht-ı kumândasında olan efrâd-ı askeriyenin işbû ta'limât hilâfında vâki' olacak ef'âl ve hareketlerinden mes'ûl olmaları mukarrer olduğundan bu makule harekâtın 'adem-i vukû'una dikkat ve nezâret etmeye bilhassa me'mûrdurlar." Millî

Öte yandan 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) birçok toprağın elden çıkmasına neden olmuş, beraberinde kaybedilen topraklardan Kırım Harbi sonunda olduğu gibi Osmanlı memleketine ciddi ve kesintisiz göç hareketi başlamıştır. Bu hareketin zirvesi ise Balkan Savaşları sonunda yaşanmıştır. Söz konusu göçe maruz kalan Kırım, Kazan, Balkanlar ve Kafkasya'daki ahalinin başta Anadolu olmak üzere iskân edilmelerine ve bunların tüm ihtiyaçlarının karşılanmasına azami derecede gayret edilmiştir³⁹. Anadolu'da birçok yerleşim merkezi açılarak göç eden insanlara tahsis edilen araziler, verilen mallar ve sergilenen tavır da savaş sonrası insani diplomasinin en önemli örneklerindedir⁴⁰.

İtalya'nın Trablusgarp Vilayeti ve Bingazi Sancağını ele geçirmek amacıyla 29 Eylül 1911 tarihinde savaş ilan etmesi sonrasında⁴¹ Osmanlı Devleti askeri hazırlıkları yanında İtalyan sivillerin korunması yönünde tedbirler almıştır. Bu kapsamda Osmanlı Dâhiliye Nezareti, 6 Ekim 1911 tarihinde tüm vilayet ve sancaklara bir telgraf göndermiştir. Telgrafta, savaş sebebiyle Osmanlı topraklarında bulunan İtalyan ve diğer yabancı ülke halklarına karşı taşkınlık yapılmaması emredilmiştir⁴². Gazetelere yansıyan haberlerden ise İtalyan tarafının aynı hassasiyette olmadığı anlaşılmaktadır. İrlanda asıllı İngiliz Gazeteci Francis Mc Cullagh'ın İtalyanların Trablusgarp'ta yaralı ve esir askerlerle cephe gerisindeki sivil halka, kadın ve çocuklara yaptığı insanlık dışı muameleleri konu edindiği "Pitiful Death" başlıklı makalesi, *Daily News* gazetesinde yayımlanmıştır.

Makalesinde İtalya askerinin tecrübesizliğine ve Osmanlı Ordusu'nun cesur mücadelesine işaret eden yazar, Trablus dışından Arapların gerçekleştirdiği saldırıların ve şehirde bulunan yerli halkın İtalya askerlerine münferit ateş etmelerinin (ki o esnada eli silahlı yerli halkın sayısı 100'ü aşmamaktaydı), tüm halka karşı yürütülecek zulüm için bir meşruiyet aracı olarak kullanıldığının altını çizmiştir. İtalyan askerlerinin bulunduğu yerlere halk tarafından şiddetli olmayan saldırılar yapılmış ve İtalyanlar bu saldırılardan çok zarar almamışsa da İtalyan

Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi, Fon: 110-9-1-2, Kutu 8, Gömlek 0, Sıra 42.

39 BOA., İ. MMS., 7/266; BOA., İ. DH., 22622, 23226; BOA., ML. CRD., 1753; BOA., ŞD. 38/36; BOA., DH. HMS., 27/29; BOA., BEO., 4199/314918; BOA., DH. EUM. MH., 77/58.

40 BOA., A. MKT. MHM., 398/17; BOA., A. MKT. MHM. 230/87, 279/63; A. MKT. NZD., 402/101; BOA., HH. THR., 469/78, 469/90; BOA., ŞD. 1563/12. Örneğin Rusya'daki Kazan vilayetinden gerçekleşen göç ve göçmenlere yardımlara dair bk. *Osmanlı Belgelerinde Kazan*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2005.

41 Kemal Beydilli, "Trablusgarp Savaşı", *DİA*, Cilt Ek 2, Ankara 2019, s. 607.

42 BOA., DH. EUM. EMN., 1/39.

General Cenava'nın saldırıyı yapanları cezalandırmanın çok ötesinde, saldırıyla ilgili-İlgisiz 4000 erkek ve 400 kadın ile çok sayıda çocuğu öldürttüğüne şahit olduğunu kaydetmiştir.

Trablusgarp yakınındaki mahalleler İtalya askerleri tarafından kuşatılmış, bu askerler, avcılarının büyük bir ava silah attıkları gibi kulübelere, evlere ve bahçelere ateş ederek halktan pek çok kişiyi öldürmüşlerdir. Hatta rastgele herkesi kurşuna dizmekle yetinmeyerek telaşla ve yanlışlıkla birbirlerine de kurşun atmışlardır. “Banka de Roma”ya ait Esparto Grass adlı fabrikanın arka tarafındaki birkaç yüz nüfuslu Berberi köyü civarında bir asker cesedi bulunması üzerine (ki bu askerin bir arkadaşı tarafından öldürülmüş olması da muhtemel) herhangi bir araştırma yapılmadan bu köy derhal yakılarak yerle bir edilmiş ve halkın çoğu doğranmıştır (öldürülmüştür). Yazar makalesinde savaş alanında sivillere karşı işlenen pek çok suçu ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır⁴³.

Trablusgarp Savaşı'nda İtalyanların savaş suçu kapsamında olan yaralı askerleri öldürme fiilini de işlediklerine dair kayıtlar bulunmaktadır. 1912 yılının Haziran ayında Lebde Muharebesi sırasında hurmalıklar arasında kalan 40 civarındaki yaralı Osmanlı askerinin İtalyanlar tarafından gaddarca süngülenerek şehit edildiği Osmanlı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır⁴⁴.

Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki Trablusgarp topraklarını kaybetmesi ile sonuçlanan bu savaşın ardından 8 Ekim 1912'de Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne savaş ilanı ile Balkan Savaşı başlamıştır⁴⁵. Balkan Devletleri ile savaşa girilmesi üzerine Padişah adına Başkomutan Vekili Nazım Paşa, ecdada yakışır şekilde savaşılmasına, sivillere ve esirlere iyi muamele edilmesine dair 18 Ekim 1912 tarihinde bir beyanname yayımlamıştır. Beyannamenin başında Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'nin barış içinde yaşamak arzusu niyetine rağmen bir savaş başlattıkları ifade edilmekte, devletin şeref, namus ve hukukunu korumak amacıyla karşı koymanın bir görev olduğu vurgulanmaktadır. Nazım Paşa, ordunun bu kutsal görevi yerine getirmesi esnasında sebepsiz ve acımasızca kan dökülmemesini, masum, aciz, kadın, çocuk ve esirlere kötü muamele edilmemesini bizzat emretmektedir. Diğer taraftan silahı olmayan halkın malı ve canı, kutsal binaların korunması istenmektedir. Nazım

43 BOA., HR. SYS., 1559/1.

44 *Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, s. 534.

45 Cevdet Küçük, “Balkan Savaşı”, *DİA*, C 5, İstanbul 1992, s. 23-24.

Paşa, gayri muharip unsurlar dışında düşman ordusunda istemeyerek savaşanları da değerlendirmiş, bu türden kişilere de merhamet edilmesini tavsiye etmiştir⁴⁶.

Başkomutan Vekili Nazım Paşa, Osmanlı Ordusuna yaptığı konuşmasında askerî konular içerisinde gayri muharip unsurların haklarına genişçe yer vermiştir. Böylece silahlı kuvvetlerin karşılaşmasında yegâne amacın kazanmak olmadığı, ahlaki değerlerin göz ardı edilmemesi gerektiğinin altını çizmiştir. Bu anlayış, Balkan Savaşı nedeniyle imalatı düşünülmüş ancak hayata geçirilememiş madalyada da kendisini göstermiştir. Günümüze çizimi ulaştıran madalyanın tasarımı, çift yönlü ve dairesel olarak düşünülmüş, madalyanın bir tarafında Osmanlı arması diğer tarafında savaşta temel ilkelere vurgu yapan terimler yer almıştır. Madalyada slogan hâline getirilen bu kavramlar hürriyet, muavenet ve insaniyettir⁴⁷. Savaşın felsefesi olarak beyan edilen bu üç mefhum içerisinde toplumların temel değeri olan insan haklarına özellikle yer verilmesi, Osmanlı savaş ahlakının bir yansımasıdır.

Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşı stratejisinin ana unsurlarından olan muharip olmayan unsurların korunması prensibini gözetmeye gayret ederken muhasım devletler bu hususta çok farklı bir resim ortaya koymuştur. Örneğin 1 Aralık 1912 tarihinde Sadarettin Hariciye Nezaretine gönderilen yazıdan anlaşıldığı üzere Bulgarlar uluslararası savaş kurallarına aykırı olarak Edirne'de sivil binaları vurmuşlardır. Bu ölçsüz saldırıdan Yunan Konsolosluğu da nasibini almış ve şehirde birçok yangın çıkmıştır⁴⁸. Saldırılarda dinî, ilmî ve sıhhi kurumlar tahrip edilmiştir⁴⁹.

Yine Balkan Savaşı'nda Bulgar ordusunun ateşkese rağmen Edirne'yi, Karadağlıların da hastaneleri bombalayıp yaralı Türk askerlerini öldürmesi,⁵⁰ Sırp tarafından savaş sonrası yaralı ve ölüleri toplamaya giden Osmanlı Hilâl-i Ahmer memurlarına ateş açılması,⁵¹ Yunanistan'daki Osmanlı esirlerine yapılan insanlık dışı kötü muameleler,⁵² Balkan devletlerinin Lahey Konferansı hükümlerine aykırı olarak ele geçirdikleri yerlerdeki ahalinin mallarını ve eşyalarını

46 BOA., HR. SYS., 2077/7.

47 BOA., İ. DÜİT., 38/53.

48 BOA., BEO., 4119/308868.

49 BOA., HR. SYS., 1967/3.

50 BOA., HR. SYS., 1962/1; BOA., BEO. 4121/309025; BEO., 4220/316447; BCA., 272.0.0.11.7.2.2; BCA., 272.0.0.11.7.1.4.

51 BOA., HR. SYS., 2012/1.

52 BOA., DH. SYS., 112-23/55-8; BOA., HR. SYS., 2083/10.

yağmalamaları⁵³ uluslararası savaş hukukuna aykırı eylemler olarak arşivlerdeki yerini almıştır⁵⁴.

Dünya siyasetinde XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren başlayan kutuplaşma, 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasına yol açmıştır. İnsani değerlerin hiçe sayıldığı Birinci Paylaşım Savaşı olarak da adlandıracağımız ve Osmanlı Devleti'nin sonunu getirecek bu mücadele, birçok cephede kendini göstermiştir⁵⁵. Osmanlı Devleti, kara ve deniz savaşlarında konulacak özel işaretlerle belirlenen tarihî eser, eğitim kurumları, yaralı toplanma kampları ve hastanelere saldırıda bulunmayacağını ilan etmiştir⁵⁶. I. Dünya Savaşı'nın resmen başlamasını müteakip, 13 Kasım 1914'te yayımlanan 28 maddelik "Üsera Hakkında Talimatnaâme" ile Osmanlı Devleti'nde esir subayların taşıdıkları rütbeye uygun muamele görecekları, sonradan devletlerinden ödenmek üzere maaşlarını alacakları, esir askerlere ise Türk askerleri gibi erzak ve yiyeceklerinin eksiksiz verileceği bildirilmiştir.

Talimatname'nin 3. maddesinde, "harp esirleri her türlü kötü muameleden korunur ve insanlığın icaplarına uygun tüm davranışları hak ederler" denilmektedir. Bunun dışında esirlerin uygun mekânlarda tutulacağı, tedavi, iâşe ve giyimlerinin Osmanlı Hükümetince karşılanacağı, mal ve eşyalarına dokunulmayacağı, ücretsiz mektup alışverişinde bulunabilecekleri, dinî hayatlarını istedikleri gibi yaşayabilecekleri ve tüm bunların takibi için esir komisyonları oluşturulacağı ifade edilmiştir⁵⁷.

Osmanlı Devleti, savaşın başlamasıyla birlikte esir düşen yabancı askerlere ülkelerinden Kızılhaç aracılığıyla Kızılay'a ulaştırılmak suretiyle gönderilen yardımların dağıtılmasında kolaylıklar sağlamıştır. 11 Ekim 1915 tarihinde Cenevre'de bulunan Federal Bank'taki Kızılay hesabına yatırılan yardımların kimlere ve ne şekilde dağıtılacağına dair komutanlıklara ve hastane idarecilerine Başkomutan Vekili Enver Paşa tarafından talimat gönderilmiştir⁵⁸.

53 BOA., HR. SYS., 2041/2.

54 Balkan Savaşlarındaki savaş hukuku ihlalleri için ayrıca bk. *Osmanlı Belgelerinde Balkan Savaşları I-II*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013.

55 *Birinci Dünya Savaşı Belgeleri*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2017, s. 24.

56 *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Savaşı*, C I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013, s. 150-152.

57 BOA., HR. SYS., 2216/7; BOA., HR. HMS. İŞO., 43/6.

58 BOA., HR. SYS., 2213/3.

Mücadelesinde muhasım devletlere karşı üstün gelme gayretini ortaya koyan Osmanlı Devleti, savaşa dair hukuki ve ahlaki değerleri göz ardı etmemiştir. Örneğin 1915 yılında Fransa’da Osmanlı kadınları ve çocukları esir karargâhlarında hapis muamelesine tabi tutuldukları hâlde Osmanlı Devleti, sınırları içindeki müttefik devletlerin esir kadın ve çocuklarının serbestçe ülkelerine dönmelerine izin vermiştir. İngiltere Hükûmeti, bu insani tavırdan etkilenerek Amâre’de ellerinde tuttukları 50 memurun yarısını serbest bırakmış diğer yarısını da sonradan bırakacaklarını beyan etmiştir⁵⁹. Ancak Osmanlı arşiv belgeleri incelendiğinde İngiliz askerî kanadının esirlere karşı iyi muamele sergilemediklerine dair sayısız örnek yer almaktadır. 30 Mart 1916 tarihinde *Times* gazetesinde yayımlanan bir haberde, İngilizlerin ellerindeki ağır yaralı Türk askerlerine yaptıkları kötü muameleye, tedavileriyle ilgilenilmediğine ve bunlara doğru dürüst gıda verilmediğine dair Irak’ta görevli İngiliz subayının itirafını içeren bir mektup paylaşılmıştır⁶⁰. Aynı şekilde Rusların da ellerinde bulunan yaralı Osmanlı askerlerini bayıltmaksızın ameliyat ettiklerine, tedavileri sırasında el ve ayakları kesilen birçok Türk askerinin şehit olduğuna dair kayıtlar bulunmaktadır⁶¹.

I. Dünya Savaşı’nda önemli çatışmaların yaşandığı Kûtü’l-Amâre’de Türk ordularının büyük başarı elde ederek birçok İngiliz askerini esir aldığına ancak bunlara karşı son derece insani davranış örnekleri sergilendiğine dair, arşiv belgelerinde çok sayıda yer almaktadır. Esirlerin güvenli biçimde iskânlarının sağlanması, yemek ve diğer ihtiyaçlarının düzenli bir şekilde giderilmesi ve rütbeli esirlerin uygun görecekları evlerde ikamet ettirilmeleri, yazışmalara konu olmuştur⁶². Örneğin esir edilen General Townshend ve askerlerine Lahey Mukavelenamesi çerçevesinde davranılarak bunların ihtiyaçlarının karşılanması için yetkililere 1916 yılının Mayıs ayında talimat gönderilmiştir⁶³. Nitekim Türklerin mertliğini geçmişinden aldığı dile getiren General Townshend, 1916 yılının Temmuz ayında Kopenhag’ın itibarlı gazetelerinden *Berlingske Tidende*’de yayımlanan mülakatında, “Türklerin düşmanlarıyla ne kadar şerefli bir şekilde savaştıklarının bazı İngiliz bakanlar tarafından bile İngiliz Parlamentosunda ifade edildiğine, kendisiyle maiyetine iyi muamelede bulduklarına” bizzat vurgu yapmıştır⁶⁴.

59 BOA., HR. SYS., 2293/3; HR._SYS., 2239/3.

60 BOA., MA. 1166/20; BOA., HR. SYS., 2247/6.

61 BOA., HR. MA.1166/77; HR. MA., 1170/46.

62 BOA., DH. ŞFR., 63/146; 63/147; 63/149; 63/202; 63/204.

63 BOA., HR. SYS., 2221/45.

64 BOA., HR. SYS., 2423/52.

Yine Kûtü'l-Amâre kuşatmasında yaralanan ve açlıktan sıkıntı çekip zayıf düşenlerin gemilerle ülkelerine gönderilmelerine Türkler tarafından izin verildiği,⁶⁵ İngilizlerin de bu hareketi takdir ve övgüyle karşıladıkları Batı basınında genişçe yer bulmuştur. İsveç gazeteleri Mayıs 1916'da bu durumu “Galip ve Muzaffer Türklerin Hareket-i Alicenaplığı” başlığıyla duyurmuşlardır.⁶⁶ Bu savaşta esir düşen ancak yol işlerinde gönüllü olarak çalışmak istemeyen Müslüman Hintli esirlere de kolaylık sağlanması ve geçimlerini teminen daha uygun yerlere gönderilmeleri bizzat İçişleri Bakanlığı tarafından emredilmiştir.⁶⁷ Esir edilen Hintli Müslüman subayların bayramda kılıç kuşanıp serbest bir şekilde gezmelerine ve Padişah'ın huzuruna çıkarılıp bayramlaşmalarına da izin verilmiştir.⁶⁸ Yine esirlerden gerek İngiliz gerekse Hintli askerlerin yurt dışından gönderilen tüm yardımlarda kolaylık sağlanmış ve bunların kendilerine ulaştırılmaları asla engellenmemiştir.⁶⁹

24 Haziran 1916 tarihli nüshasında İngiliz gazetesi *Manchester Guardian*, “Kûtü'l-Amâre'de esir edilen İngiliz askerlerine karşı Türklerin son derece insani davranışlarda bulunduğu, General Townshend'e karşı gösterilen hürmetin yenilginin üzüntüsünü bir nebze olsun azalttığı ve Gelibolu'dan dönen askerlerce Türklerin Kızılhaç'a ateş etmeyen bir düşman olarak hatırlandığı” ifade edilmektedir.⁷⁰

Buna karşı İngilizlerin aynı tutumu sergileyip sergileyemediğine dair bir örnek olarak Irak Cephesi'nde İngilizlere esir düştükten sonra kurtulan 51. Fırka Süvari Bölüğü Subay Adayı Bingazili Tahsin'in orada gördüğü işkenceye ait 1916 yılı Temmuz ayına ait raporu önemli bir vesikadır. Bingazili Tahsin'in raporu yanında aynı zaman diliminde Osmanlı Ordusu'na esir düşen iki İngiliz askerinin esaretleri sırasında gördükleri iyi muamele arşiv belgelerinde yerini almıştır.⁷¹ Belgelerden anlaşılacağı üzere Bingazili Tahsin, kendisinin sorguya çekildikten sonra günlerce esir karargâhında zor şartlar altında tutulduğunu ve kendisiyle birlikte buradaki esirlerin tamamen işkenceye tabi tutulduğunu ifade ederken iki İngiliz

65 BOA., HR. SYS., 2230/41.

66 BOA., HR. MTV., 768/31.

67 BOA., DH. ŞFR., 64/179.

68 BOA., HR. MTV., 768/27.

69 BOA., HR. SYS., 2222/2; HR. SYS., 2223/3; HR. SYS., 2223/46.

70 *Arşiv Belgelerine Göre Kûtü'l-Amâre Zaferi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2016, s. 237.

71 *Kûtü'l-Amâre Zaferi*, s. 245-247.

askeri, Osmanlılardan görmüş olduğu hürmetten son derece hoşnut olduklarını belirtmişlerdir⁷².

Kûtü'l-Amâre Savaşı'nda esir duruma düşen birçok Hintli Müslüman, Osmanlı Devleti'nin kendilerine gösterdikleri hürmet ve iyi muameleden dolayı dilekçe sunarak Osmanlı vatandaşlığına geçmişlerdir. Örneğin 12 Ocak 1918 tarihinde Eskişehir Esirler Garnizonu'nda bulunan Şeyh Abdulgaffar ve Bursa Esirler Garnizonu'nda kalan Safiullah oğlu Ziyaeddin kararname çıkartılarak vatandaşlığa alınmışlardır⁷³.

I. Dünya Savaşı'ndaki süreçte Osmanlı topraklarındaki tüm Fransa tebaası da serbestçe işleriyle meşgul olup hayatlarını idame ettirmişlerdir. Yalnızca şüpheli halleri görülenler, casusluk zanlıları ya da sahilde ikametleri mahzurlu olan şahıslar iç bölgelere sevk edilmişlerdir. Bu kişilerin gönderildikleri yerlerde esir muamelesi görmeden serbestçe oturabilmelerine izin verilmiştir. Üstelik hasta olduklarını beyan ettiklerinde İstanbul'a ya da istedikleri herhangi bir yere gidebilmekteydiler⁷⁴. Örneğin bir süre Kastamonu'da, daha sonra da Bursa'da ikamet eden Fransız Mösyo Bazin, kendisine verilen günlük ekmeğin yeterli olmaması sebebiyle durumunu Hüdavendigâr Valiliğine bildirmiş; talebi 13 Kasım 1917 tarihinde Emniyet Müdürlüğü tarafından uygun görülmüş ve gereği yapılmıştır⁷⁵.

Savaş süresince Fransız tebaası Osmanlı topraklarında hukukî yönden herhangi bir ihlalle karşılaşmadığı halde Fransa'daki Osmanlıların aynı şartlarda olmadığı anlaşılmaktadır. İstanbul Bakırköy Mektupçu Sokağı'nda oturan Nutki Kemal Bey, Fransa'daki Osmanlı tebaasının içler acısı hâlini bir mektupla Emniyet Müdürlüğü'ne iletmiştir. Buna göre Osmanlı Devleti ile Fransa arasında savaş ilan edilmesinin ardından tüm Türklerden buldukları mahallenin polis komiserliklerine müracaat etmeleri istenmiştir. Komiserlikler, Osmanlıların

72 “Esârete dúcâr olduğum gündən beri Osmanlılardan görmüş olduğum hürmet ve riâyet-i fevkalâdeden cidden memnunum”, 89. Pencabî Taburundan Hacadarhan Merhamet. “Esnâ-yı muhârebeye dúcâr-ı esaret olarak sıhhatle Bağdad'a götürüldüm. Osmanlı zâbitân ve efrâdı tarafından görmüş olduğum hürmet-i mahsûsadan son derece memnun kaldığımdan dolayı işbu vesikayı kâmil-i mahzûziyetle takdîm ediyorum.” İkinci Leicestershire Taburu mülâzım-ı sânilerinden F. D. Woodfield. BOA., HR. MTV, 768/26; BOA., HR. MA., 1175/59.

73 BCA., 272.11.12.35.1; 272.11.12.35.18.

74 BOA., DH. EUM. 5. ŞB., 66/25.

75 BOA., DH. EUM.5. Şb., 48/40.

kendi hükümetlerine manen bağlı olmadıklarını ifade eden bir beyanname talep etmişlerdir. Ayrıca Türklerin şehirde kalabilmeleri için Musevilerin Baş Hahamından tavsiye mektubu getirmeleri gerektiğini ilan etmişlerdir. Bunu yapmayan ya da vicdanen yapamayan 40 kadar Türk, Fransa'nın çeşitli bölgelerine gönderilmişlerdir. Nutki Kemal Bey, şartı yerine getirmediği için eşi ve küçük kızıyla birlikte Paris'te tutuklanmıştır. Üstelik 12 saat devam eden yolculuklarında kızına yiyecek ve içecek verilmesi engellenmiştir. Paris Polis Müdürlüğü'nde kendilerine savaş bölgesi dışında serbestçe yaşayabilecekleri söylenildiği halde Pontmain Manastırı'na götürülmüşler ve burada eşi ile Nutki Bey ayrı ayrı koşuğlara hapsedilmiş, günde ancak bir buçuk saat bahçeye çıkmalarına izin verilmiştir. Nutki Bey mektubun devamında şunları anlatmaktadır:

“Bahçeye çıkış esnasında mahkûmların ailelerini görmeleri askeri tedbirler ile engellenmiştir. Gündüzleri yatmak yasaklanmıştır. Yemekler suda haşlanmış patatesten ibarettir. Kurallara uymakta kusuru olanlar 4-5 günlüğüne ayrı bir hapisshaneye gönderilmişlerdir. Ailelere gönderilen mektuplar yönetim tarafından yakılmıştır. Burada bulunan bütün çocuklar sağlık şartlarının elverişsizliği ve beslenmedeki olumsuzluklardan dolayı uyuz ve boğmaca olmuşlardır.”

Nutki Kemal Bey anlatımına göre buradaki olumsuz şartlar nedeniyle zatürreye yakalanmış ve 8 ayda 104 kilodan 66 kiloya kadar inmiştir. Hapishane olarak kullanılan manastırda bulunan 200 esir, 1916 yılında isyan etmiştir. İşyanı araştıran komisyon, mahkûmları haklı bulmuş ve sadece eşlerini görebilme iznini hayata geçirmişlerdir. Söz konusu Manastır aynı zamanda Osmanlı topraklarından yakalanan çeşitli kişiler için hapishane olarak da kullanılmıştır. Anadolu ve Rumeli'den toplanan 100 civarında kişi çok zor koşullarda zindanlarda kaldıktan sonra buraya getirilmiş, avluda çırlıçplak soyularak duş yaptırılmıştır. Bu kişilerin arasında müftüler, müderrisler de yer almaktadır⁷⁶.

Osmanlı Devleti, savaşın zorlu şartlarına rağmen zimmi hukukuna sahip gayrimüslim halkın ihtiyaçlarını da düşünmüştür. 1917 yılında şiddetli kıtlık ve çekirge istilası sebebiyle zor durumda bulunan Cebel-i Lübnan'daki Marunî Kilise ve manastırlarına önemli miktarda hububat ve erzak verilmiştir. Antakya Patriği İlyas Patras, 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya bu hususta duydukları memnuniyeti ifade eden bir mektup göndermiştir⁷⁷.

76 BOA., DH. EUM. 5. Şb., 66/25.

77 “Binâenaleyh nâil olduğumuz işbu in'âmdan dolayı zât-ı devletleri vasıtasıyla e'âzım-i ricâl-ı dev-

I. Dünya Savaşı'nın sona ermesi ile birlikte Osmanlı Devleti'nde esir duruma düşen yabancı askerlere iyi muamelede bulunulmaya azami ölçüde gayret edilmiş, bu konuda gevşeklik gösteren ya da kasten kötü davranışta bulunanlara cezalar verilmiştir⁷⁸.

Sonuç

Müslüman ve Türk devletlerinden intikal eden büyük tecrübe, hatta Bizans ve Roma'nın birikimi ile sentezlenerek döneminin en gelişmiş gücüne dönüşen Osmanlı Devleti'nin hukuk sisteminde İslam dini ana omurgayı teşkil etmiştir. Devlet'in savaş hukuku ve siyasetinde de İslam hukuku ve ahlakına dair prensiplerin ve Türk devlet geleneği müktesebatının büyük tesiri olmuştur.

Yaklaşık altı yüzyıl boyunca son derece geniş bir coğrafyayı egemenliği altında bulunduran Osmanlı Devleti'nin, -tarihî kayıtlar ve bilimsel çalışmalarda yer bulmuş veriler dikkate alındığında- kuruluş döneminden itibaren savaşa dair birtakım insani, hukuki ve ahlaki ilkeleri gözettiği anlaşılmaktadır. Elimizdeki arşiv belgeleri incelendikçe son derece yoğun savaş süreçleri yaşayan Osmanlı Devleti'nin, kazanma arzusu ile insani değerler arasında bir denge kurmaya çalıştığı dikkat çekmektedir.

Osmanlı Devleti, sefer sırasında, savaş meydanında ve sonrasında kanun ve ilkelerden ayrılmamaya çalışmış, söz konusu insani ilkeleri yeri geldiğinde ısrarla kendi yetkililerine hatırlatan bir süreç takip etmiş, savaş ve mücadelede bulunduğu herhangi bir devletle dinî ve ırkî bağları olan Osmanlı vatandaşlarının da güvenliğini sağlamaya ve onları korumaya azami gayret göstermiştir. Savaşlarda, İslam dini ve Türk devlet geleneğinde köklü yer edinmiş, gayri muharip unsurlara ilişilmemesi düsturuna riayet edilmeye çalışılmış, hatta aksine davrananlar zaman zaman cezalandırılmışlardır. Muhasım devletlerin insani değerleri ve diplomasiyi hiçe saydığı dönemlerde bile İslam dini ve kendi tarihinden devraldığı hukuki, ahlaki yaklaşıma bağlı kalmaya çalışılmıştır.

letimize azim teşekkür etmemizi arz ederek sadakat ve emanet ile muttasıf olan zevât-ı müşâru-nileyhimin teksir-i emsâli ve şefkatlü re'fetlü Padişah-ı a'zamımız efendimiz hazretlerinin inâyet-i Rabbâniyye ile mahfûz ve masûn buyurulması duasıyla hatm-i kelâm eylerim." BOA., HR. MA, 1198/13.

78 BOA., HR. SYS., 2230/58, 2565/2, 2565/3; BOA., BEO., 4557/341775.

KAYNAKLAR**Arşiv Kaynakları****Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Belgeleri (BOA)**

Bâb-ı Âsafî Dîvân-ı Hümâyûn Sicillâtı Mühimme Defterleri (A.DVNS. MHM.d.): 5/499, 5/874, 5/1767, 32/509, 87/469, 106/26, 128/22.

Sadâret Mektûbî Mühimme Kalemi (A. MKT. MHM.): 230/87, 279/63, 398/17.

Sadâret Mektûbî Kalemi Nezâret ve Devâir (A. MKT. NZD): 402/101.

Bâbîâlî Evrak Odası (BEO): 4119/308868, 4121/309025, 4199/314918, 4220/316447, 4557/341775.

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Beşinci Şube (DH. EUM. 5. ŞB.): 48/40, 66/25.

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Emniyet Şubesi (DH. EUM. EMN.): 1/39.

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Muhasebe Şubesi DH. EUM. MH., 77/58.

Dâhiliye Nezâreti Hukuk Müşavirliği (DH. HMS.): 27/29.

Dâhiliye Nezâreti Siyasi Kısım Evrakı (DH. SYS.): 112-23/55-8.

Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi (DH. ŞFR.): 63/146, 63/147, 63/149, 63/202, 63/204, 63/207, 64/179.

Hâriciye Nezâreti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR. HMS. İŞO): 43/6.

Hazîne-i Hâssa Nezâreti Tahrîrât Kalemi (HH. THR.): 469/78, 469/90.

Hâriciye Nezâreti Siyasi Kalemi (HR. SYS.): 903/2, 903/80, 1189/1, 1559/1, 1962/1, 1967/3, 2012/1, 2041/2, 2077/7, 2083/10, 2213/3, 2216/7, 2221/45, 2221/78, 2222/2, 2223/3, 2223/46, 2230/41, 2230/58, 2239/3, 2247/6, 2293/3, 2423/52, 2565/2, 2565/3.

HR. MA., 1166/20, 1166/77, 1170/46, 1175/59, 1198/13.

Hâriciye Nezâreti Mütenevvia Kısım (HR. MTV): 768/12, 768/26, 768/27, 768/31.

İrâde Dâhiliye (İ. DH.): 22622, 23226.

İrâde Dosya Usulü (İ. DUIT): 38/53.

İrâde Hâriciye (İ. HR.): 21290, 21300.

İrâde Meclis-i Mahsûs (İ. MMS.): 7/266.

Mâliye Nezâreti Cerîde Deterleri (ML. CRD. d.): 1753.

Şûrâ-yı Devlet (ŞD.): 38/36, 1563/12.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi Belgeleri (BCA)

272.0.0.11.7.1.4, 272.0.0.11.7.2.2., 272.11.12.35.1, 272.11.12.35.18.

Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi Belgeleri (ATASE)

Fon: 110-9-1-1, Kutu 4, Gömlek 11, Sıra 39, Fon: 110-9-1-1, Kutu 9, Gömlek 6, Sıra 9,

Fon: 110-9-1-1, Kutu 36, Gömlek 67, Sıra 10, Fon: 110-9-1-1, Kutu 39, Gömlek 76, Sıra 8,

Fon: 110-9-1-1, Kutu 46, Gömlek 1, Sıra 21, Fon: 110-9-1-2, Kutu 8, Gömlek 0, Sıra 42.

İstanbul Kadı Sicilleri

Üsküdar Mahkemesi 396 Numaralı Sicil (H. 1150-1151/M. 1737-1738)
Cilt: 68, Sayfa: 255; Hüküm No: 287 Orijinal metin no: [77b-1].

Kaynak, Araştırma-İnceleme Eserler

Arşiv Belgelerine Göre Kütü'l-Amâre Zaferi, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2016.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2017.

Birinci Dünya Savaşı Belgeleri, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2017.

Beydilli, Kemal, “Trablusgarp Savaşı”, *DİA*, Cilt Ek 2, Ankara 2019, s. 606-609.

el-Beyhakî, Ebubekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut H. 1424/M. 2003.

el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahîh*, Dâru Sahnûn-Çağrı Yay., İstanbul 1992.

Doğan, Hasan, *İslam Hukukunda Savaş ve Meşrûiyeti*, Rağbet Yay., İstanbul 2018.

Doğanışık, Murathan, *Savaş Hukuku ve Angajman Kuralları*, İstanbul Medipol Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2020.

Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrahim, *Kütâbu'l-Harâc*, el-Matbaatu's-Selefiyye, Kahire H. 1352.

Grotius, Hugo, *Savaş ve Barış Hukuku*, çev. Seha Meray, AÜB, Ankara 1967.

Hadduri, Mâjid, *War and Peace in the Law of Islam*, The Johns Hopkins Press, Baltimore 1955.

İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz, *Reddu'l-Muhtar alâ Dürri'l-Muhtâr*, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad H. 1423/M. 2003.

İbn Hanbel, Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Dâru Sahnûn-Çağrı Yay., İstanbul 1992.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd, *Sunen*, Dâru Sahnûn-Çağrı Yay., İstanbul 1992.

İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükrem, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut (t.y.).

İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed (el-Hafid), *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut H. 1427 /M. 2006.

Karabulut, Umut, “Kudüs'te Savaş Hukuku ve Toplumlararası Yeni Düzenin Oluşumu (1914-1920)”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi VIII. Cilt: Hukuk ve Diplomasi, Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara 2022, s. 203-214.

Küçük, Cevdet, “Balkan Savaşı”, *DİA*, C 5, İstanbul 1992, s. 23-25.

El-Maverdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Bağdâdî, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut H. 1415/M. 1994.

Müslim, Ebû'l-Huseyn b. el-Haccâc, *el-Câmiu's-Sahîh*, Dâru Sahnûn-Çağrı Yay., İstanbul 1992.

Nargül, Veysel, “İslam Savaş Hukukunun Temel İlkeleri Ekseninde Nehcü'l-Belâğâ”, *Milel ve Nihal İnang, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, C 8/S. 3 (Eylül-Aralık 2011), s. 115-150.

Osmanlı Belgelerinde Balkan Savaşları I-II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013.

Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Savaşı, C I-II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2015.

Osmanlı Belgelerinde Kazan, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2005.

Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006.

Osmanlı Belgelerinde Trablusgarbı, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013.

Osmanlı'dan Günümüze İnsani Diplomasi: Cihan-Penâh, Proje Yöneticisi: Uğur Ünal, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2016.

Peremeci, Osman Nuri, *Edirne Tarihi*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul 1939.

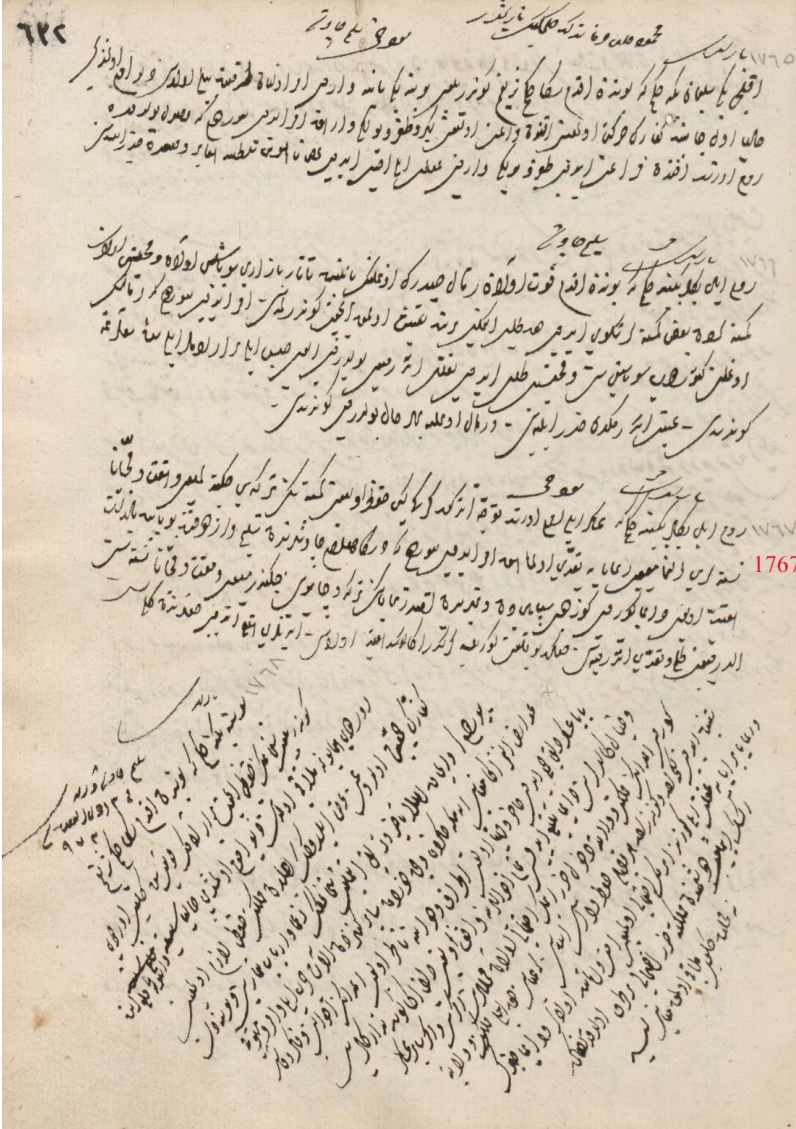
es-Sâbûnî, Muhammed Ali, *Ravâi'ü'l-Beyân Tefsîru Âyâtî'l-Ahkâm mine'l-Kur'ân*, Mektebetü'l-Gazâlî, Dımeşk H. 1400/M. 1980.

Ünal, Uğur, *Arşivciliğimizin Yüz Yılı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2023.

Belgelerle Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Savunma Sanayii, Proje Yöneticileri: Uğur Ünal – İsmail Demir, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı-T.C. Cumhurbaşkanlığı Savunma Sanayii Başkanlığı, İstanbul 2021.

ez-Zuhaylî, Vehbe, *Âsâru'l-Harb fî'l-Fıkhi'l-İslâmî*, Dâru'l-Fıkr, Dımeşk 1992.

EKLER

Ek 1: Sefer esnasında halkın ekili arazilerinin korunması ve ücreti ödenmeksizin alışveriş yapılması hakkında 1566 tarihli hüküm. BOA. A. DVNS.MHM.d, 5/1767.

Yazıldı

Bu dahi

Rumili Beylerbeyisine hüküm ki:

Asker ile emrim üzere teveccüh etdiğün gereği gibi hıfz olunup ahada terikesi çiğnelmeyüp ve müft ü meccânen nesneleri alınmayup reâyâyâ ta'addî olmamak emr idüp buyurdum ki:

Dergâh-ı mu'allâm çavuşlarından Selim vardukda bu bâbda bizzât mukayyed olup dâyimâ görüp gözedüp sipâhîden ve gayriden bir ferde reyanın terike ve çayırı çiğne[t] dirmeyüp ve müft ü meccânen nesnesin aldırmayup zulm ü ta'addî etdirmeyesin. Sonra yoklayup görilse gerekdir. Ana göre mukayyed olasın. İdenleri men' idüp haklarından gelesin.

[13 zilka'de sene 973/1 Haziran 1566]

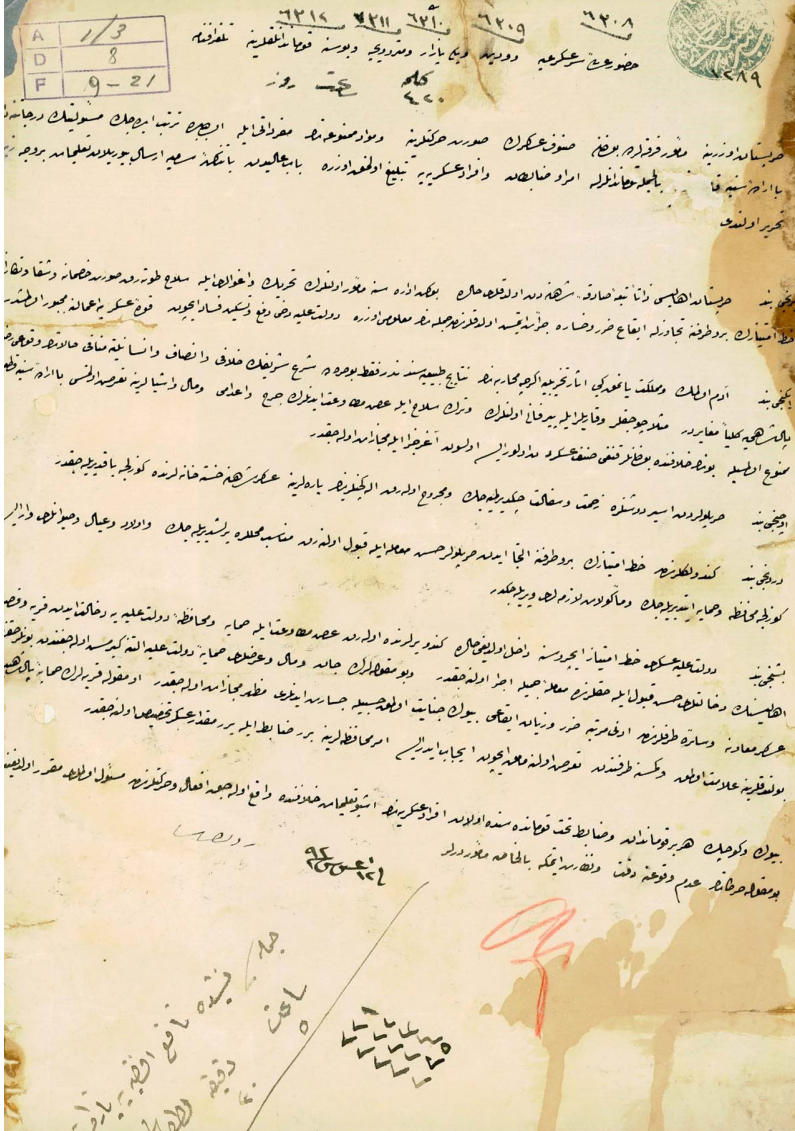
BOA. A. DVNS.MHM.d, 5/1767.

Anadolu'nun sağ kolunda sefer-i hümayûnuma me'mûr vüzerâ-yı izâm ve beylerbeyiler ve sancakbeyleri ve kethüdâyerleri ve yeniçeri serdârları ve bi'l-cümle sefer-i hümayûnuma me'mûr olan tavâ-yif-i askere hüküm ki:

Memâlik-i Mahrûsetü'l-memâlikimde sâkin ve mütemekkin olan re'âyâ ve berâyânın zıll-ı zalil-i sa'âdet-masîr-i hüsvânemde hoş-hâl ve müreffehü'l-bâl olmaları levâzım-ı zimmet-i himmet-i cihan-bânîden imdî siz ki vüzerâ-yı izâm ve mîr-i mîrân-ı fihâm ve ümerâ'-i kirâm ve kethüdâyerleri ve yeniçeri serdârlarınız, işbu sene-i amîmetü'l-meymenede med'uvv olduğunuzu cihâd-ı hümayûn-ı nusret-makrûnuma müteveccih ve âzim olduğunuzda inşâallâhu te'âlâ uğradığınız yerlerde ve güzer eylediğiniz mahallerde kemâl-i adâlet ve (...) ve nihâyet merhamet ve şefkati kendünüze de'b ve âyin edinüp aceze-i re'âyâ ki vedâ-yi-i Hâlikü'l-berâyâdır (...) ve meccânen yem ve yemek ve zâd u zevâdelerin almayup hilâf-ı şer'-i şerîf emvâl ve a'râzlarına ta'arruz ve bir vechile zulm ve te'addî itmeyüp ve itdürmeyesin. “*Vallâhu lâ-yehdî'l-kavme'z-zâlimîn ve li'z-zâlimîne min-velîyyin velâ-nasîr ve'z-zâlimîne e'ade lehüm azâben elîmâ vallâhu lâ-yehdî'z-zâlimîne emmâ men-zaleme fe-sevfe tu'azzibuhû sümmâ yüraddü ilâ-rabbihû fe-yu'azzibuhû azâben nekîrâ ve emmâ men âmene ve amile sâlihân fe-lehu'l-hüsnâ*” nass-ı kerîmü's-şân üzre dünyâ ve âhirette mücib-i mu'âheze ve mu'âkabe olur emr-i nâ-mülâyimde(?) bulunmayup iki cihanda vesîle-i fevz ü felâh olacak hizmet ihrâziyla mümtâz olmağa bezl-i mechûd eyleyüp inşâallâhu te'âlâ bu gazâb-ı gazâda “*inne fi'l-cenneti mâ-bihî dereceten indallahi te'âlâ li'l-müccâhidîne fi-sebilillâh*” sevâbından nâil(?) ve vâsıl bulacağınız huzûz-ı vâfiyenizin iyâben billâhi te'âlâ tarik-i savâb ve sedâddan udûl ve inhirâf ve irtikâb-ı zulm ve udvân ile mahv u ibtâl eyleyemeyesiz ve'l-hâsıl “*bi'l-adli kâmeti's-semâvâti ve'l-arzeyn*” mefhûm-ı şeref-mevsûhunca re'âyâ ve berâyânın ve bi'l-cümle zîr-i destânın kemâ-yenbağî himâyet ve sıyânetleri ve zamân-ı sa'âdetimde hoş geçimmeleri aksâ-yı murâd-ı hümayûnumdur. Müteveccih olduğunuz tarik-i gazâda herbiriniz sîret ve himâyet ve hareket-i pesendide ihtiyâr edüp evzâ' ve etvâr ve hareket ve (...)nizden iyâzen-billâhi te'âlâ bir ferd müte'ezzî olmaktan ziyâde tevakkî eyleyüp ve içinizden hevâcis-i nefsâniyesine itibâ' ile fukarâya te'addî kâsında olur kendin bilmeyenleri evvelâ nush u pend lâzım (...) ile zecr ve men' ve mutanassih ve mütezeccir olmadıkları hâlde tehdîd ve teşdîd ile mu'âkabe ve tezhîb ve alâ-eyyi hâlin semt-i salâha tahvil ve tergîb eyleyüp işbu mevâ'iza-i haseneyi şâmil ve nasâ-yih-i sûd-mendi müştemil müştemil fermân-ı vâcibü'l-ımtisâlime mugâyir her kim hareket ve yolda ve izde ve menâzil ve merâhilde bir derd-mende te'addîye cesâret eylediği sem'-i hümayûnuma ilkâ ve yâhûd ol mazlûm gelüp rikâb-ı kâm-yâbıma ref-i rik'a ve iştikâ etmek ihtimâli olur ise “*ve men ya'mel sû'en bi-(...)*” medlûlünce sırasına göre tertîb-i cezâ olunur sonra bilmedik ve âgâh olmadık demeyüp ana göre hareket eylemeniz bâbında hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûnum mücebince fermân-ı âli-şân sâdır olmuşdur buyurdum ki.

Fî evâil-i L sene 1106 [15-24 Mayıs 1695]

BOA., A. DVNS.MHM. d, 106/100.

Ek 3: Sırbistan üzerine gönderilecek askerlerin kadınlar, çocuklar ve esirler hakkındaki yükümlülüklerine dair 1876 tarihli talimat. BCA., 110-9-1-2-8-0-42.

Huzûr-ı âli-i Seraskeriye, Rudnik, Yenipazar, Mitroviçe ve Bosna Kumandanlıklarına Telgrafnâme

440 kelime, saat, rûz

Sırbistan üzerine me'mûr fırkalarda bulunan sunûf-ı asâkirin suret-i hareketlerine ve mevâd-ı mütenevvi'anın müfredâtı ile obâbda terettüb edecek mes'ûliyetin derecâtına dâir bâ-irâde-i seniyye (...) bi'l-cümle kumandanlarla ümerâ-i zâbitan ve efrad-ı askeriyye tebliğ olunmak üzere Bâbîâli'den bâ-tezkere-i sâmi irsâl buyrulan ta'limât ber-vech-i zir tahrîr olundu.

Birinci bend: Sırbistan ahâlisi zâten teba'a-ı sâdika-i şâhânededen oldukları hâlde bugün idâresine memur olanların tahrik-i da'vâları ile silah tutarak suret-i hasmâne ve şekâvetkerâne hatt-ı imtiyâzın berü tarafına tecavüzle ikâ'-ı zarar u hasâra cür'et etmiş olduklarından cümlelerin ma'lûmu üzere Devlet-i Aliye dahi def ü teskîn-i fesâd için kuvve-i askeriye i'mâlîne mecbûr olmuştur.

İkinci bend: Adam? ölmek ve memleket yanmak gibi asâr-ı tahrîbeye eğerçe muhârebenin netâyiç-i tabî'yesindedir. Fakat bu sırada şer'-i şerîfin hilâfı ve insâf ve insâniyete menâfi hâlâtın vukû'ı rızâ-yı pâdişâhiye külliyyen mugâyirdir. Mesela çocuklar ve karılar ve pîr-i fâni olanların ve terk-i silâh ile arz-ı mutâva'at edenlerin cerh ve i'dâmı ve mâl ve eşyalarına ta'arruz olunması bâ-irâde-i seniyye (...) memnû' olmasıyla bunun hilâfında bulunanlar kangı sınıf-ı askerden olur ise olsun ağır cezâ ile mücâzât olunacaktır.

Üçüncü bend: Sırpılardan esîr düşenlere zahmet ve sefâlet çekdirilmeyecek ve mecrûh olarak ele geçenlerin yaralarına asâkir-i şâhâne hastahânelerinde güzelce bakırlacaktır.

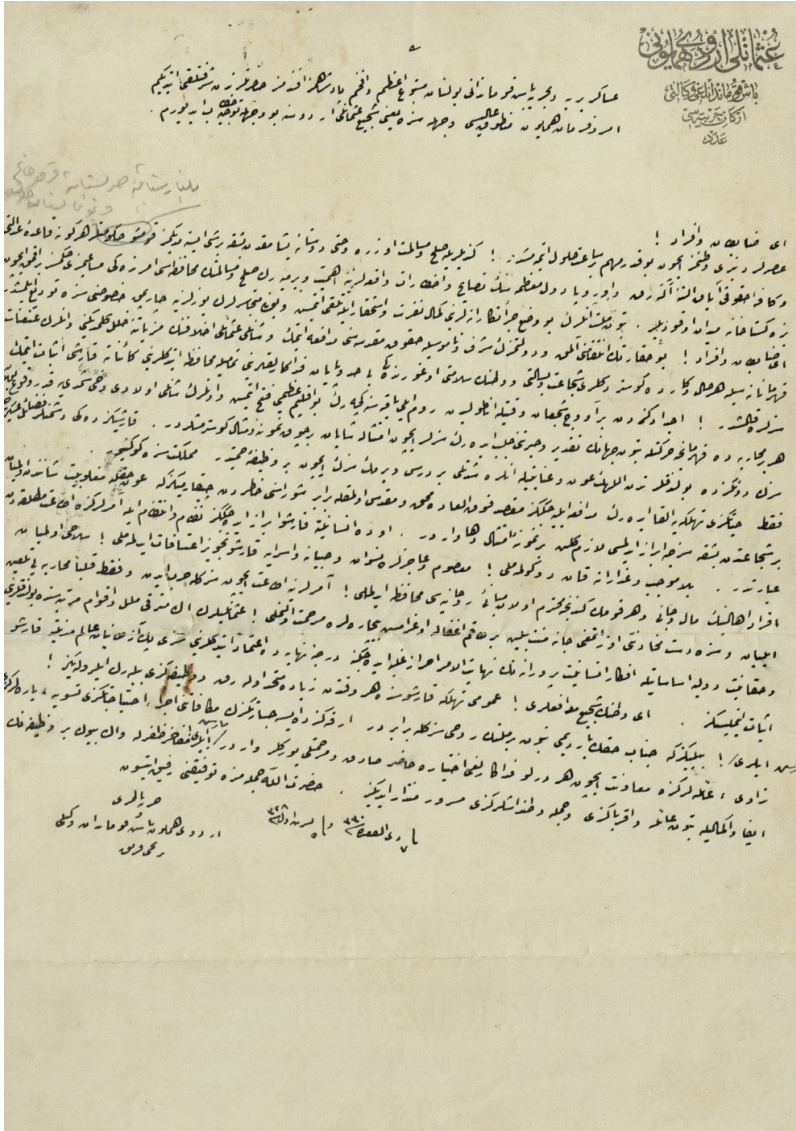
Dördüncü bend: kendiliklerinden hatt-ı imtiyâzın beri tarafına ilticâ eden Sırpılilar hüsn-ı mu'amele ile kabûl olunarak münâsib mahallere yerleştirilecek ve evlâd u ıyâl ve hayvanları var ise güzelce muhâfaza ve himâye ettirilecek ve me'kûlât-ı lâzîmeleri verilecektir.

Beşinci bend: Devlet-i Aliye askeri hatt-ı imtiyâz içerisine dâhil olduğu hâlde kendi yerlerinde olarak arz-ı mutâva'at ile himâye ve muhâfaza-i Devlet-i Aliye'ye dehâlet eden karye ve kazâ ahâlisinin dehâletleri hüsn-ı kâbul ile haklarında mu'amele-i cemile icrâ olunacaktır. Bu makûlelerin can u mâl ve ırzları himâye-i Devlet-i Aliye altına girmiş olacağından bunlar hakkında asâkir-i mu'âvene ve sâire taraflarından ednâ mertebe zarar ve ziyân ikâ'ı büyük cinâyet olmak hasebiyle cesâret edenleri mazhar-ı mücâzât olacaktır. O makûle karyelerin himâye-i pâdişâhide bulduklarına alâmet olmak ve kimesne tarafından ta'arruz olunmamak için icâb eder ise emr-i muhâfazalarına birer zâbit ile birer miktar asker tahsîs olunacaktır.

Büyük ve küçük her bir kumandan ve zabıt taht-ı kumandasında olan efrâd-ı askeriyyenin iş bu ta'limât hilâfında vâkı' olacak ef'âl ve hareketlerinden mes'ûl olmak mukarrer olduğun[dan] bu makûle harekâtın adem-i vukû'una dikkat ve nezâret etmeğe bi'l-hâssa me'mûrlardır.

Fî 12 Ağustos sene [12]92 [3 Eylül 1876] Cümlesi Niş'de Nafi Efendiye

BCA., 110-9-1-2-8-0-42

Ek 4: Harbiye Nazım Nazım Paşa'nın Balkan Savaşı öncesi yayınladığı 1912 tarihli savaş beyannamesi. BOA., HR. SYS., 2077/7.

Osmanlı Ordu-yı Hümâyûnu Başkumandanlığı Vekâleti Erkân-ı Harbiyesi

Asâkir-i berriye ve bahriye başkumandanı bulunan methû‘-ı azâm ü efhâm Padişahımız efendimiz hazretlerinden şeref-telakki etdiğim emr u fermân-ı hümâyûn mantûk-ı âlisi vechile size yani şecî‘ Osmanlı ordusuna bu vechile tevcih-i hitab ediyorum.

Ey zâbitân ve efrâd!

Asırlardan beri vatanımız için bu kadar mühim bir saat hulûl etmemiştir! Kendileriyle sulh ve müsâlemet üzere ve hatta yaşamaktan başka bir şey istemediğimiz komşu hükûmetler (*Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan Hükûmetleri*) her gûne kaide-i adaleti ve kâffe-i hukuku ayak altına alarak ve Avrupa Düvel-i Muazzaması'nın nesâyih ve ihtarât-ı vâki‘alarına ehemmiyet vermeyerek sulh ve müsâlemetin muhafazası emrindeki mesâimizi hükümsüz bırakmak için bize küstahâne meydan okudular. Bütün millet onların bu vaz‘-ı cür‘etkârânelerini kemâl-i nefret ve istihkâr ile telakki etmiş ve bunu mütecâsirlerin yüzlerine çarpmak hususunu size tevdi‘ eylemiştir.

Ey zâbitân ve efrâd!

Bu hakaretin intikamını almak ve devletimizin şeref ve namusuyla hukuk-ı mukaddesini müdâfaa etmek ve şanlı Osmanlı ahlâfının meziyyâtına halel gelmediğini ve onların an‘anât-ı kâhramânesiyle her hâlükârda gösterdikleri şecâat ve basâleti ve vatanın selâmeti uğrunda bi-hadd ü pâyân fedakârlıklarını tamamiyle muhafaza ettiklerini kâinâta karşı isbat etmek sizlere kalmıştır! Ecdadınızdan bir avuç şüc‘ân vaktiyle Anadolu’dan Rumeli yakasına geçerek bu iklim-i azîmi feth etmiş ve onların şanlı evlâdı dahi şimdiye kadar vuku bulan her bir muharebede kahramanca hareketle bütün cihanın takdir ve hayretini celb ederek sizler için emsale şâyân bir çok nümûne ve misal göstermişlerdir. Karşınızdaki düşmanlar fezâil-i askeriyeye sizin dünunuzda bulduklarından Allah’ın avn ü inâyetiyle onlara şiddetli bir ders vermek sizin için bir vazife-i hamiyettir. Memleket size güveniyor.

Fakat hayatınızı tehlikeye ilkâ ederek müdâfaa eyleyeceğiniz maksad-ı fevkalâde muhakk ve mukaddes olmakla beraber şurasını hatırdan çıkarmayınız ki avn-i Hakk’la mağlubiyet şânından olmayan bir şecâatden başka sizce ibrâz edilmesi lâzım gelen bir nümûne-i imtisâl daha vardır. O da insaniyete karşı ibrâz edeceğiniz nizâm ve intizam ile âmirlerinize itaat-i mutlakadan ibarettir. Bilâ-müceb ve gaddârâne kan dökülmemeli! Masum ve acizlere ve nisvân ve sibâyâna ve üserâyâ karşı tecviz-i i‘tisâfât edilmemeli! Silahlı olmayan efrâd-ı ahalinin mal ve canı ve her kavmin kendince muhterem olan mebâni-i ruhâniyesi muhafaza edilmeli! Âmirlerine itaat için sizinle harb eden ve fakat kalben muharebeyi tel‘în eyleyen ve size dest-i muhâdeneti uzatmağı cana minnet bilen bir takım iğfâle uğramış biçarelere merhamet olunmalı! Osmanlıların en müterakki milel ve akvâm mertebesinde bulduklarını ve hakkâniyet-i düveliye esasâtıyla efkâr-ı insaniyet-perverânenin nihayetü’l-emr ihrâz-ı galebe edeceğine derece-i nihayede itimad ettiklerini sizi pek az tanıyan âlem-i medeniyete karşı isbat etmelisiniz!

Ey vatanın Őeci' műdâfileri!

Umumî tehlike karŐısında her vakitten ziyade műttehid olarak ve vazifenizi bilerek ilerleyiniz! MarŐ ileri! Biliniz ki Cenâb-ı Hakk'ın yardımı bűtűn bir milletin ruhu sizinle beraberdir. Arkanızda ise cesaretinizin műkâfâtını icra, ihtiyaatınızı tesviye, yaralarınızı tedavi, ailelerinize muâvenet iŐin her tűrlű fedakârlıđı ihtiyara hâzır, sâdık ve merhametli yűrekler vardır. MarŐ ileri! Mefâhir-i zaferle ve en bűyűk bir vazifenin ifa ve ikmâliyle bűtűn aile ve akrabanızı ve cűmle vatandaŐlarınızı mesrűr, minnetdar ediniz. *Hazret-i Allah cűmlemize tevŐikanini refik etsin.*

7 Zilkade [1]330 ve 5 TeŐrîn-i Evvel [1]328 [18 Ekim 1912]

**Harbiye Nâzırı ve
Ordu-yı Hűmâyűn BaŐkumandan Vekili
Birinci Ferik
[Nâzım]**

BOA., HR. SYS., 2077/7.

اسرا حقتده تعالیماتنامه

۱ - سوق واداره

۱ - اسرا ؛ حربیه نظارتیه ، تعین اولان غازیونلره سوق و اقامه اولتور . ایجابنده غازیونلرینک قسماً ویا کمالاً تبدیلی کذا حربیه نظارتیه اسرا اولورسده احوال مستعجلهده قول اردو قوماندانلری و کلباری بوایدن حائر صلاحیتدیر .

۲ - اسیر ضابطلار ؛ حائر اولدیلری رتبهک ، اردوی هاپونده معادلی رتبهک حیثیت و شرفه و کذا حکومت متبوعه لری طرفندن بالآخره تسویه ایدلک شرطیه اولورتمک محضات شهرسته مظهر ایدیولور ، اسیر کوچک ضابط و اصناف عسکریه و رتبهسز سیونلره افراد ، عتالی کوچک ضابط و تفریبه محض تمبیتانه مظهر ایدیولور . فقط معاش و برلر .

۳ - اسرای حربیه هر درلو سومعه ایدن محفوظ و انضباطیک هر درلو ایجاباتنه موافق معاملاتنه مظهر ایدیولور . اسرا لک انضباط و محافظتیه و هر درلو احواله قارش حوق و حیثیتلرینک تأمین بوئدقلری غازیون قوماندانیه غازیونلک مربوط اولدیلری قول اردو قوماندانلی و کلنلندن مسئولدر .

۴ - اسیر ضابطلرک اسکان و اقله لری ایچون ممکن مرتبه موافق حیثیت و شرف اوتار و یا قوناقل کیرالهرق تأمین اولتور . اسیر ضابطلر موقمک ایجاباتندن اولهرق کندی کدیبلری ایشاه ایدمرلرله طبلری حالده اعشاری طرف حکومتدن دردهده و تأمین اولتور .

۵ - اسیر سلاح اداان غازیونلرک قشله ویا مناسب مؤسسه لره اقامه اولتور و طوغریدن طوغری به طرف دولتدن اعشاه و ایجابنده اکسا و تداوی ایدیولور .

۴

۱۰ - اسرا لک اطاشمسیچون اوزاقلک نوعی ایجابات مذهبییه کوره اعتدال ایتک و ایلانات طیب و احضار ایتک حق عبوریت قشله کوبولدیکه اسرایه تماماً ترک اولغلی ویا لکن امان ناله اعتباریه منتخب اوزاقلک بر نفر تمبیتانه قبالی نظردهنده طوبولدیز . فذله مصرف ایجاب ایدر و اسرا یونی بالذات تأدییه ایدرلرله ایستکاری اعظمک احضاری ممکن اولدیقه موافق ولازمدر .

۱۱ - اسرا لک مظهر ایدیلرله ایچی مساعدات محضه و خصوصیه ایجاب کوره حربیه نظارتیه تعین و امر اولتور .

۳ - محضات و اعشاه

۱۲ - اسیر ضابطلره حائر اولدیلری رتبهک اردوی هاپونده کی معادل رتبهک محضات شهریه سی ایتلی اولغ اوزره هر آیک ناپنده اعطا اولتور . اولکل و قوناقل کی مؤسست خصوصیه اقامه اولدقلری حالده اجرت شهریه سی و شاید طرف حکومتن اعشاه ایدلکه ایسه ارشاهه مصرفی معاشلرندن توقف و پول و دوقه امانی و حریدن متوله حربیه و خسته قلاردن اولویده وجودلریه عارض اولان دیگر واحسنز قلاقلک مصارف تداوییه قطع اولتور . فقط قشاهه اماناتی اناات ناسیله بر پاره قطع و توقف ایدلر . حریدن متوله حربیه و خسته قلاقلک تداوییه حکومت سنبیه عاقددر .

۱۳ - سلاح اداانلر بر عتالی فریشک تمبیتات شهریه سی تخصیص ویر آرده اعشاری و قشله و مؤسست عمومییه اقله لری تأمین و ایجابنده اکسا اولتور . فقط نه اکسا و ایشاه و اقامه ، نه ایدلکه ایجابنده تداوییه مقابل کدیبلرندن بر پاره طلب اولتماز .

۱۴ - اسیر ضابطلر هر درلو خدماتدن مصافدر فقط سلاح اداان اسرا لک دولت اسدا لری کوره عملیو ایشی اولهرق استخدام حقی حائردر .

۳

۲ - مساعدات عمومییه

۶ - اسیر افرادک تقود و ذی قیمت شلری بامقبوض امانه ایلد و اسرا قومیسونلک قاصمسنده حفظ اولتور احتیاج ایچون اوزرئنده بر مجیدهدن فذله یاره بر اقلماز و صرف ایدوب یاره احتیاج اولدیقه مقبوضدن بائزبلر جسته جسته امانت ایشی تسویه اولتور .

اسیر ضابطان ، تقود و ذی قیمت موادنی امانه قاصیه تودیع ایتک ویا زدرئنده حفظ ایتک خصوصالنده مختاردرلر .

۷ - اسرای حربیه به محض اولان ویا اولنر طرفندن ارسال اولان مکتوبلر ، حواله لمر ، تقود و پوسته پاکتلی کرک مورد و کرک عرج مالکده کرکه متوسط مالکداره هر درلو پوسته ایدرلرندن معافدر . اسرای حربیه به محض هدایا و امانات عینه هر درلو ادخال رسومندن و سارزیدن معاف اولدیلر کی حکومتجه ایشیلدن خطوطده اجورات قله بدنه معافدر . باعموم اسرای حربیه ک مالک عتایه داخلده قلمصاری حکومت سنبیه ایفا اولتور .

۸ - اسرای حربیه مکتوبلری ، ناملرینه کلان پاکتلی ، غزتلر و کذا ارسال ایدلر کی مواد داغنا سانسوره بنا علیه ایشو مواد سانسور ایدلر کی ارسال اولدیجی کی سانسور ایدلر کی کدیبلرینه برلر . مجوردن سالم اولماز ایسه اعطا اولماز .

۹ - جهت عسکریه به و حکومتک تبلیجه امر اولدیجی تدابیر آیشیروانه به توفیق حرکت شرطیه اسرا دین و مذهبلرینه ناله معاملاده حاضر بوئی دخی داخل اولغ اوزره آیین مذهبلرینک اجراسنده سربستی تأمیه مظهر اولور . ایجابات احواله کوره درجه سربستی غازیون قوماندانلرجه تحدید اولمایدیر .

۵

۱۵ - عمل و ایشی اولهرق استخدام ایدلان اسرایه دولتجه تقدر اولان بر یومیه اعطا اولتور . ایچون یومیه ک بر قسمی حیث اطلاقده اعطا قلق اوزره امانه قومیسونلک قاصمسنده حفظ و تهوین احتیاجنه مدار اولدیجی قدر بر مقدارنی هتعاقل و سارزه طرئنده بدینه اعطا قلاور .

۴ - اسرا قومیسونلری

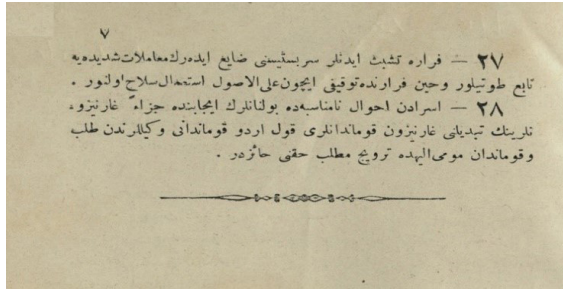
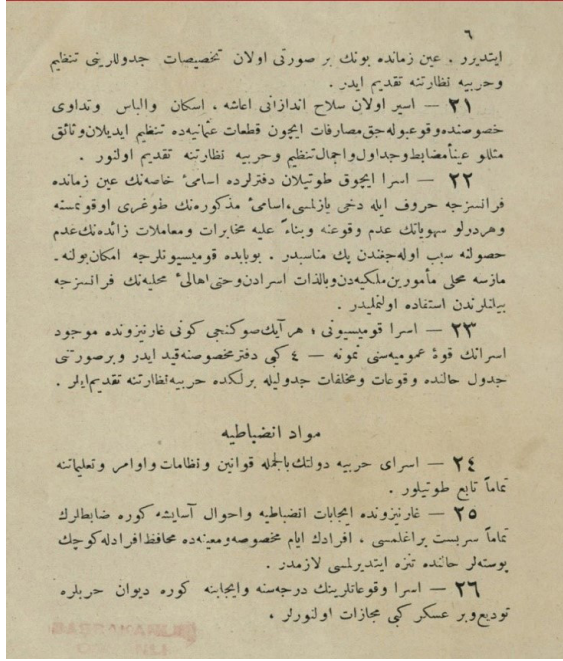
۱۶ - اسرا لک اقامه و اسکان ، اعشاه و ادارسی ، تأدییه تخصیصاتی خسته لریک تداوییه ، حقالر کده کی معاملات قوبوده لک امانی ، انضباط و سوق ادارلرینک تأمین ایچون اسرا قومیسونلری تشکیل اولتور .

۱۷ - اسرا قومیسونلری ریشی ایجابته کوره امرادن بر ذات ویا بر ضابط اولغ اوزره بر ریش ایله بر اعشاه و حساب هیئی و ایجابی قدر محافظ عسکر ویا ژاندارمندن ترکیب و تشکیل اولتور . بوقومیسونلرینک هیئتلری منطقه سنده بوتان قول اردو قوماندان و کلباری انتخاب و تعین ایدلر .

۱۸ - اسرا قومیسونلری اسرا لک بر کینه دفتری نمونه ۹ تنظیم ایدر . هر کی اسرا قافله کی کدیگه عین دفتره منسللا صره نورموسی تقیب ایدرک قید ایدر . ایشو کینه دفترلرینک بر صورتی هر یق قافله کدیگه بر دفعیه به محض اولهرق تنظیم و طوغریدن طوغری به حربیه نظارتنه ارسال ایدر .

۱۹ - اسرا قومیسونلری ، اسرایه محض بر وقوات دفتری نمونه ۲۰ تنظیم ایدر . و اسرادن و قیاتی و قوعوبولان اولورسه ایشو دفتره مختلفیه برابر کوی کونه قید ایدر . ایشو وقوات دفترینک هر آئی هائمه بر صورتی وقوات جدولرینه املا ایدرک مع مختلفات حربیه نظارتی مستشارلره ارسال ایلر .

۲۰ - اسرا قومیسونلری ؛ بر تخصیصات دفتری نمونه ۳ تنظیم ایدر . و اسرا ضابطلره معاش و بر لیکه ایشو دفتری املا و اسیر ضابطلره اعضا

Ek 5: Esirler hakkında 1914 tarihli talimat. BOA., HR. SYS., 2216/7

Üserâ Hakkında Ta'limâtname

1. Sevk ve İdâre

1. Üserâ; Harbiye Nezâretince, ta'yîn olunan garnizonlara sevk ve ikâme olunur. İcâbında garnizonlarının kısmen veya kâmilten tebdîli kezâ Harbiye Nezâretince emr olunursa da ahvâl-ı müsta'celede Kolordu Kumandanları vekîlleri bu bâbda hâiz-i salâhiyetdirler.

2. Esîr zâbitler; hâiz olduğu rütbenin, Ordu-yı Hümâyûn'da muâdili rütbenin haysiyet ve şerefine ve kezâl hükümet-i metbû'aları tarafından bi'l-âhire tesviye edilmek şartıyla o rütbenin muhassasât-ı şehriyesine mazhar ediliirler. Esîr küçük zâbit ve esnâf-ı askeriyeye ve rütbesiz sivillere efrâd; Osmanlı küçük zâbit ve neferine mahsûs ta'yînâta mazhar edilir. Fakat maâş verilmez.

3. Üserâ-yı harbiyye her dürlü sû-i muâmeleden mahfûz ve insâniyetin her dürlü icâbâtına muvâfık muâmelâtına mazhar edilirler. Üserânın inzibât ve muhâfazası ve her türlü ahvâl karşı hukuk ve haysiyetlerinin te'mîni buldukları garnizon kumandanıyla garnizonun merbût olduğu Kolordu Kumandanlığı Vekâleti'nden mes'ûldür.

4. Esîr zâbitlerin iskân ve ikâmeleri için mümkün mertebe muvâfık-ı haysiyet ve şeref oteller veya konaklar kiralanarak te'mîn olunur. Esîr zâbitler mevkiin icâbâtından olarak kendi kendilerini iâşe edemezlerse talepleri hâlinde iâşeleri taraf-ı hükümetden deruhde ve te'mîn olunur.

5. Esîr silah-endezân garnizondaki kışla veya münâsib müesseselerde ikâme olunur ve doğrudan doğruya taraf-ı devletden iâşe ve icâbında iksâ ve tedâvî edilirler.

2. Müsâadât-ı Umûmiyye

6. Esîr efrâdın nükûd ve zî-kıymet şeyleri bâ-makbûz emâneten ahz ve üserâ komisyonunun kasasında hıfz olunup ihtiyâcâtı için üzerinde bir Mecidiye'den fazla para bırakılmaz ve sarf edip paraya ihtiyâcî oldukça makbûzdan bi't-tenzil ceste ceste emânet akçesi tesviye olunur.

Esîr zâbitân, nükûd ve zî-kıymet mevâddını emâneten kasaya tevdi' etmek veya nezdlerinde hıfz etmek husûslarında muhtârdırlar.

7. Üserâ-yı harbiyyeye mahsûs olan veya onlar tarafından irşâl olunan mektûblar, havâlenâmeler, nükûd ve posta paketleri gerek mevrid ve gerek mahrec memâlikde, gerekse mutavassit memleketlerde her türlü posta ücûrâtından muâfıdır. Üserâ-yı harbiyyeye mahsûs hedâyâ ve îânât-ı aynıyye her türlü idhâlât rûsumundan ve sâireden muâf olduğu gibi hükümetçe işledilen hutûtda ücûrât-ı nakliyyeden de muâfıdır. Bi'l-umûm üserâ-yı harbiyyenin memâlik-i Osmaniyye dâhilinde nakli masârıfı Hükümet-i Seniyyeye îfâ olunur.

8. Üserâ-yı harbiyye mektûbları, nâmlarına gelen paketler, gazeteler ve kezâ irsâl edecekleri mevâd dâimâ sansüre tâbidir. Binâenaleyh işbu mevâd sansür edilmedikçe irsâl olunmayacağı gibi sansür edilmedikçe kendilerine verilmez. Mahzûrdan sâlim olmayanlar ise i'tâ olunmaz.

9. Cihet-i askeriyeye ve hükûmât-ı mahalliyyeye emr olunacak tedâbîr-i âsâyiş-perverâneye tevfiik hareket şartıyla üserâ dîn ve mezheblerine âid muâmelâtda hâzir bulunmak dahi dâhil olmak üzere âyîn-i mezheblerinin icrâsında serbestî-i tâmmeye mazhar olurlar. İcâbât-ı ahvâle göre derece-i serbestî garnizon kumandanlığınca tahdîd olunabilir.

10. Üserânın iâşesi için erzâkın nev'ini icâbât-ı mezhebiyyeye göre intihâb etmek ve bi'z-zât tabh ve ihzâr eylemek hakkı mecbûriyet-i kat'iyye görülmedikçe üserâyâ tamâmen terk olunmalı ve yalnız esmân-ı bâliğa itibârıyla muntehab erzâkın bir nefer ta'yînâta tekâbülü nazar-ı dikkatde tutulmalıdır. Fazla masraf icâb eder ve üserâ bunun bi'z-zât te'diye ederlerse istedikleri et'îmenin ihzârı mümkün oldukça muvâfîk ve lâzımdır.

11. Üserânın mazhar edilebileceği müsâadât-ı mahsûsa ve husûsiyye icâba göre Harbiye Nezâretince ta'yîn ve emr olunur.

3. Muhassasât ve İâşe

12. Esîr zâbitlere hâiz oldukları rütbenin Ordu-yı Hümâyûn'daki muâdil rütbenin tahsîsât-ı şehriyyesi aylık olmak üzere her ayın nihâyetinde i'tâ olunur. Otel ve konak gibi müessesât-ı husûsiyyede ikâme olundukları halde ücret-i şehriyyesi ve şâyed taraf-ı hükümetden iâşe edilmekte iseler iâşe masrafı maâşlarından tevkîf ve pul ve varaka esmânı ve harbden mütevellid ceriha ve hastalıklardan olmayıp da vücûdlarına âriz olan diğere rahatsızlıkların masârif-ı tedâvîsi kat' olunur. Fakat tekâüid âidâtı, iânât nâmiyle bir para kat' ve tevkîf edilemez. Harbden mütevellid ceriha ve hastalıkların tedâvîsi Hükümet-i Seniye'ye âiddir.

13. Silâh-endâzlar bir Osmanlı neferinin ta'yînât-ı şehriyyesi tahsîs ve bir arada iâşeleri ve kışla ve müessesât-ı umûmiyyede ikâmeleri te'mîn ve icâbında iksâ olunurlar. Fakat ne iksâ ve iâşe ve ikâme, ne de icâbında tedâviye mukâbil kendilerinden bir para talep olunamaz.

14. Esîr zâbitler her türlü hidemâtdan muâfıdır. Fakat silâh-endâz üserâyı devlet isti'dâdlarına göre amele ve işçi olarak istihdâm hakkını hâizdir.

15. Amele ve işçi olarak istihdâm edilen üserâyâ devletçe takdîr olunan bir yevmiyye i'tâ olunur. Ancak bu yevmiyenin bir kısmını hîn-i ıtlâkıında i'tâ kılınmak üzere emâneten komisyonun kasasında hıfz ve tehvîn-i ihtiyâcına medâr olacak kadar bir mikdarı haftalık ve sâire tarzında yedine i'tâ kılınır.

4. Üserâ Komisyonları

16. Üserânın ikâme ve iskânı, iâşe ve idâresi, te'diye-i tahsîsâtı, hastalarının tedâvîsi, haklarındaki muâmelât-ı kuyûdiyyenin ifâsı, inzibât ve sevk idârelerinin te'mîni için üserâ komisyonları teşkil olunur.

17. Üserâ komisyonu reisi icâbına göre ümerâdan bir zât veya bir zâbitolmak üzere bir reis ile bir iâşe ve hesâb hey'eti ve icâbı kadar muhâfız asker veya jandarmadan terkib ve teşkil olunur. Bu komisyon reis ve hey'etlerini muntkasında bulunan Kolordu kumandan vekilleri intihâb ve ta'yîn ederler.

18. Üserâ komisyonu, üserânın bir künye defteri “Nümûne-1” tanzîm eder. Her yeni üserâ kâfilesi geldikçe ayn-ı deftere müteselsilen sıra numarasını takib ederek kayd eder. İşbu künye defterlerinin bir sûretini her yeni kâfile geldikçe bir def'aya mahsûs olarak tanzîm ve doğrudan doğruya Harbiye Nezâreti'ne irsâl eder.

19. Üserâ Komisyonu; üserâyâ mahsûs bir vukûât defteri “Nümûne-2” tanzîm eder ve üserâdan vefeyâtı vukû' bulan olursa işbu deftere muhalledâtıyla beraber günü gününe kayd eder. İşbu vukûât defterinin her ay nihâyetinde bir sûretini vukûât cedvellerine imlâ ederek maa muhalledât Harbiye Nezâreti Müsteşârhlığı'na irsâl eyler.

20. Üserâ Komisyonu; bir tahsîsât defteri “Nümûne-3” tanzîm eder ve üserâ zâbitâna maâş verildikçe işbu defteri imlâ ve esîr zâbitlere imzâ etdirir. Ayn-ı zamanda bunun bir sûreti olan tahsîsât cedvellerini tanzîm ve Harbiye Nezâreti'ne takdîm eder.

21. Esîr olan silâh-endâzâmı iâşe, iskân ve ilbâs ve tedâvî husûsunda vukû' bulacak masârifât için kıta'ât-ı Osmanıyyede tanzîm edilen vesâik misillü aynen mezâbit ve cedâvil ve icmâl tanzîm ve Harbiye Nezâreti'ne takdîm olunur.

22. Üserâ için tutulan defterlerde esâmî-i hâssanın ayn-ı zamanda Fransızca hurûf ile dahi yazılması, esâmî-i mezkûrenin doğru okunmasına ve her türlü sehviyâtın adem-i vukûuna ve binâenaleyh muhâberât ve muâmelât-ı zâidenin adem-i husûlüne sebep olacağından pek münâsibdir. Bu bâbda komisyonlarca imkân bulunamazsa mahallî me'mûrîn-i mülkiyyeden ve bi'z-zât üserâdan ve hattâ ahâlî-i mahalliyyenin Fransızca bilenlerinden istifâde olunmalıdır.

23. Üserâ Komisyonu; her ayın sonuncu günü garnizonda mevcûd üserânın kuvve-i umûmiyyesini “Nümûne-4” gibi defter-i mahsûsuna kayd eder ve bir sûretini cedvel halinde vukûât ve muhalledât cedveliyle birlikte Harbiye Nezâreti'ne takdîm eyler.

Mevâdd-ı İnzibâtiyye

24. Üserâ-yı harbiyye devletin bi'l-cümle kavânîn ve nizâmât ve evâmir ve ta'limâtına tamâmen tâbi' tutulur.

25. Garnizonda icâbât-ı inzibâtiyye ve ahvâl-i âsâyîşe göre zâbitlerin tamâmen serbest bırakılması, efrâdın eyyâm-ı mahsûsa ve mu'ayyenede muhâfız efrâdla küçük postalar halinde tenezzüh etdirilmesi lâzımdır.

26. Üserâ vukûâtlarının derecesine ve icâbına göre Dîvân-ı Harblere tevdi' ve bir asker gibi mücâzât olunurlar.

27. Firâra teşebbüs edenler serbestisini zâyi‘ ederek muâmelât-ı şedideye tâbi‘ tutulur ve hîn-i firârında tevkîfi için ale’l-usûl isti‘mâl-i silâh olunur.

28. Üserâdan ahvâl-i nâ-münâsibede bulunanların îcâbında cezâen garnizonlarının tebdîlini garnizon kumandanları Kolordu kumandanı vekillerinden talep ve kumandan-ı mûmâ-ileyh de tervîc-i matlab hakkını hâizdir.

BOA., HR. SYS., 2216/7.

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 87 - Sayı/Issue: 309
Ağustos/August 2023

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 31.01.2022
Kabul/Accepted: 12.09.2022

DOI: 10.37879/belleten.2023.635

Araştırma Makalesi/Research Article

Yunan İşgali Sonrasında Doğu Trakya'dan Bulgaristan'a İltica Hareketi

Kenan Özkan*

Öz

Yunan ordusunun Temmuz 1920'de Doğu Trakya'yı işgali üzerine 1. Kolordu birlikleri direniş göstermeden mağlup olmuş ve tarafsız bir devlet olan Bulgaristan'a iltica etmiştir. Katliam endişesine kapılan sivil ahali de askerî birlikleri takip ederek Bulgaristan'a sığınmıştır. Bu çalışmada asker ve sivil mültecilerin Bulgaristan'a iltica ve memleketlerine iade sürecinde neler yaşandığı ve özellikle mültecilerin iade sürecinde Bulgar ve Osmanlı Hükümetleri arasında yaşanan krizlerin nasıl çözüldüğü sorularına yanıt aranmıştır. ATASE Arşiv belgelerine dayandırılarak daha önce yapılmış bir çalışmadan farklı olarak, bu çalışmada Osmanlı Arşivi belgelerinden istifade edilmiştir. Böylece ulaşılan yeni belgeler ışığında, konu detaylandırılmış ve yukarıdaki sorulara yanıt verilmiştir. Buna göre Bulgar Hükümeti asker ve sivil mültecileri Bulgaristan'ın çeşitli yerlerinde geçici olarak iskân etmiş ve iaşelerini sağlamıştır. Ancak ülkedeki siyasi ve iktisadi sorunlar nedeniyle mültecilere daha fazla yardım edemeyen Bulgar Hükümeti, Osmanlı Hükümetinden mültecilerin memleketlerine iadesi talebinde bulunmuştur. Savaştan çıkmış Osmanlı Hükümeti de mali sıkıntıda olduğu için mültecilerin memleketlerine iadesi sürecini sağlıklı bir şekilde yürütememiştir. Bunun yanı sıra subayların Bulgar Hükümeti tarafından el konulan şahsi hayvanları ile kolorduya ait resmî evrakların iadesi iki hükümet arasında önemli bir sorun hâlini almıştır. Osmanlı Hükümeti aynı zamanda İtilaf Devletlerinin müdahalesi ile Bulgar Hükümetinin mültecilerin pasaportlarını vize etmemesi nedeniyle yaşanan krizi de çözmek için uğraşmıştır. Sürecin geneline bakıldığında sivil ve asker mültecilerin çok büyük bir kısmı kendi çabaları ile memleketlerine dönmek mecburiyetinde kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı 1. Kolordusu, Yunan İşgali, Doğu Trakya Mültecileri, Osmanlı Hükümeti, Bulgar Hükümeti.

* Dr., Altınbaş Üniversitesi, Ortak Dersler Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, kenan.ozkan@altinbas.edu.tr
ORCID: 0000-0001-8939-4365

Asylum Movement from Eastern Thrace to Bulgaria after the Greek Occupation

Abstract

Upon the occupation of Eastern Thrace by the Greek army in July 1920, the 1st Corps units were defeated without resistance and took refuge in Bulgaria, a neutral state. Since the civilian population worried about the massacre, they followed the military units and took refuge in Bulgaria. In this study, answers were sought to questions of what happened during the asylum process of military and civilian refugees to Bulgaria and their return to homeland, and how the crises between the Bulgarian and Ottoman Governments were resolved, especially during the return process of refugees. Unlike a previous study, based on ATASE Archive documents, we used Ottoman Archive documents. In the light of the new documents reached, the subject was detailed and the questions above were answered. Accordingly, the Bulgarian Government temporarily resettled the military and civilian refugees in various parts of Bulgaria and provided their subsistence. However, the Bulgarian Government, who could not help more refugees due to the political and economic problems in the country, requested the Ottoman Government to return the refugees to homeland. Since the Ottoman Government was in financial trouble, she could not carry out the process of returning the refugees to homeland in a healthy way. In addition, the return of the officers' personal animals confiscated by the Bulgarian Government and official documents of the corps became an important problem between the two governments. Visa procedures of refugees' passports had also resulted in crisis. So, most of the refugees had to return to homeland with their own efforts.

Keywords: Ottoman 1st Corps Units, Greek Occupation, Eastern Thrace Refugees, Ottoman Government, Bulgarian Government.

Giriş

Millî Mücadele yıllarında yaşanan Yunan işgalleri, Batı Anadolu'da büyük bir göç hareketliliğine neden olmuştur. Bu kapsamda Müslüman nüfusun Batı Anadolu'nun henüz işgal edilmemiş iç bölgeleri ile Saltanat ve Hilafet merkezi İstanbul'a göç ettiği görülmektedir¹. Aynı süreç Doğu Trakya için de yaşanmış, Temmuz 1920'de Yunanistan'ın Doğu Trakya'yı işgali yeni bir göç hareketini tetiklemiştir. Ancak Doğu Trakya'nın Müslüman nüfusu, Millî Mücadele'de örneğine hiç rastlanmayan bir şekilde Anadolu sınırları dışında, yabancı bir

1 Millî Mücadele yıllarında işgallerin neden olduğu Müslüman nüfus hareketliliği üzerine yapılan ayrıntılı bir çalışma için bk. Kenan Özkan, *İmparatorluktan Ulus Devlete Geçişte Göçlerin Rolü (1918-1923)*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir 2020.

ülkeye iltica etmiştir. 1. Kolordu savunması başarısız olunca, birlikler Bulgaristan'a geçmiş, bölgede yaşayan Müslüman ahalinin önemli bir kısmı askerî birlikleri takiben Bulgaristan'a iltica etmiştir. Böylece bu iltica hareketi Milli Mücadele yıllarında Türk-Müslüman nüfusun kitle hâlinde, Anadolu sınırları dışına göç edişinin ilk ve tek örneğini teşkil etmiştir. Doğu Trakya Müslüman ahalsinin böyle bir tercihte bulunmasının nedeni şüphesiz bölgenin coğrafi şartları ve İstanbul'la olan kara bağlantısının kesilmiş olmasıyla açıklanabilir. Bir yarımada olan Doğu Trakya'nın İstanbul'la bağlantısını sağlayan Hadımköy İstasyonu, 14 Ocak 1919'da Yunan ordusu tarafından işgal edilmiştir². Bu durumda Yunan ordusuna esir düşmek yerine, Doğu Trakya'daki askerî birlikler ve onları takip eden sivil ahali Bulgaristan'a iltica etmiştir.

Askerî birliklerin ve ahalinin Bulgaristan'a sığınması konusu, alana ilişkin kaynaklarda genel olarak yer almakla birlikte, şimdiye kadar bu konu özelinde arşiv belgelerine dayalı iki çalışma mevcuttur. Bunlardan ilki 1. Kolorduya bağlı birliklerin Bulgaristan'a ilticası sürecini inceleyen Hülya Toker'e ait çalışmadır³. Bu çalışmada Bulgaristan'a sığınan sivil ahali ve bu meyanda Edirne'deki memurlar ve aileleri ile kısaca askerî okul öğrencilerine yer verilmiştir. Toker'in çalışması asıl olarak, o zamanki adıyla Genelkurmay ATASE Arşivi (yeni düzenlemeyle MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı) belgeleri ışığında subay ve askerlerimizin Bulgaristan'daki koşulları ve iade süreci üzerine yoğunlaşmıştır.

Konuya ilişkin bir diğer önemli çalışma ise Veysi Akın'a ait ve doğrudan askerî okul öğrencileri ile okul personel ve ailelerini konu alan çalışmadır⁴. Akın'ın çalışması ise Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi belgeleri ışığında hazırlanmıştır. Her iki çalışmada da sivil ahalinin Bulgaristan'a ilticası konusu genel hatlarıyla ele alınmış, sadece Toker, ayrı bir başlık açarak bunlar hakkında kısa bilgiler vermiştir.

Bu çalışmanın amacı, yeni arşiv belgeleri ışığında konuyu ele alarak yukarıda söz edilen çalışmalarını genişletmektir. Bu maksatla özellikle Devlet Arşivleri Başkanlığı

2 İstanbul-Edirne bağlantısını sağlayan Uzunköprü-Sirkeci hattı üzerindeki demiryolu istasyonları önce Kasım 1918'de Fransızlar, kısa bir süre sonra Yunan birlikleri tarafından işgal edilmiştir. Demiryolunun Yunan askerleri tarafından işgali hakkında bk. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, (BOA). Dahiliye, Şifre Kalemî (DH. ŞFR.) 610.120.

3 Hülya Toker, "Millî Mücadele Döneminde Türk-Bulgar İlişkileri ve İnci Kolordunun Bulgaristan'a Sığınması", *XX. Yüzyılın İlk Yarısında Türk-Bulgar Askerî-Siyasî İlişkileri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005, s. 123-141.

4 Veysi Akın, "Yunan İşgali Döneminde Edirne'den Bulgaristan'a Sığınan Askerî Okul İdareci ve Öğrencileri", *Belgi*, S. 22 (Yaz 2021/III), s. 657-673.

Osmanlı Arşivi belgelerinden istifade edilmiş, konuyu destekleyecek tarzda İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşivi'nde yer alan belgeler de kullanılmıştır. Bunun yanı sıra dönemin İstanbul basınında yer alan gazete haberleri taranmış, ikinci el kaynak olarak telif eserlerden istifade edilmiştir.

1. Doğu Trakya'nın İşgali ve 1. Kolordu'nun Bulgaristan'a İlticası

Yunan Ordusunun Doğu Trakya'yı işgali 20 Temmuz sabahı Ereğli'nin bombardımanı ile başlamıştır. Yunan birlikleri kısa sürede Tekirdağ ve çevresini işgal etmiş, burada bulunan 55. Tümen birliklerinin fazla bir direniş göstermeden dağılması üzerine Yunan Ordusu kuzeye, Edirne istikametine doğru ilerlemeye başlamıştır. Bu durum kuzeyde bulunan 49. Tümen ve 60. Tümen birliklerinin durumunu tehlikeye sokmuştur. 55. Tümen den geriye kalan birliklerle Babaeski hattında yeni bir savunma cephesi oluşturulmak istense de bu plan başarısız olmuştur. 1. Kolordu Komutanı Albay Muhiddin Bey⁵ ve Millî Kuvvetler Kumandanı Cafer Tayyar Bey⁶, bir durum değerlendirmesi yapmış ve Havsa mıntukasına çekilme kararı almışlardır⁷. 24 Temmuz 1920 itibarıyla birliklerinin bir kısmı Taşlımüsellim güneyinde, diğer bir kısmı da Lalapaşa bölgesinde bulunmaktadır. Daha fazla direnme şansı kalmadığını gören 1. Kolordu Komutanı Albay Muhiddin Bey, Bulgaristan'a sığınma kararı vermiştir⁸.

İltica kararının tatbiki maksadıyla 24 Temmuz akşamı 1. Kolordu'ya bağlı iki subay Bulgar makamlarıyla görüşmek için görevlendirilmiştir⁹. Bu sırada sivil

5 Albay Muhiddin (Kurtiş) hakkında bk. *Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, Genelkurmay Basımevi, 2. baskı, Ankara 1989, s. 74-76.

6 Cafer Tayyar Eğilmez hakkında bk. *Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen...*, s. 143-145.

7 Bu sırada Cafer Tayyar Bey, 24 Temmuz sabahı Havsa'ya bağlı Bostanlı Köyü yakınlarında Yunan askerleri ile çatışmaya girmiş ve sonrasında yaralanarak esir düşmüştür. "Trakya'da Vaziyet, Cafer Tayyar'ın Henüz Ne Olduğu Malum Değildir", *Vakit*, 28 Temmuz 1920, No. 948, s. 1. "Cafer Tayyar Esir Edilmiş", *Vakit*, 30 Temmuz 1336, No. 950, s. 1. "Edirne'nin İşgali Haberi Tahakkuk Etti", *İkdam*, 28 Temmuz 1336, No. 8414, s. 1. Cafer Tayyar Bey'in esareti hakkında ayrıca bk. Veysi Akın, "Cafer Tayyar Paşa'nın Esir Alınışı ve Esaret Hayatı", *İlmî Araştırmalar*, S. 1 1995, s. 31-35.

8 Yunan Ordusunun işgali ve 1. Kolordu birliklerinin muharebeleri hakkında bk. *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi, C II-Kısım II*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999, s. 369-381. Tefik Bıyıkhoğlu, *Trakya'da Millî Mücadele*, C 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s. 350-366. Tokar, agm., s. 131-132. Muhammet Şahin, *Millî Mücadelede Doğu Trakya*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1992, s. 91-92.

9 Böylece Bulgar sınırının hangi noktalardan geçileceği belirlenmiş ve bu noktalar 24 Temmuz akşamı birliklere tebliğ edilmiştir. Bu doğrultuda 25 Temmuz günü birliklerin Taşlımüsellim

ahalinin de sınıra yığıldığı görülmüştür. Özellikle Yunan Ordusunun İzmir ve Batı Anadolu'yu işgali sırasında yaptığı katliamların bir benzerinin Doğu Trakya'da da gerçekleşebileceği endişesine kapılan bilhassa sınıra yakın köyler ahali, sınırda toplanmış ve askerî birlikleri takip ederek Bulgaristan'a iltica etmiştir¹⁰. Bulgaristan'a iltica edenler arasında bulunan Uzunköprü Kaymakamı Hakkı Bey'in hazırladığı rapora göre Bulgar sınırı üzerinde bulunan Lalapaşa kazasının "Çalıköy" hudut kapısına çekilmiş olan 1. Kolordu 25 Temmuz'da sınırı geçmiş, bu sırada Edirne, Kırklareli, Babaeski, Lalapaşa, Havsa kazalarına bağlı köyler ahali ile Uzunköprü kazasının "Meşeli" ve "Kurttepe" köyleri ahali de askerî birlikleri takip ederek Bulgaristan'a iltica etmiştir¹¹.

a. Bulgaristan'a İltica Edenlerin Miktarı, Askerî Birliklerin Silah ve Ağırlıkları

Bulgaristan'a iltica eden askerî birlikler ve sivil ahalinin miktarı ile birliklerin Bulgar makamlarına teslim ettiği silah miktarı konusunda kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. Bu tutarsızlığın nedeni düşman eline geçmemesi için kolordu harekâtına ilişkin belgelerin büyük çoğunluğunun verilen emirle imha edilmesi ve birliklerin sınırı geçişi esnasında yaşanan kopukluk ve kargaşadır¹².

noktasından Büyükderbent'e ve Doğanca üzerinden Mustafapaşa'ya geçmeleri emri verilmiştir. Yapılan görüşmelerden sonra kolordu birlikleri 25 Temmuz'da sınırı geçmeye başlamıştır. Doğu'daki birliklerin Taşlımüsellim üzerinden Büyükderbent'e, 60. Tümenin Hanlıyenice üzerinden Büyükderbent'e ve 49. Tümenin Doğanca üzerinden Mustafapaşa'ya geçmesi emri verilmiştir. Çekilme emri 49. Tümenine ulaşmamış olduğundan 49. Tümen Mustafapaşa yerine Lalapaşa-Hanlıyenice üzerinden Büyükderbent'e gelmiştir. *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, s. 382-383. Bıyıkhoğlu, *age.*, s. 367. Tokar, *agm.*, s. 132.

10 Bıyıkhoğlu, *age.*, s. 368. Şahin, *agl.*, s. 92. Tokar, *agm.*, s. 135, dipnot 54'te gösterilen yer. 30 Aralık 1920 tarihli karar gereğince Trakya'daki harekât neticesinde "inhal eden Birinci Kolordu 1 Ağustos 1336 tarihinden itibaren mülga addolunmuştur." *Harp Tarihi Vestikaları Dergisi*, Yıl: 14/S. 51, Mart 1965, Vesika 1184. "Birinci Kolordunun Lağvı", *Vakit*, 5 Kanunisanı 1337, No. 1104, s. 1.

11 Kaymakam Hakkı Bey 1920 Eylül ayı başında İstanbul'a dönmüştür. "Bulgaristan'daki Memurinin", *Vakit*, 4 Eylül 1336, No. 983, s. 2. "Bulgaristan'a İltica Eden Memurlarımız", *İkdam*, 3 Eylül 1336, No. 8443, s. 2. Hakkı Bey 29 Ağustos 1920 tarihli bu raporunu Dâhiliye Nezaretine sunmuştur. Kaymakam Hakkı Bey, bu mülteciler arasında Kırkkilise ve Edirne merkez livaları eşraf ve ileri gelenlerinin bulunduğunu da ifade etmiştir. Arşiv belgelerinde mültecilerin Bulgar sınırına giriş noktasına ilişkin farklı yer isimlerine yer verildiği görülmektedir. Lalapaşa kazasına bağlı "Çalıköy" sınır kapısının ismi "Çalibekir" hudut sınır kapısı olarak da yer almıştır. BOA. HR. SYS. 2571.1/24. BOA. DH.İ.UM. 20.14. Tokar ise Askerî Tarih Daire Başkanlığı belgeleri ışığında birliklerin ve ahalinin, Lalapaşa kazasındaki "Çiftlikköy" sınır kapısından Bulgaristan'a girdiğini aktarmaktadır. Tokar, *agm.*, s. 132.

12 Tokar, kaynaklardaki farklılığın nedeni olarak özellikle bu duruma işaret etmektedir. Tokar, *agm.*, s. 132.

Bıyıkhoğlu, sivil mülteci miktarını toplamda 10-15 bin, askerî personelin miktarını ise 4.700 olarak vermiştir¹³. Toker, arşiv belgeleri ışığında I. Kolordu'nun Bulgaristan'a geçen birlikleri için toplamda 5.742 sayısını vermiştir¹⁴. Sınırı geçişte yaşanan dağınıklık ve birlikler arasındaki irtibatsızlık nedeniyle sayılardaki farklılıklara işaret eden Toker, toplam mülteci miktarının 10 bine ulaştığını ifade etmiştir¹⁵.

Toker'in sivil mültecilere dair verdiği sayılar, Bulgar Sobranyası üyesi Varna Mebusu Zümrezâde Şakir Bey'in de içinde bulunduğu bir komisyon tarafından düzenlenen istatistike dayandırılmıştır¹⁶. Toker gibi İbrahim Kamil de (Bulgar Genelkurmay Başkanlığı tarafından verilen bilgiler ışığında) asker ve sivil mülteci miktarını 10 bin kişi olarak göstermiştir¹⁷.

Uzunköprü Kaymakamı Hakkı Bey de raporunda mülteci miktarından söz etmiş ve 10 bin sayısını tekrarlamıştır¹⁸. Sofya Şehbenderliği Kañçuları Nihat Bey'in İstanbul'a gönderdiği raporda ise mülteci miktarı "malumat-ı sıhhiyeye nazaran" 13 bin olarak vermiştir¹⁹.

13 Bıyıkhoğlu, 10 bin kadar sivil mültecinin yanında 200 civarında sivil devlet memurunun varlığına da işaret etmektedir. Askerî personelden 700'ünü subay ve askerî memur, 4.000'ini ise er olarak vermektedir. Bıyıkhoğlu, *age.*, s. 368-369. "Türk İstiklal Harbi" adlı eserde de aynı miktar tekrar edilmiştir. *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, s. 382-384.

14 Bu miktarın 40'ı üst subay, 600'ü subay ve 5.102'si erlerden oluşmaktadır. Toker, *agm.*, s. 134. Toker, yukarıda işaret ettiğimiz üzere sınırı geçerken yaşanan dağınıklık ve birlikler arasındaki irtibatsızlık nedeniyle ATASE belgelerindeki sayıların da farklılıklar gösterdiğine dikkat çeker. Toker, *agm.*, s. 133, dip not 45,46 ve 47'de gösterilen yer.

15 Toker, *agm.*, s. 135, dip not 54'te gösterilen yer.

16 Toker, *agm.*, s. 136. Veysi Akın da asker miktarı hakkında Toker'in verdiği sayıları tekrar etmiş, bunun yanında 10 bin sivil mülteci ve 200 kadar sivil devlet memurunun Bulgaristan'a geçtiğini yazmıştır. Akın, "Edirne'den Bulgaristan'a Sığınan Askerî Okul İdareci ve Öğrencileri", s. 660.

17 İbrahim Kamil, "Türk İstiklal Harbi" isimli kaynağa atıfta bulunarak Türk askerî kaynakları ile Bulgar kaynakları arasındaki farklılığa temas etmektedir. İbrahim Kamil, "Bulgaristan Diplomatik Belgelerine Göre Trakya'da Milli Mücadele ve Türk-Bulgar İlişkileri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C 17/S. 35, 2017, s. 89-90.

18 Hakkı Bey'in hazırladığı bu rapor, Varna mebusu Zümrezâde Şakir Bey'in riyasetindeki komisyon tarafından hazırlanmış istatistike dayanmaktadır. Hakkı Bey'in raporunda yer alan 10 bin mülteceden 3.000'i asker, geri kalanları ise sivil olarak gösterilmiştir. Hakkı Bey memur miktarını ise 300 olarak vermektedir. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Hariciye Siyasi (HR. SYS.) 2571.1/24. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Dahiliye İdare-i Umumiye (DH. İ. UM.) 20.14. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO.) 4650. 348716.

19 Bunun 4.000'i subay ve asker, 600'ü memur ve öğretmen geri kalan 8.000'i de sivil mültecidir.

Mehmet Şükrü Güzel, katliam endişesi ile Trakya'dan Bulgaristan'a iltica eden sivil nüfus miktarını 30 bin kişi olarak vermiş, bu miktara askerî personeli dahil etmemiştir²⁰.

Özetle Türk ve Bulgar kaynakları dikkate alındığında, Bulgaristan'a iltica eden toplam sivil ve asker sayısının asgari 10 bin, azami 30 bin arasında değişen miktarlarda verildiği görülmektedir²¹.

1. Kolordu birlikleri, Bulgaristan'a iltica sırasında ellerindeki silah ve teçhizatın bir kısmını da götürmüşlerdir. Çeşitli çap ve büyüklükteki teçhizatın ve bunları taşımakta kullanılan arabaların yanı sıra²², subaylara ait şahsi ve mirî hayvanlar

Nihat Bey'in 30 Ocak 1921 tarihli raporu için bk. BOA. HR. SYS. 2571. 2/35.

- 20 Mülteci sayısına ilişkin en fazla miktarı veren isim Güzel olmuştur. Mehmet Şükrü Güzel, "Bir Savaş Suçu Olarak Doğu Trakya'da Yunanistan Tarafından Türklere Yapılan Etnik Temizlik Harekâtı 1920-1922", *Akademik Bakış*, C 8/S. 15, 2014, s. 156.
- 21 Mülteci miktarlarına ilişkin basındaki haberlere bakıldığında farklı istatistiklere tesadüf edilmekte ve mülteci miktarının 8 bin ile 17 bin arasında değiştiği görülmektedir. *Vakit* gazetesi 1.000 askerle 2.000 civarında sivilin Bulgaristan'a geçtiği bilgisini vermiştir. "Trakya'dan Bulgaristan'a İltica Edenler", *Vakit*, 15 Ağustos 1336, No. 966, s. 3. Gazetenin bir başka haberinde ise iltica eden asker sayısı 3.000 kişi olarak verilmiştir. "Bulgaristan'a İltica Edenler", *Vakit*, 21 Ağustos 1336, No. 972, s. 4. "İkdam" gazetesi ise "Cafer Tayyar kıtaatından" 12 bin kişinin Bulgaristan'a iltica ettiğini duyurmuştur. "Trakya Harekât-ı İşgaliyesi Hitam Buluyor", *İkdam*, 29 Temmuz 1336, No. 8415, s. 1. "Yine Muhaceret Meselesi", *İkdam*, 10 Ağustos 1336, No. 8427, s. 1. "İkdam" birkaç gün sonra Bulgaristan'a göç eden mülteci miktarını 17 bin olarak aktarmıştır. "Trakya Muhacirlerinin Avdeti", *İkdam*, 15 Ağustos 1336, No. 8433, s. 1. Yunan işgalinin Doğu Trakya'da neden olduğu göç, bununla sınırlı kalmamış ve işgal sonrasında Müslüman nüfus Doğu Trakya'yı terk ederek İstanbul'a gelmiştir. Temmuz-Ağustos 1920'de başlayan İstanbul'a yönelik bu göç dalgası Milli Mücadele yılları boyunca devam etmiştir. "Muhacirin Akını Devam Ediyor", *Vakit*, 11 Ağustos 1336, No. 962, s. 3. "Trakya Muhacereti Devam Ediyor", *Vakit*, 19 Teşrinisani 1336, No. 1059, s. 2. "Trakya'dan Elan Muhacir Geliyor", *Vakit*, 7 Teşrinievvel 1337, No. 1374, s. 1. Yunan işgali söylentilerinin sıklaşması üzerine yalnız Müslümanlar değil, Edirne Museviler de göçe başlamıştır. Bk. BOA. BEO. 4639. 347867. Mehmet Şükrü Güzel, Yunan zulmü nedeniyle Milli Mücadele boyunca Doğu Trakya'dan 60 bin Müslümanın İstanbul'a göç etmek zorunda kaldığını yazmıştır. Güzel, a.g.m., s. 156. Ancak 1921 Londra Konferansı'nda Müttefiklere sunulmak üzere hazırlanan resmî bir istatistik çalışmasına göre Trakya'dan İstanbul'a göç eden Müslüman muhacir miktarı 30 bin kişi olarak verilmiştir. "Tehcir İstatistiki", *İkdam*, 13 Mart 1337, No. 8620, s. 1. İşgalin gerçekleştiği sırada 1. Kolordu Komutanı Albay Muhiddin Bey olsa da İstanbul basınında 1. Kolordu için "Cafer Tayyar Kıtaatı" ya da "Tayyarcılar" ifadesi tercih edilmiştir. 1. Kolordu Komutanlığına Albay Muhiddin Bey'in tayini hakkında bk. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) İrade Dosya Usulü (İ. DUİT.) 160. 23. BOA. BEO. 4631. 347280.
- 22 Bıyıkhoğlu'nun verdiği bilgilere göre kolordunun elinde bulunan çeşitli çap ve özelliklere sahip toplam 53 toptan sadece 27'si, bunun dışında 3.000 tüfek, 30 makhinalı tüfek kurtarılarak Bulgaristan'a götürülmüştür. Bıyıkhoğlu, a.g.e., s. 368-369. Diğer kaynaklar da bu rakamları kullanmaktadır. *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, s. 384. Akın, "Edirne'den Bulgaristan'a Sığınan Askerî Okul

(atlar) da Bulgaristan'a götürülmüş, ancak bu hayvanlar ilerleyen aşamada iki hükûmet arasında sorun hâline gelmiştir²³.

Bulgar makamlarınca yapılan anlaşma gereği kolordu birlikleri sınırı geçerken silah ve cephaneyi Bulgar askerî memurlarına teslim etmişlerdir. Yalnız nakliye araçları ile hayvanların ve subaylara ait şahsi binek hayvanlarının elde kalmasına izin verilmiştir²⁴. Neuilly Antlaşması'na göre Bulgaristan'ın silahtan arındırılması gerektiğinden, kolordu birliklerinin getirmiş olduğu silahların toplanması işine İtilaf Devletleri adına Fransızlar nezaret etmiştir²⁵.

b. Mültecilerin Buldukları Yerler ve Bulgar Hükûmetinin Yardımları

Bulgaristan'a iltica eden asker ve siviller, Yanbolu (Yambol) ve Kızılağaç (Kirkovo) merkez kazalarında toplanmışlardır²⁶. Yolda mülteci grubundan kopuşlar yaşandığından, Yanbolu'ya ulaşan askerler için öncelikle burada bir toplama noktası oluşturulmuştur²⁷. Ancak iaşenin kolaylaştırılması amacıyla birlikler

İdareci ve Öğrencileri", s. 659. Kamil, agm., s. 90. Şahin, agt., s. 93. *Vakit* gazetesine yer alan bir haberde Cafer Tayyar birliklerinden 1.590 silah, 3 top ve 3 araba alındığı bilgisi yer almaktadır. "Bulgaristan'a İltica Edenler", *Vakit*, 21 Ağustos 1336, No. 972, s. 4.

- 23 Toket, ATASE belgelerinde yer alan hayvan ve araba miktarları hakkındaki bilgilerin de farklılık arz ettiğine dikkat çekmiştir. Buna göre farklı tarihlerdeki üç belgede hayvan için 188, 385 ve 36 sayıları verilirken; araba için 41, 58 ve 18 sayıları yer almaktadır. Toket, agm., s. 133-134. "Türk İstiklal Harbi" isimli kaynakta Bulgaristan'a geçirilen hayvan ve araba miktarı da aktarılmış ve 1.147 hayvanın yanı sıra bir miktar arabadan bahsedilmiştir. *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, s. 384. Şahin ve Akın da bu miktarı vermektedir. Şahin, agt., s. 93. Akın, "Edirne'den Bulgaristan'a Sığınan Askerî Okul İdareci ve Öğrencileri", s. 659.
- 24 BOA, HR. SYS. 2571.1/24. *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, s. 383. Bıyıkhoğlu, age., s. 370. Toket, agm., s. 132. Bulgar sınırına geçen 49. Tümen birliklerinin silah ve toplarını Bulgar makamlarına teslim ettiği hakkında bk. "49'uncu Fırkanın Bulgaristan'a İlticası", *Vakit*, 30 Temmuz 1336, No. 950, s. 1. "Bulgaristan'a Geçen Cafer Tayyar Kuvvetleri", *İkdam*, 30 Temmuz 1336, No. 8416, s. 1.
- 25 "Edirne'nin İşgali Haberi Tahkik Etti", *İkdam*, 28 Temmuz 1338, No. 8414, s. 1. Silahların toplanması konusu Bulgar ve Yunan Hükûmetlerini karşı karşıya getirmiştir. "Bulgaristan'a Gidenler", *Vakit*, 5 Ağustos 1336, No. 956, s. 1. Kamil, agm., s. 90, dip not 28'de gösterilen yer. Bulgar Başbakanı Stambolyski, silahların toplanması işinde ancak Bulgar memurlarının sayısı kâfi gelmezse Yunan kuvvetlerinin Bulgar arazisine girmesine izin verilebileceğini söylemiştir. *İkdam*, 1 Ağustos 1336, No. 8418, s. 1.
- 26 Asker ve sivil mülteciler Dedeoğaç'a bağlı Sofulu kazasının Büyükderbent ile Tatarköy köprülerinden geçerek Bulgaristan'a girmişlerdir. BOA, HR. SYS. 2571.1/24. BOA, DH. İ. UM. 20.14. *İkdam* mültecilerin ilk ulaştıkları yerler arasında Tırnova'yı da saymaktadır. "Bulgaristan'daki Türk Eserleri", *İkdam*, 9 Ağustos 1336, No. 8426, s. 1. "Bulgaristan Ahvali", *Vakit*, 28 Teşrinievvel 1336, No. 1037, s. 1. Kamil, agm., s. 89.
- 27 Birlikler Almanlardan kalan barakalara yerleştirilmişlerdir. Yanbolu'da toplanan askerî birliklerden taburlar oluşturulmuş ve başlarına sorumlu subay tayin edilmiştir. Bıyıkhoğlu, age., s. 370.

daha sonrasında Eskizağra (Stara Zagora), Kızanlık, Yenizağra (Nova Zagora), Yanbolu ve Tatarpazarcık olmak üzere beşe bölünmüştür²⁸. Dikkat edilecek olursa Bulgar Hükûmeti askerî birlikleri genellikle Bulgaristan'ın güneydoğu kesimine, Türk sınırına yakın yerlere iskân etmiştir.

Sivil mülteciler ise askerî birliklerden ayrılmış ve yine iâşe koşulları dikkate alınarak Plevne, Vidin, Lom, Rusçuk, Razgrad ve Kızanlık'a dağıtılmıştır²⁹. Sivil mültecilerin, ülkenin orta ve kuzey kesimlerine, özellikle de Müslüman nüfusun yoğun olduğu noktalara iskân edildikleri görülür.

Bulgar makamlarının Türk asker ve sivil mültecilere yardımlarını incelemiden önce bu sırada Bulgaristan'ın içinde bulunduğu iktisadi ve siyasal koşulları göz önünde bulundurmak önemlidir. Stambolyski liderliğindeki Bulgar Halk Çiftçi Birliği tarafından kurulan hükümet 27 Kasım 1919'da İtilaf Devletleri ile Neuilly Antlaşması'nı imzalamıştır. Ancak Neuilly Antlaşması'na karşı ülkede Bolşevik muhalefet güç kazanmış ve büyük bir grev dalgasını tetiklemiştir. Barış antlaşmasının şartlarını ve oluşan hayat pahalılığını protesto etmek isteyen memur ve işçiler, iş yavaşlatmak amacıyla şehir ve kasabalarda, özellikle posta, telgraf ve tren hizmetlerinde büyük bir grev dalgasını başlatmıştır. Bu grev dalgası ülkede büyük bir anarşiyi tetiklediği gibi asıl olarak iktisadi anlamda büyük bir tahribata neden olmuştur. Türk sivil ve askerî mültecilerin Bulgaristan'a ilticası böyle bir zamana tesadüf etmesi açısından önemlidir³⁰.

28 Buna göre Kolordu karargâhı Eskizağra'ya (Stara Zagora), 55. Tümen Kızanlık civarındaki Çakmakçı barakalarına yerleşmiş, subaylar buraya bağlı olan Kızanlık'ta iskân edilmiştir. 60. Tümenin tüm piyade erleri Yenizağra'ya (Nova Zagora), topçu kıtası ise Yanbolu'ya yerleştirilmiştir. 49. Tümen ise Tatarpazarcık'a sevk edilmiştir. Birliklerin beşe bölünmesi 2 Ağustos'tan itibaren gerçekleşmiştir. Tokar, a.g.m., s. 134. Bıyıklıoğlu, *age.*, s. 370. *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, s. 383. "Trakya'dan Bulgaristan'a İltica Edenler", *Vakit*, 15 Ağustos 1336, No. 966, s. 3. "Bulgaristan'a İltica Eden Cafer Tayyar Kuvvetleri", *Vakit*, 23 Eylül 1336, No. 1002, s. 2. Askerî birliklerin Bulgaristan'da iskân edildikleri mahaller hakkında bk. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü (TİTE), Klasör 72, Gömlek 17, Belge 17. Bk. Ek-I

29 Cengiz Hakov, "Atatürk ve Bulgaristan ile Türkiye Arasında Yeni Siyasal-Diplomatik Münasebetler", *Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu, 5-11 Eylül 1991*, C 2, ATAM Yayınları, Ankara 1996, s. 1272'den aktaran Akın, "Edirne'den Bulgaristan'a Sığınan Askerî Okul İdarerci ve Öğrencileri", s. 665. *İkdam*'a göre sivil mültecilerin bir kısmı Filibe, Sofya ve az da olsa Yanbolu'da iskân edilmiştir. "Bulgaristan'daki Mülteciler", *İkdam*, 10 Eylül 1336, No. 8450, s. 1.

30 Stambolyski Hükûmeti, bir taraftan İtilaf Devletleri ile iyi ilişkiler kurarak antlaşma şartlarının iyileştirilmesi siyasetini takip ederken, diğer taraftan da ülkede güçlenen Bolşevik hareket ve grev dalgası ile mücadele etmek durumunda kalmıştır. "Bulgaristan'ın Bi-tarafı", *Vakit*, 14 Ağustos 1336, No. 965, s. 4. "Bulgaristan'ın Bi-tarafı", *İkdam*, 14 Ağustos 1336, No. 8431, s. 1. "Bulgaristan Muahedesinde Tadilat Talebi", *Vakit*, 13 Teşrinievvel 1336, No. 1022, s. 1. "Neuilly Muahedesinin Tadili Talebi", *Vakit*, 15 Kanunievvel 1336, No. 1083, s. 1. Grevciler ve onları destekleyen

Askerî mültecilere, içinde bulunulan mali koşullar altında Bulgar Hükûmetince maaş ya da tahsisat bağlanmamış, Bulgar subay ve erleri gibi işçileri temin edilmiştir. Ancak bu yeterli olmayınca er ve subaylardan, başka yerlere gitmek isteyenler serbest bırakılmış ve bunlar kendi işçilerini temin için gittikleri yerlerde iş bulmak, hatta maden ocaklarında bile çalışmak mecburiyetinde kalmışlardır³¹. Askerî personelin büyük bir kısmı ordu malı dışında kalan şahsi eşyalarını ve özellikle de subaylar şahsi hayvanlarını satarak geçimlerini temin etmiştir. Satacak bir şeyi kalmayan subaylar oldukça büyük zorluklar yaşamıştır. Bunun üzerine Bulgar Tümen Levazım Başkanının denetiminde kurulan bir komisyonca değer biçilen eşyalar, “raspiska” adı verilen senetler karşılığında Bulgar makamlarında teslim alınmış, böylece şahsi eşya ve hayvanlarının değerinin altında alınıp satılmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır³². Uzunköprü Kaymakamı Hakkı Bey, raporunda bu durumdan söz etmiş, Eskizağra, Yenizağra, İslimiye (Sliven) ve Yanbolu’da bulunan birliklerin “misafir kaydıyla” işe edildiklerini, ancak işçede yaşanan yetersizlik nedeniyle subayların şahsî hayvanları ile eşyalarının satışına

Bolşeviklerin anarşi ve sabotaj eylemleri ülkedeki nakliyatı aksatmış, tedarik zinciri kırıldığı için gıda ve tarım ürünlerinde çok yüksek fiyat artışı yaşanmıştır. Grev, Bulgaristan’a toplamda 45-60 milyon frank değerinde bir maddi zarara neden olmuştur. Grev dalgası ve siyasal muhalefetle başa çıkmak için Stambolyski Hükûmeti sıkıyönetim ilan etmiştir. Şubat 1920 itibarıyla Bulgaristan’daki iç karışıklıkları aktaran 516. Hudut Tabur Komutanı İhsan Bey’in raporu için bk. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı (İBB), Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, Bel. Mtf. 047742. Ülkedeki sıkıyönetimle ilgili olarak ayrıca bk. BOA. HR. SYS. 2330. 51. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Dahiliye Asayiş Kalemi (DH. EUM. AYŞ.) 30. 78. “Bulgaristan’da İktisadi Buhran”, *Vakit*, 17 Kanunisanı 1337, No. 1116, s. 2. “Bulgaristan Ahvalı”, *Vakit*, 3 Ağustos 1336, No. 954, s. 1. “Bulgaristan’da Hükûmet Mücadelesi”, *Vakit*, 25 Eylül 1336, No. 1004, s. 1. “Bulgaristan Ahvalı”, *Vakit*, 28 Teşrinievvel 1336, No. 1037, s. 1. Grev dalgasının yaşandığı şehirler arasında Türk mültecilerin yerleştirildiği şehirler de yer almaktadır. Sofya, Filibe, Varna, Eskizağra ve Yanbolu’daki grevde hükûmetin müdahalesine karşılık olarak muhaliflerin gerçekleştirdiği bombalı eylemde 800’den fazla insanın hayatını kaybettiği hakkında bk. BOA. HR. SYS. 2330. 49. “Bulgaristan’da Müsademeler”, *Vakit*, 31 Ağustos 1336, No. 979, s. 2. Bununla birlikte Bulgaristan’a dair istihbarat raporlarında Bulgar kamuoyunun *Türklerle karşı müimâşatkar; Rumlara aleyhtar olduğu* bilgisine de yer verilmiştir. BOA. DH. EUM. AYŞ. 30. 78.

- 31 Sofya’nın kuzeybatısında yer alan “Pernik” maden kömürü ocaklarında çalışmak zorunda kalan bir başçavuş, dört onbaşı ve altı nefer hakkında bk. BOA. HR. SYS. 2571. 3/71. Kolordu tarafından 17 Ağustos tarihiyle yayınlanan emirde kendilerine gösterilen yerlerde kalmak istemeyen subayların, Bulgar makamlarının onayı ile garnizon haricinde ikamet edebilecekleri duyurulmuştur. Tokar, agm., s. 135, dip not 54’te gösterilen yer.
- 32 Bulgar Hükûmetinin yardımları konusunda Tokar ve Bıyıkhoğlu farklı görüştedirler. Tokar’e göre Bulgar Hükûmeti, Kolorduya bağlı birliklerin barınma ve işçilerini karşılamıştır. Tokar, agm., s. 135. Ancak Bıyıkhoğlu, Bulgaristan’a iltica eden subay ve erlere Bulgar Hükûmetince uluslararası teamüllere göre muamele edilmediği, işçenin sadece ilk zamanlara mahsus olup devamının gelmediğini ve sonuçta Türk askerlerin zor şartlar altında yaşamak mecburiyetinde kaldıkları görüşündedir. Bıyıkhoğlu, *age*, s. 371.

izin verildiğini, bunun da zamanla suiistimale neden olduğunu aktarmıştır³³. Hakkı Bey, geçimini sağlayamayan erlerin, subaylara ait eşyayı çalarak değerinin altında sattığını ve Bulgar makamlarının bu duruma müdahale ederek yukarıda sözü edilen Levazım Komisyonunu kurduğunu aktarmıştır. Şahsî eşya ve hayvanlar komisyonca değer biçilerek makbuz karşılığında alınmış, bunun dışında satış yapmak yasaklanmıştır. Hakkı Bey, geçim sıkıntısı çeken askerlerin karargâhlardan firar ederek memleketlerine dönmeye çalıştıklarını da ifade etmiştir. Ancak aşağıda ele alınacağı üzere Bulgar Hükûmeti sonrasında bu işe masraflarını Osmanlı Hükûmetinden talep etmiş, ayrıca mazbata karşılığında verilen eşya ve hayvanların tazminatı konusu, sorun haline gelmiştir. Osmanlı Hükûmeti, askerlerin tarafsız bir ülkeye sığınan askerî personel değil, Bulgar Hükûmeti tarafından savaş esiri muamelesi gördüğünü savunmuştur.

Hakkı Bey, raporunda sivil mültecilerden de bahsetmiş, bunların başlangıçta Yanbolu ve Kızılağaç taraflarında toplanmış olduklarını, ancak diğer mahallere dağıldıklarını ifade etmiştir. Sivil mülteciler memleketlerine dönmek için Doğu Trakya'da durumun normalleşmesini beklemektedirler. Hakkı Bey, Bulgar Çiftçi Hükûmeti'nin büyük kesimi çiftçi olan bu mültecileri çiftliklerde iskân ederek, tarımsal üretimde istihdamı artırmaya çalıştığını da dile getirmiştir³⁴. Bunların iskânı ve kalacakları evlerin inşası için gerekli malzeme ile her bir haneye 50 dönüm arazi dağıtılmasına karar verilmiştir. Bu suretle Bulgaristan'da kalmak isteyen ya da memleketlerine dönmek isteyen mültecilerin tespiti için Bulgar Hükûmeti, Varna Mebusu Zümrezâde Şakir Bey'in başkanlığında bir komisyon oluşturmuştur. Komisyonun çalışmaları neticesinde mültecilerin Deliorman, Eskizağra ve Yenizağra civarına iskânları kararlaştırılmış, bunun dışında muhtaç halde bulunanlara günlük işe temin edilmiş, ayrıca 50 Bulgar levası iane verilmiştir³⁵.

33 Eskizağra'da Kolordu Karargâhı, Yenizağra'da 60. Tümen, İslimiye'de 55. Tümen ve Yanbolu'da 49. Tümen birlikleri ile Topçu Alayı iskân edilmiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 1/24. "Cafar Tayyar'ın Erkân-ı Harbiyesi Eskizağra'da", *İkdam*, 15 Ağustos 1336, No. 8433, s. 1.

34 *İkdam* gazetesi mültecilerin orada kalmak yerine "mevâ-yı kadimelerine" dönmelerinin Osmanlı Hükûmetince teminin istemiştir. "Yine Muhaceret Meselesi", *İkdam*, 10 Ağustos 1336, No. 8427, s. 1.

35 BOA. HR. SYS. 2571. 1/24. BOA. DH. İ. UM. 20. 14. BOA. BEO. 4650. 348716. Bulgar Hükûmeti ve bilhassa Çiftçi Partisi tarafından Türk mültecilere oldukça ilgi gösterildiği ve yardımda bulunduğu basında yer almıştır. Hükûmet tarafından bunlar için 1 milyon leva tahsisat ayrıldığı ve nüfus başına da ikişer leva tahsis edildiği yazılır. "Bulgaristan'daki Mülteciler", *İkdam*, 10 Eylül 1336, No. 8450, s. 1. İbrahim Kamil ve Veysi Akın, Bulgar kaynaklarına atıfta Bulgar Hükûmetinin mülteciler için 2 milyon levalık bir bütçe ayırmış olduğu bilgisini paylaşırlar. Akın, "Edirne'den Bulgaristan'a Sığınan Askerî Okul İdareci ve Öğrencileri", s. 660. Kamil,

Görüldüğü üzere Bulgar Hükûmeti, ülkenin içinde bulunduğu iktisadi koşullarda Türk mültecileri için büyük bir maddi yardımda bulunamamıştır. Bu şartlar altında özellikle asker ve subaylar oldukça güç koşullar altında yaşamış ve şahsi eşyalarını kaybetmişlerdir. Bu nedenle asker ve sivil mülteciler kendi imkanları ile memleketlerine dönme çabası içerisinde girmişlerdir.

2. Kolordu Birliklerinin Dönüşü İçin Osmanlı Hükûmeti'nin Çalışmaları ve Bulgar Hükûmetiyle Temaslar

Bulgaristan Hükûmeti'nin askerî mültecilere gereken yardımı sağlayamaması sonucu yaşanan mağduriyet, mültecilerin bir an evvel memleketlerine dönüşlerini zorunlu kılmış ve yaklaşan kış ayları da bu duruma aciliyet kazandırmıştır³⁶. Ancak bu noktada yaşanan temel sıkıntı iki hükûmet arasındaki siyasi ilişkilerin henüz iade edilmemiş olması nedeniyle Osmanlı Hükûmeti'nin, Bulgar Hükûmeti ile ilişkilerini İspanya Sefareti aracılığıyla sürdürmesi ve bu durumun bürokratik işlemlerin normalden daha uzun bir süre gerektirmesi olmuştur³⁷.

Bulgaristan'a iltica eden kolordu birliklerinin komutanı Albay Muhiddin Bey, İstanbul'a gönderdiği üç mektupla hükûmetten yardım talep etmiştir. 26 Ağustos tarihli ilk mektubunda Bulgar Hükûmetinin kendilerini sadece er gibi iâşe ettiğini, sefil haldeki subayların hamam ve tıraş parası gibi temel ihtiyaçları için dahi özel eşyalarını satmak durumunda kaldığını yazmıştır. Subaylar bu şekilde "muhafazayı şerefe gayret etmektedirler." Muhiddin Bey, iki maaşa karşılık olarak 100 bin liranın gönderilmesini ya da bu meblağın Bulgar Hükûmeti aracılığıyla verilmesini

agm., s. 89.

36 *Hükûmete düşen bir vazife-i acile vardır ki, o da derhal muhacir ve mültecilerin ve firarilerin mukadderatıyla ciddi olarak meşgul olmak ve onları hücre sefâletinden bir an evvel tahlise çalışmaktır.* "Yine Muhaceret Meselesi", *İkdam*, 10 Ağustos 1336, No. 8427, s. 1.

37 Bulgaristan, 29 Eylül 1918 tarihinde imzaladığı Selânik Ateşkesi gereği Osmanlı Devleti ile ilişkilerini kesmiş ve İtilaf Devletlerinin baskısı sonucunda Osmanlı Devleti de Bulgaristan'la ilişkilerini noktalamıştır. İstanbul Hükûmetinin 29 Kasım 1918 tarihli notasıyla İstanbul'daki Bulgar elçisi Kolişev'in görevi sonlandırılmış, İzmir ve Edirne'deki Bulgar Konsoloslukları kapatılmıştır. Karşılığında 17 Aralık 1918'de Bulgar Hükûmeti de İstanbul Hükûmetine bir nota vermiş, Sofya'daki Osmanlı elçisi Sefa Bey ve Bulgaristan'daki Osmanlı diplomatları sınır dışı edilmiştir. Bu nedenle Mütareke Döneminde, Bulgaristan'ı Osmanlı Devleti nezdinde İstanbul'daki İsveç Elçiliği; Osmanlı Devleti'ni de Bulgaristan nezdinde Sofya'daki İspanya Elçiliği temsil etmiştir. Kamil, agm., s. 86. İspanya'nın Sofya elçisi Jose de Romero Dusmin'in Bulgar Hükûmeti nezdinde Osmanlı Hükûmeti'nin menfaatlerini korumakla yetkilendirildiği hakkında bk. BOA. HR. SYS. 2121. 18.

istemıştır³⁸. Mektubun ulaştığı sırada³⁹ mülteciler için zaten harekete geçmiş olan Osmanlı Hükûmeti, mültecilerin durumunu yerinde tespit etmek için üç kişilik bir heyeti Bulgaristan'a gönderme ve gelecek bilgiler doğrultusunda hareket etme kararı almıştır⁴⁰. Bu kararın alındığı sırada Albay Muhiddin Bey, Kolordunun bir süre daha Bulgaristan'da kalmasıyla “şeref-i askerî ve hükûmetin tezelzüle” uğrayacağına işaret eden 25 Eylül tarihli ikinci mektubunu göndermiş, subayların büyük kısmının şahsî eşya ve hayvanlarını çok ucuz fiyata sattıkları, kılık kıyafet değiştirmek suretiyle ya da muhacir sıfatıyla Bulgar Hükûmetinden pasaport temin ederek İstanbul'a dönmeye muvaffak oldukları⁴¹ ve bu suretle Bulgaristan'da az miktarda subayın kaldığı bilgisini paylaşmıştır. Fransız Kumandanı General Franchet d'Esperey'in emri doğrultusunda Bulgar Hükûmetinin kendilerine esir muamelesi gösterdiğini ve esir kabul edildikleri için maaş alamadıklarını aktaran Muhiddin Bey, Bulgaristan'da kalan az sayıdaki subayın bir an önce İstanbul'a nakillerini talep etmiştir⁴². Albay Muhiddin Bey'in mektuplarının ulaştığı sırada Bulgar Hükûmeti de Osmanlı Hükûmeti nezdinde teşebbüste bulunarak Bulgaristan'daki Türk askerlerine acilen yardım ve bunların memleketlerine iadesini talep etmiştir⁴³.

- 38 Albay Muhiddin Bey, 706 subayın iki aydır maaş alamadığını ve bir aydır Bulgaristan'da buldukları halde Bulgar makamlarının sadece bu konunun arzına müsaade ettikleri hususuna da dikkat çekmiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 1/50. BOA. BEO. 4656. 349132/5. Biyıklıoğlu, *age.*, s. 371.
- 39 26 Ağustos'ta İslimiye'den gönderilen bu mektup 21 Eylül'de ise Osmanlı Hariciye Nezaretine ancak ulaşmıştır. BOA. HR. SYS. 2571. 1/47-48.
- 40 Heyette Albay Hüseyin Hakkı, Binbaşı Tahsin ve Neyir Bey yer almaktadır. HR. SYS. 2571. 1/31-37-41-51. “Bulgaristan'daki Mülteciler”, *İkdam*, 18 Eylül 1336, No. 8458, s. 3. “Bulgaristan'da Bulunan Memur ve Muhacirler”, *Vakit*, 24 Eylül 1336, No. 1003, s. 2.
- 41 Sofya Şehbenderliği Kaçıkları Nahit Bey de birkaç ay zarfında mültecilerin büyük kısmının kendi imkanları ile memleketlerine dönmeyi başardığını, sadece 40-50 civarında subay ile 700 civarında askerin Bulgaristan'ın farklı yerlerinde kalmış olduğu bilgisini aktarmaktadır. BOA. HR. SYS. 2571. 2/35. Bu sırada subayların kendi imkanları ile çeşitli yollardan İstanbul'a gelmeye başladıklarına ilişkin bk. BOA. BEO. 4648. 348592 ve BOA. BEO. 4659. 349355. “Bulgaristan'daki Mülteci Askerler”, *İkdam*, 20 Ağustos 1336, No. 8437, s. 1. “Bulgaristan'daki Osmanlı Zabitanı”, *Vakit*, 20 Ağustos 1336, No. 971, s. 3. “Bulgaristan'daki Mülteciler İçin” *Vakit*, 25 Ağustos 1336, No. 976, s. 2. “Bulgaristan'daki Âsâkir-i Osmaniye”, *İkdam*, 22 Teşrinievvel 1336, No. 8487, s. 2.
- 42 BOA. HR. SYS. 2571. 1/59. BOA. BEO. 4656. 349132/7. Mektup, 13 Ekim'de Harbiye Nazırı Hüseyin Hüsnü Paşa imzasıyla Hariciye Nezaretine, 17 Ekim'de ise Sadaret makamına iletilmiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 1/56-57.
- 43 Bulgar Hükûmeti, Osmanlı Hükûmeti'ne iletmiş 9 Ekim 1920 tarihli notada Bulgaristan'daki *Tayyar Bey ordusuna ait görevlilerin ve askerlerin durumunun, nihayetinde sefil ve çaresiz bir hale geldiğini* ifade etmiş ve bunların ihtiyaçlarının temini hususunu Osmanlı Hükûmeti'nden acilen talep etmiştir.

Görüldüğü üzere Osmanlı Hükûmeti daha 26 Ağustos tarihli ilk mektuptaki talepleri yerine getiremeden, Muhiddin Bey 25 Eylül'de ikinci mektubunu göndermiştir. Bunun üzerine başlayan bürokratik yazışmaların ardından⁴⁴ Maliye Nezareti 13 Ekim tarihli yanıtında, Bulgaristan'daki askerlerin miktarına ilişkin kesin bir malumat olmadığı ve asıl olarak *vaziyet-i hazıra-i maliye dahi buna katıyyen müsait görülmediğinden* talebin yerine getirilemeyeceğini ifade etmiştir⁴⁵. Durum tespiti için gönderilmesi kararlaştırılan heyet yola çıkamadığından mülteci asker miktarı belirlenemediği gibi malî durumun elverişsizliği de Harbiye Nezareti'nin elini kolunu bağlamış ve Hariciye Nezareti'ne verilen yanıtta, ancak İspanya Elçiliği aracılığıyla asker miktarının tespit edilmesi halinde, yardım için bir planlama yapmanın mümkün olacağı ifade edilmiştir⁴⁶. Bu noktada iki nezaret arasında yaşanan görüş ayrılığı, uzun yazışmalara neden olmuştur⁴⁷.

İki nezaret arasında yazışmaların devam ettiği sırada Albay Muhiddin Bey, 23 Kasım tarihli üçüncü mektubunu göndermiştir. Subayların *kısmen amelelikle maiyetlerini temine mecbur kaldıklarını*, erlerin ise Bulgaristan'ın çeşitli noktalarına dağılarak çalışmak suretiyle geçimlerini temin ettiklerini hatırlatan Muhiddin Bey, bu durumun *namus-u millet ve şeref-i askerîyeyi haleldâr edeceğini* söylemiş, askerlerin hayatına mâl olmamak için, yol masraflarının teminine kadar geçecek sürede, hiç değilse işlerinin ve zorunlu ihtiyaçlarının temini için uygun görülecek miktarın gönderilmesini talep etmiştir. Bununla birlikte Bulgaristan'a gönderilmesi kararı alınan heyetin gelişinin de beklendiğini ilave etmiştir. Muhiddin Bey ikinci olarak Yunan Hükûmeti'nin, Fransa nezdindeki girişimleri neticesinde başlayan vize krizinin çözülmesini istemiştir. Şimdiye kadar askerlerin büyük kısmının kendi imkanlarıyla memleketlerine dönmeyi başarmış olsalar da pasaportlarının

BOA. HR. SYS. 2571.1/53-54.

44 Harbiye Nazırı, Muhiddin Bey'in ilk mektubunu 27 Eylül'de Sadaret makamına göndermiştir. BOA. BEO. 4656. 349132/9. Sadaret ise gerekli işlemlerin yapılması talimatını 30 Eylül'de Maliye Nezaretine vermiştir. BOA. BEO. 4656. 349132/1.

45 BOA. BEO. 4659. 349367/3. Karar, 14 Ekim'de Harbiye Nezaretine iletilir. BOA. BEO. 4659. 349367/1. Albay Muhiddin Bey'in ilk mektubuna ilişkin bu kararın alındığı sırada, ikinci mektup 19 Ekim'de Sadaret makamına ulaşmıştır. BOA. BEO. 4656. 349132/3.

46 BOA. HR. SYS. 2571.1/70-83.

47 Hariciye Nezareti asker miktarından önce yol masraflarının tespit edilmesi düşüncesindedir. Hariciye Nezaretinin 6 Kasım tarihli yanıtında *zabitan ve efrâd-ı mezkurenin müzayaka içinde bırakılmaları teviz edilemeyeceğine* işaret edilmiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 1/68. Harbiye Nezareti'nin 16 Kasım tarihli yanıtında, yol masraflarının tespiti ve hükümetçe karşılanması hususunun para tedarikinden daha uzun bir süre alacağı, para konusunun asıl olarak siyasi girişimler tamamlandıktan sonra gündeme gelmesi gerektiği noktasına temas edilmiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 1/134.

Fransız kontrol subayları tarafından vize edilmemesi nedeniyle 40'ı Ahyoluburgaz (Pomorie) ve 40'ı İslimiye'de olmak üzere 100'den fazla subayın bekletilerek mağdur edildiklerini söylemiştir⁴⁸. Dedeâğaç Şehbenderliği Kâtibi Şemseddin Efendi de Hariciye Nezaretine yazdığı 26 Kasım tarihli raporda, Muhiddin Bey'in ifadelerini doğrular bilgilere yer vermiş, askerlerin sevki için Sofya'daki Fransız memurları ile temasa geçildiği hâlde sonuç alınmadığını ve ağır kış şartlarında daha fazla dayanmalarının imkânsız olduğunu ifade etmiştir⁴⁹.

Bu sırada Bulgar Hükûmeti Varna Mebusu Zümrezâde Şakir Bey'i, mültecilerin iadeleri konusunu görüşmek için İstanbul'a göndermiştir⁵⁰. Yapılan görüşmelerin ardından Bulgaristan'daki mültecilerin iadesi işinde Şakir Bey'le çalışmak üzere Muhacirin Müdür Muavini Sabri Bey, Sofya'ya hareket etmiştir⁵¹. Harbiye Nezareti de mültecilerin memleketlerine iadesi sürecini tıkayan vize sorununun çözülmesi için gerekli teşebbüslerin derhâl yapılmasını Hariciye Nezaretinden talep etmiştir⁵². Bu sırada Bulgar Hükûmeti, 18 Aralık tarihli notasıyla Osmanlı Hükûmeti'ne ikinci bir çağrıda bulunmuş ve Bulgaristan topraklarına sığınan askerlerin memleketlerine iadeleri talebini yinelemiştir⁵³.

Sofya'ya gönderilen Muhacirin Müdür Muavini Sabri Bey, 24 Aralık tarihli ilk

- 48 23 Kasım 1920 tarihli mektup için bk. BOA. HR. SYS. 2571. 1/103. Mülazım-ı evvel (Üsteğmen) Mehmet, İstanbul'a dönmeyi başaran arkadaşlarından birine Sofya'dan gönderdiği 4 Ocak 1921 tarihli mektupta vize krizinden bahsetmiş ve 35 gündür Sofya'da bulunduğunu, *bugün, yarın diye* Bulgar makamlarınca oyalandığını ve artık yemek içmek için para bulmakta son derece güçlük çektiğini aktarmıştır. BOA. HR. SYS. 2571. 2/42.
- 49 Şemseddin Efendi, Yunan Hükûmeti'nin müdahalesinden sonra sevkياتın 20 gündür aksamış olduğunu ve 400-500 civarındaki Anadolulu neferin Ahyoluburgaz iskelesinde perişan bir halde beklediği bilgisini aktarmıştır. BOA. HR. SYS. 2571. 1/67.
- 50 "Bulgaristan'daki Mülteciler", *Vakit*, 15 Teşrinisani 1336, No. 1055, s. 2. "Bulgaristan'daki Müslüman Mülteciler", *İkdam*, 26 Teşrinisani 1336, No. 8520, s. 2.
- 51 "Bulgaristan'daki Müslüman Muhacirler", *Vakit*, 8 Kanunievvel 1336, No. 1076, s. 1.
- 52 Harbiye Nazırı imzasıyla gönderilen 1 Aralık 1920 tarihli yazı için bk. BOA. HR. SYS. 2571. 1/104. Hariciye Nezaretinden verilen 20 Aralık tarihli yanıtta mültecilerin miktarıyla, yol masraflarının ne kadar olduğunu bildirilmesine ilişkin İspanya Sefaretinden yanıt alınması halinde harekete geçileceği bilgisi paylaşılmıştır. BOA. HR. SYS. 2571.1/102.
- 53 Bulgar Hükûmeti'nin notasında asker mültecilerin *kaderleriyle ilgilenmesi ve ülkelerine geri gönderilmesi konusunda gerekli yardımın yapılması* için Osmanlı Hükûmeti göreve davet edilmiştir. Notada ayrıca *Karada vuku bulan bir savaşta tarafsızların hak ve görevleriyle ilgili olarak İkinci Lahey Konferansında akdedilen sözleşme gereği Bulgaristan topraklarına çekilen ve Bulgar Hükûmeti tarafından savaş esiri muamelesi gören Türk ordusu askerleri* ifadesine yer verilmiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 2/6.

raporunda vize konusunda çıkarılan sıkıntıdan bahsetmiş ve 700-800 kişilik asker grubunun Varna ve Ahyoluburgaz iskelelerinde, çok kötü koşullarda beklemekte olduğunu bildirmiştir⁵⁴. Bunun üzerine Harbiye Nezaretinden sonra Dahiliye Nezareti de harekete geçmiş ve Hariciye Nezaretine gönderilen yazıda, alınan raporlardan, İstanbul'daki İtilaf Temsilciliğince verilen, pasaportların vize edilmesi talimatının, Sofya'daki temsilciliğe henüz ulaşmamış olduğunun anlaşıldığı ifade edilmiştir. Dahiliye Nezareti, Bulgaristan'daki İtilaf temsilcilikleri ile temasa geçilerek asker ve sivil mültecilerin belirlenecek güzergâhlar üzerinden serbestçe memleketlerine iadelerinin temin edilmesi talebinde bulunmuştur⁵⁵. Hariciye Nezareti bu talebe, üç nezaretin birlikte çalışması gerektiği yanıtını vermiştir⁵⁶.

Hariciye Nezareti tarafından, vize muamelesinde mültecilere zorluk çıkarılmaması için Fransa Fevkalade Komiserliği nezdinde yapılan teşebbüse başlangıçta olumlu sonuç alındığı görülsede Fransı Komiserliğinin talimatına rağmen, Sofya'daki Fransız Sefaretinin mültecilerin vize muamelesini geciktirmeye devam ettiği ve özellikle 179 askerî mültecinin pasaportunu vize etmekten kaçındığı görülmüştür⁵⁷.

Vize muamelesi tamamlanmadığı için ağır kış şartlarında, sefil ve perişan bir halde bekleyen mültecilerin iadesi için Hariciye Nezareti tarafından 31 Ocak 1921 tarihinde Fransa Komiserliğine ikinci müracaat gerçekleştirilmiştir⁵⁸. Bu müracaat üzerine harekete geçen Dahiliye Nezareti, Varna ve Ahyoluburgaz iskelelerinde beklemekte olan askerlerin vapurla nakillerinin fazla masraf gerektireceğinden, bunun yerine mültecilerin yolcu vapurlarıyla ve indirimli tarife üzerinden sevk edilmelerinin daha uygun olacağını ve yolculuk sırasında askerlerin iâşesinin temini için Hazine'den alınacak miktarın Sabri Bey'e gönderilmesini Hariciye Nezaretine teklif etmiştir⁵⁹. Bu tekliften Harbiye Nezareti de haberdar edildikten

54 BOA. HR. SYS. 2571. 2/46.

55 Dahiliye Nezaretinden gönderilen 3 Ocak 1921 tarihli yazı için bk. BOA. HR. SYS. 2571. 2/1.

56 Hariciye Nezaretinden gönderilen 11 Ocak 1921 tarihli yazıda, vize sorununun çözülmesi ve mültecilerin iadesi için Hariciye, Dahiliye ve Harbiye Nezaretlerinin iş birliği gerekli görülmüştür. BOA. HR. SYS. 2571. 2/3. BOA. HR. SYS. 2571. 2/5.

57 İstanbul Fransız Fevkalade Komiserliği tarafından, Yunan Fevkalade Komiserliğine ve Bulgaristan'daki Fransa Sefaretine yapılan 2 Ocak 1921 tarihli tebligatta, mültecilerin dönüşünde zorluk çıkarılmaması istenmiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 1/110. BOA. HR. SYS. 2723. 3/2. Memlekete dönüş için pasaportlarının Fransız makamlarınca vize edilmesini bekleyen 179 askeri personelin isim listesi için bk., BOA. HR. SYS. 2723. 3/7.

58 BOA. HR. SYS. 2571. 2/44.

59 Dahiliye Nezareti bu teklifin kabul edilmesi halinde daha az masrafla mültecilerin iadesinin mümkün olacağını, reddi hâlinde Hariciye Nezaretince ne gibi bir yolun düşünüldüğünü 17

sonra Maliye Nezaretine tahsisat için müracaatta bulunulmuştur⁶⁰.

Bu planlamanın yapıldığı bir sırada Ahyoluburgaz'da beklemekte olan 338 askerî mültecinin, Avrupa seyahatinden dönerken Sofya'ya uğramış olan Mebus Basri Beyefendi'nin Fransız Sefareti nezdinde yaptığı girişimler neticesinde vize işlemlerinin tamamlanarak hareketlerine izin verildiği, Sofya Şehbenderliği Kançıları Nahit Bey'in 31 Ocak tarihli raporundan anlaşılmaktadır. Ancak Nahit Bey bu raporunda, vize krizinin büyümesine neden olarak Zümrezâde Şakir Bey'i suçlayan ifadelerle de yer vermiştir. Şakir Bey, gazetelere yaptığı açıklamalarda mülteci miktarını abartılı olarak gösterdiğinden İtilaf Devletleri sevkıyatı engellemeye çalışmıştır. Oysa Bulgaristan'da kalan mülteci miktarı sadece 500-600 kişidir ve bunlar zaten çiftlik ve fabrikalarda çalışarak memleketlerine dönüş paralarını temin etmiştir. Önlerindeki tek engel vize meselesidir⁶¹.

Nihat Bey'in raporu sonrasında, Ocak-Şubat 1921 itibarıyla Osmanlı Hükûmeti'nin öncelikli amacı Bulgaristan'da kalan asker miktarını tespit ve bunların dönüşü için ne kadar tahsisata ihtiyaç duyulduğunu hesaplamak olmuştur. 1921 Ocak sonu itibarıyla Bulgaristan'ın çeşitli yerlerinde İstanbul'a dönmek için beklemekte olan askerî personel miktarı 830 ve bunların iadeleri için gerekli yol masrafı ise 3.000 lira olarak tespit edilmiştir⁶². Bu durum tespitinin ardından Harbiye Nezareti, askerî mültecilerin de sıradan muhacirler gibi iadesini kararlaştırmış ve bu iş için Maliye Nezaretinden 3.000 liralık bir avansa onay alınmıştır⁶³.

Ocak tarihli yazı ile sormuştur. BOA. HR. SYS. 2571. 2/46.

60 BOA. HR. SYS. 2571. 2/47.

61 Nahit Bey'e göre, Şakir Bey gazetelere verdiği beyanatlarda Bulgaristan'da kalan mülteci miktarını 14.000 olarak açıklamıştır. Mülteci miktarını abartan Şakir Efendi, devletimizi şu zamanda fazla bir masrafa duçar ettiği gibi gazetelerdeki mülakatları da *Düvel-i Mütelifenin nazar-ı dikkatini ehemmiyetle celp etmiş olduğundandır ki, buradaki mültecimizin avdellerini imkân haricinde bırakmıştır*. BOA. HR. SYS. 2571. 2/35-36.

62 830 kişiden 180'i Varna, 150'si Ahyoluburgaz, 200'ü Şumnu ve Lom, 300'ü İslimiye, Kızanlık ve Eskizağra'da bulunmaktadır. Bu bilgilerden, askerî mültecilerin başlangıçta iskân edildikleri yerlerin dışında, Bulgaristan'ın çok farklı yerlerine dağılmış oldukları anlaşılmaktadır. BOA. HR. SYS. 2571. 2/54. BOA. HR. SYS. 2571. 2/55.

63 Harbiye Nezaretinden gönderilen 21 Şubat 1921 tarihli yazı için bk. BOA. HR. SYS. 2571. 2/49. Böylece Hükümetin, Dahiliye Nezaretinin 17 Ocak 1920 tarihli teklifini kabul ettiği anlaşılmaktadır. 17 Ocak 1920 tarihli yazı için bk. BOA. HR. SYS. 2571. 2/46. Pasaportları vize edilmediği için beklemekte olan mülteci askerlerden bir kısmı, özellikle de Anadolu erler, Cuma-yı Bâlâ Müftülüğü aracılığıyla yardım talebinde bulunmuşlardır. "Bulgaristan'daki Esirlerimiz", *Vakit*, 10 Mart 1337, No. 1168, s. 2. "Bulgaristan'daki Anadolu Efrad", *İkdam*, 9 Mart 1337, No. 8616, s. 3. Cuma-yı Bâlâ, Selânik'in Serez Sancağına bağlı bir kaza iken daha sonra Bulgaristan'a bırakılmıştır. Bugünkü "Blagoevgrad" şehridir.

Hükûmetin, bu dakikadan itibaren pasaport sorununu çözmek için uğraştığı görülmektedir. 31 Mart tarihli Meclis-i Vükela toplantısında Maliye Nezaretince ödenecek 3.000 liranın bir memur vasıtasıyla Bulgaristan'a götürülmesi ve vize sorununun derhal çözüme kavuşturulması kararlaştırılmıştır⁶⁴. İtilaf Devletleri nezdinde yapılan teşebbüslerin ardından vize sorunun çözüldüğü ve 3.000 liranın Bulgaristan'a gönderilerek kalan askerî mültecilerin sıradan muhacirler gibi yolcu vapurlarıyla nakledildiği anlaşılmaktadır⁶⁵. Böylece 1920 Ekim ayı sonunda ortaya çıkan vize sorunu Mart 1921'de çözümlenmiş olur.

Vize sorunun çözülmesinden sonra yola çıkan askerî mülteciler İstanbul'a ulaşırken, bunların bir kısmı yolda Yunanlılar tarafından çevrilerek savaş esiri kabul edilmiş ve tutuklanarak Pire'ye sürgün edilmişlerdir⁶⁶. İtilaf Devletleri nezdinde yapılan teşebbüsler neticesinde esir düşen bu asker mültecilerin Eylül 1921'de ülkeye dönüşü temin edilmiştir⁶⁷. Ancak Mart-Nisan 1922'ye gelindiğinde, Yunanistan'da az sayıda mülteci asker bulunduğu ve bunların iadesi için Hükûmetin tahsisat gönderdiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır⁶⁸.

64 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Meclis-i Vükela Mazbataları (MV) 221. 97. "Bulgaristan'daki Türk Mülteciler", *İkdam*, 23 Şubat 1337, No. 8604, s. 3. "Bulgaristan'a İltica Eden Zabiterimiz", *İkdam*, 25 Şubat 1337, No. 8606, s. 3. "Bulgaristan'daki Mülteci ve Muhacirler", *İkdam*, 11 Mart 1337, No. 8618, s. 3. "Bulgaristan'daki Efradımız", *Vakit*, 24 Mart 1337, No. 1181, s. 3.

65 BOA. BEO. 4678. 350810/1-3.

66 "Kyril" vapuruyla Bulgaristan'dan gelen 150 kişi Yunanlılarca tutuklanıp Pire limanına götürülmüşlerdir. "Kyril Vapuruyla Gelen Esirlerimiz", *Vakit*, 25 Nisan 1337, No. 1214, s. 2. Osmanlı Hükûmeti, Londra Elçisi Mustafa Reşid Paşa vasıtasıyla İngiltere Hükûmeti ile temas kurarak bunların iadesini temin etmiş ise de Haziran 1921 sonlarına gelindiğinde bu esirlerin hala İstanbul'a ulaşmadıkları anlaşılmaktadır. "Bulgaristan'dan Gelen Esirlerimiz", *Vakit*, 2 Haziran 1337, No. 1252, s. 3. "Yunanistan'daki Esirlerimiz", *Vakit*, 26 Haziran 1337, No. 2174, s. 2.

67 BOA. MV. 222. 57. BOA. BEO. 4694. 351986/1-4.

68 Geçimlerini sağlamak için kömür madenlerinden çalışmak zorunda kalan bir başçavuş, dört onbaşı ve altı neferin İstanbul'a iadeleri için 6.000 levaya ihtiyaç duyulduğu Sofya İspanya Sefareti Refakat Memuru Şehbender Sami Bey tarafından 1 Mart 1922'de Hariciye Nezaretine yazılmış ve söz konusu miktar Nisan 1920'de Osmanlı Bankası aracılığıyla Sofya'ya gönderilmiştir. *BOA. HR. SYS. 2571. 3/70-90*. İçine düştükleri sefaletten yakınan ve Hükûmetin acil yardımını talep eden Edirne, Yozgat, Konya ve Afyon doğumlu 1. Kolorduya mensup 3 çavuş ile 4 er, 25 Ağustos 1922 tarihinde Sofya Osmanlı Sefaretine yaptıkları müracaatta *vatan ve milletin giriştiği mücadeleye* bir an önce katılmak amacıyla ülkeye dönmek istedikleri için Varna Şehbenderliğine yaptıkları müracaatların tahsisatın bulunmayışı gerekçesiyle reddedildiğinden bu konuda Sofya Şehbenderliğinin yardımını talep etmişlerdir. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Hariciye Sofya Sefareti (HR. SFR. 04.). 666. 58/2 ve BOA. HR. SFR. 04. 926. 42. Bk. Ek-II. Mütareke Komisyonu tarafından İstanbul'a dönüşlerine izin verilen askerî mültecilere ait 24 Mart, 19 Nisan ve 9 Mayıs 1921 tarihli ve sırasıyla 71, 134, 131 ve 246 kişilik isim listeleri için

Bulgaristan'dan dönen askerî mültecilerin İstanbul'a iadelerinin, İtilaf Devletlerinin oluşturduğu Mütareke Komisyonu'nun iznine bağlı olduğu görülmüştür. Hükûmet tarafından, Mütareke Komisyonundan alınan izinler İstanbul İspanya Sefareti aracılığıyla Sofya Sefaretine iletilmiş ve bu şekilde bürokratik süreç tamandıktan sonra askerlerin İstanbul'a gelişine müsaade edilmiştir⁶⁹.

Arşiv belgeleri dikkate alındığında Bulgaristan'a iltica eden subay ve erlerin büyük çoğunluğunun kendi çabaları ile memlekete dönmeyi başardığı ve çok az miktarının hükûmetin yardımı ile dönebildiği görülmüştür.

a. Geri Dönen Askerî Personele Osmanlı Hükûmeti'nin Muamelesi

Hükûmetin, cephelerde esir düşerek dönen askerler için 1920 Ekim ayında genel bir düzenleme yaparak Âli Satış Komisyonu vasıtasıyla yardımda bulunduğu görülmüştür⁷⁰. Ancak Bulgaristan'dan dönen subayların esir kabul edilip edilmeyeceği konusunda Âli Satış Komisyonu tereddüt gösterince, durum Maliye Nezareti tarafından Hükûmete bildirilmiş ve bu konuda bir karara ihtiyaç olduğu ifade edilmiştir⁷¹. Bunun üzerine Hükûmet, konunun Harbiye Nezaretinin takdirine bırakılmasının uygun olacağını kararlaştırmıştır⁷². Harbiye Nezareti, 1. Kolordunun ilgasını ilan eden 30 Aralık 1920 tarihli kararında, bu mültecilerin esaretten dönen subaylar gibi muamele görmesi gerektiği kararını zaten almış olduğundan onların da söz konusu yardımlardan istifade etmesi sağlanmıştır⁷³.

bk. BOA. HR. SYS. 2714. 2/97. BOA. HR. SYS. 2714. 2/99. BOA. HR. SYS. 2714. 2/100. BOA. HR. SYS. 2714. 2/103.

69 Biri 183 ve diğeri 153 olmak üzere toplamda 336 Osmanlı askerinin isimlerini içeren iki listeye 14 Şubat 1921 tarihinde Mütareke Komisyonu tarafından onay verilmiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 2/93-95. Listeler için bk. BOA. HR. SYS. 2714. 2/89-96. Ek-III-IV.

70 Esaretten dönenlere maaşlarının ödenebilmesine kadar geçecek sürede temel ihtiyaçları için avans olarak subaylara 5, ümeraya ise 10 lira verilmesi kararlaştırılmıştır. "Esaretten Dönen Zabitanın Avansı", *İkdam*, 12 Teşrinievvel 1336, No. 8477, s. 2. Bunun dışında esaretten dönenlere Âli Satış Komisyonu vasıtasıyla 3 metre don, 6 metre elbiselik ve kaputluk kumaş ile bir çift ayakkabı verilmesi hakkında karar uygulamaya sokulmuştur. BOA. BEO. 4661. 349505. "Zabitanın Kumaş Tevzi", *İkdam*, 29 Teşrinievvel 1336, No. 8492, s. 1. "Esaretten Gelen Zabitanın", *İkdam*, 31 Teşrinievvel 1336, No. 8494, s. 2.

71 Maliye Nezaretinden gönderilen 6 Şubat 1921 tarihli yazı için bk. BOA. BEO. 4680. 350996/3.

72 26 Nisan 1921 tarihli karar için bk. BOA. MV. 221. 124.

73 *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, Yıl 14, S. 51, Mart 1965, Vesika 1184. Hükûmet, İstanbul'a dönen 587 Trakyalı neferin memleketlerine sevkleri için de yardımda bulunmuş, tren ücretleri ve kumanya masrafları temin edilerek iadeleri sağlanmıştır. "Trakyalı Efrad Memleketlerine Gönderiliyor", *İkdam*, 18 Kanunisanı 1337, No. 8568, s. 3.

Bulgaristan'a iltica edip 1920 Ağustos sonundan itibaren kendi imkanları ile memlekete dönmeye başlayan mülteci askerler⁷⁴ hakkında Hükümetin bazı düzenlemelerin altına imza attığı dikkat çekmektedir. Örneğin, memlekete dönmekte olan subayların Divan-ı Harbe sevk mi edilmeleri yoksa ileride göreve atanmak üzere şimdilik açıkta mı bekletilmeleri gerektiği konusu görüşülmüş⁷⁵ ve 1. Kolordu hakkındaki 30 Aralık 1920 tarihli karara uygun düşecek şekilde Bulgaristan'dan dönen subayların, Üsera Müfettişliği Tahkikat Şubesi tarafından yapılacak inceleme neticesinde ellerine belge verilmeden önce herhangi bir göreve tayin edilmemesi ve maaşlarının ödenmemesi kararı alınmıştır⁷⁶.

b. Askerlerin Dönüşü Sürecinde Bulgar Hükümetiyle Yaşanan Sorunlar

Mültecilerin memleketlerine dönüşü sürecinde Bulgar Hükümeti ile Osmanlı Hükümeti arasında iâşe masraflarının tazmini, subayların el konulan şahsi eşyaları ile 1. Kolorduya ait evrakların iadesi konularında anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Bu sorunların kaynağında Bulgar Hükümeti'nin, iltica eden askerleri yanlış uluslararası hukuk kurallarına tabi tutması yatmaktadır. Bulgar Hükümeti, topraklarına sığınan 1. Kolordu mensuplarına, 1907 tarihli İkinci Lahey Sözleşmesinin *IV Numaralı Kara Savaşı Kuralları Sözleşmesi* hükümleri doğrultusunda esir muamelesi uygulamıştır⁷⁷.

74 “Bulgaristan'dan Gelen Mülteciler”, *İkdam*, 25 Teşrinisani 1336, No. 8490, s. 1. “Bulgaristan Ahvalı”, *Vakit*, 28 Teşrinievvel 1336, No. 1037, s. 1.

75 BOA. DH. EUM. AYŞ. 46. 18.

76 “Bulgaristan ve Yunanistan'dan Gelen Zabitan”, *İkdam*, 17 Kanunievvel 1336, No. 8540, s. 2. “Avdet Eden Zabitan Hakkında”, *Vakit*, 6 Kanunisanı 1337, No. 1105, s. 1. “Bulgaristan ve Arazi-i Meşguleden Gelen Ümera ve Zabitan Hakkında Tahkikat”, *İkdam*, 6 Kanunisanı 1337, No. 8556, s. 2. “Bulgaristan ve Yunanistan'dan Gelen Zabitan”, *İkdam*, 17 Kanunievvel 1336, No. 8540, s. 2. “Avdet Eden Zabitan Hakkında”, *Vakit*, 6 Kanunisanı 1337, No. 1105, s. 1. “Bulgaristan ve Arazi-i Meşguleden Gelen Ümera ve Zabitan Hakkında Tahkikat”, *İkdam*, 6 Kanunisanı 1337, No. 8556, s. 2.

77 BOA. HR. SYS. 2571. 2/6. Kara savaşlarını düzenleyen 19 Temmuz 1899 tarihli Lahey Sözleşmesine, Osmanlı Devleti de taraf olmuş, 10-18 Ekim 1907 tarihli İkinci Lahey Sözleşmelerinin hazırlık ve imza aşamasında Osmanlı Devleti, Turhan Paşa başkanlığındaki bir delegasyon ile hazır bulunmuşsa da 1911'de çıkan Trablusgarp Savaşı nedeniyle bu sözleşmeleri onaylamamıştır. Toplam 12 sözleşme içeren 1907 tarihli İkinci Lahey Sözleşmelerinin “*IV.No'lu Kara Savaşı Kuralları Sözleşmesi*” ve *V.No'lu Kara Savaşında Tarafsızların Hak ve Yetkilerine Dair Sözleşme* konu açısından önemlidir. M. Yasin Aslan, “Savaş Hukukunun Temel Prensipleri”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, S. 79, 2008, s. 238-240. Umut Karabulut - Ersin Bozkurt, “Osmanlı Devleti'nde Savaş Hukukunun Oluşumu Bağlamında Lahey Konferansları ve Birinci Dünya Savaşındaki Uygulamalar”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 45 (Nisan 2019), s. 89-90. Türkiye Cumhuriyeti tarafından da onaylanmayan 1907 tarihli Lahey Sözleşmelerine Türkiye taraf değildir. Türkiye, Lahey Sözleşmelerine taraf olmamakla birlikte imzalamış olduğu uluslararası

Bulgar Hükûmetinin, Osmanlı Hükûmeti'ne ilettiği 21 Aralık 1920 tarihli notasından Bulgaristan'a iltica eden subayların, 1907 tarihli İkinci Lahey Sözleşmesine ait *IV Sayılı Sözleşme* gereği silahlarının muhafaza edilerek atlarının alındığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Bulgar Hükûmeti, askerlerin işesi için yaptığı masrafların tazmin edilmesi hususunda Osmanlı Hükûmetiyle görüşme talep etmiştir⁷⁸. Bunun üzerine Hariciye Nezareti hareket tarzını belirlemek adına, Bâb-ı Âli Hukuk Müşavirliğinden görüş talep etmiştir. Müşavirliğin değerlendirmesinde, konunun 1907 İkinci Lahey Sözleşmesine ait IV sayılı sözleşmeye göre değil; *V Sayılı Kara Harbinde Tarafsız Devletlerin ve Şahısların Hakları ve Vazifeleri Hakkında Sözleşmenin* 11. ve 12. maddeleri doğrultusunda değerlendirilmesi gerektiği ifade edilmiştir⁷⁹. Hukuk Müşavirliğine göre Bulgar Hükûmeti'nin, işe bedelinin karşılanması talebi haklı bulunmuştur. Ancak 12. maddedeki, masrafların ödenmesi işinin barış zamanına bırakılması şartına dikkat çekilmiş ve şu dakikada Sevr Barış Antlaşması yürürlüğe girmediği gerekçesiyle masrafın şimdiden ödenmesi teşebbüsünde bulunulmaması tavsiye edilmiştir. İkinci olarak Müşavirlik, barıştan sonra işe masraflarının ödenmesine ilişkin bir teklifte bulunarak, Balkan Savaşları sırasında Bulgar ordusunun gasp ettiği eşya bedelinin, talep edilen işe masraflarına mahsup edilmesini önermiştir⁸⁰. Son olarak Bulgar Hükûmeti'nin, mülteci askerlerin şahsi eşyalarına uyguladığı muamelenin yanlışlığına temas edilmiş, *IV Sayılı Sözleşmenin* savaş esirlerine yönelik 4. maddesinde yer alan *silahlar, atlar ve askerî evrak müstesna olmak üzere, şahsa ait bütün eşyalar mülkiyetlerinde kalır* hükmünün Bulgar Hükûmetince

antlaşmalarda bu belgeye sıklıkla atıf yapmış ve kabul etmiştir. Örnek için bk. İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. baskı, Ankara 2000, s. 355, 384, 396.

78 BOA. HR. SYS. 2571. 2/74.

79 Bâb-ı Âli Hukuk Müşavirliğinin 29 Ocak 1921 tarihli değerlendirmesi için bk. BOA. HR. SYS. 2571. 2/74. 11. Madde: Muharip ordulara ait birlikleri toprağına kabul eden tarafsız devlet, onları mümkün olduğu kadar harp sahasından uzak bir yerde gözültüne alacaktır. Tarafsız devlet, onları kamplarda saklayabilecek ve hatta kalelerde yahut bu gayeye uygun yerlerde kapatabilecektir. Tarafsız devlet, toprakları izinsiz terk etmeme taahhüdünü söz üzerine almak suretiyle subayların serbest bırakılıp, bırakılmayacağına karar verir. 12. madde: Özel bir sözleşmenin mevcut olmaması halinde tarafsız devlet gözültüne alınanlara yiyecek, elbise ve insanîyetin gerektirdiği yardımları tedarik edecektir. Gözültündeki sürede yapılan masrafların ödenmesi barış zamanında yapılacaktır.

80 Hukuk Müşavirliğinin değerlendirmesinde, Balkan Savaşları sonrası iki hükûmet arasında gerçekleşen 10 Ekim 1914 tarihli yazışma neticesinde Bulgar Hükûmeti'nin, Osmanlı Hükûmeti'ne ödeme yapma taahhüdünde bulunduğu halde henüz bunu yerine getirmediği hatırlanmış, askerlerin işesi için Bulgar Hükûmeti'ne ödenecek meblağın bu tazminattan düşülmesi tavsiye edilmiştir. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Hariciye İstişare Odası (HR. H.MŞ. İŞÖ.) 216. 19/1-2. BOA. HR. SYS. 2571. 2/74.

tatbik edildiği ve bu sözleşmenin savaşı tarafların esir askerlerine ilişkin olduğu, oysaki mülteci askerler hakkında tarafsızların durumuna ilişkin *V Sayılı Sözleşme* hükümlerinin tatbik edilmesi gerektiği görüşü beyan edilmiştir⁸¹. Hukuk Müşavirliğinin bu değerlendirmeleri, Hariciye Nezareti⁸² ve Hükümet tarafından da kabul edilir⁸³.

Osmanlı Hükümeti konu hakkındaki görüşünü, 2 Nisan 1921 tarihli notayla beyan etme fırsatı bulmuştur. 1. Kolorduya ait subayların düşman topraklara sığınan değil, tarafsız topraklara sığınan Osmanlı subayları olduklarına işaret edilmiş, zaten uluslararası hukuk kurallarının subayların özel mülkiyetine dokunulmaması ilkesini benimsediği hatırlatılmıştır. Bu durumun devamı, Bulgar Hükümeti'nin özel mülkiyeti ihlal etmesi anlamına geleceğinden, ilgili kişilere tazminat ödenmesi talep edilmiştir⁸⁴.

Bulgar Hükümetinin 19 Nisan tarihli cevabi notasında askerleri silahtan arındırma, onları savaş alanlarından uzaklaştırma ve esirlerin işlerinin sağlanması hususlarında *V Sayılı Sözleşme* hükümlerinin uygulandığı, bu kapsamda savaş araçlarından olduğu ve süvari silahlarından biri sayıldığı için Türk subaylarının atlarının muhafaza altına alındığı ifade edildikten sonra atların, şahsi malları olduğunu belge ile ispatlayan subaylara zaten makbuzlar verildiği belirtilmiştir⁸⁵.

81 BOA. HR. HMŞ. İŞO. 216. 19/1-2. BOA. HR. SYS. 2571. 2/71.

82 20 Şubat 1921 tarihli karar için bk. BOA. BEO. 4675. 350595/1-3. Bu konuda Bulgar Hükümetine verilmiş üzere hazırlanan nota taslağı için bk. BOA. HR. SYS. 2571. 2/75-76 ve BOA. HR. SYS. 2571. 2/83-84.

83 28 Şubat 1921 tarihli karar için bk. BOA. MV. 221. 68. Kararın altında, Bulgar Hükümeti'nin bir kere daha benzer taleplerle gelmesi hâlinde hazırlanmış olan nota taslağı doğrultusunda hareket edilmesi, Bulgar Hükümetince bu konuda herhangi hamle yapılmaması durumunda Hariciye Nezaretinin de herhangi bir teklifte bulunmaması, görüş beyan etmemesi istenmiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 2/90. BOA. HR. SYS. 2571. 3/22. BOA. HR. HMŞ. İŞO. 216. 41.

84 Bu sırada Üsteğmen Celal Efendi'nin el konulan atının bedelini Bulgar makamlarından talep etmesi, Osmanlı Hükümetinin 2 Nisan 1921 tarihli notayı göndermesine fırsat vermiştir. Osmanlı Hükümeti notasında, Bulgar Hükümetinin mülteciler subaylar hakkında uyguladığı *IV Sayılı Sözleşme*nin bile *ordu malı atlar, askerî malzeme ve silahlar dışında özel mülkiyeti dokunulamayacağı* hususunu garanti altına aldığı ifade edildikten sonra, Bulgar Hükümeti'nin, subayların özel mülkiyeti olan atların bedelini ödemedi ya da muadilini temin etmeden elinden alma yetkisine sahip olmadığı hatırlatılmıştır. BOA. HR. SYS. 2571. 3/52.

85 55. Tümenen Üsteğmen Celal Efendi'nin 26 Aralık 1920 ve 60. Tümenen Teğmen Ahmet Cemaleddin Efendi'nin 7 Şubat 1921 tarihinde Harbiye Nezaretine yaptığı müracaatlardan, komisyonun çalışmaları hakkında bilgi edinmek mümkündür. Teğmen Celal Efendi, Yanbolu'da bulunduğu sırada *hayvanata ve eşya-yı mirîyeye Bulgar Hükümetince vaz'-ı yed muamelesi* yapıldığını ve 1. Kolorduya Serbaytarı ile Bulgar askerî baytarının bulunduğu bir *Hayvan Mübayaası Komisyonu*

Notaya göre memleketlerine dönmek isteyen subaylara ait atların satışı için Yanbolu'da özel bir satın alma komisyonu kurulmuş ve komisyonca muayene edilen atlar satıldıktan sonra bedelleri sahiplerine teslim edilmiştir. Muayene neticesinde komisyon tarafından hizmete elverişli olmadığı tespit edilen atların bakım masraflarından kaçınmak için Maliye Bakanlığına bağlı birimler tarafından bu atlar açık artırma yoluyla satılmış, elde edilen gelir sahiplerine verilmiştir⁸⁶. Görüldüğü gibi Bulgar Hükûmeti notasında, *V Sayılı Sözleşmenin* hükümlerine göre hareket ettiği iddiasındadır. Ancak bu iddiasına rağmen Bulgar Hükûmeti, Türk askerleri için “esir” ifadesine yer vermiştir. *V Sayılı Sözleşme*de tarafsız devlet askerlerine esir muamelesinin uygulanacağına dair hiçbir kaydın bulunmamasına rağmen, “esir” ifadesinin kullanılması Bulgar Hükûmeti'nin konuyu ele açış biçiminin yanlışlığını ortaya koymasından önemlidir. İkinci olarak Bulgar Hükûmeti, satılan atların bedellerinin sahiplerine iade edildiğini, hatta hastalık nedeniyle itlaf edilen hayvanlar için sahiplerine para yardımında bulunulduğunu söyleyerek, Osmanlı Hükûmeti'nin tazminat talebine kayıtsız kalmıştır.

Bulgaristan'daki sefaletle bir müddet daha dayanarak orada kalabilen subaylardan bazılarının atlarının bedellerini Bulgar Hükûmeti'nden alabildikleri anlaşılmaktadır⁸⁷. Hayvanlarının bedellerini Bulgar Hükûmeti'nden tahsil edemeyen subayların ise İstanbul'a döndüklerinde bu defa Bulgar Askerî İrtibat

oluşturularak, şahsî binek hayvanlarının bu komisyonca takdir edilen fiyat üzerinden Bulgar Hükûmeti adına satın alındığı, karşılığında da bir makbuz verildiği bilgisini aktarmaktadır. BOA. HR. SYS. 2571. 2/18 ve BOA. HR. SYS. 2571. 3/5. Komisyonca verilmiş bir makbuz örneği için bk. BOA. HR. SYS. 2571. 2/17. Ek-V.

86 Ayrıca muayene neticesinde “Malleus humidis” yani bulaşıcı “Ruam” hastalığı tespit edilen atlar, tutanak düzenlenmek suretiyle itlaf edilmiş ve sahiplerine para yardımında bulunulmuştur. BOA. HR. SYS. 2571. 3/20. Arşiv belgelerinden Doğu Trakya'da ruam hastalığının at ve katur cinsi hayvanlarda oldukça sık görüldüğü anlaşılmaktadır. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, CA. (31. 18. 1. 1.) 9. 24. 11. Ruam hastalığı için bk. D. E. Salmon and others, *Diseases Of The Horse*, Government Printing Office, Washington, 1890, s. 514-515.

87 Örneğin, firaren 15 Ağustos 1920'de Bulgaristan'dan İstanbul'a gelen ve bu nedenle Bulgar Hükûmetinden 4.500 Bulgar levası olan hayvan bedelini tahsil edemediğini, ancak Bulgaristan'da kalan arkadaşlarının bu bedeli tahsil edebildiklerini Harbiye'ye yazan Üsteğmen Celal Efendi için bk. BOA. HR. SYS. 2571. 2/18. 60. Tümen İstihkam Subayı Teğmen Muhsin Efendi de Komisyon tarafından hayvanının 4.500 levahlık makbuz karşılığında satın alındığını, ancak hastalığı nedeniyle İstanbul'a döndüğünden parasını tahsil edememekle birlikte orada kalan arkadaşlarının ise paralarını alabildiklerini yazmıştır. BOA. BEO. HR. SYS. 2571. 2/80. Teğmen Ahmet Cemaleddin Efendi ise şahsî hayvanına komisyon tarafından biçilen 8.000 leveyi tüm müracaatlarına rağmen Bulgar Hükûmetinden tahsil edemediğini, bu nedenle Bulgaristan'da sefalet ve açlık içerisinde kaldığını, arkadaşlarından borç alarak İstanbul'a dönebildiğini aktarmıştır. BOA. HR. SYS. 2571. 3/5.

Bürosuna veya Bulgar Konsolosluğuna müracaat ederek talepte buldukları görülmüştür. İstanbul'daki Bulgar makamları bu müracaatlara, hayvanların mirî değil şahsî mal olduğunun ispatlanması halinde bedellerinin tazmin edilebileceği yanıtını vermiş, bunun üzerine Bulgaristan'dan dönen subaylar hayvanlarının mirî değil, şahsî olduklarına dair belge talebi için Harbiye Nezaretine müracaatta bulunmuştur⁸⁸. Bu müracaatlar neticesinde Harbiye Nezareti tarafından hayvanların şahsa ait olduklarını gösterir belgeler, İspanya Sefareti aracılığıyla Bulgar Hükûmetine gönderilmiştir. Ancak Bulgar Hükûmeti'nin bu müracaatları da cevapsız bıraktığı görülür⁸⁹.

Bulgar Hükûmeti'nin el koyduğu hayvan bedellerinin tahsili meselesi 1923'e kadar devam etmiş, TBMM Hükûmeti de bu mesele ile ilgilenmiştir. Saltanata son verilmesiyle birlikte tüm Osmanlı kurum ve kuruluşları, bu kapsamda Hariciye Nezareti de mülga olduğundan müracaatların TBMM Hariciye Vekaletine yapıldığı görülmektedir. TBMM Hükûmeti'nin, mülga Hariciye Nezaretinin kayıtları üzerinden konuyu ele alma çabası da sonuçsuz kalmıştır⁹⁰.

Görüldüğü üzere Bulgar Hükûmeti, subayların şahsi hayvanlarına uluslararası hukuka aykırı bir şekilde el koyarak bedeli karşılığında makbuz vermiştir. Bulgaristan'daki güç koşullara dayanarak bir süre daha orada kalabilen subaylar

88 Üsteğmen Celal Efendi ile Teğmen Ahmet Cemaleddin Efendinin'nin müracaatı için bk. BOA. HR. SYS. 2571. 2/20. BOA. HR. SYS. 2571. 3/6.

89 18 Ocak ve 28 Nisan 1921 tarihiyle gönderilen notalar için bk. BOA. HR. SYS. 2571. 2/21 ve BOA. HR. SYS. 2571. 3/4. İstanbul'daki Bulgar makamlarının şahsen değil, Hariciye Nezareti aracılığıyla yapılacak müracaatlara yanıt verileceğini duyurmaları üzerine, nezaretin yaptığı müracaatlar da Bulgar Hükûmetince cevaplanmamıştır. Örneğin Teğmen Muhsin Efendi, 7 Şubat 1921 tarihiyle Hariciye Nezaretine müracaat etmiş ve müracaatı 4 Haziran 1921'de Bulgar Hükûmetine iletirse de yanıt alamamıştır. BOA. HR. SYS. 2571. 2/80-85.

90 55. Tümen Alay Katiplerinden Muhittin Efendi ile Binbaşı Rıfat Beylerin bu konuda TBMM Hariciye Vekaletine müracaatları için bk. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Hariciye İstanbul Murahhaslığı (HR. İM.) 46. 6/11-16. Hariciye Vekaleti, İstanbul Murahhaslığı'na gönderdiği 5 Şubat 1923 tarihli yazıda, Mülga Hariciye Nezaretinden kalan evrakların incelenerek konu hakkında ne işlem yapılmış olduğunu sormuş ve İspanya Elçiliği vasıtasıyla Bulgar Hükûmeti nezdinde teşebbüste bulunulmasını istemiştir. BOA. HR. İM. 46. 6/17. İstanbul Murahhaslığı'ndan alınan 25 Şubat tarihli yanıtta mevcut yazışmaların incelendiği ve Bulgar Hükûmeti'nin 22 Ocak 1922 tarihli notasına ulaşıldığı aktarıldıktan sonra, söz konusu notada *Bulgaristan'a mürur eden kolorduda bulunan bütün hayvanatta, zabitan tarafından zatlarına ait olduğu beyan edilen hayvanatın vesait-i harbîyeden addedilmesine mebnî 1907 tarihli Beşinci Lahey Mukavelesine mucibince tevkif olduğu ve Bulgar Hükûmetinin iş bu noktayı nazardan rücu' edemeyeceği* ifadesinin okunduğu bilgisi verilmiştir. BOA. HR. İM. 46. 6/10-15.

bu bedelleri tahsil edebilmişlerse de açlık ve sefalet nedeniyle memlekete dönen subaylar doğrudan ya da Osmanlı Hükûmeti aracılığıyla Bulgar makamları nezdinde yaptıkları girişimlerden hiçbir sonuç alamamışlardır. Bulgar Hükûmeti'nin meseleye temel yaklaşımı, subayların şahsî hayvanlarını da savaş araç-gereci olarak değerlendirip el koymak ve böylece uluslararası hukuk kuralları çerçevesinde kaldığını iddia etmek olmuştur.

İki hükûmet arasında yaşanan bir diğer sorun, 1. Kolordu'ya ait belgelerin İstanbul'a gönderilmesi sürecinde yaşanan sıkıntılar olmuştur. 1. Kolordu sınıri geçerken evrak ve mali kayıtları içeren defterlerini Bulgaristan'a götürmüştür⁹¹. Ahyoluburgaz ve Filibe'deki Osmanlı Şehbenderliklerine teslim edildiği anlaşılan bu belgelerin bir an önce iadesi için harekete geçilmiş ve 14 Aralık 1920'de İspanya Sefareti vasıtasıyla teşebbüste bulunulmuştur⁹².

İspanya Sefareti 21 Ocak 1921 tarihli yanıtında, toplam 60 sandık dolusu evrakın Filibe ve Ahyoluburgaz Şehbenderliklerinde bulunduğunu, sandıkların Sofya İspanya Elçiliği tarafından İstanbul'daki İspanya Elçiliğine gönderileceğini ifade etmiştir⁹³.

Sofya İspanya Sefareti, 28 Şubat'ta Ahyoluburgaz'daki Osmanlı Şehbenderliği ile temasa geçerek sandıkların iadesi sürecini başlatmıştır. Ahyoluburgaz Şehbenderliği

91 Toker ve Bıyıkhoğlu, birliklerin sınıri geçişi sırasında kolordu harekâtına ilişkin belgelerin imha edildiğini söylerlerken diğer evraklardan söz etmemektedirler. Akın ise faklı olarak kasa defterleri ile yazışmaların Bulgaristan'a geçirildiğini yazmıştır. Toker, agm., s. 132. Bıyıkhoğlu, *age.*, s. 370. Akın, "Edirne'den Bulgaristan'a Sığınan Askeri Okul İdareci ve Öğrencileri", s. 660. Kolorudunun Edirne'de kalan evrakları ise İstanbul'a getirilmiştir. "Edirne'deki Kuyudat-ı Askeriye", *İkdam*, 19 Eylül 1336, No. 8459, s. 2. "Edirne'de Bulunan Kuyudat-ı Askeriye", *Vakit*, 19 Eylül 1336, No. 998, s. 2. BOA. HR. SYS. 2540. 7.

92 Harbiye Nezareti tarafından 13 Kasım'da Hariciye'ye gönderilen yazıda birliklere ait evrakların Sofya'daki Osmanlı Elçiliği ile Ahyoluburgaz'daki Şehbenderliğe teslim edildiği aktarılmış ve bunların iadesi için teşebbüste bulunulması talep edilmiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 4/1. Harbiye Nezaretinin 1. Kolorduyu lağveden 30 Aralık 1920 tarihli tamiminde de Kolorduya ait evrakların şehbenderliklere teslim edildiği anlaşıldığından bu evrakların Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesince iadesine çalışılacağı duyurulmuştur. *Harf Tarihi Vesikaları Dergisi*, Yıl: 14/S. 51, Mart 1965, Vesika 1184. Hariciye Nezareti 14 Aralık tarihli notasıyla söz konusu belgelerin İstanbul'a nakilleri konusunda İspanya Elçiliğinin yardımını istemiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 4/6. BOA. HR. SYS. 2571. 2/10. Harbiye Nezareti, 6 Ocak ve 1 Şubat 1921 tarihinde Hariciye Nezareti nezdindeki müracaatlarını yenilemiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 2/12. BOA. HR. SYS. 2571. 2/59.

93 Bu notadaki bilgilerin, Sofya Osmanlı Şehbenderliği Kaçları Nihat Bey'den alındığı ifade edilmiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 4/9. İspanya Sefaretinin bu notası hakkında 7 Şubat'ta Harbiye Nezaretine bilgi verilir. BOA. HR. SYS. 2571. 4/7.

Kâtibi Hamit Bey, 15 Mart'ta, 10 sandığı "Lloyd Triestino" şirketinin "Remo" vapuruna ve İstanbul İspanya Sefareti adına karşı ödemeli olarak teslim etmiştir⁹⁴. İstanbul İspanya Sefareti toplam 10 sandığın yola çıktığı ve yakında Filibe'deki eşyanın da gönderileceği bilgisini paylaşmıştır⁹⁵. Sofya İspanya Sefareti, Filibe Şebenderliğinde bulunan 18 sandık evrakı ise "Schenker" şirketine teslim ederek İstanbul İspanya Sefareti adına göndermiştir⁹⁶.

Ahyoluburgaz ve Filibe'den gönderilen sandıklar İstanbul'a ulaşmış olsa da kargo ücretleri ödenmediği için gemiden indirilememiştir. Sorunun kaynağı "Lloyd Triestino" ve "Schenker" şirketlerinin, tüm masrafların İstanbul'daki İspanya Sefareti tarafından karşılanacağı düşüncesiyle kargoyu sefaret adına göndermeleridir⁹⁷. Sandıkların teslim alınması konusunda her iki şirketin İstanbul İspanya Sefareti nezdinde yaptığı girişimler sonuçsuz kalmış ve sefaret, bu sandıkların taşıma ücretinin Osmanlı Hükûmeti'ne ait olduğu yanıtını vermiştir⁹⁸.

1921 Haziran ayı başında İstanbul gümrüğüne ulaşan sandıklar, kargo ücretinin ödenmemesi nedeniyle ağustos ayı itibariyle hala teslim alınamamıştır⁹⁹. Bunun üzerine Harbiye Nezareti'ne bağlı bir memurun¹⁰⁰ şirketlerle temasa geçerek sandıkları alması kararlaştırılsa da Şubat 1922'ye kadar bu mümkün olmamıştır¹⁰¹. Sonunda 5 Şubat 1922'de, Filibe'den gönderilmiş olan sandıklardan 11'i Harbiye Nezareti tarafından teslim alınmakla birlikte, diğer sandıklara ilk aşamada

94 Hamit Bey'in raporu için bk. BOA. HR. SYS. 2723. 8/1. BOA. HR. SYS. 2571. 4/20.

95 29 Nisan 1921 tarihli nota için bk. BOA. HR. SYS. 2571. 4/12. Harbiye Nezareti 17 Mayıs'ta konu hakkında bilgilendirilmekle birlikte konşimentolar da havale edilmiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 4/11.

96 Sandıkların gönderildiği bilgisini veren 25 Mayıs tarihli nota BOA. HR. SYS. 2571. 4/16. BOA. HR. SYS. 2571. 4/53. Hariciye Nezareti de 5 Haziran'da nota içeriğini ve konşimentoları Harbiye Nezaretine teslim etmiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 4/15.

97 Ahyoluburgaz Şebenderliği Kâtibi Hamit Bey, 31 Mayıs'ta Hariciye Nazırı Safa Bey'e gönderdiği yazıda, 10 sandığın nakliye ücreti olan 109 Frank'ın henüz ödenmediğinden eşyanın İstanbul Limanında teslim alınamadığını ve nakliye ücretinin "Lloyd Triestino" acentesi tarafından talep edildiği bilgisini paylaşmıştır. BOA. HR. SYS. 2571. 4/20.

98 BOA. HR. SYS. 2571. 4/24-25.

99 "Lloyd Triestino"ya 109 frank ve "Schenker" şirketine 2.120 levalık ödeme yapılması gerekmektedir. BOA. HR. SYS. 2571. 4/27.

100 Harbiye Nezareti'ne bağlı Umum Tedkik ve Tevhid-i Hesabat Komisyonundan bir memurun görevlendirilmesi kararlaştırılır. BOA. HR. SYS. 2571. 3/67-68.

101 Bu süreçte kargo masraflarının ödenerek sandıkların teslim alınması konusunda şirketlerin ve İstanbul İspanya Sefaretinin Osmanlı Hükûmeti'ne yaptıkları müracaatlar devam etmiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 4/23.

ulaşamadığı belgelerden anlaşılmaktadır¹⁰². Bunun üzerine Sofya İspanya Sefaretinden diğer sandıkların bilgisi talep edilmiş,¹⁰³ 18 Mayıs'ta alınan yanıtta Ahyoluburgaz'dan gönderilen 11 ve Filibe'den gönderilen 18 sandık dışında gönderilecek başka eşyanın olmadığı ve hükûmetçe teslim alınan 11 sandık dışındaki diğer 18 sandığın İstanbul limanında beklemekte olduğu anlaşılmıştır¹⁰⁴. Sefareten alınan bu bilginin yanında, Filibe Şehbenderliği Kâtibinden alınan 21 Mayıs tarihli yazı, sorunun çözümüne ilişkin önemli bilgiler içermektedir. Şehbenderlik yazısında İstanbul'ulaşan sandıkların, ücretlerinin ödenerek teslim alınmadığının İspanyol Sefaretince beyanı üzerine, şirketin bu defa Sofya'daki İspanya Sefareti nezdinde teşebbüste bulunup meseleyi çoktan çözdüğü ifade edilmiştir. Bu nedenle İstanbul'daki şirket acentesinin, merkezin bu tahsilatından habersiz bir şekilde Hariciye Nezareti nezdinde ısrarla müracaatlarına devam ettiği anlaşılmıştır¹⁰⁵. Nitekim, şirketin İstanbul acentesinin talebini geri çektiğini ve sandıkların teslim alındığını bildiren 19 Mayıs 1922 tarihli yazısı, gecikmeli olarak 6 Haziran 1922'de Hariciye Nezaretine iletilmiştir¹⁰⁶.

3. Sivil Mültecilerin Dönüşü İçin Osmanlı Hükûmeti'nin Çalışmaları

Askerî birlikleri takiben Bulgaristan'a iltica eden sivil ahali, asıl olarak Balkan Savaşı sırasında Balkan devletlerinin imha siyasetinden canlarını kurtararak gelen ve bu acıları geçmişte tecrübe etmiş olan Rumelili Müslüman nüfustur¹⁰⁷. Bunlar yeni bir Yunan katliamı tehlikesi karşısında kalınca, topraklarını terk ederek Bulgaristan'a sığınmışlardır¹⁰⁸. Osmanlı Hükûmeti bunların memleketlerine iadesinden önce, Edirne'de kalanların ve reisleri Bulgaristan'a iltica ettiğinden

102 Schenker Şirketinin, İstanbul İspanya Sefaretine yaptığı şikayetlerin devamı üzerine sefaret, Osmanlı Hükûmetinin nakliye ücretini ödeyerek sandıkları teslim almasını isteyen 3 Aralık 1921 tarihli notayı göndermiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 4/32. Hariciye Nezareti, Schenker Şirketi tarafından yapılan müracaatların verdiği rahatsızlıktan bahsederek bir an önce gerekli adımların atılmasını 4 Şubat 1922'de Harbiye Nezaretinden istemiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 4/35. BOA. HR. SYS. 2571. 4/40.

103 20 Mart 1922 tarihli nota için bk. BOA. HR. SYS. 2571. 4/38.

104 BOA. HR. SYS. 2571. 4/32. Bu bilgi 25 Mayıs'ta Harbiye Nezareti ile paylaşılmıştır. BOA. HR. SYS. 2571. 4/43.

105 BOA. HR. SYS. 2571. 4/53. Filibe Şehbenderliğinin 21 Mayıs 1922 tarihli bu yazısı, Sofya İspanya Sefareti Refakat Memuru Şehbender Sami imzasıyla 1 Haziran'da Hariciye Nezaretine gönderilmiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 4/51.

106 BOA. HR. SYS. 2571. 4/55-57.

107 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi BCA. 272. 0. 0. 14. 75. 24. 7/1.

108 "Yine Muhaceret Meselesi", *İkdam*, 10 Ağustos 1336, No. 8427, s. 1.

muhtaç hale gelen asker ve memur ailelerinin zaten büyük bir muhacir sorunu ile uğraşan İstanbul'a yönelik yeni bir göç akımını başlatmalarına engel olmak için ihtiyaçlarını karşılamak istemiştir¹⁰⁹. Bunun üzerine 12 Ağustos 1920 tarihli Meclis-i Vükela toplantısında 15 bin liranın iki memur tarafından Edirne'ye götürülerek geride kalan ailelere dağıtılması kararlaştırılmıştır¹¹⁰.

Gönderilecek paranın dağıtımına Yunan işgal güçlerinin müdahale etmemesi için de Hükûmetçe, İstanbul'daki Yunan Siyasi Temsilciliği nezdinde teşebbüste bulunmuş ve alınan cevapta, zaten Yunan işgal yönetiminin, Edirne'deki muhtaç ailelere birer maaş para dağıttığı öğrenilmiştir¹¹¹. Muhtaç aileler bu para ile İstanbul'a gelmeye başlayınca Osmanlı Hükûmeti, göç hareketinin daha da büyümesine engel olmak için 15 binliranın gönderilmesi kararından vazgeçmiştir¹¹². Hükûmetin bu kararı üzerine Edirne Müftüsü Hilmi Efendi, mülteci asker ve memurların geride bıraktığı ve sayıları 4.000'i bulan aile fertlerine Yunan idaresince yapılan yardımın çok cüzi kaldığını ve her ailenin bundan yararlanmadığını bildirmiş ve tahsisatın 30 bin liraya çıkarılarak bu paranın hemen gönderilmesini istemiştir¹¹³. Hükûmet tarafından verilen yanıtta; muhtaç

109 Edirne Vilayetine gönderilen 29 Ağustos 1920 tarihli yazıda, Edirne'de kalanların sefil ve perişan bir halde bırakılmaları caiz olmayacağından öncelikli olarak bunlara yardım edilmesi, Bulgaristan'a geçtikleri bildirilen memur ve ailelerinin iadelerinin sonraya ertelenmesi gerektiği ifade edilmiştir. BOA. HR. SYS. 2539. 11/28. Doğu Trakya'nın işgaline paralel olarak Yunan Ordusunun Batı Anadolu'daki işgal sahalarını genişletmesi 1920 yaz aylarında bu bölgeden İstanbul'a yönelik büyük bir göç dalgasını tetiklemiştir. Doğu Trakya'daki ahalinin de dahil olmasıyla birlikte, Ağustos 1920'de İstanbul'a gelen muhacir sayısı 20 bine ulaşmıştır. Bunların 1/3'i doğrudan hükûmetin yardımına muhtaç haldedir. Özkan, *agt.*, s. 398-400.

110 Edirne Müftüsü ve Cemaat-i İslamiye Reisi Hilmi Efendi, Edirne'de kalan ailelere yardım edilmesi konusunda Hükûmete yaptığı müracaat sonrasında 8 Ağustos 1920 tarihli Meclis-i Vükela kararıyla muhtaç ailelere *masraf-ı gayri melhuza* ödeneğinden yardımda bulunulması kabul edilmiştir. BOA. MV. 219. 185. BOA. BEO. 4646. 348388. 12 Ağustos 1920 tarihli Meclis-i Vükela kararında ise 15.000 liranın Hilal-i Ahmer'den alınarak muhtaçlara dağıtılması ve sonrasında "masraf-ı gayri melhuza" ödeneğinden Hilal-i Ahmer'e ödenmesi kararlaştırılmıştır. BOA. MV. 219. 192. BOA. BEO. 4646. 348436/1.

111 BOA. HR. SYS. 2539. 12/11.

112 Maliye Nezaretinden Sadarete gönderilen 18 Ağustos 1920 tarihli yazıda *muhtaç ahalinin ihtiyaçları mahallince tehvîn edildiği* ve ailelerin İstanbul'a gelmeye başladıkları için paranın gönderilmesine lüzum kalmadığı bildirilmiştir. BOA. BEO. 4646. 348436/3. Bulgaristan'a iltica eden memur ya da askerler, Hükûmete yaptıkları müracaatlarda İstanbul'a gelen ya da Edirne'de kalan aile fertlerine kendi maaşlarından mahsup edilmek üzere yardımda bulunulmasını talep etmişlerdir. Hükûmet tarafından kabul edilen talep üzerine Maliye Nezaretine bu ailelere maaş tahsisi için emir verilir. BOA. BEO. 4648. 348530.

113 Edirne Müftüsü Hilmi Efendi 29 Ağustos tarihli müracaatında Yunan Hükûmeti'nin bu yardımı borç karşılığı olarak yaptığını hatırlatmış, şimdiye kadar borç olarak alınan paranın Yunan işgal

memur aileleriyle dul ve yetimler için 20 bin liranın gönderilmesine teşebbüs edilse de müşkülata karşılaşıldığı, ayrıca Yunan İşgal İdaresinin, Osmanlı Hükûmeti namına muhtaçlara birer maaş nispetinde yardımda bulunduğu, Hükûmetin Edirne'deki muhtaçlara değil, Bulgaristan'a iltica eden ahaliye yardıma teşebbüs edeceği belirtilmiştir¹¹⁴.

Bulgaristan'a iltica eden ahaliyi geri getirme kararını alan ve çok sayıda yardım çağrısı ile karşı karşıya kalan Osmanlı Hükûmeti, sivillerin İstanbul'a dönüşlerini kolaylaştırmak için Edirne Defterdarı Adil Bey'i, "Edirne Vali Vekili" sıfatıyla Sofya'ya göndermiştir¹¹⁵. Bulgaristan'da oldukça güç koşullarla karşı karşıya kalan sivil mültecilere, Hükûmetin yardım eli ulaşuncaya kadar Sofya Şehbenderliği Kançıları Nahit Bey¹¹⁶ ve Varna mebusu Zümrezâde Şakir Bey¹¹⁷ tarafından

idaresine ödenmesi ve muhtaç ailelerin sefaletten kurtarılması noktasına dikkat çekmiştir. BOA. BEO. 4649. 348628/12.

114 Sadaret Makamından Edirne Müftüsü ve Cemaat-i İslamiye Reisi Hilmi Efendi'ye gönderilen 30 Ağustos 1920 tarihli yanıt için bk. BOA. BEO. 4649. 348628/1. Bu yanıt üzerine Hilmi Efendi, Sadarete ikinci bir telgraf göndererek, yardım yapılmaması halinde yaklaşan kış günlerinde sefaletin had safhaya ulaşacağını ve bunun da İstanbul'a yönelik büyük bir göç akınına neden olacağını hatırlatmıştır. Hilmi Efendi'nin 1 Eylül 1920 tarihli ikinci telgrafi için bk. BOA. BEO. 4649. 348628/10.

115 Adil Bey, 29 Temmuz'da Şumnu'dan gönderdiği telgrafında, iltica eden mülkiye memurlarının iadelerini talep etmiş, ayrıca Edirne'de kalanların işgalden kurtarılarak İstanbul'a iadeleri için hükûmetin yardımını istemiştir. BOA. HR. SYS. 2539. 11/28-30. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) Dahiliye Kalem-i Umumi (DH. EUM. KLU.) 14. 14. Yardım çağrılarında örnek olarak Ahmet Lütfi Efendi, "40 polis memuru adına" Ahyoluburgaz'dan 29 Temmuz'da gönderdiği telgrafi için bk. BOA. HR. SYS. 2571. 1/4. 29 Temmuz tarihli bu telgraf, İspanya Sefaretinin 12 Ağustos tarihli notasıyla Hükûmete iletilmiştir. Notada, 5 bin Osmanlı tebası ile 20 memur ve çok sayıda askerin tüm kaynaklardan mahrum bir şekilde Bulgaristan'da olduğu bilgisine de yer verilmiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 1. Yine 29 Temmuz tarihiyle Şumnu'dan Defterdar Adil Bey'in gönderdiği, memurların İstanbul'a iadelerine ilişkin yardım talebi için bk. BOA. HR. SYS. 2539. 11/30. 55. Tümen subaylarından Üsteğmen Hüseyin Ferit Efendi, 7 Ağustos tarihli müracaatında Tekirdağ'ın işgali üzerine ailesini kasabada bırakarak vazifesi başına gittiğini, ailesinin ise işgale müteakiben Kolorduyla Bulgaristan'a iltica ettiğini belirtmiş, büyük ihtimalle Yanbolu'da olan ailesinin acilen İstanbul'a getirilmesi konusunda yardım talep etmiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 1/10.

116 Nahit Bey; Sofya, Rusçuk, Filibe ve Varna'daki Osmanlı ileri gelenlerini mültecilere yardımda bulunmak için bir fon oluşturmaya davet etmiş, Sofya Müftülüğü aracılığıyla Bulgar Hükûmeti nezdinde girişimlerde bulunularak Bulgar Müslümanları arasında yardım toplamaya çalışmıştır. BOA. HR. SYS. 2571. 1.

117 Varna mebusu Zümrezâde Şakir Bey'in başkanlığında oluşturulan üç kişilik komisyonun çalışmalarından yukarıda söz edilmişti. BOA. HR. SYS. 2571. 1/24. *İkdam* gazetesinin haberinde Bulgaristan'a iltica eden Müslüman ahali için Bulgaristan'ın her yerinde komisyonlar oluşturulduğu ve şimdiye kadar 2 milyon Frank civarında bir yardım toplandığı bilgisine yer verilmiştir. "Bulgaristan Müslümanlarına Himmet", *İkdam*, 14 Ağustos 1336, No. 8431, s. 1.

yardımda bulunulmaya çalışılmıştır. Bu yardımlar sayesinde, Mustafapaşa, Hasköy (Oblast Haskova) ve Kızılağaç bölgesinde yoğunlaştıklarını öğrendiğimiz sivil mültecilerin az bir kısmı memleketlerine dönebilmiştir¹¹⁸. Bulgaristan'dan dönen mültecilerin genellikle İstanbul'a geldikleri dikkat çekmektedir. Bunların geride bıraktıkları hanelerine Yunan Hükûmeti tarafından Rum nüfus iskân edildiğinden evsiz kalan Müslüman mülteciler İstanbul'a hicretle Muhacirin Müdüriyetinin yardımına muhtaç hâle gelmişlerdir¹¹⁹.

Az miktardaki sivil mülteci kendi imkanlarıyla İstanbul'a dönmüş olsa da Kasım 1920 itibarıyla önemli bir kısmının hala Bulgaristan'da bulunduğu anlaşılmaktadır¹²⁰. Hükûmet bunların iadesi için, bu defa Edirneli Mehmet İzzet Bey'i Bulgaristan'a göndermiştir. Onun verdiği bilgilere göre Mustafapaşa¹²¹ ve Ahyoluburgaz'da toplanmış olan 1.500 civarındaki mülteci dışında, Bulgaristan'a dağılmış 10-15 bin civarında Müslüman mülteci mevcuttur. Vize sorununa da değinen Mehmet İzzet Bey, bunların yol masraflarını tedarik edemediklerini ve Bulgar Hükûmetinin sınırlı yardımı ve ağır kış şartları karşısında vagonların altında aç ve çıplak bir halde kaldıklarını, bu nedenle günde beş, on kişinin öldüğünü aktarmış, bunların İstanbul'a sevkleri için acilen 15 bin liranın gönderilmesini

118 29 Ağustos 1920 tarihli raporunda bu bilgileri paylaşan Uzunköprü Kaymakamı Hakkı Bey ayrıca, Bulgar ve Yunan Hükûmetlerinin çeşitli propagandaları neticesinde bazı sivil mültecilerin hareket tarzını tespit edemeyerek memleketine dönme konusunda tereddüte düştüklerini ifade etmiştir. Ayrıca mültecilerin memleketlerine dönmelerinin, Edirne Vilayeti dahilindeki İslam nüfus çoğunluğunun muhafazası açısından önemine de değinmiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 1/24. BOA. DH. İ. UM. 20. 14. BOA. BEO. 4650. 348716. "Bulgaristan'dan Avdet Eden Muhacirler", *Vakit*, 1 Eylül 1336, No. 980, s. 2. Basında geri dönen sivil mültecilere dair sayılara rastlamak mümkündür. *İkdam* gazetesi şimdiye kadar Bulgaristan'a iltica edenlerden 100 nüfusun döndüğünü yazmış ancak, Rum *Proodos* gazetesinin verdiği abartılı sayıları da aktarmıştır. *Proodos*'a göre Bulgaristan'a iltica eden 17 bin Müslüman'dan şimdiye kadar 4000 kadarı yerlerine dönmüştür. "Bulgaristan'a İltica Eden Muhacirin", *İkdam*, 2 Eylül 1336, No. 8442, s. 3. "Trakya Muhacirlerinin Avdeti", *İkdam*, 15 Ağustos 1336, No. 8433, s. 1.

119 Bulgaristan'a iltica eden 4 ailenin Varna'dan hareketle İstanbul'a geldiği ve bunun dışında 8 ailenin Trakya'dan İstanbul'a göç ettiği hakkında bk. "Muhacirin Haberleri", *Vakit*, 24 Eylül 1336, No. 1003, s. 2. Varna'dan 50 nüfus mültecinin İstanbul'a gelerek Muhacirin Müdüriyeti tarafından Aksaray civarına yerleştirildikleri hakkında bk. "Varna'dan Gelen Muhacirler", *Vakit*, 2 Teşrinievvel 1336, No. 1011, s. 2.

120 "Varna'dan Gelen Muhacirler", *Vakit*, 2 Teşrinievvel 1336, No. 1011, s. 2. "Bulgaristan'daki Mülteciler", *Vakit*, 15 Teşrinisani 1336, No. 1055, s. 2.

121 Dedağaç Şehbenderliği Kâtibi Şemseddin Efendi, 26 Kasım'da Filibe'den gönderdiği telgrafında Mustafapaşa'da toplanan 350 hane mültecinin, Edirne'nin nüfus yapısını değiştirmek isteyen Yunan Hükûmetince kabul edilmeyip karlar üzerinde beklemekte oldukları bilgisini paylaşmıştır. BOA. HR. SYS. 2571. 1/67-75.

talep etmiştir¹²². Mehmet İzzet Bey'den bu bilgilerin alındığı sırada, yukarıda değindiğimiz üzere Varna Mebusu Zümrezâde Şakir Bey, İstanbul'a gelerek 25 Kasım 1920'de Dahiliye Nazırı Ahmet İzzet Paşa ile görüşmüştür. Şakir Bey, son derece perişan ve yardıma muhtaç bir halde bulunan yaklaşık 2.000 sivil mültecinin ihtiyaçlarının temini ve memleketeye iadeleri için 5.000 liralık bir tahsisata ihtiyaç olduğu bilgisini aktarmıştır. Ahmet İzzet Paşa, bu bilgileri Hükûmete sunmuştur¹²³. Bunun üzerine mali açıdan kötü durumdaki Hükûmet, *maaş-ı umumînin ikmal-i tevziatından sonra Hazine-i Celilece, masarif-i gayri melhuza tertibinden* 5.000 liranın verilmesi kararını almıştır¹²⁴.

Sivil mültecilerin iadesi için 5.000 lira tahsisat ayıran Hükûmet, acil olarak bu paradan 1.500 liranın Mustafapaşa, Ahyoluburgaz ve Varna'da kış koşullarında günde beş, on kayıp veren mültecilere gönderilmesine 7 Aralık tarihli toplantıda karar vermiştir¹²⁵. Hükûmetin bu kararı üzerine Zümrezâde Şakir ve Muhacirin Müdür Muavini Sabri Beyler sivil mültecilerin iadesi işiyle görevlendirilmiştir¹²⁶.

Şakir Bey'le birlikte Bulgaristan'a giden Sabri Bey, 24 Aralık'ta gönderdiği raporda Mehmet İzzet Bey'in raporunu teyit eden bilgilere yer vermiştir. Varna, Ahyoluburgaz ve Mustafapaşa'da bekleyen mültecilerin hali perişandır. Yunan Hükûmeti'nin müdahalesi ile Fransız memurlarının, mültecilerin memleketeye iadelerine izin vermediğini ilave eden Sabri Bey, bunun için derhal girişimde

122 Mehmet İzzet Bey, mültecilerin işleri için Bulgar Hükûmeti'nin 1 milyon leva verdiğini ve Bulgaristan'daki Cemaat-i İslamiye tarafından yarım milyon leva yardım toplandığını, ancak bu yardımların tamamının kullanılıp elde para kalmadığından, acil para gönderilmesini talep etmiştir. BCA. 272. 0. 0. 14. 75. 24. 7/1-2.

123 BCA. 272. 0. 0. 14. 75. 24. 7/2. BOA. HR. SYS. 2571. 1/81. BOA. BEO. 4665. 349856/3. "Bulgaristan'daki Müslüman Mülteciler", *İkdam*, 26 Teşrinisani 1336, No. 8520, s. 2.

124 27 Kasım tarihli bu kararın yanı sıra, vize krizinin çözülmesi için İtilaf Devletleri nezdinde teşebbüslerin artırılması da kararlaştırılmıştır. BOA. MV. 220. 247. Bk. Ek-VI. Bu karar, 29 Kasım'da Maliye, Hariciye ve Dahiliye Nezaretlerine iletilmiştir. BOA. BEO. 4665. 349856/1-3 ve BOA. HR. SYS. 2571. 1/88.

125 7 Aralık tarihli karar için bk. BOA. MV. 220. 254. Bu karar aynı gün Maliye ve Dahiliye Nezaretine tebliğ edilir. BOA. BEO. 4666. 349927/1. Hükûmetin, acil olarak 1.500 liranın gönderilmesi kararını almasında Dahiliye Nezaretine bağlı Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesinin 5 Aralık tarihli ve sivililerin iadesine kadar geçecek süre zarfında, hiç değilse Mustafapaşa, Ahyoluburgaz ve Varna'da bekleyen mültecilerin ölümden kurtarılması gerektiği görüşü etkili olmuştur. BOA. BEO. 4666. 349927/2.

126 "Bulgaristan'daki Müslüman Muhacirler", *Vakit*, 8 Kanunievvel 1336, No. 1076, s. 1. Sabri Bey'in beraberinde mültecilere tıbbi yardım için 7,5 kilo sülfat götürmesi kararlaştırılmış ve bunun gümrükten geçişinde sorun yaşanmaması için Bulgar Hükûmeti'nden müsaade alınmıştır. BOA. HR. SYS. 2571. 1/96-100. BOA. HR. SYS. 2571. 2/51-52.

bulunulmasını istemiştir¹²⁷. Oysaki Hükûmetin 23 Kasım'da, Mehmet İzzet Bey'in gönderdiği rapor üzerine, İtilaf Devletleri nezdinde konu hakkında teşebbüste bulunduğu bilinmektedir. Ancak bu müracaat neticesinde alınan izin, Sofya'daki İtilaf Devletleri temsilciliklerine ulaşmadığı belgelerden anlaşılmıştır¹²⁸.

Yukarıda askerî mültecilerin iadeleri sürecini incelerken değinildiği gibi Osmanlı Hükûmeti, Ekim 1920'de başlayan vize sorununu ancak 1921 Mart ayı içerisinde çözüme kavuşturabilmiştir¹²⁹. Ahyoluburgaz Şehbenderliği memurlarından Hamit Bey'in gönderdiği rapordan Mart 1921 itibarıyla vize krizi çözüldükten sonra, Bulgaristan'ın genelinde kalan sivil-asker mülteci miktarı 500 civarındadır¹³⁰. Hamit Bey, 31 Mayıs 1921 tarihli raporunda ise 22 nüfus Trakya mültecisini pasaportlarını vize ettirdikten sonra "Giresun" vapuruyla İstanbul'a yola çıkardığını, haziran ayında sevkiyatın sona ereceği ümidinde olduğunu yazmıştır¹³¹. Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere, Osmanlı Hükûmeti sivil mültecilerin iadesi için ayrı bir vapur tahsis edememiş, yolcu vapurlarıyla ve indirimli tarife üzerinden mültecileri İstanbul'a sevk etmiştir.

1921 Mayıs-Ağustos ayları arasında Bulgaristan'da kalan sınırlı sayıdaki Trakya mültecilerinin Lom, Rusçuk, Razgrad, Ahyoluburgaz ve Varna'dan İstanbul'a sevk edildikleri görülmektedir¹³². Askerî mültecilerin iadesinde olduğu gibi sivil mültecilerin İstanbul'a kabullerinde de yine Mütareke Komisyonunun onayına

127 Sabri Bey'in raporuna göre mülteciler için şimdiye kadar 1 milyon leva harcayan Bulgar Hükûmeti, yaşadığı mali sıkıntılar nedeniyle bu yardım kestüğinden, Varna, Ahyoluburgaz ve Mustafapaşa'da toplanmış bulunan mülteciler, ağır kış koşullarında perişan bir hâlde memleketlerine iade edilmek için beklemektedirler. BOA. HR. SYS. 2571. 2. BOA. HR. SYS. 2571. 2/46. "Bulgaristan'daki Muhacirler Hakkında", *İkdam*, 11 Kanunisanı 1337, No. 8561, s. 3. "Bulgaristan'daki Mülteciler", *Vakit*, 23 Kanunisanı 1337, No. 1122, s. 1.

128 BOA. HR. SYS. 2571. 1/110 ve BOA. HR. SYS. 2571. 2.

129 BOA. MV. 221. 997 ve BOA. BEO. 4678. 350810/1.

130 Hamit Bey, 15 Mart tarihli raporunda sivil mültecileri şimdiye kadar İstanbul'a sevk etmeyi başardığını, subayların tamamının dönmekle birlikte Ahyoluburgaz'da sadece 75 nefer bulunduğunu yazmıştır. Bunlardan 30'unu Şehbenderhanede iskân ve Sabri Bey'in yardımlarıyla, ancak hasta olanlarına ekmek parası temin edebildiğini ifade etmektedir. 15 Mart 1921 tarihli rapor için bk. BOA. HR. SYS. 2723. 8/1.

131 BOA. HR. SYS. 2571. 4/20.

132 Lom, Rusçuk ve Razgrad'daki toplam 282 mülteci ile Varna'daki 7 mültecinin İstanbul'a dönüşlerine Mütareke Komisyonunca izin verildiğine dair bk. BOA. HR. SYS. 2571. 3/31-32. BOA. HR. SYS. 2571. 3/37-38. BOA. HR. SYS. 2571. 3/63.

müracaat edilmiştir¹³³. Örneğin Edirne'nin Budakdoğanca köyünden işgal nedeniyle Ahyoluburgaz'a iltica eden 9 hanede 40 nüfus mültecinin İstanbul'a gelişlerine 21 Haziran'da Mütareke Komisyonunca müsaade verilmiştir¹³⁴.

Bulgar Çiftçi Hükûmeti'nin, büyük kesimi çiftçi olan Trakya mültecilerini iskân ederek, tarımsal üretimi artırmak düşüncesinde olduğundan yukarıda bahsedilmişti¹³⁵. Bu şekilde çiftliklerde iskân edilen ve tarımsal üretimde bulunan mültecilerin memleketlerine dönüşü, ancak Ağustos 1923'e gelindiğinde mümkün olmuştur. Örneğin Yunan işgali üzerine Bulgaristan'ın Pravadi kazasına bağlı Köprüköy'e (Grozdovo) iltica eden 2 hanede 7 nüfus mülteci burada üç sene kaldıktan sonra memleketleri olan Havsa'nın Oğulpaşa köyüne dönmüştür¹³⁶. Yine Pravadi kazasına bağlı Memiş Ağa Çiftliği (Priseltsi) karyesine Bulgar Hükûmeti tarafından iskân edilmiş olan, Edirne'nin Budakdoğanca köyünden 5 hanede 27 nüfus mülteci Ağustos 1923'te köylerine dönebilmişlerdir¹³⁷.

133 131 ve 246 Trakya mültecinin İstanbul'a dönüşüne izin veren 24 Nisan ve 17 Mayıs 1921 tarihli Mütareke Komisyonu evrakına dair bk. BOA. HR. SYS. 2571. 3/1-3. BOA. HR. SYS. 2571. 3/15-16.

134 Dahiliye Nezareti, bu mültecilerin iadeleri konusunda Hariciye Nezaretine yaptığı müracaatta Budakdoğanca köyünün sınır üzerinde bulunup ve şu an boş olması nedeniyle bunların, büyük bir muhaceret seli ile doyma noktasına gelmiş İstanbul'a sevkleri yerine, doğrudan köylerine iadelerini talep etmiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 3/35. Hariciye Nezaretinin, Mütareke Komisyonuna müracaatı bu şekilde yapılmış olsa da Komisyon bunun aksine, söz konusu mültecilerin İstanbul'a gelmelerine mahzur olmadığı şerhini düşerek sevklerine onay vermiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 3/34. BOA. HR. SFR. 04. 666. 56/1.

135 "Yine Muhaceret Meselesi", *İkdam*, 10 Ağustos 1336, No. 8427, s. 1.

136 Köprü Köyü İmamı tarafından hazırlanan 7 mültecinin isim listesinde, bunların son derece yardıma muhtaç bir halde oldukları ifade edilmiş ve bir de son derece ender rastlanacak şekilde fotoğraflarına yer verilmiştir. Bk. BOA. HR. SFR. 04. 666. 56/8-9. Bk. Ek-VII. Pravadi için bk. Ayşe Kayapınar, "Osmanlı Döneminde Rumeli'de Bir Nahiye Merkezi: Pravadi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C XXX/S.1, 2015, s. 121-148. Köprüköy için bk. M. Türker Acaroğlu, *Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2006, s. 636.

137 Bu mültecilere ait isim listesi ve fotoğraflar için bk. BOA. HR. SFR. 04. 666. 56/10. Bk. Ek-VIII. Memiş Ağa Çiftliği (Priseltsi) karyesi günümüzde Varna'ya bağlıdır. Acaroğlu, *age.*, s. 721.

Sonuç

Doğu Trakya'nın Temmuz 1920'de Yunan işgali altına girmesi üzerine, 1. Kolordu birlikleri tarafsız devlet olan Bulgaristan'a sığınma kararı almıştır. Bu durum, Millî Mücadele'de örneğine hiç rastlanmayan bir şekilde Müslüman nüfusun Anadolu sınırları dışında, yabancı bir ülkeye ilticası anlamına gelmektedir. Bu kararın alınmasında etkili olan faktörlerden ilki, İstanbul'un İtilaf Devletlerinin işgali altında olmasıdır. İkinci olarak başkente giden demiryolu hattının kontrolü Ocak 1919'dan itibaren zaten Yunan birliklerinin elindedir. Bir yarımada olan Doğu Trakya'da sıkışan ve tamamen imha olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan Kolordu Komutanı Albay Muhiddin Bey Bulgaristan'a iltica kararı almıştır. Yunan işgali sonrasında İzmir'de yaşananlardan haberdar olan ve çoğunluğu Balkan Savaşları sırasında Rumeli'den kaçarak Doğu Trakya'ya gelen Müslümanların oluşturduğu sivil ahali de yeni bir Yunan katliamı tehlikesiyle karşı karşıya kaldığından, Kolordu birliklerini takip ederek Bulgaristan'a iltica etmiştir. Bulgaristan'a iltica eden sivil ve asker mülteci miktarı konusunda kaynaklarda verilen sayılar 30 bine kadar çıksa da arşiv belgelerinden bu sayısının 10 ile 13 bin arasında olduğu anlaşılmaktadır. Tahmini olarak bu miktarın 4-5 bini asker, 7-8 bini de sivillerden oluşmaktadır.

Bulgar Hükûmeti, askerî mültecileri Eskizağra, Yenizağra, Kızanlık, Tatarpazarcık ve Yanbolu'ya; sivil mültecileri ise Vidin, Lom, Rusçuk ve Razgrad dolaylarına iskân etmiştir. Ülkedeki grev dalgası ve siyasal muhalefetle boğuşan Bulgar Çiftçi Hükûmetinin, asker ve sivil mültecilere yaptığı yardımların sınırlı olduğu görülmüştür. Özellikle askerî mültecilere, 1907 İkinci Lahey Sözleşmesine ait "V Sayılı Kara Harbinde Tarafsız Devletlerin ve Şahısların Hakları ve Vazifeleri Hakkında Sözleşme" hükümleri doğrultusunda değil; yanlış bir şekilde "IV Sayılı Kara Harbinin Kanunları ve Adetleri Hakkındaki Sözleşme" hükümlerine göre muamele eden Bulgar Hükûmeti, onlara maaş ya da tahsisat bağlamamış sadece iaşelerini temin etmiştir. Sivil mülteciler için Varna Mebusu Zümrezâde Şakir Bey başkanlığında bir komisyon kuran Bulgar Hükûmeti, memleketlerine dönmek isteyenleri tespit etmiş, bunun dışında kalmak isteyen mültecileri iskân ederek tarımsal üretim için çiftliklerde istihdam etmeye çalışmıştır.

Bulgar Hükûmetinin yaptığı yardımları kesmesiyle asker ve sivil mültecilerin oldukça sefil ve perişan bir hale düştükleri anlaşılmaktadır. Bunun üzerine Sofya, Filibe ve Ahyoluburgaz'daki Osmanlı Şehbenderliklerine, bir an önce memleketlerine dönme arzusunda olduklarını beyan eden müracaatlarda bulunmuşlardır. Askerî birliklerin iadesi için de Kolordu Komutanı Albay

Muhiddin Bey'in girişimleri dikkat çekmektedir. Ancak bu sırada Osmanlı maliyesinin de sıkıntı içerisinde olması mültecilere yardımı imkânsız kıldığı gibi, Harbiye ve Hariciye Nezaretleri arasında yaşanan uzun yazışmalar bu yardımı geciktirmiştir. Mülteciler bu durumda çiftlik, maden ve fabrikalarda çalışmak suretiyle kendi geçimlerini temin ettikleri gibi memlekete dönüş için yol paralarını da biriktirmişlerdir. Hatta subaylar kendi şahsi eşyalarını satmak suretiyle yol paralarını temin etmişlerdir. Arşiv belgelerinden 1920 Ağustos ve Ekim ayları arasında, özellikle asker mültecilerin büyük kısmının bu şekilde memleketlerine ya da İstanbul'a döndükleri anlaşılmaktadır. Sivil mültecilerin memleketlerine dönüşü asıl olarak 1921 Mayıs-Ağustos ayları arasında gerçekleşmiş olsa da çiftliklerde iskân edilen bazı sivil mültecilerin dönüşü Ağustos 1923'e kadar aralıklarla devam etmiştir. Bu süreçte, Doğu Trakya'daki Müslüman nüfus yoğunluğunu azaltmaya çalışan Yunan Hükûmeti, mültecilerin memlekete dönüşüne engel olmak için Fransa nezdinde girişimde bulunmuş ve pasaportların vize edilmesine engel olarak sevkiyatı durdurmuştur. Ekim 1920'de başlayan vize sorununun Osmanlı Hükûmeti'nin İtilaf Devletleri nezdindeki teşebbüsleri neticesinde Mart 1921'de çözümlendiği görülür. Mültecilerin iadesi için mali açıdan büyük bir dar boğazda olan Osmanlı Hükûmeti askerler için 3.000, sivil mülteciler için 5.000 liralık bir tahsisat ayırabilmiştir. Arşiv belgeleri dikkate alındığında mültecilerin büyük çoğunluğunun kendi çabaları ile memleketlerine dönmeyi başardığı ve çok az miktarının hükûmetin yardımından istifade ettiği görülmüştür.

Mültecilerin iadesi sürecinde Bulgar ve Osmanlı Hükûmetleri arasında bazı sorunların yaşandığı görülmektedir. Bu sorunlar, mirî hayvanları dışında şahsî hayvanlarına makbuz (raspiska) karşılığında el konulan subaylara bu bedellerinin ödenmesinde Bulgar Hükûmetince çıkarılan güçlükler, Kolorduya ait evrakların İstanbul'a sevki konusunda yaşanan sorunlar ve Bulgar Hükûmeti'nin askerlerin işe bedellerini Osmanlı Hükûmeti'nden tazmin talebi olarak üç başlık altında toplanmıştır. Bu sorunların çözüm süreci, iki ülke arasındaki siyasi ilişkilerin kesik olduğu bir sırada temasın İspanya ve İsveç Sefaretleri tarafından sağlanması nedeniyle uzun sürmüştür. Satın alınan hayvanların makbuz bedellerinin ödenmesi meselesinde, Osmanlı Hükûmeti tarafından yapılan tüm müracaatlar sonuçsuz kalmıştır. Kolorduya ait evrakların İstanbul'a gönderilmesi meselesinin, İspanya Sefareti ve taşıma şirketleri arasındaki iletişimsizlikten kaynaklandığı anlaşılmış ve evraklar Osmanlı Hükûmeti tarafından teslim alınmıştır. Bulgar Hükûmeti'nin mülteciler için yaptığı işe masraflarının ödenmesi talebine karşılık olarak Osmanlı Hükûmeti, bu masrafların Balkan Savaşları sırasında Bulgar Ordusunun neden

olduğu zarara mahsup edilmesini talep etmiş ve zaten “V Sayılı Kara Harbinde Tarafsız Devletlerin ve Şahısların Hakları ve Vazifeleri Hakkında Sözleşme”nin 12. maddesinin bu masrafların ödenmesi işini barışın temin edilmesinden sonraya bıraktığı yanıtını vermiştir.

1. Kolordunun beraberinde Bulgaristan’a götürdüğü silah ve cephanenin Osmanlı Hükûmeti’ne iade edilip edilmediğı konusunda kaynaklarda herhangi bir bilgiye tesadüf edilmemiş olsa da bu malzemenin iade edilmemiş olması ihtimali daha yüksektir. İade işlemi için en uygun zaman, şüphesiz Kolorduya ait evrakların iadesi idi. Ancak evraklarla birlikte bu askerî malzemenin iadesi söz konusu olmamıştır.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-1 Âli Evrak Odası (BEO.) 4631. 347280.

Bâb-1 Âli Evrak Odası (BEO.) 4646. 348388.

Bâb-1 Âli Evrak Odası (BEO.) 4646. 348436.

Bâb-1 Âli Evrak Odası (BEO.) 4648. 348530.

Bâb-1 Âli Evrak Odası (BEO.) 4648. 348592

Bâb-1 Âli Evrak Odası (BEO.) 4649. 348628.

Bâb-1 Âli Evrak Odası (BEO.) 4650. 348716.

Bâb-1 Âli Evrak Odası (BEO.) 4656. 349132.

Bâb-1 Âli Evrak Odası (BEO.) 4659. 349367.

Bâb-1 Âli Evrak Odası (BEO.) 4659. 349355.

Bâb-1 Âli Evrak Odası (BEO.) 4659. 349367.

Bâb-1 Âli Evrak Odası (BEO.) 4661. 349505.

Bâb-1 Âli Evrak Odası (BEO.) 4675. 350595.

Bâb-1 Âli Evrak Odası (BEO.) 4678. 350810.

Bâb-1 Âli Evrak Odası (BEO.) 4680. 350996.

Bâb-1 Âli Evrak Odası (BEO.) 4694. 351986.

Dahiliye Asayiş Kalemî (DH. EUM. AYŞ.) 30. 78.

Dahiliye Asayiş Kalemî (DH. EUM. AYŞ.) 46. 18.

Dahiliye Nezareti, Kalem-i Umumi (DH. EUM. KLU.) 14. 14

Dahiliye Nezareti, İdare-i Umumiye (DH.İ.UM.) 20.14.

Dahiliye Nezareti, Şifre Kalemî, (DH. ŞFR.) 610.120.

Hariciye Nezareti, İstanbul Murahhaslığı (HR. İM) 46. 6

Hariciye Nezareti, İstişare Odası (HR. HMS. İŞO.) 216. 19

Hariciye Nezareti, Siyasi (HR. SYS.) 2121. 18.

Hariciye Nezareti, Siyasi (HR. SYS.) 2330. 49.

Hariciye Nezareti, Siyasi (HR. SYS.) 2330. 51.

Hariciye Nezareti, Siyasi (HR. SYS.) 2539. 11.

- Hariciye Nezareti, Siyasi (HR. SYS.) 2539. 12.
Hariciye Nezareti, Siyasi (HR. SYS.) 2571. 1.
Hariciye Nezareti, Siyasi (HR. SYS.) 2571. 2.
Hariciye Nezareti, Siyasi (HR. SYS.) 2571. 3.
Hariciye Nezareti, Siyasi (HR. SYS.) 2571. 4.
Hariciye Nezareti, Siyasi (HR. SYS.) 2714. 2.
Hariciye Nezareti, Siyasi (HR. SYS.) 2723. 3.
Hariciye Nezareti, Siyasi (HR. SYS.) 2723. 8.
Hariciye Nezareti, Sofya Sefareti (HR. SFR. 04) 666. 56.
Hariciye Nezareti, Sofya Sefareti (HR. SFR. 04.) 666. 58.
Hariciye Nezareti, Sofya Sefareti (HR. SFR. 04.) 926. 42.
İrade Dosya Usulü (İ. DÜİT.) 160. 23.
Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.) 219. 185.
Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.) 219. 192.
Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.) 221. 97.
Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.) 221. 124.
Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.) 222. 57.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

- Toprak ve İskân Müdürlüğü, Sevkiyat (272. 0. 0. 14.) 75. 24. 7
Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı (30. 18. 1. 1.) 9. 24. 11.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı (İBB), Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar

Bel. Mtf. 047742.

Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü (TİTE)

Klasör 72, Gömlek 17, Belge 17.

Sürelî Yayınlar

İkdam

Vakit

Kaynak, Araştırma ve İnceleme Eserler

Acaroğlu, M. Türker, *Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2006.

Akın, Veysi, "Cafer Tayyar Paşa'nın Esir Alınışı ve Esaret Hayatı", *İlmî Araştırmalar*, S. 1, 1995, s. 31-38.

Akın, Veysi, "Yunan İşgali Döneminde Edirne'den Bulgaristan'a Sığınan Askerî Okul İdareci ve Öğrencileri", *Belgi*, S. 22 (Yaz 2021/III), s. 657-673.

Aslan, M. Yasin, "Savaş Hukukunun Temel Prensipleri", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 79 (2008), s. 235-274.

Bıyıkhoğlu, Tevfik, *Trakya'da Millî Mücadele*, C 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.

Güzel, Mehmet Şükrü, "Bir Savaş Suçu Olarak Doğu Trakya'da Yunanistan Tarafından Türklere Yapılan Etnik Temizlik Harekâtı 1920-1922", *Akademik Bakış*, C 8/S. 15, 2014, s. 133-159.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, 51, Vesika 1184, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1965.

Kamil, İbrahim, "Bulgaristan Diplomatik Belgelerine Göre Trakya'da Millî Mücadele ve Türk-Bulgar İlişkileri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C 17/S. 35, 2017, s. 85-119.

Karabulut, Umut-Bozkurt, Ersin, "Osmanlı Devleti'nde Savaş Hukukunun Oluşumu Bağlamında Lahey Konferansları ve Birinci Dünya Savaşındaki Uygulamalar", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 45, (Nisan 2019), s. 87-99.

Kayapınar, Ayşe, "Osmanlı Döneminde Rumeli'de Bir Nahiye Merkezi: Pravadi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C XXX/S. 1, 2015, s. 121-148.

Özkan, Kenan, *İmparatorluktan Ulus Devlete Geçişte Göçlerin Rolü (1918-1923)* Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir 2020.

Salmon, D. E. and others, *Diseases Of The Horse*, Government Printing Office, Washington 1890.

Soysal, İsmail, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000.

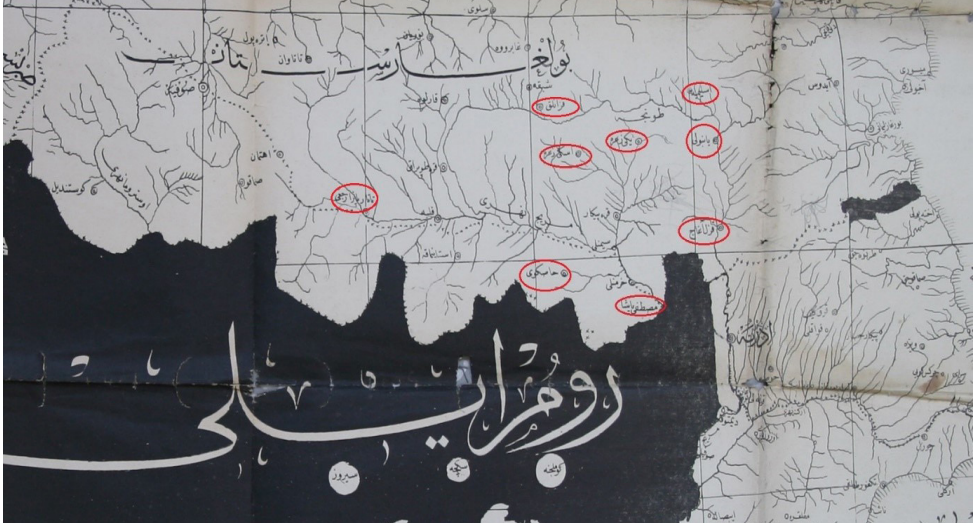
Şahin, Muhammet, *Millî Mücadelede Doğu Trakya*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1992.

Toker, Hülya, “Milli Mücadele Döneminde Türk-Bulgar İlişkileri ve 1 nci Kolordunun Bulgaristan’a Sığınması”, *XX. Yüzyılın İlk Yarısında Türk-Bulgar Askerî-Siyasî İlişkileri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005, s. 123-141.

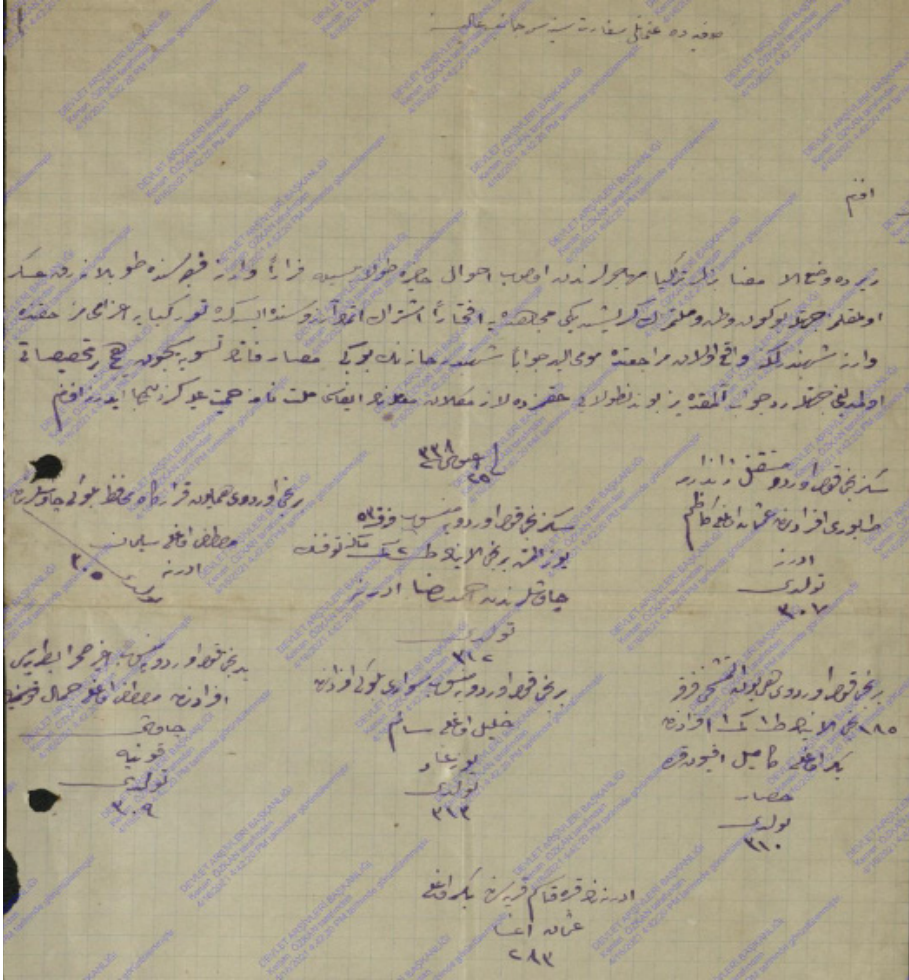
Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi, C II-Kısım II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999.

Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri, 2. baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1989.

EKLER

Ek 1: 1. Kolordu birliklerinin Bulgaristan'da iskân edildikleri yerler
TİTE, Klasör 72, Gömlek 17, Belge 17.

Ek 2: Sofya Osmanlı Şehbenderliğine yapılan müracaat
 (BOA. HR. SFR. 04), 666. 58/2.

L I S T E
des réfugiés Ottomans en Bulgarie désirant de
rentrer à Constantinople.

1 Hairetin Memed Ali	22 Ali Osman
2 Fevzi Rahmi	23 Ali Riza Hadji Abdi
3 Nedjmeddin Ibrahim	24 Remzi Osman
4 Rahsim Abdoullah	25 Rifat Youncouz
5 Youssouf Zia Ali Riza	26 Ismail Hakki Ahmed
6 Mehmed Ali Hussein	27 Halit Redjeb
7 Hassan Tevfik	28 Yevfik Remzi Abdulgafour
8 Hassan Ahmed	29 Ismail Hakki Abdougafour
9 Hibrabim Moustafa	30 Mehmed Ali Mehmed
10 Hussein Rahmi Lutfi	31 Ibrahim Moustafa
11 Mehmed Chérif Moustafa	32 Ibrahim Ali
12 Ismail Hakki	33 Mehmed Arif
13 Osman Fikri Tevfik	34 İbrahim Chefik Arif
14 Kiani Hassan	35 Hussein Moustafa
15 Hussein Ahmed	36 Hassan Ali
16 Ahmed Rifat Sahmi	37 Hussein Ahmed
17 Suleiman Ali	38 Ahmed Mehmedali
18 Cherif İzzet	39 Zia Abdoullah
19 İlhami Saip	40 Moustafa Mehmed
20 Hussein Djahit Abdourrahman.	41 Hassan Hussein Oumer
21 Hulki Hassan	42 Ibrahim Moustafa

HA. 843 2714 / 2 60

147	Ali Sadoullah	166	Hassan Moustafa
148	Aïché Saadoullah	167	Zahim Arif
149	Lutfié Sadoullah	168	Kadir Mehmed
150	Mehmed Sadoullah	169	Hussein Moustafa
151	I. Cherif Mehmed	170	Mehmed Ahmed
152	Moussa Moussa	171	Dacut Suleiman
153	Djémal Arif	172	Mehmed Hassan
154	Murad Ali	173	Moustafa Ahmed
155	Emin Moustafa	174	Moustafa Ali
156	Ahmed Halii	175	Hassan Mehmed
157	Ahmed Ibrahim	176	Ali Osman
158	Hassan Ahmed	177	Hassan Osman
159	Emin Moustafa	178	Mahmoud Effendi
160	Ismail Mehmed	179	Kadir Suleiman
161	Zekeria Rachid	180	Dourmouch Moustafa
162	Ahmed Ha dji Ismail	181	Mourad Ali
163	Tevfik Mehmed	182	Djémal Arif
164	Hussain Tahir	183	Razié Behsim
165	Moustafa Moustafa	Le Chancelier du Consulat Ottoman à Sofia Mahid	
Sofia, le 17 Janvier 1921.			
Commission d'Armistice Constantinople			
La Commission d'Armistice ne voit pas d'inconvénient à ce que les (183) cent quatre vingt trois réfugiés Ottomans en Bulgarie soient autorisés à rentrer en Turquie Constantinople le 14 Fevrier 1921.			
<i>E. Delizé Anglais</i> <i>E. Delizé Français</i> <i>E. Delizé Allemand</i>			

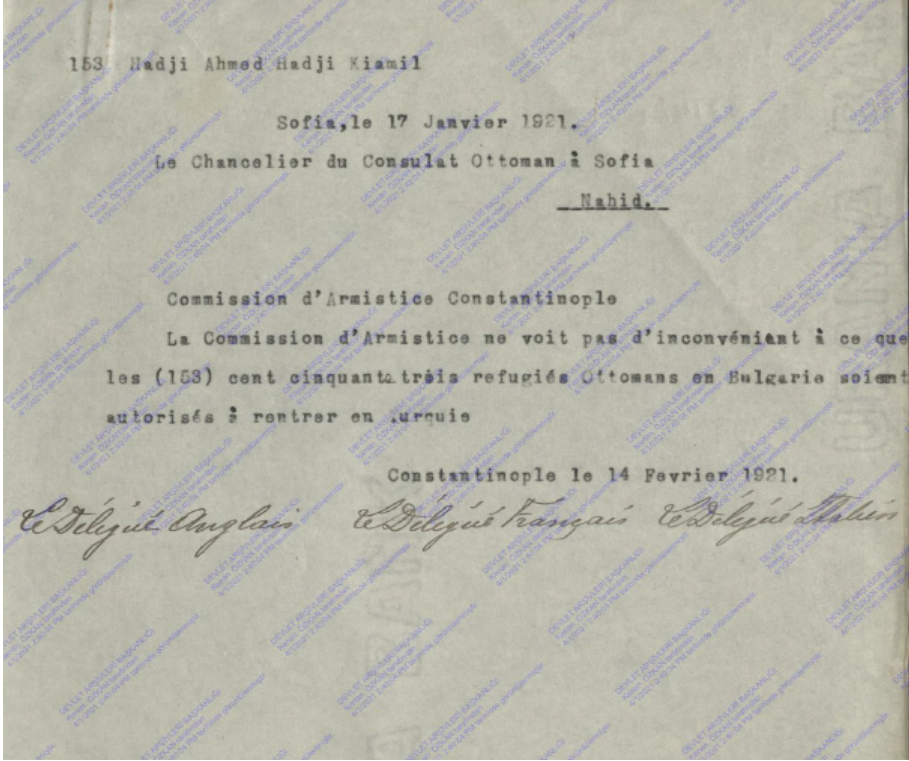
Ek 3: Mütareke Komisyonu tarafından onaylanan 183 kişilik liste
(BOA. HR.SYS) 2714. 2/89-92.

L I S T E
des réfugiés Ottomans se trouvant actuellement à Varna
et Bourgas qui désirent se rendre à Constantinople.

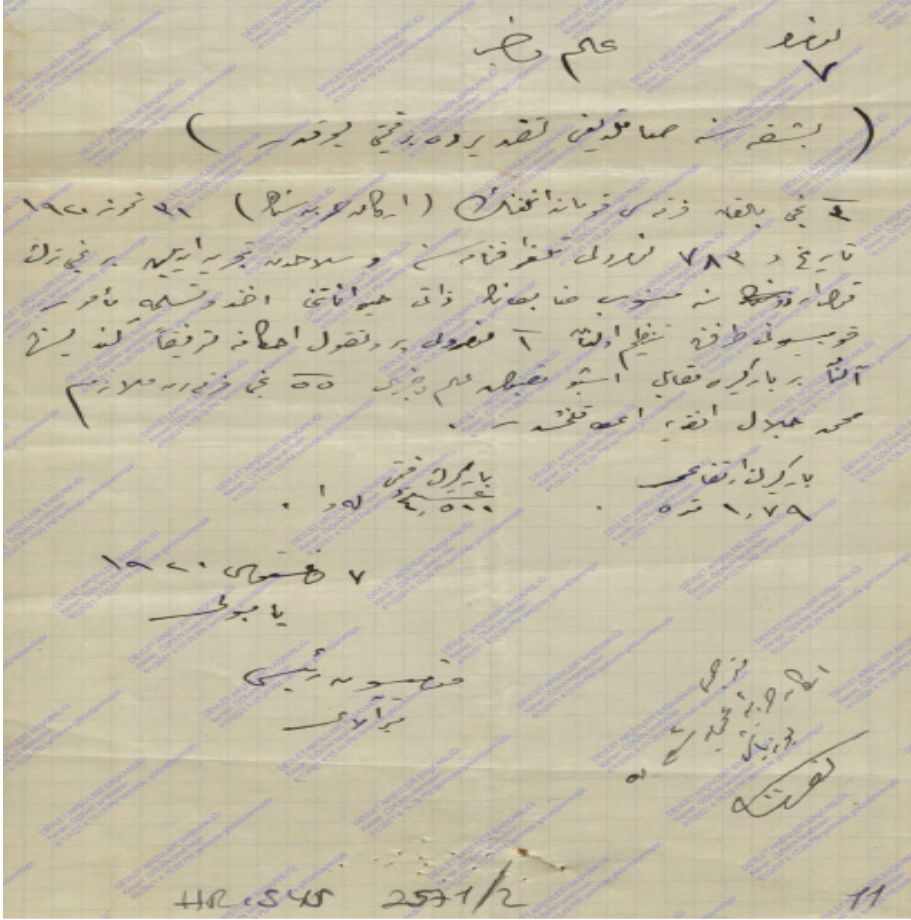
1	Moussa Halil	24	Ismail Emin
2	Hassan Hassan	25	Ibrahim Bilal
3	Mehmed Moustafa	26	Moustafa Ahmed
4	Djémal Ismail	27	Ahmed Mehmed
5	Ibrahim Ali	28	Halil Ibrahim Hussein
6	Ali Djafer	29	Moustafa Bekir
7	Ali Hussein	30	Younouz Dourmouch
8	Moustafa Suleiman	31	Hassan Halil
9	Hassan Mehmed	32	Djémal Ibrahim
10	Abdoullah Emin	33	Moustafa Ibrahim
11	Chukri Ali	34	Hussein Siman
12	Arif Hassan	35	Ahmed Ahmed
13	Latif Rifat	36	Ali Eumer
14	Latif Moussa	37	Muntasse Mehmed
15	Chukri Moustafa	38	Hussein Radir
16	Chukri Hassan	39	Mouharren Ali
17	Nouri Ramadan	40	Bekir Osman
18	Halil Ibrahim	41	Mehmed Ahmed
19	Nouri Hassan	42	Taleat Ibrahim
20	Bekir Ibrahim	43	Mehmed Ibrahim
21	Ibrahim Mehmed	44	Ali Ibrahim
22	Ismail Hassan	45	Osman Mehmed
23	Suleiman Hussein	46	Ismail Hussein

48. 248. 0711 / 2

64

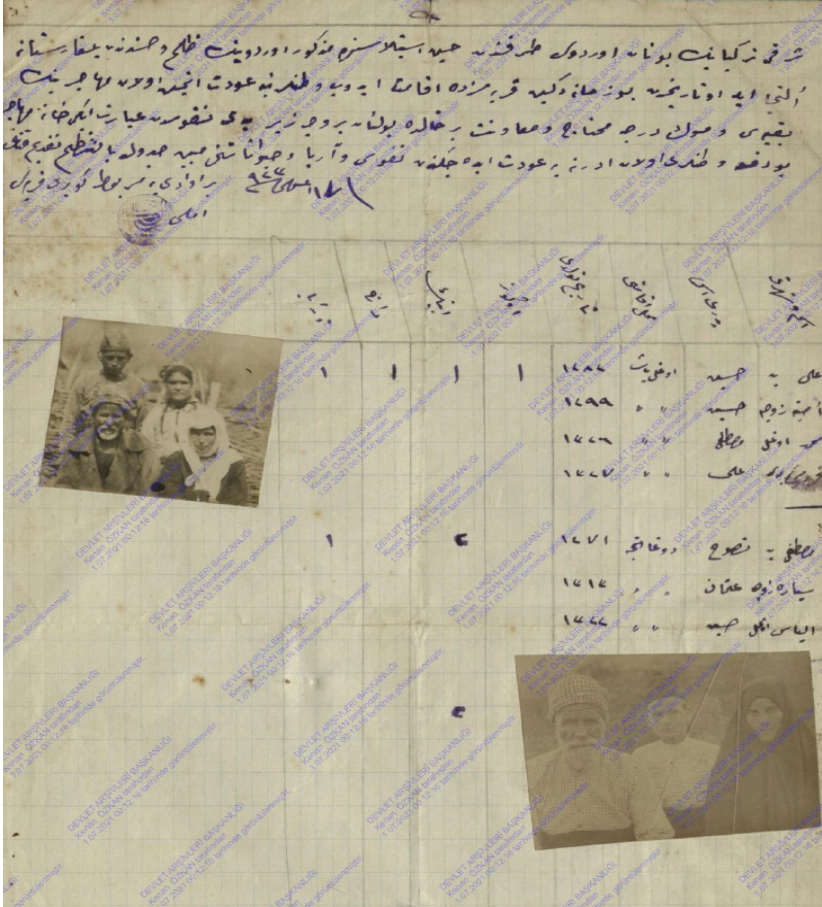
Ek 4: Mütareke Komisyonu tarafından onaylanan 153 kişilik liste
(BOA. HR.SYS) 2714. 2/93-96.

Ek 5: Bulgar Hayvan Mübayaa Komisyonu tarafından düzenlenen makbuz örneği (BOA. HR.SYS) 2571. 2/17.

تاریخ	۱۵ ۱۷۷۵	تاریخ	۶ ۲۵
مجلس	۱۵ ۱۷۷۵	مجلس	۶ ۲۵
تاریخ	۱۵ ۱۷۷۵	تاریخ	۶ ۲۵
مجلس	۱۵ ۱۷۷۵	مجلس	۶ ۲۵
مجلس وکلاء مذاکرته مخصوصه ضبط نامه خدمه مالت			
<p>اورنه نکت بویانیر طرفه لاهانده طردوبه بیفاسنا انجا ایزده نغیرا ایکی تک سیشک هر دور لاسامه معتبده محروم دیک بیجا بوشوقدی ویک قدرینک جریه لطفی کرده و سه بوزده فضولت اخول رعوتی بالاجتماع ماوریه عودت ششک برتریم یوانامه حکومتی اولیادک قبولج اشاعه ایلدیج و دیگرلی بول مصروفی نزلت ایچ سکرته بک یرین برهالک فاکر قوی و سیدلی بلا قدر برابره دریدای تقدیره بوزتک مستغیره اعاده قری جان قورجه بروه عودت ایت ایشینارک سیاید لری صوفیوره لاسانیا نویسار خواجه اعلمه ارفقه سرح اولم که دولی بایوته ماور لریج بویا بول لدرک ویزه معیشت شطون کورسک و قونسلرستانه سیا بول لاری حاکم عودت ابرون قون ایلدک بوللر سراجعات واقعه اولدیجند کتایله فرده کورمه ایچا ایضا بیعت صوفیای مستغیره عودت ایچ جکره مستغیره کور لریجین دول بایوته بی صوفیوره کی لدرایه مقامات مقصدیه اعفا ایشیر لسه حقته بعضه امارنه هادی زاهد نظرنده وارد اوتو ۵۰ سوره بالیجی تاریخ و ۱۶۱۶ مودولونکر لدر قوی .</p>			
قرایم			
<p>سیغ سوزونک معمر عومینک اکر آتوز بیغانده مکره قدر جیم هر صبارتی یولده بیخ اعصه و مکتبه عودت ایچ حکم حقته سکون بولن لار لک ایلان صوفی دول بایوته سمعدی زوزده قساق مقصدیه ایقای مساب کورنکده کیفیت سکون لکه حوزت نصیه خایجه دیکر نغیرتیه اشعاری ذکر قوی .</p>			

Ek 6: Sivil mültecilere 5.000 lira yardımda bulunulması hakkındaki karar
(BOA. MV.) 220. 247.

Ek 7: Köprükøy'den (Grozddövo), memleketleri Havsa'nın Oğulpaşa köyüne dönen 2 hanede 7 nüfus mülteciye ait isim listesi.
(BOA. HR. SFR. 04), 666. 56/9.

اورده بديتک بورا ايسد سئى يردى لرغا دوا ايس س بووه لارنده دلبارين ايرار بوبو اولوب بيفارستانا انجا ايه نه لرجه رينه بر دولون و زمانه مرولو حصدقا حصدك تر بوسنا ا ق ست ازمده اولاره دوا لار لرغا نه وقتده ايران بوسور ب فطره دولون حرم قمره ايرانك ايسه نه لرجه ايرانك

هيونانا		ايران	اوردو	اوردو	اوردو	اوردو	اوردو	اوردو
نومر	ايران	اوردو	اوردو	اوردو	اوردو	اوردو	اوردو	اوردو
۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۲	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۳	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۴	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۵	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۶	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۷	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۸	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۹	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۱۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۱۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۱۲	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۱۳	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۱۴	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۱۵	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۱۶	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۱۷	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۱۸	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۱۹	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۲۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۲۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۲۲	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۲۳	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۲۴	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۲۵	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۲۶	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۲۷	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱

Ek 8: Muhsin Ağa Çiftliği karyesinden memleketleri Edirne'nin Budakdoğanca köyüne dönen 5 hanede 27 mülteciye ait isim listesi (BOA. HR. SFR. 04), 666. 56/10.

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 87- Sayı/Issue: 309
Ağustos/August 2023

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 06.03.2022
Kabul/Accepted: 24.10.2022

DOI: 10.37879/belleten.2023.685

Araştırma Makalesi/Research Article

Türk Diplomatik Belgeleri Işığında Japonya'nın Mançurya'yı İşgali ve
Mançukuo Devleti'nin Kuruluşu (1931-1933)

Ufuk Erdem*

Öz

Japonya, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ciddi bir modernleşme sürecine girmiştir. Hızlı bir değişim ve dönüşüm gösteren ülke, Batılı devletlerde başarılması yüzyıllar süren teknolojik, ekonomik, askerî ve sosyal gelişmeleri kısa bir sürede tamamlamıştır. Ancak Japonya gerçekleştirdiği hızlı gelişim sonucunda artık sınırlarına sığamaz hâle gelmiştir. Özellikle artan nüfusuna yeni yerleşim sahaları temin etmek, sanayileşen ve gelişen ekonomisi için hammadde ve pazar bulma çabası ülkeyi yayılcı politikalara yöneltmiştir. Emperyalist bir yapıya bürünen bu yayılcılık, Japonya'yı Çin ve bir başka yayılcı kuvvet olan Rusya ile karşı karşıya getirmiştir. Her iki ülkeye karşı giriştiği savaşlardan zaferle ayrılan Japonya Asya'nın en büyük güçlerinden biri hâline gelmiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise konumunu daha da perçinleyerek dünya siyasetine yön veren büyük devletler arasına girmiştir. Mevcut durumunu güçlendirerek korumak isteyen Japonya genişlemeye devam ederek Mançurya'yı işgal etmiştir. Kendisine ait toprakların bir bahaneyle işgal edilmesine karşı çıkan Çin ise Milletler Cemiyetine başvurmuştur. Cemiyet bölgedeki olayların araştırılması için uluslararası bir komisyon görevlendirmiştir. Japonya ise işgaline farklı bir görünüm kazandırmak amacıyla Mançurya'da Mançukuo adında bir devlet kurdu muştur. Milletler Cemiyeti işgalin sonlandırılması ve bölgenin eski statüsüne dönmesine yönelik kararlar alınca Japonya bu kararları tanımayarak Cemiyetten ayrıldığı ilan etmiştir. Türkiye ise yurt dışı temsilcilikleri aracılığıyla bir taraftan Uzak Doğu'daki gelişmeleri ve bu gelişmelerin dünya siyasetine yansımaları takip

* Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, ufuk.erdem@hbv.edu.tr ORCID: 0000-0001-7654-0896

ederken diğer taraftan da barışın sağlanması için çaba göstermiştir. Ayrıca Japonya güdümündeki Mançukuo Devleti'nin tanıyıp tanımama konusunda da politika belirlemeye çalışan Türkiye, bu devletin kurduğu ilişkiler ve mevcut yapısı hakkında detaylı bilgiler toplamaya çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Japonya, Çin, Türkiye, Mançurya, Mançukuo, Milletler Cemiyeti.

Japan's Occupation of Manchuria and the Establishment of the Manchukuo State in the Light of Turkish Diplomatic Documents (1931-1933)

Abstract

Since the second half of the 19th century, Japan has entered a serious modernization process. The country, which has undergone a quick change and transformation has completed all the technological, economical, military, and social developments, which lasted centuries for the western countries to achieve. However, it was unable to fit within its boundaries by the end of that rapid development. In particular, providing new settlements for its growing population; finding raw materials and markets for its industrializing and developing economy prompted the country to have expansionist policies. This expansionism turning into an imperialistic structure brought Japan up against China and Russia, another expansionist power. Japan became the biggest power of Asia after emerging victorious in the wars waged against the two countries. After the First World War, it strengthened its position even further and became one of the great powers directing world politics. Japan, which wanted to keep its ground strengthening, invaded Manchuria as per its interests. China, which objected to the occupation of its own lands under false pretenses, resorted to the League of Nations. The League of Nations appointed an international commission to investigate the cases in the region. Meanwhile, Japan had a new state, named Manchukuo, founded in Manchuria to put a different complexion on its occupation. The League of Nations decided upon the termination of the occupation and the reinstatement of the region; Japan disclaimed these decisions and declared its withdrawal from the League. Türkiye followed the developments in the Far East and their repercussions on world politics via its representatives in foreign countries while it endeavored to allocate peace. Moreover, Türkiye, which tried to determine a policy about whether to recognize Manchukuo directed by Japan or not, attempted to gather detailed information about its relations and current structure.

Keywords: Japan, China, Türkiye, Manchuria, Manchukuo, League of Nations.

Giriş

Japonya'da 1867 yılında imparator olan Meiji (1867-1912) modernleşme akımını desteklemiş ve Batılılaşma yolunda kısa sürede önemli adımlar atmıştır. Meiji'nin uygulamış olduğu politikalar Japonya'nın kısa bir sürede her alanda gelişme göstermesine, kendi sınırlarına sığamaz duruma gelmesine ve topraklarını yayılcılık politikasıyla genişletmesine yol açmıştır. Bu durum ister istemez ülkenin komşularıyla olan ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir. Nitekim Japonya 1894-1895 yıllarında Çin ve 1904-1905 yıllarında başka bir yayılcı güç olan Rusya ile savaşarak bu iki ülkeyi de mağlup etmiştir¹. Çin-Japon Savaşıyla bölgeye ordusunu yerleştiren Japonya, 1910 yılında Kore'yi anlaşıma ile ilhak etmiştir². Böylelikle Meiji yapmış olduğu yeniliklere askerî başarılar da ekleyerek kendi dönemine kadar feodal ve kapalı bir topluluk olan Japonya'yı kapitalist bir imparatorluğa dönüştürmüştür³. Bu noktada Japonya'nın askerî değişimi ön plana çıkmaktaydı. Eski dönemlerden itibaren “samuray/savaşçı” sınıfı Japonya'da toplumun en saygıdeğer tabakası olmakla beraber yeni yapılandırılan ordu, modern dünyanın modern ordusu hüviyetindeydi. Meiji Dönemi'nin erken evresinde Japon toplumunun yeniden biçimlenmesinde “Genro (İhtiyar Heyeti)”

- 1 Bu savaşların nedenleri ve sonuçları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1989, s. 92-96.
- 2 Japonya'nın 22 Ağustos 1910 tarihinde Kore ile imzalamış olduğu anlaşma ve sonrasında Japonya'nın Kore'de uygulamış olduğu asimilasyon politikasının ilk evreleri hakkında bk. Mark E. Caprio, *Japanese Assimilation Policies in Colonial Korea*, University Of Washington Press, 2009, s. 81-110.
- 3 Literatüre *Meiji Restorasyonu* olarak geçen bu dönemde İmparator Meiji (aslı adı Mutsuhito) öncelikle 1868 yılında beş maddelik bir yemin metni yayınladı. Modernleşme kavramının temel değişimlerine işaret eden bu metinde şeffaflık, halkın idareye katılması, bilginin dünyanın her yerinde aranması, saçma âdet ve uygulamaların terk edilmesi, insanların meslek seçiminde özgür olmaları gibi konulara yer verilmekteydi. Bu metnin ardından Batılılaşma yolunda önemli adımlar atan Meiji, bin yıldan fazla bir süredir başkent olan Kyoto'nun yerine 1868'de Tokyo'yu başkent yaptı; 1869'da katı sosyal sistemi ortadan kaldırdı; 1871'de Daymiyo denilen feodal toprak düzenine son verdi ve aynı yıl ilk gazeteyi yayınladı; 1872'de herkese eşit imkân veren yeni bir eğitim sistemini kabul etti; 1873'de Samuray sınıfının tekelinde olan orduya genel askere alma sistemi getirdi; 1885'de hükümette kabine sistemine geçti; 1889'da anayasayı yürürlüğe koyarak bir parlamento oluşturdu. Ayrıntılı bilgi için bk. Özer Özkaya, “Japonya'nın Modernleşme Denemesi”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C 20/S. 1, Yıl: 1965, s. 301-309; Hakkı Büyükbaş, “Batı Dünya Egemenliği ve Batı-Dışı Modernleşme: Japon Modernleşmesi ve Uluslararası İlişkiler”, *Muhafazakâr Düşünce*, Yıl: 4/S. 16-17, Bahar-Yaz 2008, s. 135-140; Selçuk Esenbel, “Meiji Restorasyonu Hakkında Düşünceler”, *Meiji Japonyası'na 150. Yılından Bakışlar: Seçilmiş Makaleler*, Yay. haz. A. Merthan Dünder, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2019, s. 54-71; Hasan Fatih Seval, “Japon Kalkınmasının Temel Taşı: Meiji Restorasyonu ve Iwakura Heyeti”, *İş ve Hayat*, C 3/S. 5, 2017, s. 103-115; Fahir Armaoğlu, *age.*, s. 91-92.

önemli katkılarda bulunurken bu heyette yer alanların zamanla siyasetten çekilmesi (heyettekilerin son temsilcisi 1922’de ölmüştür) bir iktidar boşluğunu doğurmuştur. Ortaya çıkan bu siyasi boşluğu dolduran tek kurum ise ordu olmuştur. Ülkedeki iktidar mekanizması ordunun eline geçmiştir. Bu durum ülkenin genel gidişine yani topraklarını genişletme ve zengin kaynaklara ulaşma isteğine de uygun düşmekteydi. Artık ülke içerisinde asker sınıfın dışında herhangi bir talep dile getirecek kimse kalmamıştır. 1905 yılında Rusya’yı yenmenin sarhoşluğundan bir türlü kurtulamayan ordu, giderek kendi gücünü abartmaya ve dünyada her şeyin cevabının askerlik mesleği içerisinde olduğuna inanmaya başlamıştır⁴.

Birinci Dünya Savaşı, Japonya’nın Asya’daki yayılmasını daha da hızlandırması için iyi bir fırsat olmuştur. Avrupa devletlerinin kendi aralarında topyekûn mücadeleye tutuşmaları tabiatıyla Uzak Doğu’ya olan ilgilerini azalttığından buradaki boşluğu doldurmak için Japonya harekete geçmiş ve Pasifik’teki Alman sömürgelerini işgal etmiştir. Bununla da yetinmeyen Japonya 1915 yılında Çin’e şartları oldukça ağır 21 talebi içeren bir ultimatom vermiştir. Amerika ve İngiltere’nin bu isteklere karşı çıkması ve duruma müdahalesiyle şartlar biraz yumuşatılsa da Japonya, Çin üzerinde ciddi imtiyazlar elde etmiştir⁵. Savaş sürecinde isteklerini büyük oranda gerçekleştiren Japonya savaş sonrasındaki barış görüşmelerinde de artık uluslararası büyük bir güç olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Diğer taraftan savaş sonrası kalıcı bir barış için adımlar atılmaya çalışılmıştır. Nitekim barış ve güvenliği muhafaza etmek adına galip devletler tarafından devletler arası ilişkilerde ilk uluslararası örgüt olma özelliğini taşıyan ancak etkisi/yetkisi tartışmalı bir yapı olan Milletler Cemiyeti, uzun ve meşakkatli bir sürecin sonunda kurulmuştur. Çalışmalarını ilk gününden itibaren güvenlik konusuyla sıkı bir bağı bulunan silahsızlanma konusuna yönlendiren Cemiyet, devletlerin aralarındaki sorunları barışçı yollardan çözeceğini ifade etmiş ve devletlerin millî savunma bütçelerinde kısıtlamaya gitmesi tavsiyesinde bulunmuştur⁶. Nitekim daha sonra

4 Murat Belge, *Militarist Modernleşme, Almanya, Japonya ve Türkiye*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 410, 412-414, 443, 451.

5 Fahir Armaoğlu, *age.*, s. 104-105. Japonya’nın Çin’e dayatmış olduğu bu 21 maddelik nota, müttefiklerin Japonya’ya duymuş olduğu güvende ciddi bir sarsıntıya yol açmıştır. Özellikle İngiltere, savaşın henüz başında Japonya’nın çok da güvenilecek bir müttefik olmadığını anlamıştı. Bu yönde bir çalışma için bk. Robert Joseph Gowen, “Great Britain and the Twenty-One Demands of 1915: Cooperation versus Effacement”, *The Journal of Modern History*, Vol. 43/ No: 1, March 1971, s. 76-106.

6 Doğan Şafak Polat, “Kuruluşundan Çöküşüne Milletler Cemiyeti Sistemi”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C 19/S. 76, s. 1951, 1958. Silahsızlanma konusu, 1919’dan 1933’e kadar devletlerin

Washington Deniz Silahsızlanması Konferansı (1921-1922),⁷ Briand-Kellog Paktı (1928),⁸ Londra Deniz Silahsızlanması Konferansı (1930)⁹ gibi silahlanmanın kısıtlanmasına yönelik bazı adımlar atılmıştır. Ancak atılan adımlara rağmen silahlanma ne durdurulabilmiş ne de sınırlandırılabilmiştir. Başka bir ifadeyle savaş sonrasındaki barış girişimleri harita üzerinde bir düzen yaratmakla beraber, milletlerarası hayatta istikrarsız ve sallantılı bir dönemin ortaya çıkmasına neden olmuştur¹⁰. Nitekim bu süreç, statüko politikası izleyen İngiltere ve Fransa ile revizyonist politika izleyen Almanya ve İtalya'nın karşı karşıya geleceği bir kutuplaşmaya dönüşmüştür.

Savaş sonrası İngiltere ve Fransa, Orta Avrupa'da 1914 öncesiyle karşılaştırdığında daha ciddi sorunlarla (özellikle imparatorlukların dağılmasıyla ortaya çıkan birçok devletle ilgili sınır anlaşmazlıkları ve etnik problemler) karşılaşmıştır. Taraflar bu sorunların nasıl çözüleceği konusunda ise uzlaşmamışlardır.

Fransa, Almanya'nın bir daha ayağı kalkamayacak şekilde cezalandırılmasını ve bunun uluslararası birtakım anlaşmalarla garanti altına alınması gerektiği görüşündeydi. İngiltere ise Fransa'nın Almanya'yı ezerek Avrupa'ya hükmetmek ve sömürge dünyasında İngiltere'ye karşı avantaj elde edebileceği politikalarından uzak durmayı ve herhangi bir taahhütte bulunmamayı tercih etmiştir. Fransa, Almanya'ya karşı İngiltere ve ABD'den umduğu desteği bulamayınca yeni

çabalarında ve ümitlerinde büyük bir yer buldu. Ancak bu süreç ve sonrasında silahlanma ne durdurulabilmiş ne de sınırlandırılabilmiştir. Fahir Armaoğlu, *age.*, s. 217-226.

7 Washington Deniz Silahsızlanması Konferansı, doğrudan doğruya Uzak Doğu'daki Japonya ve Amerika arasındaki rekabetten doğmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Özyürek, "İki Dünya Savaşı Arası Dönemde Silahsızlanma Yolunda Önemli Bir Adım: Washington Deniz Konferansı 1921-1922", *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 49, Yıl: 2016, s. 391-401.

8 Briand-Kellog Paktı'nda savaşın ulusal siyaset olarak kullanılmamasına yönelik tinsel (manevî) bir yükümlülük ortaya konulmakta ve uyuşmazlıkların barışçı yollardan çözülmesine işaret edilmekteydi (Mehmet Sait Dilek, "Büyük Güçlerin Politikaları ve Briand Kellog Paktı", *Uluslararası İlişkiler*, C 10/S. 37, Bahar 2013, s. 150).

9 Londra Deniz Silahsızlanması Konferansı ile ABD, İngiltere ve Japonya deniz silahlanmalarındaki uluslararası rekabeti yönetmek için önemli bir silah kontrol anlaşması imzaladılar. Özellikle bu üç büyük deniz devleti kaç adet ve ne tonajda ağır kruvazörlere sahip olacakları konusunda anlaşmaya varmışlardır. Fransa ve İtalya ise bu anlaşmayı reddetmiştir. Bu anlaşmanın imzalanmasından birkaç yıl sonra büyük güçler arasında artan rekabet/düşmanlık silah kontrol rejiminin tamamen çöküşüne neden oldu. Nihayetinde ortaya çıkan deniz silahlanma yarış Japonya ve Amerika arasında bir çarpışma durumunu (Pearl Harbor) doğurmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. John H. Maurer-Christopher M. Bell, *At the Crossroads Between Peace and War: The London Naval Conference of 1930*, Naval Institute Press, 2014.

10 Fahir Armaoğlu, *age.*, s. 152.

kurulmuş devletlerle küçük ittifaklar yapmıştır¹¹. Ancak kurmuş olduğu ittifaklar sistemiyle beklentilerine tam olarak cevap alamamış ve Almanya'ya karşı kendisini en kötü senaryoya hazırlamak üzere savunmasına hız vermiştir¹².

Versay Antlaşması'nın getirdiği ağır yükümlülükler, hiperenflasyon, işsizlik ve siyasî istikrarsızlık Almanya'yı bir kaosa sürüklemiştir. Dış baskıların yanı sıra iç siyasetten kaynaklı sorunlar Almanya'da militarist ve milliyetçi grupların güçlenmesine yol açmıştır. 1924 yılından sonra geliştirilen üretim yöntemleri sayesinde ülke ekonomisi canlanmaya başlamış ve bu dönem 1929 Dünya Ekonomik Krizi'ne kadar sürmüştür. Bu kriz Almanya'daki işsizlik oranını yeniden %30'lara çıkarmıştır. Böylelikle özellikle milliyetçilik konusunda radikal görüşleri olan Nazi Partisinin oylarında ciddi bir artışa neden olmuştur¹³.

Savaş sonrası galip tarafta yer almasına rağmen beklediği kazançları elde edemeyen İtalya'da ise İngiltere ve Fransa tarafından aldatılmışlık hissi ortaya çıkmıştır. İtalya'da şanlı bir zafer yerine savaştan sonra toplumsal gerilimler, grevler, enflasyon ve siyasî istikrarsızlık baş göstermiştir. Bu karmaşık ortamdan faydalanan Mussolini orta sınıfın sınıf savaşı korkularını ve dünya güçleri arasında İtalya'nın ikinci sınıf statüsüne duyulan kızgınlığını kullanarak faşist bir idare kurmuştur. İdareyi ele geçiren Mussolini, savaşı yücelten söylemlerle büyük İtalya hedefini dile getirip saldırgan politikalara yönelmiştir¹⁴.

Avrupa devletlerinin büyük ölçüde Avrupa'daki kavgaları Japonya'ya Asya'da daha rahat hareket etme fırsatı sunmuştur. Japonya, savaş sonrası önemli kazançlar elde etmişse de ülkede baş gösteren ekonomik problemler, doğal afetler ve iç siyasette yaşanan bazı istikrarsız durumlar yeni arayışları beraberinde getirmiştir. Öyle ki 1923'de yüz binden fazla insanın ölümüne, yedi yüz binden fazla konutun zarar görmesine neden olan Büyük Kanto Depremi, 1927'de patlak veren bankacılık krizi, 1929 yılındaki Dünya Ekonomik Krizi ve üretim kapasitesinde yaşanan sorunlar Japonya'nın ekonomik olarak gerilemesiyle beraber ihracatının da hemen

11 Fahir Armaoğlu, *age.*, s. 154-155.

12 Loyd E. Lee, *The Wars*, Routledge, London 1989, s. 9.

13 Nazi Partisi 1928'de %2,6, 1930'da %18,3, 1932'de %37,2 oy almıştır. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Nihat Yılmaz, "Weimar Dönemi ve Öncesinde Meydana Gelen Siyasi Çekişmeler ve Ekonomik Krizlerin Alman Sosyal Demokrat Partisi Bağlamında Bir Değerlendirmesi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 15/S. 1, 2013, s. 82-83.

14 Loyd E. Lee, *age.*, s. 10.

hemen %50 azalmasına yol açmıştır¹⁵. Japon ekonomisinde yaşanan sorunlar genel bütçede önemli bir pay sahibi olan Japon silahlı kuvvetlerine de ciddi ölçüde tesir etmiştir. Yaşanan problemler aşırı milliyetçi duyguların artmasına ve ekonomik krizlerden askerî yöntemlerle çıkılacağına dair militarist bir düşüncenin Japon toplumunda yaygınlık kazanmasına neden olmuştur¹⁶. Nihayetinde ekonomik bunalımdan kurtulmak isteyen Japon askerî kuvvetlerinin bir kısmı sivil hükûmete haber vermeden 1931 yılında Çin'e bağlı olan Mançurya'yı işgal etmek için hareket geçmiştir. Mançurya'nın hedef olarak seçilmesi stratejik konumunun yanı sıra bölgenin zengin kaynaklara sahip olmasından ileri gelmekteydi. Nitekim Türk Diplomatik Arşivinde yer alan bir kayıтта Mançurya şöyle anlatılıyordu:

...400 bin km² araziye, henüz keşfedilmemiş madenleri, işlenmemiş zengin toprakları ihtiva etmektedir. Orta Asya'nın zahire borsasıdır. Bu alanda tahminen 300 bin Japonyalı ikamet etmektedir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Japonlar buraya ciddi bir sermaye dökmüşler ve Mançurya'daki Japon sermayesinin miktarı 1 milyar 337 milyon Türk lirasına ulaşmıştır. Japonya'nın nüfusu baş döndürücü bir hızla artmaktadır. Son yıllarda bu nüfusun takribi artışı bir milyonu bulmuştur. Japon adaları artık bu nüfusu taşıyamayacak düzeydedir. Japonya'nın iddialara göre aradığı çıkış noktalarından birisi yakınlığı ve iklim koşulları dolayısıyla Mançurya'dır. Diğer taraftan Japon Genelkurmayına göre Japonya'nın dış saldırılardan korunması için Mançurya'ya ihtiyaç vardır. Asya'nın doğusuna nazır ve Siberya'ya hâkim bulunan kıtanın askerlikçe ehemmiyeti bulunmaktadır¹⁷.

Bahse konu zenginlikleri ele geçirmek ve stratejik hedeflerini gerçekleştirmek isteyen Japonya kısa sürede Mançurya'nın önemli bir kısmını işgal etmiştir¹⁸. Bir oldu-bitti ile Mançurya Bölgesi'ndeki toprakları işgal edilen Çin, Japonya'ya karşı askerî bir harekâttan başarısız olup daha fazla kayıplara uğrayacağını ön gördüğünden çözüm için Milletler Cemiyetine başvurmuştur. Cemiyet de bir komisyon oluşturarak bölgede çalışma başlatmıştır. Bu süreçte Türkiye

15 Kenichi Ohno, *The Economic Development of Japan*, GRIPS Development Forum, National Graduate Institute for Policy Studies, Japan 2006, s. 114-116, 119, 129.

16 Melih Duman, "Çin-Japon Çatışması ve Türkiye'nin Uzakdoğu'daki Gelişmelere Bakışı (1929-1939)", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 16, 2020, s. 39.

17 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Türkiye Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 515/7526-39513-3, tarih yok.

18 Armaoğlu, Japonya'nın ekonomik faaliyetleri ile Mançurya'yı âdeta *olgun bir meyve* hâline getirdiğini ve gerekli koşullar sağlanınca da bu meyveyi koparmak için harekete geçtiğini ifade etmektedir (Armaoğlu, 20. *Tüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 232).

ise yaşanan gelişmeleri dış temsilcilikleri aracılığıyla yakından takip etmiştir. Konuyla ilgili yayınlanmış sınırlı sayıda araştırma¹⁹ bulunmakla beraber Türk Diplomatik Arşivinde yer alan belgelerde gizlilik kararı olduğundan konunun tüm ayrıntıları ortaya çıkarılamamıştır. Bu çalışmada ise bugüne kadar herhangi bir araştırmada kullanılmamış arşiv belgeleri ışığında Japonya'nın Mançurya'yı işgali ve Türkiye'nin konuya bakış açısı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Japonya'nın Mançurya'yı İşgali

Orta Asya'ya hâkim olmak için Çin'i
ele geçirmek, Çin'i ele geçirmek için
de Mançurya'yı zapt etmek elzemdir.

Japonya Başbakanı Baron Tanaka Giichi

Kore ve Mançurya üzerindeki nüfuz mücadelesinin en önemli neden olduğu 1904-1905 Rus-Japon Savaşı, Japonya'nın galibiyetiyle sonuçlanmıştır. Savaşın sonucunda Rusya, Uzak Doğu'daki yayılcı siyasetinden bir müddet vazgeçmek zorunda kalmış ve Japonya, Asya'da önemli bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Bundan sonra Japonya bütün Asya halklarını kendi siyasi çatısı altında birleştirme düşüncesini yani Büyük Asyacılık idealini uygulamaya koymuştur. Bu ideoloji bir taraftan Batı'ya ve Rusya'ya karşı tepki olarak ortaya çıkmış gibi görünürken diğer taraftan da Japonya'nın emperyalizmini gizlemek için bir bahane/kılıf olmuştur. Böylelikle Japonya hızla gelişen ekonomisine paralel olarak büyüyen askerî gücüyle Asya'daki nüfuz ve toprak kazanımlarını artırma yoluna gitmiştir²⁰.

Mançurya Bölgesi'ndeki Japon varlığı Rus-Japon Savaşı sonrasında başlamıştır. 1907 yılında taraflar imzaladıkları anlaşmanın gizli hükümlerine göre Mançurya'yı nüfuz bölgelerine (kuzeyi Rusya'ya, güneyi Japonya'ya) taksim etmişlerdi²¹. Savaş sonrası bölgenin en önemli aktörlerinden biri hâline gelen Japonya, genişleme siyasetine devam ederek 1910 yılında Kore'yi ilhak etmiştir²². Birinci Dünya

19 Bu çalışmalara birkaç örnek için bk. Yonca Anzerlioğlu, "Tokyo Türk Maslahatgüzarının Değerlendirmeleriyle Mançukuo Devleti (1931-1933)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 41, Mayıs 2008, s. 1-16; Yonca Anzerlioğlu, "1931 Türk Hariciye Raporunda Çin-Japon Anlaşmazlığı", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2, Sayı 4, Güz 2006, s.207-226; Erdem Karaca, "T.C. Hariciye Nezareti Siyasi İstihbarat Servisi Raporlarında Mançurya Meselesi (1932-1933)", *Sosyal Bilimler Tarih ve Sanat (Bilimsel Araştırmalar Kitabı 2018)*, ed. Osman Köse, Ankara 2018, s. 205-218.

20 A. Merthan Dünder, *Pan-İslamizm'den Büyük Asyacılığa: Osmanlı İmparatorluğu, Japonya ve Orta Asya*, Ötüken Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 141-148.

21 Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, s. 447.

22 Oktay Gökhan Banbal, *Japonya İşgal Döneminde Kore Yarımadası ve Uzak Doğu'nun Siyasi Görünümü*,

Savaşı Dönemi'nde Çin'deki Alman sömürgelerini ele geçiren Japonya, Çin'i de Türk Diplomatik Arşivinde "Japon emperyalizminin en korkunç vesikası" olarak tanımlanan 21 maddelik bir antlaşmayı imzalamaya (1915) mecbur etmiştir. Mançurya özelinde bu antlaşmaya bakılacak olursa Japonya'nın kazançları şöyledir: Kuzey Mançurya'da Japonlara serbest ticaret, seyahat ve emlak sahibi olma hakkı; Japon demiryolu imtiyazının 25 yıldan 99 yıla çıkarılması ve bahse konu alanlarda maden işletme imtiyazı; Moğolistan ile Mançurya arasında devam eden demiryolu inşaatı ve buralara ait istikrazlarda (borçlanma) Japonların muvafakatinin alınması; bölgede istihdam edilecek idari ve siyasi müşavirlerin Japonlardan seçilmesi²³.

Savaş içerisinde Japonya ve Rusya aynı tarafta yer almasına rağmen Bolşevik İhtilali durumları değiştirmiştir. Japonya, Rusya'nın iç meselelerine yönelmesiyle Doğu Asya'da ortaya çıkan iktidar boşluğunu fırsata çevirip (sözde müttefikine yardım, Bolşevik İhtilalini kontrol altında tutmak ve doğu cephesini Almanya'ya karşı korumak için) Doğu Sibirya ve Kuzey Mançurya'ya önemli miktarda silahlı kuvvet konuşlandırmıştır. Japonya bölgedeki işgalini Sovyetler Birliği ile anlaştığı 1925 yılına kadar da sürdürmüştür. Sovyetler Birliği'nin toparlanmaya başlaması, bölgede ihtilal sonrası kaybettiği etki alanını yeniden kazanması²⁴ ve Çin'in başarılı politikalar neticesinde 1920'lerin sonlarına doğru Mançurya üzerindeki etkinliğini artırması Japonya'yı harekete geçirmiştir²⁵. Japon İmparatorluk Ordusu, Mançurya'da meydana gelecek olası bir çatışma ortamını kendi çıkarları açısından en iyi şekilde sonuçlandıracağını düşündüğünden sivil hükûmetin onayını almadan harekete geçmiştir²⁶. Nitekim bölgede görev yapan Kwantung Ordusu 18 Eylül 1931 gecesi Güney Mançurya Demiryolu Hattı'na (Mukden'in birkaç mil kuzeyi)

Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2015, s.32-38, 127-128.

23 TDA, 515/7526-39513-3, tarih yok.

24 Tatiana Linkhova, "The Russian Revolution and the Emergence of Japanese Anticommunism", *Revolutionary Russia*, Vol. 31/No. 2, 2018, s. 261, 264-265, 270, 273.

25 1931 yılında bölgede Japonya aleyhinde yaşanan bazı gelişmeler için bk. Fahir Armaoğlu, *Amerikan Japon Münasebetlerinin On Yılı 1931-1941*, Ajans-Türk Matbaası, Ankara 1957, s. 36.

26 Milletler Cemiyetinin çoğu gözlemcisi olayın Japon ordusu tarafından Japon hükûmetinin izni olmadan gerçekleştiği kanaatine sahiptir. Nitekim olaydan sonra aralık ayında Japon Wakatsuki, kabinesi istifa etmek durumunda kalmış ve yerine gelen kabine ise işgali onaylamıştır. Benzer şekilde Japon İmparatoru Showa dünyanın tepkisine neden olan olayları önlemek için "Tosuiken" yani başkumandanlık hakkını kullanmak yerine sessiz kalmayı tercih etmiştir [Sinan Levent, *Cumhuriyet Gazetesine Göre II. Dünya Savaşı Öncesi Türk Basınında Japonya, (1933-1939)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009, s. 50]. Olayın başlangıcında Japon ordusu kendi başına hareket etmiş olsa da sonrasındaki gelişmelerde Japon idaresinin işgalden yana tavrı takındığını ya da işgali savunmak durumunda kaldığı anlaşılmaktadır.

Çinlilerin sabotaj düzenlediği iddiasıyla meşru müdafaa hakkını kullanıp 19 Eylül sabahı Çin garnizonuna ateş açtığını ve Mukden'i işgal ettiğini duyurmuştur²⁷. Bununla yetinmeyen Japon askerleri beş ay içinde Mançurya'daki tüm büyük kentleri (Liaoning, Jilin ve Heilongjiang) işgal etmiştir²⁸. Japonya'nın birçok şehri hızla işgal etmesi olayların aniden geliştiğinden ziyade sistemli bir planın yürürlüğe konduğunu göstermekteydi²⁹. Ayrıca Japonya, Mançurya'yı işgal ederken o güne kadar imza etmiş olduğu uluslararası antlaşmaları da çiğnemiş oluyordu³⁰.

Mançurya İşgalinin Uluslararası Boyuta Taşınması ve Türkiye

Mançurya'daki Japon işgaline karşı direnme gücü olmayan Çin karşı bir harekâta bulun(a)madığı gibi geri çekilme politikasını yürürlüğe koymuştur. Ayrıca Çin Dışişleri Bakanlığı, Japon hükûmetine yönelik sert bir protesto yayınlayarak Mançurya'daki Japon askerî operasyonlarının derhal durdurulması için çağrıda bulunmuş ve 21 Eylül 1931'de üyesi bulunduğu Milletler Cemiyetini göreve davet etmiştir³¹. Böylelikle dünya devletlerinin takibinde olan mesele resmî olarak da uluslararası bir hüviyet kazanmıştır.

- 27 Tarihe Mukden Olayı, Mançurya Olayı, Ryujoko Olayı olarak farklı adlarla geçen bu hadise Milletler Cemiyetinin görevlendirdiği Lytton Komisyonunun bölgede yapmış olduğu incelemelere göre aslında bir Japon kurgusuydu. Japon subaylar Mançurya işgalini haklı göstermek için demiryolunun belirli alanlarına patlayıcılar yerleştirmiş ve bunları infilak ettirmiştir. Ardından da suçu Çinlilerin üzerine atarak saldırıya geçmişlerdir (Ian Nish, *Japan's Struggle With Internationalism, Japan, China and the League of Nations, 1931-1933*, Routledge, London and New York 2009, s. 173-186). Milletler Cemiyetinin çoğu gözlemcisi olayın Japon ordusu tarafından Japon hükûmetinin izni olmadan gerçekleştiği kanaatine sahiptir (League of Nations, *Appeal By The Chinese Government, Report of The Commission of Enquiry*, Geneva, 1932, s. 66-83).
- 28 Mukden Olayı'nın detayları hakkında bk. Robert H. Ferrel, "The Mukden Incident: September 18-19, 1931", *The Journal of Modern History*, Mar., 1955, Vol. 27/ No. 1, s. 66-72; <https://www.britannica.com/event/Mukden-Incident>, erişim tarihi (e.t): 11.12.2021.
- 29 Armaoğlu, *Amerikan Japon Münasebellerinin On Yılı 1931-1941*, s. 37.
- 30 Japonya'nın ihlal ettiği uluslararası antlaşmaların başında Milletler Cemiyeti Misakı, 1922 tarihli Washington Deniz Konferansı, 1928 yılında savaşın ulusal politika olarak kullanılmasını yasaklayan Briand-Kellog Paktı gelmektedir.
- 31 Çin Hükûmeti başvurusunu Milletler Cemiyeti Misakının 11. maddesine dayanarak yapmıştır. Bahse konu maddede Milletler Cemiyeti, Cemiyet üyesi ülkelerin bağımsızlıklarıyla toprak bütünlüklerine riayet edilmesini ve bunlara karşı yapılacak bir tecavüzde müdahalede bulunmayı taahhüt ediyordu. Olası bir tecavüz veya tecavüz tehlikesi belirdiği takdirde Cemiyet bu taahhüdünü yerine getirmek için harekete geçecekti. Maddenin orijinali için bk. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih*, TTK Yayınları, Ankara 1953, s. 531. Armaoğlu, konunun Milletler Cemiyetine taşınmasını ve müzakerelerini tarihlere göre dört başlıkta sınıflandırmaktadır: Birinci Safha: 18-30 Eylül 1931, İkinci Safha: 13 Ekim-16 Kasım 1931, Üçüncü Safha: 16 Kasım-10 Aralık 1931, Dördüncü Safha: 25 Ocak-29 Ocak 1932 (Armaoğlu, *Amerikan Japon Münasebellerinin On Yılı 1931-1941*, s. 31-71).

Çin hükûmeti, Milletler Cemiyetine yapmış olduğu başvurunun yanı sıra Briand-Kellog Paktı'nda imzası bulunan devletlere de bir nota gönderip konunun barış yoluyla çözülmesi için desteklerini istemiştir. Böylelikle Türkiye gelişmelerini yakından takip ettiği meseleye resmen dâhil olmuştur. Türkiye, olayların çözümünde yapılacak görüşmelerde yer almak üzere Fransa Dışişleri Bakanı Briand tarafından -Fransa Büyükelçiliği aracılığıyla- şifâhen davet almıştır. Ayrıca Fransa'nın Bern Büyükelçisi, Türkiye'nin Bern Elçisi ile görüşerek Türkiye'nin Çin ve Japon hükûmetleri nezdinde nota dolayısıyla bir girişimde bulunup bulunmadığını sormuştur. Bu görüşmede Türkiye'nin henüz harekete geçmediği bilgisine sahip olduğu anlaşılan Fransız Büyükelçisi, Türkiye'nin bir girişimde bulunmasının Çin hükûmetini memnun edeceğinin Türk Dışişleri Bakanı'na bildirilmesini hürmetleriyle rica etmiştir. Oysa Türkiye bu ricadan bir gün önce harekete geçmiş, 21 Ekim 1931'de, Çin ve Japon hükûmetlerine Mançurya meselesinin barışçıl yollarla çözümüne yönelik müzakerelerde bulunmalarını içeren notalar göndermiştir³². Japonya, Türkiye'nin notasına verdiği cevapta diğer devletler gibi Kellog Paktı'nda taahhüt ettiği mesuliyetin bilincinde olduğunu; Mançurya'da sadece meşru müdafaa düşüncesiyle hareket ettiğini; sorunun çözümü için savaşı bir seçenek olarak görmediğini ve çözüm noktasında sulhtan başka bir düşüncesi olmadığını bildirmiştir. Ayrıca nota cevabında Çin'in düşmanca tutumla Japonya aleyhinde faaliyetlerden vazgeçmediği, Japon ticaretine zarar verdiği ve bu gayri kanunî hareketlerin Kellog Paktı ruhuna aykırı olduğu üzerinde de durulmuştur³³. Çin hükûmeti ise Türkiye'nin notasına Dışişleri Bakanı V. Chintung Frank W. Lee tarafından Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Bey'e hitaben gönderdiği bir telgrafla cevap vermiştir. Telgrafta Çin hükûmeti, Japonya'nın uluslararası anlaşmaları çiğneyerek başlatmış olduğu askerî tecavüze karşı Türkiye'nin göstermiş olduğu derin ilgiye teşekkür etmiştir. Ayrıca Çin'in meselenin barış yoluyla çözümü için daimî ısrarcı olacağını bildirmiştir³⁴.

Türkiye'nin Paris Büyükelçiliği, Japonya ve Çin'in Mançurya üzerindeki anlaşmazlığının Milletler Cemiyetinde 16 Kasım 1931'da görüşülmeye başlandığını Türkiye'ye bildirmiştir³⁵. Üç hafta kadar süren görüşmelerde sorunun

32 TDA, 515/7528-39549-28, 22 Ekim 1931; TDA, 515/7528-39549-29, 29 Ekim 1931; TDA, 515/7528-39549-41, 29 Ekim 1931.

33 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.10.0.0/257.728.6., 28 Ekim 1931.

34 TDA, 515/7528-39549-19, 29 Ekim 1931.

35 Bu görüşme öncesinde Çin, Japon kitalarının topraklarını terk etmesi için Japonya'ya nota

çözümü için her iki tarafında mütecaviz hareketlerde bulunmaması; ticaret serbestliğine engel olunmaması; Mançurya'da ikamet edenlerin yaşam haklarına müdahale edilmemesi gibi konularda anlaşmaya varılmıştır. Ancak Cemiyetin Japonya'nın Mançurya'daki işgali sona erdirmesine yönelik kararı Japonya tarafından kabul görmemiştir. Japonya bölgenin tahliye edilmesi konusunda kendi vatandaşlarının can ve mal güvenliğinin sağlanması gibi sınırlılıkları belli olmayan tartışmalı konular ileri sürerek işgali devam ettireceğini göstermiştir. Çin ise Japon askerlerinin bölgeden çekilmesinde ısrar etmiştir. Milletler Cemiyeti olayların alınan kararlarla çözülemeyeceğini anlayınca yerinde araştırma yapmak üzere bir tahkikat komisyonunun kurulmasını kararlaştırmıştır. Bu komisyon Fransız, İngiliz, İtalyan, Amerikalı ve sonradan tespit edilecek bir üyenin de dâhil olmasıyla beş kişiden oluşacak, Çin ile Japonya da birer delege ile komisyonda temsilci bulundurabileceklerdi. Türkiye'nin Paris Büyükelçiliği alınan kararlardan sonra Japonların Mançurya'daki nüfuzunu genişletmesinden dolayı Amerikan'ın olaya müdahale edeceğini, Çin'de ortaya çıkan karışıklıklar neticesinde Japonların hareketlerini daha da ileriye götüremeyeceği görüşünü paylaşmıştır³⁶. Diğer taraftan Türkiye'nin Bern Elçiliğinden gelen bilgilere göre ise Milletler Cemiyetindeki Japon temsilcisi, konunun Cemiyet gündemine gelmesinden itibaren küçük devletlerin de katılacağı bir toplantıya katılmayacaklarını Japonya'ya Bulgaristan veya Yunanistan gibi bir muamele yapılamayacağını, meseleyi sadece büyük devletler ile görüşebileceklerini kati bir surette ifade ettiğini bildirmiştir³⁷. Japonya'nın bu direktmesi neticesinde konseyin 13'ler azası olarak bilinen Fransa, İngiltere, İtalya, Almanya ve İspanya temsilcilerinden mürekkep komite Amerikan gözlemcinin de hazır bulunduğu görüşmede artık açık toplantıların yanı sıra gizli celselerinde yapılması kararını almışlardır. Gizli görüşmelerde Japonya açıkça artan nüfus nedeniyle Mançurya'ya ihtiyacı olduğunu ancak belirli koşullarla askerlerini bölgeden çekebileceğini ifade etmiştir. Ayrıca Japonya çözüm için altı maddelik bir öneri teklifi ileri sürmüştür. Bu altı maddenin özeti Mançurya'nın Japon sömürgesi olmasının onaylanmasıydı. Nihayetinde müzakerelerden sonuç çıkmamış Japonlar da harekâtlarına devam etmişlerdir³⁸.

vermişse de Japonya bu talebi reddetmiştir (Armaoğlu, *Amerikan Japon Münasebetlerinin On Yılı 1931-1941*, s. 46).

36 TDA, 515/7524-39771-49, 16 Kasım 1931.

37 TDA, 515/7524-39771-53, 21 Kasım 1931.

38 TDA, 515/7524-39771-55, 23 Kasım 1931.

Milletler Cemiyeti bünyesinde bu gelişmeler yaşanırken Türkiye'nin dış temsilciliklerinden Mançurya'daki gelişmelerle ilgili bilgi akışı devam etmekteydi. Washington Büyükelçiliği, Mançurya'daki harekâtın durdurulması için Amerika tarafından Japonya ve Çin'e nota gönderildiğini Dışişleri Bakanlığına bildirmiştir³⁹. Büyükelçilik kısa süre içerisinde Japonya'nın bu notaya cevap vererek askerî harekâtı durdurduğunu ancak yeni iğtişaş (karışıklık/kargaşa) karşısında gerekli tedbirleri almaktan geri kalmayacağını iletmiştir⁴⁰. Yaklaşık bir hafta sonra Washington Büyükelçiliği, Amerikanın Japon askerî harekâtından rahatsız olmakla beraber kamuoyunda nezaketli davrandığını ve Japon elçisinin askerî harekâtın genişlemeyeceğine dair Amerika'ya sözlü teminat verdiğini Bakanlığa iletmiştir. Ayrıca pek çok çevrenin olası bir Çin-Japon Savaşı'na Amerikanın da katılmasının mümkün olmadığı görüşünde birleştiğini haber vermiştir⁴¹.

Moskova Büyükelçiliğinden bildirildiğine göre Sovyet Rusya, Mançurya'daki Japon ilerlemesini kendi açısından olumsuz görmekteydi ve meseleyi önemle takip etmekteydi. Büyükelçilik, Sovyet hükümetinin Mançurya hududundaki kuvvetlerini takviye ettiğini ve harbiye komiserinin uçakla hududa gidip döndüğü bilgisini paylaşmıştır⁴². Büyükelçilik başka bir raporunda Sovyetlerin Japonya'nın Kellog Paktı'nı ihlal ettiği görüşünde olduğunu, Sovyet Dışişleri Bakanı Litvinov'un Japonya'nın Harbin'i işgal etmeyeceğine dair kendilerine teminat verdiğini ve Sovyet basınının Japonya aleyhinde neşriyata başladığını bildirmiştir⁴³. Sovyet Başbakanı Molotov ise konu hakkında 7 Kasım 1931 tarihli nutkunda meselenin almış olduğu hâlden memnun olmadıklarını, Çin-Japon ihtilafında tarafsız olmakla beraber Japonya'nın attığı adımları tehlikeli bulduklarını ifade etmiştir⁴⁴. Bern Elçisi Cemal Hüsnü bir davet vesilesiyle Sovyetler Birliği'nin Londra Büyükelçisi Sokolnikof ile görüştüğünü onun konu hakkında şu mütalaada bulunduğunu Bakanlığa iletmiştir: *Mesele biyolojik bir hadisedir. Biz Japonlara bu meselede hak veriyoruz, fazla ahalisini elbet bir yere yerleştirmek mecburiyetindedir. Hudutlarına bir milletin bayraklarını koyarak bura tarikiyle diğer insanlara kapalı bulundurması sistemi insaniyet için gayri*

39 TDA, 515/7528-39549-43, 26 Eylül 1931.

40 TDA, 515/7528-39549-38, 28 Eylül 1931.

41 TDA, 515/7528-39549-31, 8 Ekim 1931.

42 TDA, 515/7524-39771-27, 26 Eylül 1931.

43 TDA/515, 7524-39771-26, 1 Ekim 1931.

44 TDA, 515/7526-39513-3, tarih yok.

*kabili tahammüldür*⁴⁵. Bu görüşmeden bir hafta sonra ise Sokolnikoff, Japonların son dönemde bölgede işgali genişletmeleri neticesinde Sovyetlerle Japonya arasında büyük bir anlaşmazlık olduğunu beyan etmiştir. Büyükelçi, bahse konu anlaşmazlık durumundan Avrupa'nın büyük bir memnuniyet duyduğunu ve bu nedenle Avrupa'nın Japonya'nın harekâtını tasvip ettiği eleştirilerini de sözlerine eklemiştir. Ayrıca Sokolnikoff, Japonya'nın diplomatik sonuç çıkıncaya kadar Kuzey Mançurya'daki işgalini sürdüreceğini ifade etmiştir⁴⁶.

İşgal bölgesinde yaşanan sıcak gelişmeler ise genellikle Türkiye'nin Tokyo Temsilciliği tarafından takip edilerek Türk makamlarına bildirilmiştir. Tokyo Maslahatgüzarı, Japonya'nın 2 Ekim 1931'de yayınlamış olduğu resmî bir beyannameyi Dışişleri Bakanlığına iletmiştir. Bu beyannameye Japonya, Mançurya'da arazi kazanmak amacıyla olmadığını, Çin ile doğrudan görüşerek barışın muhafazası ve asayişin sağlanmasına hazır olduğunu, gerekli noktalar dışında askerlerini geri çekeceğini dünyaya duyurmuştur. Japonya'nın olayın ilk gününden itibaren sorumlu olmadığını anlatmaya çalıştığını ifade eden Tokyo Maslahatgüzarı, Milletler Cemiyetinin etkisiz müdahaleleri ve uluslararası camianın durumundan istifade eden Japonya'nın Çin üzerindeki emellerini süngü tehdidi ile gerçekleştireceğine dair şahsî görüşlerini Bakanlığa iletmiştir. Ayrıca Çin-Japon ihtilafının uzun süreceğini ve birçok safhasının olacağını da sözlerine eklemiştir⁴⁷.

Türk Dışişleri Bakanlığı, Bern Elçiliğinden Mançurya meselesinin Milletler Cemiyetinde nasıl ve ne surette görüşüldüğü konusunda kendisini bilgilendirmesini istemiş,⁴⁸ Bern Elçiliği de konuya dair yapmış olduğu çalışmayı Bakanlığa iletmiştir. Buna göre; Japonya Avrupa devletlerinin kendi meseleleriyle meşgul olmasını hesaba katarak bu hamleyi yapmıştır. Amerika'nın yardımı olmadan Japonya'ya bir yaptırımda bulunmanın mümkün olmadığı, bu nedenle Japonya hakkındaki özel müzakerelere Amerika'nın Bern Elçisi'nin de davet edildiği bilgisi paylaşmıştır. İhtilafın çözümü için olayları yerinde incelemek üzere bir heyet gönderilmesi fikrine Amerika'nın, Japonya'daki hükümeti zayıflatacağı ve askerî idareyi başa getirebileceği düşüncesiyle taraftar olmadığını, konseyin de bu durumları göze alarak Japonya'nın izzeti nefisini korumak için yalnız büyük

45 TDA, 515/7524-39771-20, 10 Kasım 1931.

46 TDA, 515/7524-39771-17, 17 Kasım 1931.

47 TDA, 515/7528-39549-36, 2 Ekim 1931.

48 TDA, 515/752839549-42, 29 Eylül 1931.

devletlerden oluşan bir komisyon teşkil ettiğini bildirmiştir. Amerika elçisinin de katıldığı bu komisyonun kuruluş şekli ise küçük devletleri kızdırmıştır. Konseyin 18 Ekim 1931 tarihinde yapacağı toplantıdan sert bir kararın çıkmayacağı böyle bir durumda Japonya'nın Cemiyetten çekilmesinden korkulduğunu ifade eden Bern Elçisi, gerekli görülmesi durumunda meseleyi daha iyi tetkik için Cenevre'ye hareket edebileceğini bildirmiştir⁴⁹. Dışişleri Bakanlığı da meseleye ciddi bir önem atfettiğinden Elçi'ye Milletler Cemiyetindeki görüşmeleri yakından takip etmesi için Cenevre'ye gitmesi talimatını vermiştir⁵⁰. Cenevre'ye giden Bern Elçisi Cemal Hüsni, Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliğinin Mançurya'ya bir komisyon göndermeye çalıştığını, Japonlar bunu kabul ederse komisyonun teşkili ve mesaisi hakkında itirazda bulunmayacaklarını dair bilgiler aldığı Bakanlığa ilemiştir⁵¹. Elçiliklerden gelen bu raporlardan sonra Dışişleri Bakanlığı konu hakkında Başbakanlığı bilgilendirmiştir. Bakanlık, eldeki bilgileri özetledikten sonra Briand-Kellog Paktı'nı taraf olunması nedeniyle meselenin yakından ve ehemmiyetle takip edildiğini ifade etmiştir⁵². Diğer taraftan Türkiye'nin Kellog Paktı dışında da Çin-Japon anlaşmazlığı konusunda oluşturulan uluslararası komisyonlarda aktif olarak görev aldığı görülmektedir. Nitekim Türkiye, Milletler Cemiyetine katıldıktan sonra Cemiyet tarafından Çin-Japon anlaşmazlığının çözümü için atılacak adımları denetlemek üzere kurulan ve ilk toplantısını 16 Mart 1932'de yapan "On Dokuzlar Komitesi/Komisyonu"⁵³ içerisinde yer almıştır⁵⁴.

Japonya Himayesindeki Mançukuo Devleti (Kukla Mançukuo Devleti) ve Türkiye

1931 yılının sonuna gelindiğinde Japon ordusu, Güney Mançurya'daki önemli merkezlerin büyük çoğunluğunu ele geçirmiştir. 5 Şubat 1932'de işgal edilen son önemli nokta aynı zamanda Sovyet demiryolu kavşağı da olan Harbin olmuştur. Bu

49 TDA, 515/7528-39549-37, 30 Eylül 1931.

50 TDA, 515/7528-39549-30, 18 Ekim 1931.

51 TDA, 515/7528-39549-12, 16 Kasım 1931.

52 BCA, 30.10.0.0/257.726.6., 3 Aralık 1931.

53 On Dokuzlar Komitesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. H. L., "The Committee of Nineteen and the Sino-Japanese Dispute", *Bulletin of International News*, Feb.2, 1933, Vol. 9/No. 16, s. 3-11.

54 Türkiye'nin hangi tarihten itibaren bu Komisyonunda görev yapmaya başladığına dair mevcut kayıtlarda bilgi bulunmazken 13 Aralık 1932 tarihli bir Bakanlar Kurulu kararında şu ifadeler yer verilmekteydi: *Azasından bulunduğumuz Çin-Japon ihtilafını tetkike memur "On Dokuzlar Komisyonu" ve "Milletler Cemiyeti Umumi Heyeti"nin Cenevre'de yapacakları toplantılara iştirak edemeyeceği anlaşılan Hariciye Vekili Dr. Tevfik Rüştü Beyefendi'nin yerine Bern Elçisi Cemal Hüsni Bey'in hükümetimizi temsil etmesi...* (BCA, 30.10.0.0/32.74.14., 13 Aralık 1932).

Japonya'nın ana hatlar üzerinde ve hatta Rus kontrolündeki Çin Doğu Demiryolu bölgesine kadar olan sahada bir dereceye kadar kontrolü ele geçirmesi anlamına geliyordu. Japonya bir taraftan askerî olarak işgalini genişletirken diğer taraftan da bölgede kendisine yakınlık gösteren ayrılıkçı siyasi grupları destekliyordu. Mançurya'daki bazı Japon taraftarı liderler de Japonya'nın desteğiyle Çin'den ayrılarak siyasî bir güç olarak ortaya çıkmayı istiyorlardı⁵⁵. Nihayetinde 1 Mart 1932'de Japon taraftarı Mançuryalı liderlerin katılımıyla bir kongre yapıldı ve Mançurya topraklarında Mançukuo adında bir devletin kurulduğu ilan edildi⁵⁶. Yeni kurulan devletin başına 1912 yılında tahtından indirilen -Çin'in son imparatoru olarak bilinen- Puyi⁵⁷ getirildi. 1932-1934 yılları arasında hükûmet başkanı olan Puyi, Mançukou'nun 1 Mart 1934'te statüsünün değiştirilerek imparatorluğa dönüştürülmesiyle imparator olmuştur. Böylelikle Puyi de devlet başkanlığından imparatorluğa geçiş yapmıştır⁵⁸. Ancak statüsü ne olursa olsun Mançukuo Devleti kukla bir devlet olarak görüldüğünden Puyi de kukla bir imparator olarak nitelendirilmekten kurtulamamıştır⁵⁹.

55 Nish, *age.*, s. 77, 86.

56 Nish, *age.*, s. 88.

57 Pu Yi, Pu'yi, Pu-Yi olarak da bilinen Puyi, 1906 yılında doğdu ve iki yaşında Qing (Mançu) Hanedanlığı'nın 12. ve Çin'in son imparatoru olarak tahta çıktı. 1911 yılında Xinhai Devrimi (1911 Devrimi veya Çin Devrimi) neticesinde Çin'de cumhuriyet ilan edilince tahtan uzaklaştırıldı. Cumhuriyetin kurulmasından sonra Puyi, Pekin'deki imparatorluk sarayında her türlü yetkiden arındırılmış olarak kapalı bir yaşam sürmeye başladı. 1924 yılında gizlice Pekin'den ayrılarak Japonya'nın kontrolündeki Tianjin'e (Tientsin) gitti. 1932 yılında tümüyle Japonya'nın idaresinde olan Mançukuo Devleti'nin başına getirildi ve 1934'te bu devletin imparatoru ilan edildi. Japonya'nın İkinci Dünya Savaşı'nda mağlup olmasının ardından savaş suçlusuz olarak SSCB tarafından tutsak edildi. 1950'ye kadar Sibiry'a'da kalan Puyi, savaş suçlusuz olarak Çin Halk Cumhuriyeti'ne teslim edildi. Tutukluluk hayatı 1959 yılında çıkarılan özel bir aflla son buldu ve serbest bırakıldı. 1960 yılında Çin Bilimler Akademisi Botanik Bahçesine görevli olarak atandı, 1962 yılında Li Shuxian adında bir hemşire ile evlendi. 1964 yılından ölüm tarihi olan 1967'ye kadar ise Çin Halk Siyasi Danışma Konferansında (CRI) araştırmacı/editör olarak görev yaptı. Puyi hakkında detaylı bilgi için bk. Puyi, *Son İmparator Göklerin Oğlu'ndan Yeni İnsan'a*, çev. Leman Çalışkan, Afa Yayınları, İstanbul 1988; Anna Hestler, *The Last Emperor of China, Prisoner of History*, FormAsia Book Ltd, Hong Kong 2006. Ayrıca Puyi'nin yaşamı 1987 yılında *The Last Emperor* adıyla beyaz perdeye aktarılmıştır. Film 1988 yılında pek çok ödül kazanmıştır. Film hakkında bk. <https://filmsiniflandirma.ktb.gov.tr/detail/the-last-emperor> (erişim tarihi: 05.01.2022); <https://www.oscars.org/oscars/ceremonies/1988> (e.t. 05.01.2022).

58 Türkiye, Mançukuo Devleti'nde yaşanan siyasi gelişmeleri, Puyi'nin 1 Mart 1934 itibarıyla Mançukuo Devleti'nin İmparatoru olarak tahta çıktığını ve artık ülkede monarşiye geçildiği bilgisini Bern Elçiliği aracılığıyla Milletler Cemiyetine bildirmiştir. Cemiyet de bu bilgiler için teşekkür etmiştir. Bu yazışmalar için bk. United Nations Archives (UNA), R3607/1/207/10059, 24 Mart 1934.

59 Puyi, Japon subayların kendisini bir imparator olarak görmediklerini, kendisini bir kukla gibi

Japonya'nın Mançukuo Devleti'ni tanınması amacıyla iki hükûmet arasında 15 Eylül 1932 tarihinde Hesinking'te bir protokol imza edilmiştir⁶⁰. Bu protokolde Mançukuo'nun kendi iradesiyle serbest müstakil bir devlet olarak teşekkülünün Japonya tarafından kabul edildiği, Japonya ile Mançukuo arasında iyi komşuluk münasebetleri kurulacağı, taraflardan birinin emniyet ve topraklarına karşı yapılacak dâhilî ve haricî saldırılara karşı diğerinin yardımında bulunacağı yer almıştır. Protokol, Çince ve Japonca olarak iki dilde kaleme alınmış olup olası bir ihtilaf hâlinde Japoncanın geçerli olacağı da taraflarca kabul edilmiştir. Protokolü Japonya adına İmparatorun Fevkalade Murahhas ve Büyükelçisi Nobuyoshi Muto, Mançukuo adına ise Mançukuo Başbakanı Hsiae-Hsü imzalamıştır⁶¹. Japonya hükûmeti bu protokolün imzalandığı gün resmî bir beyanatta da bulunmuştur⁶². Japonya, Mançukuo Devleti'ni tanımakla kalmamış aynı zamanda 24 Şubat 1933'te Milletler Cemiyetine üye ülkeleri de bu devleti tanımaya davet etmiştir⁶³.

Çin yeni kurulan bu devleti tanımadığı gibi Japonya'yı protesto etmiştir. Çin hükûmeti, Mançukuo'da oluşturulan sunî devletin Japonların bölgeden çekilmesiyle ortadan kalkacağını ve Japonya'nın saldırgan davranışlarının sadece kendisini değil aynı zamanda dünya barışını da tehdit ettiğini ifade etmiştir. Hükûmet ayrıca Milletler Cemiyeti nezdinde de Japonya'nın Mançurya'da ihdas ettiği vaziyeti protesto ederek Japonya'nın taahhütlerinde durmadığı yönündeki şikâyetlerini yinelemiştir⁶⁴.

Milletler Cemiyetine henüz yeni üye olan (18 Temmuz 1932) Türkiye ise Mançukuo hakkında hem Cemiyetin nasıl bir tavır takınacağını hem de Cemiyete üye olmayan (ABD ve Rusya gibi) devletlerin nasıl bir politika takip edeceğini yakından izlemeye başlamıştır. Nitekim Londra Büyükelçiliği konuyla ilgili İngiliz basınında çıkan bazı haberleri Dışişleri Bakanlığı göndermiştir. Örneğin

kullanıldığını, yılda sadece iki defa yurdun iç kesimlerini ziyaretine izin verildiğini, sarayın duvarları arkasında bir tecrit hayatı yaşadığını ve kâğıt üzerinde bir imparator olduğunu söylemektedir. Puyi'nin kendi anlatımıyla Mançukuo'da geçirmiş olduğu 14 yıllık sürede (1931-1945) neler yaşadığına dair bk. Puyi, *age.*, s. 211-269.

60 Protokolün Birleşmiş Milletler Arşivinde yer alan metni için bk. UNA, R1854/1A/15744/38925, 1932.

61 BCA, 30.10.0.0/220.484.2., 5 Kasım 1932.

62 Bu beyanatta Japonya, Mukden Olayı'nda nefsi müdafaa hakkını kullandığını, Mançukuo Devleti'nin nasıl bağımsızlığını ilan ettiğini, Japonya'nın neden Mançukuo'yu resmen tanıdığını ve iki devlet arasındaki ilişkilerin mahiyeti gibi durumları açıklamıştır (BCA, 30.10.0.0/257.729.21., 28 Eylül 1932).

63 TDA, 515/7484-43187-1, 14 Nisan 1934.

64 BCA, 30.10.0.0/220.484.2., 5 Kasım 1932.

Times gazetesi konu hakkında kesin hüküm vermek için Lytton Raporu'nun yayınlanmasını beklemenin doğru olacağını yazmıştır. *Manchester Guardian* ise zayıf devletlerin Milletler Cemiyetine ne kadar güvенеbilecekleri konusunun Çin-Japon anlaşmazlığının çözümüne göre şekilleneceğini, İngiltere'nin sorunun çözümü için ABD ile işbirliği yapıp Milletler Cemiyetine yardım edebilecek bir durumdayken bunu yapmamak aczine düştüğünü satırlarına taşımıştır. Gazete kendisine 19 Eylül 1932'de Mançukuo Dışışleri Bakanı tarafından gönderilen bir telgrafi da aktararak Mançukuo'yu tanımayan devletlerin vatandaşlarının Mançukuo'da ikametine ve ticaret yapmasına imkân verilmeyeceğini okuyucularına duyurmuştur. Ayrıca gazetede Çin'in ABD nezdindeki temaslarından da bir sonuç çıkmadığı ve ABD'nin Lytton Raporu öncesinde bir girişimde bulunmayacağına yönelik ifadelere yer verilmiştir⁶⁵.

ABD'nin tutumu da Mançukuo Devleti'ni tanımamaktan yana olmuştur. Nitekim Türkiye'nin Washington Büyükelçiliği, ABD'de idarede bulunan Cumhuriyetçilerin yeni devleti tanımak gibi bir eğilimi olmadığını, Demokratların ise daha mülayim bir tavır alacaklarına dair bazı yayınlar yapılsa da bunun bir "hülyadan ibaret" olduğunu Bakanlığa bildirmişti⁶⁶.

Türkiye, Rusya'nın nasıl bir siyaset takip edeceğini ise hem Moskova Büyükelçiliğinden hem de Londra Büyükelçiliği vasıtasıyla İngiliz basını üzerinden takip etmiştir. Londra'dan iletilen gazetelerden biri olan *Morning Post*, Rusların Mançukuo'yu tanıyacağına dair bir takım havadisler aldığını yazmıştır⁶⁷. Ayrıca gazete başka bir nüshasında Japonlar duruma hâkim olmasalardı Mançurya'nın Çin'in değil Rusya'nın istilasına uğrayacağı görüşünü paylaşmıştır⁶⁸. Moskova Büyükelçiliğinden Dışışleri Bakanlığına gelen bilgilere göre ise Sovyet Rusya başlangıçta Mançukuo'yu tanımamıştır. Ancak daha sonra Sovyet Rusya elinde bulundurduğu Doğu Çin Demiryollarını Mançukuo'ya satmak kararı aldığından iki hükümet arasında 25 Haziran 1933'te Tokyo'da müzakerelere başlanacağı duyurmuştur. Bu açıklama Sovyet Rusya'nın Mançukuo'yu fiilen tanınması anlamına geliyordu⁶⁹.

65 TDA, 534/37853-151118-1, 20 Eylül 1932.

66 TDA, 515/7528-39546-12, 11 Kasım 1932.

67 TDA, 534/37625-151238-3, 25 Eylül 1932.

68 BCA, 30.10.0.0/220.484.2., 5 Kasım 1932.

69 TDA, 515/7487-38966-1, 10 Haziran 1933.

Uluslararası arenadan beklediği desteği alamayan Çin, Mançurya'ya karşı gümrük ablukası kararı almıştır. Bu karara göre Mançurya Limanlarındaki gümrük vergisi Şanghai ve diğer Çin Limanlarından da alınmaya başlanacaktı. Böylelikle Çin iki defa vergi alınacak bir sistemi yürürlüğe koymuş oluyordu⁷⁰. Mançukuo da misilleme olarak Çin'e karşı bir takım yeni gümrük tarifelerini yürürlüğe koymuştur⁷¹.

Türkiye bir taraftan dünya devletlerinin Mançukuo hakkındaki siyasetlerini takip ederken diğer taraftan da kendi politikasını şekillendirmeye/belirlemeye çalışmıştır. Bu sırada Mançukuo Devleti Dışişleri Bakanı Hsich Chich Shih, 12 Mart 1932'de, Türkiye'ye kendilerini tanıtan bir mektup göndermiştir⁷². Mektubun giriş kısmında yeni devletin kuruluşu şöyle anlatılıyordu; *her biri ayrı idare altında bulunan Fengtien, Kirin, Heilungkiang ve Jehol, Tungcheng Özel Bölgesi ve Mongolian Mengs (Bürlükleri) Vilayetleri, Çin Cumhuriyeti ile münasebetlerini keserek müstakil bir hükümet tesisi için birleşmiş ve 1 Mart 1932'de Man-Chou-kuo Devleti'ni vücuda getirmişlerdir*. Mektubun devamında ise Çin hükümeti eleştirilmekte, “halka gün yüzü göstermemekle” suçlanmaktaydı, buna karşın Mançukuo Devleti'nin halkın; emniyeti, asayişi, refahı ve saadeti için çalışacağına değinilmekteydi. Mektup yabancı devletlerle nasıl ilişki kurulacağına dair yedi maddelik bir açıklama ile sona eriyordu. Bu yedi maddede: Yeni devletin uluslararası barış için çalışacağına; uluslararası hukuka uyacağına; uluslararası hukuk ve anlaşmalar nedeniyle Çin ile kurulacak temaslarda bu düzenlemelere sadık kalacağına; Mançukuo dâhilindeki yabancıların hukukuna saygı gösterileceğine ve onlara adil muamele yapılacağına; yabancı ülkelerle ticareti kolaylaştırıp ticaretin gelişmesine katkıda bulunulacağına ve açık kapı⁷³ prensibine riayet edileceğine yer verilmiştir. Mektup, Mançukuo Devleti'nin bu yedi madde etrafında Türkiye ile resmî diplomatik münasebet tesis etmek isteğiyle bitiyordu⁷⁴. Arşiv kayıtlarında Türkiye'nin bu mektuba cevap verip vermediğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak sonraki aylarda Türkiye'nin takip etmiş olduğu siyasetten mektuba cevap vermediği anlaşılmaktadır. Nitekim Türk Dışişleri Bakanlığı, 24 Ekim 1932'de Tokyo Büyükelçiliğine talimat göndererek Mançukuo

70 BCA, 30.10.0.0/220.484.2., 5 Kasım 1932.

71 TDA, 534/37853-151118-1, 20 Eylül 1932.

72 Changchan şehriden gönderilen bu mektubun imzalı orijinali için bk. Ek 1.

73 Açık Kapı Siyaseti (Open Door Policy): Bir devletin kendi toprakları üzerinde başka bir devlete ticaret yapma hakkı tanımaması. Bölgedeki uygulamalar konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Armaoğlu, *Amerikan Japonya Münasebetlerinin On Yılı 1931-1941*, s. 20-24.

74 TDA, 515/7487-38973-1, 12 Mart 1932.

Devleti'nden herhangi bir temsilcinin elçiliğe gelerek münasebet teşebbüsünde bulunması hâlinde Büyükelçilik, Türkiye'nin Mançukuo'yu tanıdığı yönünde bir malumatı olmadığını ifade edecekti. Fakat gelenlere hüsnü niyet gösterilecek ve kendileriyle iyi ilişkilerde bulunulmasının pek tabii olduğu cevaben bildirilecekti⁷⁵.

Milletler Cemiyeti İstişari Komitesi, 7 Temmuz 1933 tarihinde Milletler Cemiyetine dahil bulunan bütün devletlere gönderdiği bir tamimle Mançukuo Devleti'nin uluslararası teşekküllere ve uluslararası mukavelelere dahil edilmesine üye ülkelerin karşı çıkmasını tavsiye etmiştir⁷⁶. Hem yaşanan gelişmeler hem de bu tavsiye kararı üzerine Türkiye, Mançukuo Devleti'ni resmî olarak tanımamak yönünde bir siyaset benimsemiştir⁷⁷. Ancak her ihtimale karşı elinin güçlü olmasını isteyen Türkiye, siyaseten değişebilecek şartları da göz önünde bulundurup Mançukuo Devleti hakkında bilgi toplamaktan da geri durmamıştır. Örneğin 1933 yılına ait kim tarafından hazırlandığı bilinmeyen yirmi altı sayfalık bir raporda Mançukuo Devleti'nin coğrafi vaziyeti,⁷⁸ sınırları,⁷⁹ limanları,⁸⁰ nüfusu,⁸¹ menabii (kaynakları) başlığında yetiştirdiği ürünleri, hayvancılığı, ormanları ve

75 TDA, 515/7487-38969-1, 24 Ekim 1932.

76 TDA, 515/7584-43187-1, 14 Nisan 1934.

77 Türkiye, Mançukuo Devleti'ni ortadan kalkacağı tarihe (1945) kadar da tanımamıştır. Diğer taraftan Türkiye'nin Şangai Elçisi'nin 15 Mart 1941'de Dışişleri Bakanlığına iletmiş olduğu bilgilere göre Mançukuo Devleti'ni bu tarihe kadar tanıyan devletler Japonya, Almanya, İtalya, İspanya, Macaristan, Romanya, Slovakya ve San Salvador'dan oluşmaktaydı (TDA, 515/7412-38652-1, 15 Mart 1941).

78 Bu başlıkta Mançukuo Devleti'nin koordinatları ve kabataslak olarak yeryüzü şekilleri (dağlar, ovalar ve nehirler) sıralanıp bölge, kenarları olmayan bir küvet şeklinde birçok ırmak ve çaylarla sulanan bir ova olarak tasvir edilmiştir. Raporun ilerleyen sayfalarında ise dağlar ve nehirler için ayrı ayrı başlıklar açılmıştır. Dağlar başlığında Mançukou'da hangi dağların bulunduğu, rakımlarının ne olduğu üzerindeki bitki örtüsünün nasıl şekillendiği bilgisine yer verilmiştir. Nehirler başlığında ise nehirlerin uzunlukları, doğdukları ve döküldükleri yerlerin ayrıntısı, hangi nehirden tarım anlamında sulama için nasıl faydalandığı, hangi nehir üzerinde taşıma yapılabildiği ayrıntılarıyla anlatılmıştır.

79 Tartışmalı olan Mançukou Devleti'nin sınırlarının hiçbir zaman net olarak tespit edilemediği ifade edilmekle beraber oldukça ayrıntılı bir betimlemeye yer verilip eyaletlerin kilometrekare cinsinden büyüklüklerine değinilmiştir.

80 Bu başlık altında bölgede bulunan altı limanın nasıl kurulduğu, konum olarak nerede yer aldıkları ve kapasitelerinin ne olduğu bilgileri yer almıştır. Bunların içerisinde özellikle Dairen Limanı'nın dünyanın en büyük limanlarından biri olduğu ifade edilmiş ve 1929 yılında bu limanı ziyaret eden yabancı gemilere ait istatistikî bilgiler paylaşılmıştır.

81 Nüfus başlığında 1929 yılındaki Mançukou'nun toplam nüfusunun 33.700.000 olduğu ve bu nüfus içerisindeki çeşitli milletlerin dağılımına yer verilmiştir.

madenleri,⁸² sanayisi, ticareti ve maliyesi,⁸³ Mançukuo'nun Anayasası⁸⁴, Mançukuo ordusu ve donanmasına⁸⁵ dair ayrıntılı bilgiler yer almaktadır.⁸⁶ Tokyo Elçiliğinden Dışişleri Bakanlığına gönderilen başka bir raporda da Japon uzmanlar tarafından hazırlanan Mançukuo Devleti'nin 1932-1933 ve 1934-1936 mali yıllarına ait bütçesine yer verilmiştir.⁸⁷

Lytton Raporu ve Yankıları

Milletler Cemiyetinin 10 Aralık 1931 tarihli kararına göre Mançurya meselesini mahallinde araştırmak üzere kurulan Beşler Komisyonu, başkanın ismine atfen Lytton Komisyonu ya da resmî olarak League Commission of Enquiry (Milletler Cemiyeti Soruşturma Komisyonu) adlarıyla bilinen heyette şu isimler yer almaktaydı:

- 82 Mançuri'nin kelime anlamının “bolluk” olduğu ifade edilen bu başlıkta bölgenin oldukça verimli ekim alanlarına sahip olduğu, Uzak Şark'ın buğday ambarı olarak tanımlandığı, bölgede üretimin özellikle Japonlar eliyle yapıldığı anlatılmıştır. Toprağın Verimi başlığında buğday, soya fasulyesi, mısır, darı, pirinç, tütün, pamuk gibi ürünlerin yetişme alanları, yıllık üretim kapasitesi ve ihracat oranları yer almıştır. Hayvan Yetiştirme başlığında bölgedeki hayvan sayısı ve Japonların fenni usullerle yaptığı hayvan yetiştiriciliğine değinilmiştir. Ormanlar başlığında bölgenin ağaç bakımından oldukça zengin olduğu, hangi bölgede ne kadar ağaç bulunduğu ne kadar orman ürünü ihraç edildiği değerlendirilmiştir. Madenler başlığında kömür, demir, altın, kurşun, bakır, kükürtlü demir, manganez gibi madenlerin çıktığı bölgeler ve ihracat rakamlarıyla madenleri işletme hakkının sadece Japon ve Mançu halkına ait olduğu bilgisine yer verilmiştir.
- 83 Sanayi başlığında bölgede yer alan fabrikalar, bunların sermaye hâkimiyetinin milletlere göre dağılımı, fabrikaların gelir durumları ve Japonya'nın giderek artan etkinliği üzerinde durulmuştur. Ticaret başlığında Mançukuo'nun ithalat ve ihracat rakamlarına yer verilmiştir. Maliye ve Bankalar başlığında Mançukuo Merkez Bankasının 1 Temmuz 1932'de kuruluşu, Mançu parasının değeri ve Mançuri Ziraat Bankasının sermaye bilgileri yer almıştır.
- 84 Anayasa başlığında Mançukuo'nun kuruluşu, başkenti (Chang-Chun diğer adıyla Hsing-king), idaresine ve ülkenin anayasasına yer verilmiştir. Buradaki bilgilere göre idarî olarak Japonya'nın Mançukuo nezdindeki elçisi aynı zamanda Mançukuo idaresinde yüksek müşavir olarak da görev yapmaktadır. Mançukuo'daki bütün Japon kuvvetleri (15 bin kadar polis) bu yüksek müşavire bağlıdır.
- 85 Ordu başlığı altında Mançukuo ordusunun büyük bir kısmını Japonların oluşturduğu, Japonların gün geçtikçe orduyu güçlendirmeye çalıştığı ve ordu mevcudunun tahminen 180 bin kişi olduğu bilgileri bulunmaktadır. Donanma başlığında ise deniz kuvvetlerinin henüz kuruluş aşamasında olduğu, birkaç eski Japon harp gemisi ve yeni yapılan bazı gemilerle sahil muhafazasının sağlandığı ancak Mançukuo Devleti'nin bir donanma oluşturmasına Amerika'nın itiraz ettiğine yer verilmiştir.
- 86 TDA, 515/7403-39260-1, 1 Ocak 1933.
- 87 TDA, 515/7403-392581, 15 Mayıs 1935.

Luigi Aldrovandi Marescotti (İtalya-Berlin Eski Elçisi)

General Henri Claudel (Fransız-Asker)

Kont Victor Bulwer Lytton (İngiliz-Parlamento Üyesi)

General Frank Ross McCoy (Amerikalı-Asker)

Dr. Heinrich Schnee (Alman-Alman Afrika Müstemlekeleri Eski Genel Valisi).

Komisyon için bir sekretarya görevlendirilmiş ve bu sekretaryanın yöneticiliğine ise M. Robert Haas atanmıştır. Ayrıca Japonya'ya temsilen Japonya'nın Türkiye Büyükelçisi İzaburo Yoshida ve Çin'i temsilen de Çin Eski Başbakanı hâlihazırda Paris Elçisi olan Wellinton Koo Komisyonunda yer almışlardır⁸⁸.

Komisyonun Avrupalı üyeleri 3 Şubat 1931'de Avrupa'dan Amerika'ya gitmiş, Amerikalı temsilcisinin de heyete dâhil olmasıyla deniz yoluyla 29 Şubat tarihinde Tokyo'ya ulaşılmıştır. Heyet, 29 Şubat-4 Eylül 1932 tarihleri arasında Tokyo, Osaka, Shanghai, Ihsing, Nanking, Hankow, Peiping, Kiukiang, Pukow, Tsinan, Tientsin, Dairen, Chinwangtao, Shanhaikwan, Kungehuling, Changehun, Kirin, Mukden, Harbin, Tsitsihar, Taonan, Anshan, Fushun, Tangku, Chinehow, Shanhaikwan, Tsingtao, Taian, Tienstsin, Antung, Keijo, Fusan gibi bölgelerde geniş ve kapsamlı incelemelerde/temaslarda bulunarak⁸⁹ raporunu 4 Eylül 1932'de tamamlamıştır⁹⁰. Rapor; giriş kısmı, on bölüm ve bir ek kısmından oluşmaktaydı. Birinci bölümde son yıllarda Çin'de yaşanan gelişmeler, 19. yüzyılda Çin ile Batı'nın temasları ve 18 Eylül 1931'e kadar yaşanan olaylar anlatılmaktadır. Ayrıca Çin ve Japonya'nın gelişim dönemleri karşılaştırılmaktadır.

Mançuri başlığıyla verilen ikinci bölümde 1. Bölge hakkında iktisadi, jeopolitik ve etnografik bilgiler, 2. Mançurya-Çin ilişkileri, 3. Mançurya-Rus ilişkilerine yer verilmektedir. Üçüncü bölümde Mançurya üzerindeki Çin-Japon ilişkileri yedi kısımda ele alınmaktadır; 1. Japonya'nın Çin üzerindeki çıkarları, 2. Mançurya'daki

88 Komisyonunda ve sekretaryada görev yapanlar için bk. League of Nations, *age.*, s. 10-11.

89 Heyetin hangi tarihte nerede olduğu, seyahatini hangi vasıtayla gerçekleştirdiği, dönüşümlü olarak çalıştıklarından yapılan inceleme ve temaslarda kimlerin görev yaptıklarına dair bk. League of Nations, *age.*, s. 140-148.

90 Lytton Raporu'nun tamamı için bkz. League of Nations, *age.* Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği tarafından raporun ana sayfasına şöyle bir not konulmuştur: Genel Sekreter, Komisyon üyeleri tarafından 4 Eylül 1932'de Peiping [Çin'in başkenti olan Pekin]'de imzalanan Soruşturma Komisyonu Raporu'nu Konseye ve Milletler Cemiyetinin üyelerine dağıtmaktan şeref/onur duyar. Komisyon raporunun ilk sayfası için bk. Ek 2. Raporun ayrı baskısı yapılmakla beraber Birleşmiş Milletler Arşivindeki kayıtları için bk. UNA, R1875/1A/33027/39028, 1932.

Çin-Japon çatışması, 3. Mançurya'daki demiryolu üzerindeki Çin-Japon ilişkileri, 4. Japonların 1915 yılında Çin'e kabul ettirdikleri 21 maddelik antlaşma ve bu antlaşmanın sonuçları, 5. Korelilerin Mançurya'daki vaziyetleri, 6. Koreliler ile Çinliler arasında gerçekleşen Wanpaoshan Olayı ve Çinlilerin Kore'de katledilmesi, 7. Yüzbaşı Nakamura'nın öldürülmesi.

Dördüncü bölüm Mançurya'da 18 Eylül 1931'den itibaren gerçekleşen olaylar (Mukden'in işgalinden başlayarak Tienstsin Olayı, Chengchow İşgali, Nankin Vakası, Harbin'in istilası) ile her iki tarafın askerî hareketleri, Çin'in başıbozuk teşkilatı ve çeteleri hakkında bilgiler anlatılmıştır. Bu bölümde özellikle olayın Japon askerî makamları tarafından nasıl tertip edildiği ve suçun Çinliler üzerine atılmasının ne kadar yanlış olduğuna değinilmiştir.

Beşinci bölümde Şanghay şehrinin çevresinde cereyan eden savaşların son kısmı ve 5 Mayıs 1932 İtilafnamesine dair bilgiler aktarılmıştır. Mançukuo başlığını taşıyan altıncı bölümde Mançukuo hükümetinin kurulması, geçirdiği aşamalar, bugünkü yapısı ve Mançurya halkının Mançukuo hakkındaki hissiyatının ne yönde olduğunu açıklanmıştır.

Yedinci bölümde Japonya'nın iktisadi çıkarları ve Çin'in Japonya'ya uygulamış olduğu ekonomik boykot⁹¹ hakkındaki ayrıntılara yer verilmiştir. Sekizinci bölüm, Mançurya'daki iktisadî menfaatler başlığıyla verilmekte ve çeşitli devletlerin Mançurya'ya yapmış oldukları yatırımlar, Mançurya ile Japonya ilişkileri, Çin-Mançurya ve Japonya-Mançurya ithalat ve ihracatları ile açık kapı politikası ele alınmıştır.

Dokuzuncu bölümde Mançurya meselesinin çözümünde takip edilecek şu prensip ve şartlar sıralanmıştır: 1. Her iki tarafın menfaatini temin etmeyen bir anlaşma barış yapılmasına engel olacaktır. Bu nedenle her iki taraf da tatmin edilmelidir. 2. Rusya'nın menfaatleri de göz önünde bulundurulmalıdır. 3, Yapılan düzenlemeler Paris ve Milletler Cemiyeti Misakları ile Dokuzlar Muahedesi'ne uygun ol-

91 Mukden olayından sonra Çinliler arasında Japon mallarına boykot ve Japon karşıtı eylemler başlamıştır. Bu tepkilerin en fazla olduğu yer ise Shanghai (Şangay) olmuştur. 18 Ocak 1932'de Shanghai'da 5 Japon Budist rahibi Çinlilerin saldırısına uğradı ve bunlardan 3'ü öldü, ikisi de ağır yaralandı. Japonya 70 bin kişilik bir orduyla Shanghai'ye girdi. Bu defa Çinliler direniş gösterince taraflar arasında 36 gün süren bir mücadele başladı. İki taraftan da binlerce kişi hayatını kaybedince bazı ülkeler ve Milletler Cemiyetinin araya girmesiyle barış sağlandı ve Japonya bölgedeki askerlerini geri çekti. Diğer taraftan yaşanan olaylar konusunda Japonya'nın büyük devletlerin dikkatini Mançurya üzerinden başka yöne çekmek için Mukden Olayı'nda olduğu gibi birtakım komplolar kurduğuna, rahipleri Çinlilere para karşılığında öldürttüğüne dair iddialar da bulunmaktadır (Levent, *agt.*, s. 55-56).

malıdır. 4- Japonların Mançurya'daki menfaatlerini ve tarihi ilişkilerini dikkate almayan bir uzlaşma kalıcı bir sonuç getirmeyecektir. 5. Tekrar bir anlaşmazlığa yol açmamak için Çin ile Japonya'nın Mançurya'daki menfaatleri ve hukukları yeni bir takım anlaşmalarla düzenlenerek tespit edilmelidir. 6. İlk beş maddede ifade edilen teklifler sonucu olarak küçük bir takım anlaşmazlıklar ortaya çıkarsa mesele büyümeden hızlı ve uygulanabilir bazı tedbirler alınmalıdır. 7. Çin'in idarî mülkiyesiyle halkın hâkimiyetini sağlayacak şekilde ve mahallî ihtiyaçlara cevap verebilecek bir idarenin (otonomi/özerklik) Mançurya'da tatbik edilmesi gerekmektedir. 8. Mançurya'da sadece iç güvenliği sağlayacak bir jandarma kuvveti haricindeki askerî kuvvetler terhis edilmeli ya da geri çekilmelidir. Mançurya ile alakadar olan devletler arasında bir saldırmazlık anlaşması imza edilmelidir. 9. Çin ile Japonya arasında iktisadî ilişkileri temin için yeni bir ticaret anlaşmasına ihtiyaç vardır. Bu anlaşma iktisadî ve siyasî ilişkilerin bir arada kurulmasını hedef edinmelidir. 10. Çin'in bugünkü durumu sadece Çin-Japon ilişkileri açısından değil uluslararası boyutta bir önem arz etmektedir. Çin'in kendi içerisinde yaşadığı kargaşalıklar Uzak Doğu'da kalıcı barışın kurulmasına engel olduğundan bunların ortadan kaldırılması için uluslararası işbirliğine ihtiyaç vardır.

Onuncu bölüm, Komisyon tarafından sorunun çözümü için Milletler Cemiyetine yapılan şu önerileri içermekteydi: 1. Çin hükûmeti bir beyanname ile Mançurya idaresine dair toplanacak olan konferans tarafından verilen kararı tatbik edeceğini ilan etmelidir. 2. Japonya'nın çıkarlarını gözetmek için yeni bir Çin-Japon anlaşması imzalanmalıdır. 3. Çin ile Japonya arasında bir uzlaşma ve hakem anlaşması, saldırmazlık ve birbirlerine yardım anlaşmaları akdedilmelidir. 4. Yeni bir Çin-Japon ticaret anlaşmasının imzalanmalıdır. Komisyon çözüm için konferans yapılmadan önce bazı hususların açıklığa kavuşturulması görüşündeydi. Bu hususlar ise şöyledir: 1. Konferansın toplantı yeri, temsilcilerin yetkileri ve tarafsız gözlemci bulunup bulunmayacağıın tespit edilmesi. 2. Mançurya üzerinde Çin'in hâkimiyet hakkı ile Çin'in mülki idare bütünlüğünün sağlanması ve aynı zamanda Mançurya'da özerk bir yapının kurulmasının kararlaştırılması. 3. İç güvenliği sağlamak için jandarma teşkilâtı kurulması. 4. İhtilafa konu olan meselelerin çözümü için anlaşma imzalanması. 5. Mançurya harekâtına katılanlar hakkında genel af ilan edilmesi. 6. Çin'in kabul edeceği beyanname ve Japonya'nın Mançurya'daki menfaatlerine yönelik yapılacak anlaşma göz önünde bulundurularak uzlaşma, hakem, saldırmazlık ve yardım anlaşmasına Rusya'nın da katılmasının faydalı olacağı.

Raporun ek kısmında ise Komisyonun hangi tarihlerde nereleri ziyaret ettiğine dair detaylara yer verilmiş ve 14 adet de harita eklenmiştir.

Japonya'nın Lytton Raporu'na cevabı sert olmuştur. *Daily Herald* gazetesi Japonya'nın Komisyona baştan beri düşmanca bir teşkilat gibi davrandığını, yetkisinden şüphe ettiğini ve kararlarını hafife aldığı yazmıştır. Ayrıca Japonya'nın bir meydan okumayla Milletler Cemiyetine Japonya'nın yolu üzerinde bulunmamasını söylediğini yazmıştır. Bir nota yayınlayan Japonya, Mançurya'da gerekli gördüğü harekâtın sonuçlarının bir dava konusu teşkil etmesine müsaade etmeyeceğini, Mançukuo Devleti ile onun başkanının yerinde kalmasının esas olduğunu ancak bu şekilde bir barışın temin edilebileceğini bildirmiştir. Notada Çin'in anarşi içinde bulunduğundan barışa katkı sağlayabilecek bir pozisyonda olmadığı ve olayların Çin tarafından çıkartıldığından Japonya'nın sadece meşru müdafaa hakkını kullandığı bir kez daha ifade edilmiştir⁹². Japonya'nın Milletler Cemiyeti temsilcisi de bir mektupla Cemiyet Misakının 15. maddesinden⁹³ kaynaklı haklarını muhafaza etmekte olduklarını Millet Cemiyetine bildirmiştir. Yine Lytton Raporu'nda Mançuri ahalisi tarafından istiklal talep edilmediği Japonya'nın bölgede önde gelen bir takım kişiler aracılığıyla istiklal durumunu temin ettiği konusundaki ifadelerinde tekzip edileceğine dair duyular çıkmıştır. Bu bilgiler Türkiye'nin Londra Büyükelçiliği tarafından Dışişleri Bakanlığına iletilmiştir⁹⁴.

Türkiye'nin Tokyo Büyükelçiliği de Lytton Komisyonunun hazırlamış olduğu rapor üzerine Japonya'da ne gibi siyasi gelişmeler yaşandığını Bakanlığa bildirmiştir. Buna göre; Japonya kendi siyaseti aleyhinde kararlar verileceğini öğrendiğinden Milletler Cemiyetinden ayrılmayı tartışmaya açmıştır. Nitekim Tokyo'da çıkmakta olan Asahi gazetesi Japonya'nın Milletler Cemiyetinden ayrılmasını savunan neşriyate başlamıştır. Her ne kadar bu yayınlar resmî makamlarca tekzip edilse de⁹⁵ Japon kamuoyunda Milletler Cemiyetinden çıkacak kararların aleyhlerinde

92 TDA, 534/37625-151245-7, 25 Ekim 1932.

93 Milletler Cemiyeti Misakı'nın 15. maddesi kısaca ihtilaflı bir konunun çözümünde Cemiyetin iki tarafın arasını bulmaktan başka yetkisi olmadığını içermektedir. Maddenin tamamı için bk. Erim, *age.*, s. 532-533.

94 TDA, 534/37625-151239-2, 1 Aralık 1932.

95 Belgenin ayrıntısında Japonya Dışişleri Eski Bakam Yoshizawa'nın Türk Maslahatgüzarna aleyhte kararlara Japonya'nın itirazda bulunacağını söylediği ve Japonya Başbakanı Amiral Sayto'nun da Japonya'nın Milletler Cemiyetinden ayrılmasını gerektirecek bir olayın gerçekleşmeyeceğini ümit ettiğine dair beyanatta bulunduğu yer verilmiştir.

olacağına dair yüksek bir beklenti yer edinmiştir. Türkiye'nin Tokyo Büyükelçiliği birçok noktadan karmaşık olan Japonya-Milletler Cemiyeti ilişkilerinin nasıl şekilleneceği konusunun Mançurya hakkında verilecek karara bağlı olduğu görüşünü paylaşmıştır⁹⁶.

Londra Büyükelçiliği, Mançurya meselesinde İngiltere'nin Japonya'ya yönelik mümaşatkâr (dost geçinmek, kusurlara göz yummak) politikasının Lytton Raporu sonrasında zora gireceğini, raporun İngiltere'yi devletler arası tartışmalarda bir cephe almak zorunda bırakacağından konunun kamuoyu ve hükûmeti ciddi surette meşgul etmeye başladığını Bakanlığa bildirmiştir⁹⁷. İngiliz Parlamentosu'ndaki görüşmelerde ise Lord Lytton başkanlığındaki Komisyonun zor bir uluslararası görevi yerine getirirken önemli bir kamu hizmetinde bulunduğu dikkat çekilmiştir. Diğer taraftan aynı görüşmeler sırasında Milletler Cemiyetinin eyleme geçmekte yavaş kaldığı, Komisyonun Mukden'in Japonlar tarafından işgale uğradıktan 5 ay sonra çalışmaya başlamasının eleştirildiği de görülmektedir⁹⁸.

Türkiye'nin Londra Büyükelçiliğinden gelen bilgilere göre Çin ise Lytton Raporu'nu memnuniyetle karşılamıştır. Çin adına Lytton Komisyonunda bulunan Wellington Koo, Mançurya meselesi müzakerelerine raporun esas teşkil etmesi gerektiğine dair İngiliz basınına açıklamalarda bulunmuştur⁹⁹.

Raporu değerlendiren *Times* gazetesi, Milletler Cemiyetinin şimdiye kadar kendisine arz edilen meseleler içerisinde en çetin ve çözümü en güç olay ile karşı karşıya olduğunu yazmıştır. Problemin esas olarak ırksal olduğu görüşünde olan gazete Komisyonun katı olarak Mançurya'yı Çinlilere verdiğini bu nedenle Cemiyet üyesi ülkelerin ve üye olmayan ABD'nin Mançukuo'yı tanımaması gerektiğini satırlarına taşımıştır¹⁰⁰.

Milletler Cemiyeti'nin Çin-Japon ihtilafı konusunda gerekli incelemeleri yapmak için görevlendirdiği -Türkiye'nin de üye olarak yer aldığı- On Dokuzlar Komitesi Lytton Raporunun kabulü yönünde görüş beyan etmiştir¹⁰¹. Nihayetinde de rapor

96 BCA, 30.10.0.0/257.726.2., 19 Eylül 1932.

97 BCA, 30.10.0.0/257.726.2., 19 Eylül 1932.

98 <https://hansard.parliament.uk/lords/1932-11-02/debates/fdbe0ecc-e236-4dd2-b1f6-4593627c2321/ManchuriaReportOfTheLyttonCommission> (e.t. 03.01.2022).

99 TDA, 534/37625-151245-6, 11 Kasım 1932.

100 TDA, 534/37625-151245-7, 25 Ekim 1932.

101 Komitenin Milletler Cemiyetine sunmuş olduğu rapor için bk. UNA, R3624/1/630/2233, 21 Şubat 1933. Japon temsilcisi Yosuke Matsuoka ise Komitenin raporuna itirazlarda bulunmuştur

Milletler Cemiyetinin 24 Şubat 1933 tarihli olağanüstü genel kurul toplantısında yapılan oylamayla kabul edilmiştir¹⁰². Bu kararın alınmasından sonra Japon Temsilcisi Yosuke Matsuoka toplantıyı terk etmiş ve 27 Mart 1933'te Japonya, Milletler Cemiyetinden ayrılma kararı almıştır¹⁰³. Diğer taraftan Türkiye'nin Tokyo Maslahatgüzarı, Türk makamlarına Japonya'nın Cemiyetten ayrılmasına yönelik bazı iç siyaset tartışmalarının yer aldığı 25 Şubat 1933 tarihli bir rapor göndermiştir. Bu raporda özellikle Japonya'nın Cemiyetten ayrılmasıyla Pasifik'teki adaların manda işlerini de terk etmesi gerektiğine dair birtakım görüşlerin bulunmasına rağmen Japonya'nın buraları Milletler Cemiyetinden değil de çeşitli anlaşmalarla elde ettiğine dikkat çekilmekteydi. Ayrıca Japon Denizcilik Bakanı da yarı resmî beyanatta Japonya'nın Milletler Cemiyetinden çekilmesi durumunda uluslararası camiaya *Mançuri nasıl kara üzerinde Japonya için bir hayat meselesi ise bu adalar meselesi de deniz üzerinde bir hayat meselesidir. Japonya ne pahasına olursa olsun bu adalardan ayrılmaz*, şeklinde mesaj vermektedir¹⁰⁴. Japon iç siyasetine yönelik başka kayıtlarda ise Japonya'nın doğrudan doğruya Çin ile anlaşmak için Pekin'e bir

(UNA, R3624/1/630/2085).

102 Olağanüstü kurul toplantısı 21 Şubat tarihinde Milletler Cemiyeti Başkanı James Eric Drummond tarafından yapılan bir açılış konuşmasıyla başlamıştır. Başkan bu konuşmada On Dokuzlar Komitesinin çalışmalarına, Lytton Raporunun hazırlanmasına, Çin ve Japon görüşlerine dair kısa bilgiler vermiştir (UNA, R3624/1/630/2313). 24 Şubat 1933'te yapılan Lytton Raporu'nun oylamasında ise 42 ülke kabul oyu verirken Japonya red oyu kullanmıştır (Nish, *age.*, s. 189; H. L., "The League Report and Japan", *Bulletin of International News*, Vol.9/No.18, 2 March 1933, s. 529). Diğer taraftan oylamada 44 oyun kullanıldığı, Japonya'nın red oyu vermesinin yanı sıra Siam'ın (Tayland) çekimsiz olarak kaldığı ifade eden (David Wen-wei Chang, "The Western Powers and Japan's Agression in China: The League of Nations 'The Lytton Report'", *American Journal of Chinese Studies*, Vol. 10/ No.1i April 2003, s. 59; Stefan Matthias Hell, *Siam and the League Of Nations: Modernization, Sovereignty, And Multilateral Diplomacy, 1920-1940*, River Books, Bangkok 2010, s. 220) ve oylamaya kaç ülkenin katıldığı belirtilmeden sadece Japonya'nın karşı oy kullandığını ifade eden çalışmalar da bulunmaktadır (Harrassowitz Verlag, "China's International Approach to the Manchurian Crisis, 1931-1933", *Journal of History*, Vol. 26/No. 1, 1992, s. 73).

103 Tsutomu David Yamamoto, *The Japanese and Japanese Foreign Policy 1927-1933*, School of Orient and African Studies, (basılmamış doktora tezi), 1981, s.195-200; Tomoko Akami, "When Democracy in Not Enough: Japan's information policy and mass politics in diplomatic and economic crisis in the 1930s", *The Asia-Pacific Journal*, Vol. 11/No. 1, 14 April 2013, s. 10. Milletler Cemiyeti Misakı'nın 1. maddesine göre Cemiyet üyesi bir ülke Cemiyetten ayrılacağı iki yıl öncesinden haber vermeliydi. Ayrılmayı düşünen üye kararını uygulamaya koyduğunda hem bu Misak'ın yüklediği hem de uluslararası bütün yükümlülükleri yerine getirmek şartıyla Cemiyetten çekilebilirdi (Erim, *age.*, s. 528).

104 BCA, 30.10.0.0/220.486.14., 3 Nisan 1933.

temsilci göndereceği¹⁰⁵ ve Cemiyetten ayrılma hususunda Japon siyasî partilerinin hükûmete destek verdikleri ifade edilmiştir¹⁰⁶.

Sonuç

Japonya'nın 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerçekleştirdiği reformlar, Asya'da hızla yükselen bir güç olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ancak bu durum Japonya'yı kendi topraklarına sığamaz ve kendi kendine yetemez hâle getirdiğinden yeni arayışlara yöneltmiştir. Özellikle giderek artmakta olan nüfusuna yeni yerleşim alanları bulmak ve ekonomik olarak zengin kaynaklara ulaşmak, bu arayışların temelini oluşturmuştur. Böylelikle Japonya yakın çevresinde kendisine bu imkânları sağlayacak yerleri gerek anlaşmalarla ve gerekse askerî yöntemlerle kontrol altına almaya başlamıştır. Hedeflerini gerçekleştirme noktasında karşısına çıkan Çin ve Rusya'yı mağlup eden Japonlar, Asya'da üstünlüğü ele geçirmiştir. Nitekim Japonya gelişimine paralel olarak eskiden yer aldığı sömürülen devlet sınıfından, sömürgeci sınıfına geçmiştir.

Birinci Dünya Savaşı sürecinde ve sonrasında önemli kazançlar elde eden Japonya, kısa bir sürede dünya siyasetine yön veren büyük devletler arasına girmiştir. Ancak ülke için elde edilen bu büyük başarıların korunması kolay olmamıştır. Doğal afetler (özellikle 1923 yılı Büyük Kanto Depremi), iç sorunlar, dış borçlanmanın önlenememesi, 1927 yılında yaşanan bankacılık krizi, 1929 Dünya Ekonomik Krizi ve ihracatın yarı yarıya azalması gibi durumlar yeni kaynak arayışlarını tetiklemiştir. Yaşanan sorunlar militarist düşüncenin artmasına ve her şeyin silahla çözüleceğine dair bir görüşün yaygınlaşmasına neden olmuştur. Nihayetinde Japonya, kendi ekonomisini rahatlatacak ve artan nüfusu için yerleşim alanı oluşturabilecek olan Mançurya'yı işgal etmiştir. Topraklarının işgaline karşı direnebilecek güçte olmayan Çin ise dünya barışının korunması iddiasıyla kurulan Milletler Cemiyetine başvurmuştur. Böylece Milletler Cemiyetinin etkinliği/ yetkinliği noktasında da önemli bir sınav başlamıştır. Cemiyetin sorunun çözümü için oluşturduğu Lytton Komisyonu, Japonya'nın Mançurya'yı işgalini hukuki ilkelere aykırı bulmuştur. Cemiyet, Komisyonun görüşünü aynen benimsemiş olsa da harekete geçmekte geç kaldığı gibi almış olduğu kararları Japonya'ya uygulamayı da başaramamıştır. Sonuç olarak Milletler Cemiyeti, dünya barışı yolundaki önemli bir sınavda başarısız olmuştur. Diğer taraftan Japonya,

¹⁰⁵ BCA, 30.10.0.0/257.727.6., 8 Mayıs 1933.

¹⁰⁶ BCA, 30.10.0.0/257.727.6., 11 Mayıs 1933.

Milletler Cemiyeti çatısı altında Mançurya meselesi üzerine gerçekleştirilecek olan müzakerelere küçük devletlerin katılmamasını istemiştir. Bu isteği haklı bulan Cemiyet de konuyla ilgili toplantıların devletlerin büyüklüklerine göre açık ve kapalı olarak yapılmasını kararlaştırmıştır. Cemiyetin bu yaklaşımı, küçük olarak görülen devletlerin Cemiyete karşı duydukları görece az olan güveninin daha da azalmasına yol açmıştır. Nihayetinde işlevselliği tartışmalı olan Milletler Cemiyetinin ilkelere göre değil de problem yaşayan ülkelerin gücüne göre hareket edebilen tarafgir bir teşkilât olduğu bir kez daha tescillenmiştir.

Japonya ve Çin arasında cereyan eden Mançurya mücadelesi yeni bir dünya savaşına sebep olur endişesiyle diğer dünya devletleri tarafından olduğu gibi Türkiye'nin de ilgi gösterdiği bir konu olmuştur. Yaşanan gelişmeleri dış temsilcilikleri aracılığıyla yakından takip eden Türkiye, imzacısı olduğu Briand-Kellog Paktı dolayısıyla sorunun barışçıl yollarla çözümüne katkı sunması için önce şifahan Fransa'dan, ardından da yazılı olarak Çin'den davet almıştır. Kendisine başvurulmuş Türkiye, barışın sağlanması için harekete geçip taraflara sulhu ve sükûneti telkin eden notalar göndermiştir. Türkiye'nin barışa yönelik çabaları Milletler Cemiyetine üye olmasından sonra da devam etmiş ve sorunun çözümü için oluşturulan kurullarda görev almasını sağlamıştır.

Japonya'nın işgal sonrası Mançurya'da kurdurmuş olduğu Mançukuo Devleti ise bu süreçte devletlerin gündemini meşgul eden başka bir konu olmuştur. Bu Devlet, Japonya tarafından işgali haklı çıkarmak ya da diğer bir ifadeyle kendisine yönelen eleştirilere karşı bir paratoner görevi üstlenmesi amacıyla kurdurulmuştur. 1945 yılına kadar varlığını sürdüren Mançukuo Devleti'ni dünya devletlerinin çok azı tanımıştır. Mançukuo'yu tanıyan devletlerin bu kararı almasında ise bölgedeki çıkarları ve çoğunlukla da ticarî ilişkileri etkili olmuştur. Türkiye ise siyaseten Milletler Cemiyetinin bu devletin tanınmaması yönündeki tavsiye kararına uymuştur. Bununla birlikte dünya konjonktüründe yaşanacak olası bir değişme dolayısıyla Mançukuo Devleti'ne karşı açıktan açığa keskin siyasi adımlar atmamış, kontrollü ve diplomatik nezaketi elden bırakmayan bir yaklaşım içerisinde olmuştur.

Milletler Cemiyetinin Mançurya meselesinin çözümüne yönelik almış olduğu kararlara tepki gösteren Japonya ise Cemiyetten ayrılmıştır. Böylelikle Japonya, uluslararası yaptırımlara uyma yükümlülüğünden de kurtulmuştur. Bu durum aynı zamanda bölgede Japonya'nın uzlaşma gibi bir tutum içerisinde olmadığını da ortaya koymuştur. Nitekim giderek artan gerilim 1937'de, Çin ve Japonya arasında

(bir kez daha Japonya'nın galibiyetiyle sonuçlanan) İkinci Çin-Japon Savaşı'na (birincisi 1894-1895) neden olmuştur. Diğer taraftan Japonya'nın yaşanan olaylarda askerî gücünü önceleyen politikalar uygulaması İkinci Dünya Savaşı'nın çıkışına da önemli bir etki etmiştir. Mukden Olayı ile başlayan ve yaklaşık 15 yıl kadar devam eden çatışmalar, Japonya'nın İkinci Dünya Savaşı'ndaki teslimiyetine (1945) kadar sürmüştür. 1945 sonrasında ise bölge Japonya'nın önceki yıllarda savaşarak mağlup ettiği Çin ve Rusya (SSCB) arasında paylaşılmıştır.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

United Nations Archives (UNA).

- UNA, COM 294.
UNA, COM 297.
UNA, R1854/1A/15744/3892.
UNA, R1875/1A/33027/39028.
UNA, R3607/1/207/10059.
UNA, R3624/1/630/2085.
UNA, R3624/1/630/2233.
UNA, R3624/1/630/2313.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA).

- BCA, 30.10.0.0/32.74.14.
BCA, 30.10.0.0/220.484.2.
BCA, 30.10.0.0/220.486.14.
BCA, 30.10.0.0/257.726.2.
BCA, 30.10.0.0/257.726.6.
BCA, 30.10.0.0/257.727.6.
BCA, 30.10.0.0/257.728.6.
BCA, 30.10.0.0/257.729.21.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Türkiye Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA).

- TDA, 515/7403-392581. TDA, 515/7524-39771-53.
TDA, 515/7484-43187-1. TDA, 515/7524-39771-55.
TDA, 515/7524-39771-17. TDA, 515/7526-39513-3.
TDA, 515/7524-39771-20. TDA, 515/7528-39549-12.
TDA, 515/7524-39771-26. TDA, 515/7528-39549-28.
TDA, 515/7524-39771-27. TDA, 515/7528-39549-29.
TDA, 515/7524-39771-49. TDA, 515/7528-39549-30.

- TDA, 515/7528-39549-31. TDA, 515/7487-38969-1.
 TDA, 515/7528-39549-36. TDA, 515/7528-39549-42.
 TDA, 515/7528-39549-37. TDA, 515/7584-43187-1.
 TDA, 515/7528-39549-38. TDA, 515/7487-38966-1.
 TDA, 515/7528-39549-41. TDA, 534/37853-151118-1.
 TDA, 515/7528-39549-43. TDA, 534/37625-151238-3.
 TDA, 515/7403-39260-1. TDA, 534/37625-151239-2.
 TDA, 515/7412-38652-1. TDA, 534/37625-151245-6.
 TDA, 515/7487-38973-1. TDA, 534/37625-151245-7.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akami, Tomoko, “When Democracy is Not Enough: Japan’s information policy and mass politics in diplomatic and economic crisis in the 1930s”, *The Asia-Pacific Journal*, Vol. 11/No. 1, 14 April 2013, s. 1-29.

Anzerlioğlu, Yonca, “1931 Türk Hariciye Raporunda Çin-Japon Anlaşmazlığı”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2/S. 4, Güz 2006, s. 207-226.

Anzerlioğlu, Yonca, “Tokyo Türk Maslahatgüzarının Değerlendirmeleriyle Mançukuo Devleti (1931-1933)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 41, Mayıs 2008, s. 1-16.

Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 1997.

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1989.

Armaoğlu, Fahir, *Amerikan Japon Münasebetlerinin On Yılı 1931-1941*, Ajans-Türk Matbaası, Ankara 1957.

Banbal, Oktay Gökhan, *Japon İşgal Döneminde Kore Yarımadası ve Uzak Doğu’nun Siyasi Görünümü*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2015.

Belge, Murat, *Militarist Modernleşme, Almanya, Japonya ve Türkiye*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

Büyükbaş, Hakkı, “Batı Dünya Egemenliği ve Batı-Dışı Modernleşme: Japon Modernleşmesi ve Uluslararası İlişkiler”, *Muhafazakâr Düşünce*, Yıl: 4/S. 16-17, Bahar-Yaz 2008, s. 119-140.

Caprio, Mark E., *Japanese Assimilation Policies in Colonial Korea*, University Of Washington Press, 2009.

Chang, David Wen-wei, "The Western Powers and Japan's Agression in China: The League of Nations 'The Lytton Report'", *American Journal of Chinese Studies*, Vol. 10/No.1i April 2003, s. 43-63.

Dilek, Mehmet Sait, "Büyük Güçlerin Politikaları ve Briand Kellog Paktı", *Uluslararası İlişkiler*, C 10/S. 37, Bahar 2013, s. 145-169.

Duman, Melih, "Çin-Japon Çatışması ve Türkiye'nin Uzakdoğu'daki Gelişmelere Bakışı (1929-1939)", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 16, Yıl: 2020, s. 33-70.

Dündar, A. Merthan, *Pan-İslamizm'den Büyük Asyacılaşma: Osmanlı İmparatorluğu, Japonya ve Orta Asya*, Ötüken Yayıncılık, İstanbul 2006.

Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih*, TTK Yayınları, Ankara 1953.

Esenbel, Selçuk, "Meiji Restorasyonu Hakkında Düşünceler", *Meiji Japonyası'na 150. Yılından Bakışlar: Seçilmiş Makaleler*, Yay. haz. A. Merthan Dündar, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2019, s. 51-72.

Ferrel, Robert H., "The Mukden Incident: September 18-19, 1931", *The Journal of Modern History*, Mar., 1955, Vol. 27/No.1, s. 66-72

Gowen, Robert Joseph, "Great Britain and the Twenty-One Demands of 1915: Cooperation versus Effacement", *The Journal of Modern History*, Vol. 43/No. 1, March 1971, s. 76-106.

Hell, Stefan Matthias, *Siam and the League Of Nations: Modernization, Sovereignty, And Multilateral Diplomacy, 1920-1940*, River Books, Bangkok 2010.

Hestler, Anna, *The Last Emperor of China, Prisoner of History*, FormAsia Book Ltd, Hong Kong 2006.

Karaca, Erdem, "T.C. Hariciye Nezareti Siyasi İstihbarat Servisi Raporlarında Mançurya Meselesi (1932 - 1933)", *Sosyal Bilimler Tarih ve Sanat (Bilimsel Araştırmalar Kitabı 2018)*, ed. Osman Köse, Ankara 2018, s. 205-218.

L., H., "The Committee of Nineteen and the Sino-Japanese Dispute", *Bulletin of International News*, Feb. 2, 1933, Vol. 9/No. 16, s. 3-11.

L., H., "The League Report and Japan", *Bulletin of International News*, Vol. 9/No. 18, 2 March 1933, s. 529-535.

League of Nations, *Appeal By The Chinese Government, Report of The Commission of Enquiry*, Geneva 1932.

Lee, Loyd E., *The Wars*, Routledge, London 1989.

Levent, Sinan, *Cumhuriyet Gazetesine Göre II. Dünya Savaşı Öncesi Türk Basınında Japonya, (1933-1939)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009.

Linkhoeva, Tatiana, "The Russian Revolution and the Emergence of Japanese Anticommunism", *Revolutionary Russia*, Vol. 31/No. 2, 2018, s. 261-278.

Maurer, John H. - Bell, Christopher M., *At the Crossroads Between Peace and War: The London Naval Conference of 1930*, Naval Institute Press, 2014.

Nish, Ian, *Japan's Struggle With Internationalism, Japan, China and the League of Nations, 1931-1933*, Rountledge, London and New York 2009.

Ohno, Kenichi, *The Economic Development of Japan*, GRIPS Development Forum, National Graduate Institute for Policy Studies, Japan 2006.

Özkaya, Özer, "Japonya'nın Modernleşme Denemesi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C 20/S. 1, Yıl: 1965, s. 293-309.

Özyürek, Mustafa, "İki Dünya Savaşı Arası Dönemde Silahsızlanma Yolunda Önemli Bir Adım: Washington Deniz Konferansı 1921-1922", *The Journal of Academic Social Ascience Studies*, S. 49, Yıl: 2016, s. 391-401.

Polat, Doğan Şafak, "Kuruluşundan Çöküşüne Milletler Cemiyeti Sistemi", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C 19/S. 76, s. 1951-1967.

Puyi, *Son İmparator Göklerin Oğlu'ndan Yeni İnsan'a*, çev. Leman Çalışkan, Afa Yayınları, İstanbul 1988.

Seval, Hasan Fatih, "Japon Kalkınmasının Temel Taşı: Meiji Restorasyonu ve Iwakura Heyeti", *İş ve Hayat*, C 3/S. 5, 2017, s. 101-118.

Verlag, Harrassowitz, "China's International Approach to the Manchurian Crisis, 1931-1933", *Journal of History*, Vol. 26/No. 1, 1992, s. 42-77.

Weland, James, "Misguided Intelligence: Japanese Military Intelligence Officers in the Manchurian Incident, September 1931", *The Journal of Military History*, Vol. 58, No. 3, 1994, s. 445-460.

Yamamoto, Tsutomu David, *The Japanese and Japanese Foreign Policy 1927-1933*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, School of Orient and African Studies, 1981.

Yılmaz, Nihat, “Weimar Dönemi ve Öncesinde Meydana Gelen Siyasi Çekişmeler ve Ekonomik Krizlerin Alman Sosyal Demokrat Partisi Bağlamında Bir Değerlendirmesi”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 15/S. 1, 2013, s. 73-87.

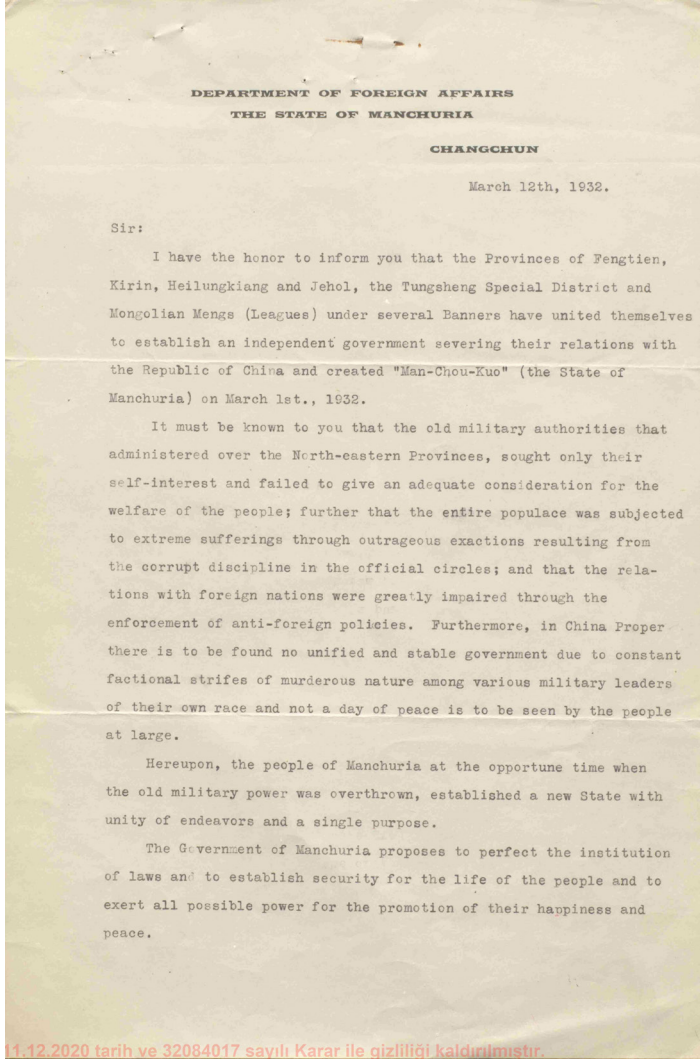
İnternet Kaynakları

<https://www.britannica.com/event/Mukden-Incident>.

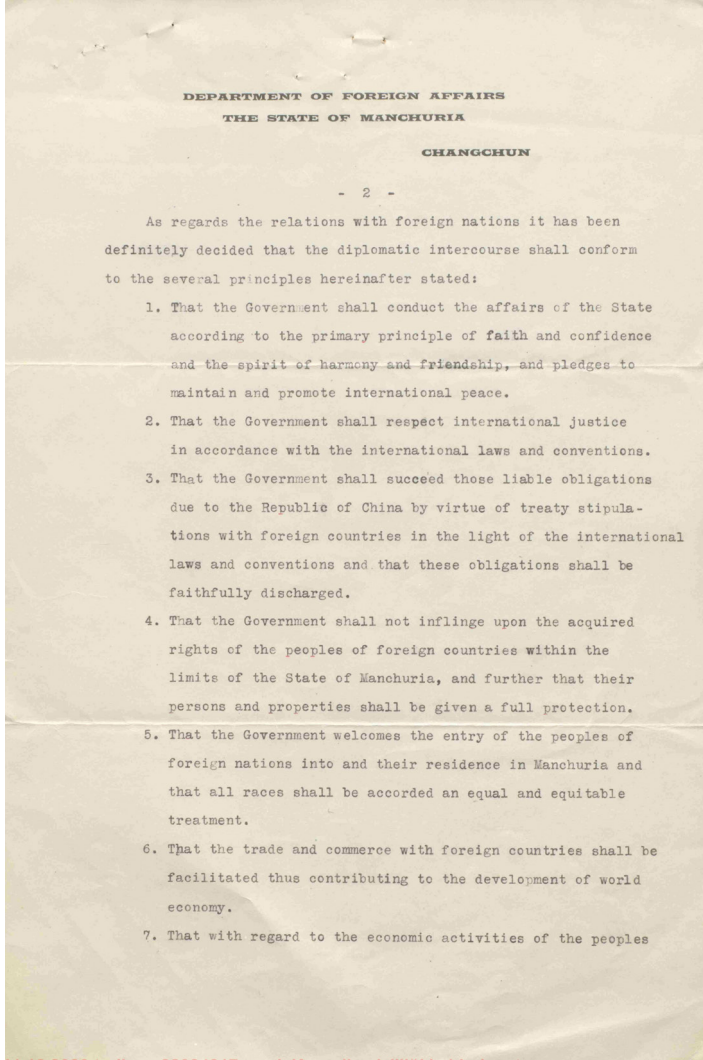
<https://filmsiniflandirma.ktb.gov.tr/detail/the-last-emperor>.

<https://www.oscars.org/oscars/ceremonies/1988>.

<https://hansard.parliament.uk/lords/1932-11-02/debates/fdbe0ecc-e236-4dd2-b1f6-4593627c2321/ManchuriaReportOfTheLyttonCommission>.

EKLER

Ek 1a: Mançukuo Devleti Dışişleri Bakanı'nın Türk Dışişleri Bakanı'na Gönderdiği Mektup (1. sayfa)

Ek 1b: Mançukuo Devleti Dışişleri Bakanı'nın Türk Dışişleri Bakanı'na Gönderdiği Mektup (2. sayfa)

**DEPARTMENT OF FOREIGN AFFAIRS
THE STATE OF MANCHURIA
CHANGCHUN**

- 3 -

of foreign nations within the State of Manchuria, the principle of the Open Door shall be observed.

It is the earnest desire of this Government that your Government will fully understand the purport of the establishment of the State of Manchuria hereinbefore stated and that formal diplomatic relations be established between your Government and the State of Manchuria.

With the assurances of my highest esteem and distinguished consideration.

Respectfully,
謝介石
Hsieh Chieh-shih
Minister for Foreign Affairs

*D6
Ph 668 22-V-1011*

March twelfth, The First Year of Ta-tung

His Excellency Minister of Foreign Affairs,
Stamboul, Turkey.

ALTINCI DAİRE U. M.	
Dosya Nu.	324
Kayıt tarihi	22-V. 932
Yapılan muamele	

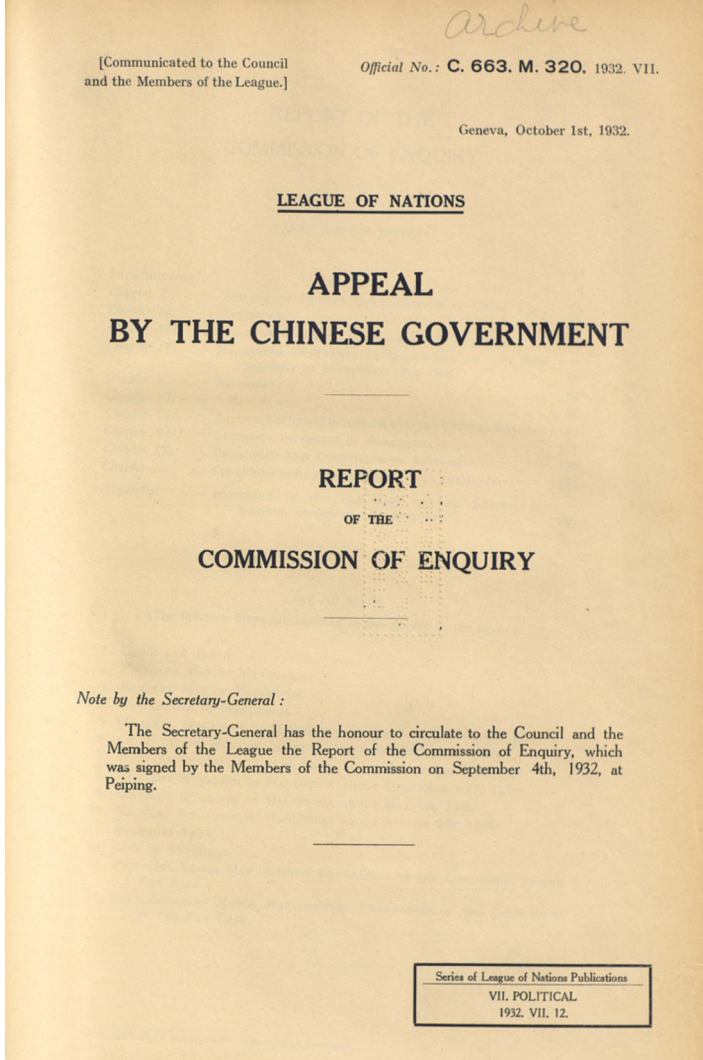
*Tercüme Bureauunda
Matruke ecnebiy - İmduşuğu
7/6/1932*

T. C.
Harcıya Vekilliği
Harcı Matruke ve Tercüme Şubesi
Eylül 1910

D. C. ye tahsin.
Harcı Matruke ve Tercüme
Şubesi İ. M.
S. M. İ.

11.12.2020 tarih ve 32084017 sayılı Karar ile gizliliği kaldırılmıştır

Ek 1c: Mançukuo Devleti Dışişleri Bakanı'nın Türk Dışişleri Bakanı'na Gönderdiği Mektup (3. sayfa)

Ek 2: Lytton Raporu'nun Kapak Görself

Ek 3: Lytton Komisyonu Üyeleri Japon Savaş Bakanı Adas Araki ile Görüşme Yaparken (UNA, COM 297)

Ek 4: Lytton Komisyon Üyeleri Çin'de (UNA, COM 294)

BELLETEN

Cilt/Vol.: 87 - Sayı/Issue: 309
Ağustos/August 2023

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 23.02.2023
Kabul/Accepted: 24.04.2023

DOI: 10.37879/belleten.2023.725

Kitap Tanıtma/Book Review

ALEKSANDER PAROŃ, *The Pechenegs: Nomads in the Political and Cultural Landscape of Medieval Europe*, Translated by Thomas Anessi (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, vol. 74), Brill, Leiden 2021, XI+465 sayfa, 4 harita, ISBN 978-90-04-43489-9 (hardback), ISBN 978-90-04-44109-5 (e-book).

Peçenekler, tarih sahnesine çıktıkları IX. yüzyıl başlarından, hâlâ varlıklarının hissedildiği XII. yüzyıl başlarına kadar Doğu Avrupa tarihinde etkin bir rol oynamış önemli bir Türk topluluğudur. Siyasi tarihleri tek bir coğrafyada ve güçlü bir monarşik idare altında geçmemiş olmasına rağmen ikamet ettikleri bölgelerde ve temasta buldukları topluluk ve devletlerin tarihlerinde kalıcı izler bırakmışlardır. Bu nedenle içinde Peçenekler ile ilgili bir bölüm barındırmayan hiçbir bilimsel çalışma, Batı Avrasya Bozkırları, Kuzey Karadeniz ve Balkanların IX-XI. yüzyıl arası döneminin tarihini tam olarak anlatamaz. Ancak önemlerinin aksine doğrudan Peçenekler üzerine yapılmış monografik çalışmaların sayısının oldukça az olduğunu belirtmek gerekir. Bu durumun temel sebeplerinden birisi Peçeneklerin geniş coğrafyaya yayılmış ve birçok farklı toplulukla temasta bulunmuş olmaları ve bunun bir sonucu olarak da onlarla ilgili bilgilerin çok farklı dillerde yazılmış ana kaynaklara yayılmış olmasıdır. İşte sayısı az olan bu çalışmalara son dönemde bir yenisi eklendi. Polonyalı araştırmacı Aleksander Paroń'un aslı Lehçe olarak 2015 yılında yayınlanan "*Pieczynowie. Koczownicy w krajobrazie politycznym i kulturowym średniowiecznej Europy*" [*Peçenekler: Orta Çağ Avrupa'sının Siyasi ve Kültürel Manzarasında Göçebeler*] isimli çalışmasının İngilizce çevirisi alana son dönemde yapılan önemli katkılardan biridir. Eser giriş kısmı, yedi ayrı bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır.

Genel olarak kaynak tanıtımına ayrılmış olan "Giriş" (s. 1-19) kısmının başında yazar, Avrupa tarihinde göçebe toplumların yeri ve bunların modern araştırmalarda göz ardı edilmiş olduğuna dair kısa (iki paragraf) bir değerlendirme yaparak göçebe topluluklar dikkate alınmadan Orta Çağ Güney ve Doğu Avrupa'sının siyasi ve sosyo-kültürel gelişiminin tam olarak anlaşılamayacağını vurgulamaktadır. Ardından bir giriş mahiyetinde Peçeneklerin bu süreç içerisindeki rolüne yer verilmiştir. Sonrasında ayrı başlıklar altında kaynakların tanıtımı yapılmıştır. "Yazılı Kaynaklar" adını taşıyan birinci başlık altında yazar öncelikle diğer göçebe

topluluklar gibi Peçeneklerin de kendilerine ait yazılı kaynaklarının bulunmadığını belirtmiştir. Bu nedenle onlar hakkındaki bilgileri göçebelere karşı genelde olumsuz tutum besleyen diğer toplumların yazarlarından öğrendiğimizi vurguladıktan sonra yazılı kaynakların tanıtımına geçmiştir. Bunların içinde en önemlisi olarak gördüğü -ki bunda şüphe yoktur- Bizans İmparatoru Konstantinos Porphyrogenitos'un *De administrando imperio* adlı eserinin detaylı bir tanıtımının ardından aynı yazarın saray törenleriyle ilgili eseri hakkında da geniş bilgi veren yazar öteki Bizans kaynaklarının tanıtımı ile devam etmiştir. Sonrasında Arapça-Farsça, Latince (ve bunlar içinde Macarca), Rusça, Süryanice, Ermenice, Tibetçe, İbranice kaynaklar tanıtılmıştır. Ancak tanıtılan bütün bu kaynakların önemlerine göre detaylandırıldığı ve bazılarının sadece isimlerinin zikredildiğini belirtmek gerekir. "Arkeolojik Kaynaklar" adını taşıyan ikinci alt başlıkta öncelikle arkeolojik buluntuların tarihlendirme ve etnik aidiyetinin tespiti konusundaki zorluklardan bahsedilmektedir. Peçeneklere ait arkeolojik buluntu alanlarının son yıllarda arttığı belirtildikten sonra özellikle Peçenek kültürüne dair bu kaynakların önemi üzerinde durulmaktadır. Burada dikkat çeken husus Peçeneklerin ana kitesinin Balkanlara göç etmiş olmasına rağmen bu bölgedeki Peçenek arkeolojik buluntularının oldukça zayıf olduğuna yapılan vurgudur. Üçüncü bir alt başlıkta ise alan ile ilgili araştırmaların durumu ile çalışmanın amacı ve planı hakkında bilgi verilmektedir. Yazar burada konu hakkında bugüne kadar yapılan çalışmalardan bahsederken doğrudan Peçenekler üzerine yapılmış monografik çalışmaların azlığından yakınmakla birlikte Akdes Nimet Kurat'ın *Peçenek Tarihi* adlı eserini de arkeolojik kaynak kullanmayıp sadece yazılı kaynaklara dayanarak yazılan, Türkçe yazıldığı için geniş bir okuyucu kitlesine ulaşamayan ve artık önemini yitirmiş bir çalışma olarak değerlendirmektedir (s. 18).

"Karadeniz-Hazar Bozkırı: Doğal Koşullar" adını taşıyan birinci bölüm (s. 20-46) adından da anlaşılacağı üzere ilgili coğrafyanın tanıtımına hasredilmiş ve üç alt başlığa ayrılmış bir bölümdür. Burada önce Karadeniz'in kuzey kıyılarından Mançurya'ya kadar uzanan büyük bozkır kuşağının sınırları belirtilerek genel coğrafi özellikleri tarif edilmiş, ardından bu büyük bozkır kuşağının batı bölümü daha bölgesel ayrımlara tabi tutularak detaylı bir şekilde tasvir edilmiştir. Sonda ise bahsedilen doğal çevrenin tarihi kaynaklardaki tasvirlerine yer verilerek Herodotus'tan Jan Potocki'ye kadar, yani Eski Çağ'dan XVIII. yüzyıla kadar bölge hakkında bilgi veren coğrafyacı ve seyyahların eserlerindeki tasvirler aktarılmıştır.

"Karadeniz-Hazar Bozkırı: Dokuzuncu Yüzyılın Sonlarına Kadar Etnik ve Siyasi İlişkilerin Ana Hatları" başlıklı ikinci bölüm (s. 47-84), ilgili coğrafyanın, Peçeneklerin ortaya çıkışına kadar olan dönemdeki tarihini konu almaktadır. Burada "İran Göçebelilerinin Hakimiyeti Dönemi" adını taşıyan alt bölüme konan başlık aynı zamanda yazarın bölgede hakimiyet kurmuş toplulukların etnik kimlikleri hakkındaki görüşünü de yansıtmaktadır. Nitekim Karadeniz'in kuzeyindeki coğrafyanın Eski Çağ tarihi denilince ilk akla gelen topluluklar olan Kimmerler, İskitler ve Sarmatların anlatıldığı bu bölümde etnik aidiyet konusunda detaylı analizlere girilmeden, sadece iki yakın dönem araştırma eseri referans gösterilerek "*Etnik ola-*

rak, İskitler, selefleri Kümmerler ve halefleri Sarmatlar gibi İran halklarıydı" hükmü konulmaktadır (s. 50). Kanaatimizce Türk olduklarına dair kanıtlar İrani olduklarına dair kanıtlardan çok daha fazla olan İskitler hakkında hüküm verilmeden önce daha sağlam kanıtlara dayanan gözlemler yapılması gerekirdi. Benzer bir durum iki sayfa sonra yapılan, Greklerle temaslar sonucunda İskitlerin sosyo-kültürel yaşamlarında onlardan etkilenme sonucu önemli değişiklikler meydana geldiği yorumunda (s. 52) da mevcuttur. Yerleşik yaşama geçiş şeklinde bir etkilenmeden bahsedilen bu konu için şu kadarını söyleyelim ki, İskitler ve diğer Türki toplulukların sürdürmüş olduğu bozkır şartlarına göre şekillenmiş olan göçebe yaşam tarzı öncelikle coğrafi çevrenin özelliklerine göre şekillenmiş bir yaşam tarzıdır ve coğrafi özellikler değiştiği takdirde yaşam tarzı da ona göre değişikliklere uğramaktadır. Bu hususta ilgili toplulukların uygun coğrafi şartlara sahip farklı muhitlere göç ettiklerinde zaten kendiliklerinden yerleşik yaşama geçtiklerini (bu durumun birçok Türk topluluğu için tecrübe edilmiş bir tarihsel gerçeklik olduğu konusunda burada detaylı açıklama yapmaya gerek yoktur) ve yerleşik yaşama geçmek için Greklerden etkilenme gibi bir itkiye ihtiyaçları olmayacağını vurgulamamız gerekir. Yine de bu iki örnek Avrupa tarihçiliğinde mevcut olan önyargılı kabullerin Slav tarihçiliğinde de mevcut olduğunu ve henüz değişmemiş olduğunu göstermektedir. Bu bölümde daha sonra Germen kabilelerinden biri olan Gotlara ve Türk göçebe topluluklarının ilgili coğrafyadaki hakimiyet dönemi olarak da Hunların, Ogurların, Sabirlerin, Avarların ve Hazarların faaliyetlerine kronolojik düzende yer verilmiştir. Bu kısımda da dikkat çeken husus olarak yazar her ne kadar Avrupa Hunlarını Türk Hunlar olarak nitelese de (s. 66) Avrupa Hunlarının Asya'daki Xiongnuların (Hsiung-nu) devamı olduğu konusunda şüphe ve itiraz içeren bilim adamlarının görüşlerini aktarmaktan geri durmamıştır (s. 67). Genel olarak bu bölüm hakkında, Peçeneklere hasredilmiş bir çalışma için Peçenek öncesi dönemin gereğinden fazla uzun ve detaylı olarak anlatıldığını söyleyebiliriz.

"Peçeneklerin En Eski Tarihi" adlı üçüncü bölümün (s. 85-126) başında etnik köken konusu ele alınmıştır. Peçenek isminin kaynaklarda ilk geçtiği biçimler üzerine bir takım linguistik analizlerin ardından konunun en tartışmalı ve çözümsüz bahsi olan Kangar meselesine genişçe yer ayrılmıştır. Ancak burada konuya dair çalışma yapmış önemli bilim adamlarının görüşleri nakledilerek bunların zayıf yönleri vurgulandıktan sonra sonuç olarak ana kaynaklarda zikredilen kesin bilgilerin tekrarından öte herhangi bir çözüm önerisi sunulmamıştır. Sonrasında Peçeneklerin İdil'in doğusundaki faaliyetleri ele alınmıştır. Burada öne çıkan husus Peçeneklere yapılan Hazar ve Oğuz saldırıları anlatılırken Bizans İmparatorunun eserinde geçen Hazarlarla Oğuzların ittifak halinde Peçeneklere saldırdığı kaydının tenkide tabi tutulmasıdır. Yazar bu noktada bir ittifak olduğu görüşünü sorgulayarak esasen Hazarlarla Oğuzlar arasında bir ittifak olmadığı kanaatine varmıştır. Buna dayanak olarak sunulan argüman ise Hazarların Oğuzlarla ittifak yapmalarının kendileri için riskli olacağı öngörüsüne dayanmaktadır. Yazara göre, böyle bir ittifak sonucu Peçeneklerin yerini bu defa Oğuzlar alacaktı. Hazarlar bu yeni komşularıyla anlaşabilecek miydi? Bir diğer risk ise başarısızlık durumuymdu. Bu durumda Peçenekler daha güçlenecek ve Hazarlar için daha tehlikeli olacaklardı.

Bu risklerden dolayı yazar Hazarlar için bir Oğuz ittifakının mantıklı olmadığı ve ciddi riskler taşıdığı sonucuna varmaktadır. Elbette ki bu açıklamaların ardından Bizans İmparatorunun eserinde geçen Hazar-Oğuz ittifaki kaydının mantıklı bir zemine oturtulması gerekmektedir. Bunun için ise yazar esasen bir yenilgi değil iki farklı yenilgi olduğunu, Peçeneklerin Hazarlara ve Oğuzlara ayrı ayrı yenildiğini, imparatorun bu konu hakkındaki bilgi kaynağının Peçenekler olduğunu ve onların da *derinden yaralanmış bir gurur* duygusuyla iki mağlubiyeti tek bir mağlubiyet olarak aktardıklarını ileri sürmektedir (s. 105-106). Esasen konu hakkındaki tek kaynağımız olan Bizans İmparatorunun eseri bu ve başka birçok konuda şüphe ile karşılanabilecek kayıtlar ihtiva etse de bu dönem için Peçeneklere karşı kurulan Hazar-Oğuz ittifaki konusunda başka bir kaynağa sahip değiliz. Yazarın bu noktadaki yorumları mantıklı izahlara dayansa bile, Peçeneklerin İdil'in doğusunda buldukları dönemde komşuları ile olan ilişkileri meselesi gibi oldukça çetrefilli ve kaynağı az olan bir mesele için sağlam temele dayalı yorumlar gibi durmamaktadır. Nitekim Hazarların Oğuzlarla ittifak yapmaması hakkında mantıklı gerekçeler bulunabileceği gibi ittifak yapması noktasında da mantıklı gerekçeler üretilebilir. Dolayısıyla görünüşe göre mevcut durum kaynak yokluğu nedeniyle sorunun çözümsüz kalacağı şeklindedir. Sonrasında Peçeneklerin İdil Nehri'ni geçişleri ve Macarlarla olan çarpışmaları ayrı bir alt başlıkta anlatılmıştır. Burada üç temel konu/sorun üzerinde etraflıca durulmaktadır. Birincisi olayların kronolojisi, ikincisi birinci ile bağlantılı bir husus olarak Macarların Peçenekler karşısında kaç yenilgi aldıkları ve üçüncüsü Lebedia ve Atelkuzu denen iki Macar yurdunun neresi olduğu. Peçenek-Macar mücadelelerinin kronolojisi için esasen mevcut kaynaklar ile konunun çözüme kavuşturulamayacağı hükmü konulmuş, Macar yurtlarının yerini tespit hususunda Lebedia'nın İdil Nehri çevresi ve hatta doğusunda olabileceği, Atelkuzu'nun ise belki Don'dan Tuna'ya kadar uzanan bütün bölgeye işaret ettiği ihtimalleri dile getirilmiştir. Burada da tartışmalı meseleler gündeme alınmakla birlikte herhangi bir sonuca ulaşamadığı görülmektedir.

Çalışmanın en uzun bölümü olan ve “Yapılar ve Varoluş Biçimleri” adını taşıyan dördüncü bölüm (s. 127-240) bozkır kültürü ve Peçeneklerin yaşam tarzları üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu bölümün başına diğer bölümlerden farklı olarak “Giriş” adını taşıyan bir alt başlık konmuş ve Peçeneklerin yaşam tarzının tespiti yapılmıştır. Burada göçebe yaşam ile ilgili genel tanımlamaların ardından Peçeneklerin İdil ve Tuna Bulgarlarının aksine yerleşik yaşama geçememeleri, göçebe yaşamı sürdürmeleri tespiti üzerinden yorumlar yapılmıştır. Peçenek toplumu ile alakalı en tartışmalı konulardan biri olan idari yapı meselesi de bu bölümde ele alınmış ve merkezi bir otoritenin olup olmadığı hususunda Skylitzes'in kaydı esas alınarak XI. yüzyıl ortalarında bir tür merkezileşmeye doğru gidildiği kanaati belirtilmiştir. Yine burada ekonomi konusu işlenirken bazı kaynaklarda geçen Peçeneklerin kedi, köpek, hatta insan eti, kan ve bit gibi şeyleri tükettikleri şeklindeki bilgilerin sorgulanmadan kabul edildiği görülmektedir (s. 176-177). Bu konu için de yine bizzat yazarın kaynaklar kısmında kendisinin ifade ettiği üzere ilgili ana kaynakların tarafı ve önyargılı tutumları ile göçebe yaşam tarzının zorlukları dikkate alınarak daha detaylı analizler üzerinden yargılara varılması gerektiğini

belirtmek isteriz. Ticaret konusu Peçeneklerin ekonomik hayatlarındaki önemi ile orantılı olarak genişçe incelenmiş, ürün temininde kullanılan yöntem noktasında yağma-ticaret unsurları arasındaki seçimin bozkır ekonomisinin zorluklarından kaynaklanan sebepleri haklı gerekçelerle izah edilmiştir. Bununla birlikte göçebe toplumların yerleşiklerle yaptıkları ticari faaliyetlerde, göçebelerin sunduğu ürün çeşitliliğinin sınırlı olması ve bunun yapılan ticarete olumsuz etkisini en aza indirmek için göçebelerin şiddeti bir araç olarak kullanması iddiası ve *kaba kuvvetin ustaca kullanımı sayesinde, göçebe topluluklar, aslında gizli bir haraç biçimi olan, eşitsiz ticaret biçimlerini komşularına empoze etmek suretiyle ekonomilerinin sınırlarını aşmayı başardılar* (s. 178) şeklinde yapılan yorum bozkır toplumlarına üstü örtülü bir suçlama içerse de esasen toplulukların ticarete verdikleri önemi de belirtmiş olmaktadır. Bu bölümde son ve belki de en önemli bir konu olarak “Peçeneklerin Etnik Kimlik ve Değer Sistemi” alt başlığında toplumsal bilinç ve din konusu işlenmiştir. Bu kısımda etnik aidiyet ve kimlik bilinci hakkında teorik bir girişin ardından değişik bozkır topluluklarına ait köken mitlerinden örnekler verilmiş ve Peçeneklerde böyle bir durumu gösteren kaynaklarda herhangi bir bilgi olmadığı vurgulanmıştır. Göçebe toplumun zihin dünyasında bizatihi göçebeliğin ve yerleşikliğin algılanış biçimi bu kısımda üzerinde durulan önemli hususlar arasında yer almaktadır. Göçebelik olgusunun, toplumsal kimliğin asıl öznesi gibi algılanışı, kimlik bilinci açısından göçebe ve yerleşik toplumlar arasındaki fark, göçebeler tarafından yerleşikliğin algılanış biçimi (ki aşağılanma ve köle durumuna düşme gibi görülmektedir) ve yerleşikliğe geçmenin bağımsızlığı kaybetmekle sonuçlanacağı anlayışı temas edilen ve yorumlanan önemli hususlar arasında yer almaktadır. Burada bir de göçebeler tarafından yerleşik unsurlardan (örneğin doğuda Çin, batıda Bizans) özellikle talep edilen vergi-hediye meselesine farklı bir yorum getirilerek aslında alınanların maddi değerinin göçebeler için çok fazla olmadığı ve bunun asıl öneminin bağımsızlık göstergesi olduğu yorumu yapılmaktadır (s. 217).

“Peçeneklerin Siyasi Güçlerinin Zirvesi” başlıklı beşinci bölüm (s. 240-293), sonraki iki bölüm ile birlikte siyasi hadiselerle odaklanmaktadır. Bölümün başında Karadeniz’in kuzeyindeki bölgede Peçeneklerin hâkim olduğu alanın sınırları tespit edilmeye çalışılmıştır. Özellikle üzerinde durulan konu ise arkeolojik bulgular da dikkate alınarak Bulgarların hakimiyet alanının Tuna’nın kuzeyine uzanıp uzanmadığı ve burada Peçeneklerle onları ayıran sınırın neresi olduğudur. Peçenek ülkesinin sınırları tespit edildikten sonra boyların yerleşimi arkeolojik bulgular ışığında yeniden konumlandırılmaya çalışılmış ve getirilen yeni öneriler doğrultusunda klasik kabullere kısmi değişiklik teklifleri sunulmuştur. Bu husus çalışmanın alana orijinal bir katkısı olarak değerlendirilebilir. Sonrasında Peçeneklerin buldukları bölgede komşularıyla ilişkileri bağlamında özellikle IX. yüzyıl sonu ile X. yüzyıl başlarındaki Bizans, Bulgarlar, Macarlar ve Peçeneklerin dahil olduğu karmaşık siyasi hadiseler ön plana alınmıştır. Bunlar arasında oldukça detaylı biçimde işlenen 917 yılı Bizans-Peçenek ittifakı meselesinde ittifakın başarısızlığa uğraması ve Peçeneklerin savaşmadan geri dönmesi konusunda, Peçeneklerin geri dönüş sebebi olarak öne sürülen Bulgar ordusunda da Peçenek birliklerinin bulunduğu iddiasının reddedilmesi (s. 263) dikkat çeken yargılardan biridir. Benzer şekilde

Peçenek-Rus ilişkileri anlatılırken Mes'udi'de geçen meşhur Walandar/Velender şehri kuşatması hadisesi ile ilgili kayıt da mercek altına alınmış ve anlatılanların doğruluğu kabul edilmekle birlikte -zira birçok araştırmacı reddetmektedir- esasen Peçeneklerin de dahil olduğu bir değil iki ve hatta üç farklı seferin kronolojik olarak karıştırılıp tek bir sefermiş gibi aktarıldığı kanaatine varılmıştır. Yazar burada 944 yılında Rus ordusuyla birlikte Bizans'a karşı sefere çıkan Peçeneklerin faaliyetlerini bu kayıta birbirine eklenilen üçüncü bir sefer olarak değerlendirmektedir. Bizans-Rus-Peçenek eksenli siyasi hadiselerle ilgili sorgulanması gereken bir konu olarak Bulgar tehdidi karşısında Bizans İmparatorunun Peçeneklerden değil de Ruslardan yardım istemesi meselesine değinen yazar bunun sebebini imparatorun Peçenekleri vahşi ve hareketleri öngörülemez bir topluluk olarak görmesine ve kısa süre önce gerçekleşen Rus Prenses Olga'nın Konstantinopolis ziyaretinden kaynaklanan Rus-Bizans yakınlaşmasına bağlamaktadır (s. 285). Bize göre birincisi sağlam kanıtlara dayalı isabetli bir yorum değildir. Zira aynı Bizans Devleti daha önce Peçeneklerle, yine aynı Bulgar Devletine karşı ittifak kurmak konusunda herhangi bir sakınca görmemişti. Akabinde değinilen konu Peçeneklerin 968 yılı Kiev kuşatmasıdır ve buradaki en tartışmalı mesele Peçenekleri kuşatma yapmaya hangi sebeplerin teşvik ettiği. Asıl sebebin Bizans diplomasisi olduğu genel kabulünün aksine Peçeneklerin Rus genişlemesine ve Hazar yıkılışına bir refleks olarak kendiliklerinden harekete geçmiş olabilecekleri (s. 286) ihtimali gündeme getirilmektedir ki oldukça yerinde bir değerlendirme olduğunu kabul etmek gerekir. Sonrasındaki anlatımda Bulgar ülkesini istila eden Rus ordusunda Peçeneklerin bulunma sebepleri hakkında da farklı yorumlar yapılmıştır (s. 288). Ruslarla Peçeneklerin ilişkileri konusunda ise en tartışmalı mevzulardan biri Rus hükümdarı Svjetoslav'ın Bizans karşısında yenilgi aldıktan sonra geri dönüş yolunda Peçenekler tarafından öldürülmesi hadisesidir. Burada da Peçenekleri Bizanslıların teşvik ettikleri hakkında Rus tarihçiliğindeki yaygın görüşün aksine yazar bu olayda bir Bizans dahli görmemektedir (s. 290).

Diğerlerine göre nispeten daha kısa olan ve "Peçeneklerin Karadeniz Bozkırlarındaki Gücünün Gerilemesi" adını taşıyan altıncı bölüm (s. 293-331) yine komşularla ilişkiler bağlamında Peçenek gücünün zayıflamasını ve ortaya çıkan iç çekişmeleri, "Bozkıra Komşu Devletlerin Topraklarında Peçenekler" adını taşıyan yedinci ve son bölüm (s. 331-391), Peçenek hakimiyet bölgesi dışındaki topraklarda Peçenek varlığını tespit etmeye çalışmaktadır. Bu hususta en geniş bilgiye sahip olduğumuz alan Peçeneklerin Balkanlara göçü ve Bizans ile olan ilişkileri mevzusu bölümün başında genişçe ele alınmış ardından onların Macar, Rus ve Piast hanedanlığı ülkelerindeki varlıkları incelenmiştir.

Eserin sonuç kısmında yazar, bütün çalışmayı özetlemek yerine bir bilimsel çalışmadan beklendiği gibi belli bazı konular üzerinde değerlendirmeler yapmak suretiyle kanaatlerini belirtmektedir. Burada yoruma tabi tutulan konular Peçeneklerde merkezî otorite yokluğunun onların tarihleri üzerine etkisi, Peçeneklerde çok güçlü biçimde ortaya çıkan etnik aidiyet meselesi, dış dünya ile ilişkileri şekillendiren temel etkenler, Peçeneklerin ticari faaliyetleri, çev-

rededeği değişen politik koşulların onların tarihi üzerine etkileri ile göç sonucu değişen çevresel koşulların siyasi bağımsızlık üzerine etkileri gibi hususlardır. Bu yorumların Peçenek tarihini bir bütün olarak ele alan ve farklı bakış açıları sunan önemli katkılar olduğunu söyleyebiliriz.

Genel hatlarıyla bu şekilde analiz etmeye çalıştığımız eser hakkında şunları söyleyebiliriz: Çalışmanın planı alışılmışın dışında bir yol takip etmektedir. Yedi ayrı bölüm şeklinde yapılandırılan çalışma yazarın da giriş kısmında belirttiği üzere aslında üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk üç bölüm tek bir birim gibi giriş olarak düşünülmüş ve coğrafya, bu coğrafyanın erken tarihi ve Peçeneklerin erken tarihi bu kapsama alınmıştır. Ardından bu gibi monografik çalışmalarda esasen son bölümlerde konumlandırılan kültür konusu merkeze alınarak tarihi sürecin aktarımı öncesinde bir zemin oluşturma amacı güdülmüştür. Zira yazar kendisi, bu göçebelerle dış dünya arasındaki ilişkileri belirlediğini düşündüğü bozkır kültürünün ana unsurları üzerine geniş bir bölüm ayırmak suretiyle tarihsel anlatımına ara verdiğini ifade etmektedir. Geriye kalan son üç bölüm de yine tek bir birim gibi Peçeneklerin siyasi tarihine ayrılmıştır. Bu hâliyle eserin başından sonuna kadar incelenen konular ile Peçenek tarihi hemen her yönüyle ele alınmıştır. Ancak özellikle Peçenek gücünün ağır darbe aldığı 1091 yenilgisinin ardından Balkanlarda hâlâ devam ettiğini bildiğimiz Peçenek faaliyetlerinden bahsedilmemesi esere dair bir eksiklik. Siyasi ve kültürel boyutlara kaynaklardan azami derecede istifade edilmek suretiyle ortaya konulmaya çalışılmıştır. Yazar ilgili alanın bazı tartışmalı konuları için, yukarıda bir kısmı hakkında olumsuz kanaatlerimizi belirttiğimiz bir takım yeni yorumlar getirmekle birlikte yine tartışmalı bazı hususlar için ise sadece önceki çalışmalarda ortaya atılan görüşleri nakletmekle yetinmiştir. Bütün bu hususlar elbette ki eserin değerini düşüren birer özellik olarak değerlendirilmemelidir. Ayrıca hadiselerin sahnesi olan coğrafi bölgeleri betimlemesi ve özellikle de Peçenek boylarının konumları hakkında revize edilen eski konumların ardından ortaya çıkan yeni manzarayı göstermesi açısından haritaların kullanımı eseri görsel açıdan zenginleştiren önemli katkılar olmuştur. Netice itibarıyla çalışma Peçenekler hakkında yapılmış az sayıdaki monografik çalışmalara önemli bir katkı sağlamıştır. Son olarak, eski tarihli birkaç önemli makale ile bu çalışmadan sonra neşredilen ikinci bir monografik çalışma hariç tutulduğu takdirde, bu çeviri eserin, İngilizcedeki Peçenekler ile ilgili ilk eser olduğunu belirtmemiz gerekir.

Öner TOLAN*

* Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ardahan/TÜRKİYE, onertolan@ardahan.edu.tr ORCID: 0000-0002-9148-6944

Belleten yayın ilkeleri ve başvuru şartları için lütfen okutunuz.
Please scan the code to see the Editorial Principles and Application
Requirements of Belleten.

CONTENTS

Articles and Studies:	<u>Page</u>
PEKER, HASAN: A New Funerary Stele from Karkemish and New Values for Some Anatolian Hieroglyphic Signs	357
KARACA, H. CEYLAN: Byzantine Countryside with its Villagers and <i>Dynatoi</i> : the Example of the Soğanlı Valley, Cappadocia	385
ACIDUMAN, AHMET-ŞEMS, ŞEHİRİYAR-ARDA, BERNA-KIRİLEN, GÜRHAN: A Preliminary Study on Chapters Related to Human Anatomy in An Illustrated Persian Medical Book: <i>Tānksūqnāme-i Īlkhān Der Funūn-i Ulūm-i Khaṭāʾ</i>	415
COŞKUN, DERYA-OĞUZ, ANIL YASİN: Silk Procurement Methods, Taxes and Allocations in the Yuan Dynasty	439
ÇAYLI, MURAT: A Short Narrative about Mongols at the Palace of the France in the Late 14 th Century	473
YILMAZYAŞAR, HASAN-TEOMAN, GÜLTEKİN: On the Trace of a Coin from Karacahisar Castle: The Coins of Murad I dated Ramadan 790.....	489
ZENGİN, ZEKİ SALİH: The First Stage of Publishing the Qur'an in the Ottoman Empire.....	527
ATABAŞ, CEMAL: The Question of Tunisia's Status Quo and the Firman of 1871	559
DOĞAN, HASAN: The General Politics of the Ottoman War Law Towards Civilians (1853-1920)	595
ÖZKAN, KENAN: Asylum Movement from Eastern Thrace to Bulgaria after the Greek Occupation.....	635
ERDEM,UFUK: Japan's Occupation of Manchuria and the Establishment of the Manchukuo State in the Light of Turkish Diplomatic Documents (1931-1933)..	685
Book Review:	
TOLAN, ÖNER: ALEKSANDER PAROŃ, <i>The Pechenegs: Nomads in the Political and Cultural Landscape of Medieval Europe</i>	725

ATATÜRK SUPREME COUNCIL FOR CULTURE, LANGUAGE AND HISTORY
T U R K I S H H I S T O R I C A L S O C I E T Y

ISSN 0041-4255

e-ISSN 2791-6472

BELLE TEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume: 87

Issue: 309

August 2023

ANKARA - 2023